

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

EBÛ BEKİR İBNÜ'L-ARABÎ'NİN (ö. 543/1148)
HADİS ŞERHÇİLİĞİ (Muvatta' Şerhleri Çerçevesinde)

YUSUF TAŞAN

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET EREN

KONYA-2022

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yusuf TAŞAN		
	Numarası	128106033002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	x	
Tezin Adı	Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) Hadis Şerhçiliği (Muvatta' Şerhleri Çerçevesinde)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Yusuf TAŞAN
İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yusuf TAŞAN		
	Numarası	128106033002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	x	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mehmet EREN		
Tezin Adı	EBÛ BEKİR İBNÜ'L-ARABÎ'NİN (543/1148) HADİS ŞERHÇİLİĞİ (Muvatta' Şerhleri Çerçevesinde)			

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî 468-543 (1076-1148) yılları arasında Endülüs'te yaşamış, hadis hafızı ve fakih bir âlimdir. İslâmî ilimlerin birden fazla alanında eserler ortaya koymuş önemli bir şahsiyettir. Bu konumdaki bir âlimin ilmi birikiminin ortaya konmasının ilim dünyası için önemli katkılar sağlayacağı bir gerçektir. Endülüs'te Mâliki mezhebi yaygın olduğu için Muvatta' üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalara el-Kabes ve el-Mesâlik isimli şerhlerini telif ederek İbnü'l-Arabî de katılmıştır. Bu çalışmada, Muvatta' şerhleri çerçevesinde İbnü'l-Arabî'nin şerhçiliği ayrıntılı bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırmamızda daha ziyade tahlili ve tenkidi bir yöntem takip edilmiş, sadece bilgi verilmekle yetinilmemiş, gerek görüldüğünde verilen bilgilerin değerlendirmesi de yapılmıştır. el-Kabes ve el-Mesâlik'in içerikleri neredeyse birebir aynıdır. O ilk önce el-Kabes'i imla etmiş, Mesâlik'i hayatının sonlarına doğru telif ettiği için bütün ilmi birikimini bu esere yansıtmaya çalışmıştır. Özellikle el-Mesâlik'te İbn Abdülber'in et-Temhîd ve el-İstizkâr isimli eserleri ile Bâcî'nin el-Münteka'sından bir hayli istifade etmiştir. Müellif, hadisleri şerhe ilk önce sened incelemesiyle başlamış, yer yer metin tenkidi de yapmıştır. Sünnet ve hadislerin anlaşılmasını konu edinen Hadis ilimlerine değinmeye çalışmış, birbirine zıt gibi görünen hadislerde çelişki olmadığını göstermeye gayret etmiştir. el-Kabes ve el-Mesâlik fikhî ağırlıklı olmakla birlikte İbnü'l-Arabî, mezkûr şerhlerinde kelimî ve tasavvufî konulara da değinmiştir. Şerhler farklı özelliklere sahip olsalar da genellikle rivâyetler ayet-i kerîmeler ve hadîs-i şerifler ışığında açıklanmıştır.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

İbnü'l-Arabî de kendisinden önce yazılan şerhlerdeki bu metodu takip etmiştir. Ancak “keşf ve îzâh”, “telifik”, “tetmîm”, “tafsîl”, “istilhâk”, “fer”, “tahkîk”, “tekmile”, “terkîb”, “nükte”, “tefrî”, “tenbîh” vb. kendisinden önce ve sonra telif edilmiş şerhlerde pek rastlanmayan başlıklar kullanarak onlardan farklılık göstermiştir. Kendisinden sonraki âlimler O'nun Muvatta' şerhlerini kaynak olarak kullanmışlardır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, Muvatta', Şerh, Endülüs.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	--

ABSTRACT

Student's	Name/Surname	Yusuf TAŞAN		
	Student ID	128106033002		
	Department	Basic Islamic Sciences/Hadith		
	Program	MA		
		Doctorate	x	
	Supervisor	Prof. Dr. Mehmet EREN		
Name of the Thesis	HADITH COMMENTARY OF EBBU BAKIR IBNU'L-ARABI (543/1148) (Within the Framework of Muvatta' Commentaries)			

Abu Bakr Ibn al-Arabi 468-543 (1076-1148) is a hadith hafiz and alfaquin who lived in Andalusia. He is an important figure who has produced works in more than one field of Islamic sciences. It is a fact that revealing the scientific accumulation of a scholar in this position will make important contributions to the world of science. Since the Maliki sect is widespread in Andalusia, many studies have been done on Muwatta. Ibnu'l-Arabi also participated in these studies by copying his commentaries called el-Kabes and el-Mesâlik. In this study, Ibnu'l-Arabi's commentary has been tried to be discussed in detail within the framework of Muwatta' commentaries. A method of analysis and criticism was followed in this study, which means not only information was given, but also the information was evaluated and critiqued when necessary. The contents of el-Kabes and el-Mesâlik are almost the same, and for this reason, the Kabes is in a way considered the summary of Mesâlik. Since he wrote Mesâlik towards the end of his life, he tried to reflect all his knowledge in this work. Especially in Mesâlik, he benefited greatly from Ibn Abdulber's works called et-Temhid and el-Istizkar and Bâci's el-Münteka. The author first started the annotation of hadiths with the analysis of the proofs, and he sometimes criticized the text. He tried to benefit from the principles of the science of Hadith, which deals with the understanding of the Sunnah and hadiths and tried to show that there is no contradiction in the hadiths that seem contradictory to each other.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Along with being mainly fiqhi commentaries, he also touched upon issues regarding theology and Sufism. Although the commentaries have different characteristics, they are generally explained in the light of narrations, verses, and hadiths. Ibn al-Arabi also followed this method in the commentaries written before him. However, his work differed from others because he used special terms like “keşf and îzâh”, “telfik”, “tenbîh”, “tetmîm”, “tafsîl”, “istilhâk”, “fer’”, “tahkîk”, “tekmile”, “terkîb”, “nükte”, “tefrî’”, “tenbîh etc. that are not very common in commentaries that were published before and after him. Scholars after him used Muvatta' commentaries as a source.

Keywords: Hadith, Abû Bakr Ibn al-Arabî, Muvatta', Commentary, Andalusia

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	i
Kısaltmalar	v
Önsöz	vi
GİRİŞ	1
1.1 Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Metodu.....	2
1.3. Araştırmanın Kaynakları.....	4
1.4. Muvatta' ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî.....	6
1.4.1. Muvatta'	6
1.4.1.1. Muvatta'ın Rivayetleri.....	12
1.4.1.2. Toplam Rivayet Sayısı ve Bölümleri.....	14
1.4.1.3. İbnü'l-Arabî'ye Kadar Muvatta' Üzerine Yazılan Şerhler.....	15
1.4.2. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî	18
1.4.2.1. Yaşadığı Dönem	18
1.4.2.2. Hayatı.....	20
1.4.2.3. Doğu İslâm Ülkelerine Yaptığı İlmî Seyahat	21
1.4.2.4. Eserleri.....	25
1.4.2.4.1. el-Kabes fî Şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes	27
1.4.2.4.2. el-Mesâlik fî Şerhi Muvatta'i Mâlik	27

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-ARABÎ'NİN SÜNNET-HADİSE YAKLAŞIMI İLE HADİS MESELELERİNE BAKIŞI VE ŞERH ANLAYIŞI

2.1. Sünnet-Hadis Anlayışı	31
2.2. Hadis Meselelerine Bakışı	36
2.2.1. Haber-i Vâhid	36
2.2.2. Mütevâtir Haber	39
2.2.3. Nesh.....	42
2.2.4. Medine Ehlinin Uygulaması.....	44
2.2.5. Hadislerin Mana ile Rivayeti.....	49
2.3. Şerh Anlayışı.....	52

2.3.1. Senedlerle İlgili İzahları	52
2.3.1.1. İttisal ve İnkıta' Değerlendirmeleri	53
2.3.1.1.1. Müsned	53
2.3.1.1.2. Mürsel	54
2.3.1.1.3. Maktû'	57
2.3.1.1.4. Belâğ	59
2.3.1.1.5. Mevkûf	62
2.3.1.2. Tahammül ve Edâ Yöntemlerine Dair Açıklamaları	65
2.3.1.2.1. Semâ'	66
2.3.1.2.2. Kırâat	67
2.3.1.2.3. Arz	68
2.3.1.2.4. Münâvele	69
2.3.1.2.5. İcâzet	71
2.3.1.2.6. Değerlendirme	72
2.3.1.3. Sened Tenkidi	72
2.3.1.3.1. Muvatta'ın Nüsha Farklılıklarına Değınmesi	73
2.3.1.3.2. Hadislerin Farklı Senedlerine İşaret Etmesi	76
2.3.1.3.3. Müphem Şahısların Kimliklerini Açıklaması	80
2.3.1.3.4. Hadislerin Sıhhati Hakkında Bilgi Vermesi	83
2.3.1.3.5. Râvileri Cerh ve Ta'dil Yönünden Değerlendirmesi	85
2.3.2. Metin Tenkidi	94
2.3.2.1. Tashîf	94
2.3.2.2. İdrâc	96
2.3.2.3. "Manası Sahih" İfadesi	97
2.3.3. Muvatta'daki Bab Başlıklarını Değerlendirmesi	99

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERİ ŞERH ETME YÖNTEMİ

3.1. Lafzi Mananın Tespiti	112
3.1.1. Garip Kelimeleri Açıklaması	112
3.1.2. Gramer Tahlili Yapması	120
3.2. Muhtevanın Açıklanması	121
3.2.1. Ayetlerden Faydalanması	122

3.2.2. Hadislerden Faydalanması	128
3.2.3. Şiirlerden Faydalanması	134
3.2.4. Sûfîlerin Sözlerinden Faydalanması.....	140
3.3. Hadislerde Görülen İhtilaflara Yaklaşımı	145
3.4. Fıkhî Hadislere Yaklaşımı	158
3.4.1. Teklifî Hükümlerden Bahsetmesi.....	167
3.4.2. Usûl-i Fıkıh Konularına Temas Etmesi.....	169
3.5. Kalamî Meselelere Değınmesi	176
3.5.1. İman ve İslâm	181
3.5.2. Mürtekib-i Kebîre.....	183
3.5.3. Halku'l-Kur'ân	185
3.5.4. Kabir Azabı ile Cennet ve Cehennem	186
3.5.5. Ölüm.....	188
3.5.6. Haberî Sıfatlar	189
3.5.7. Esmâ-i Hüsnâ	190
3.5.8. Peygamberlerin İsmeti.....	192
3.5.9. İtikadî Mezhepler	194
3.5.10. Yetmiş İki Fırka.....	197
3.5.11. Ru'yetullâh	199
3.5.12. Şeytan ile Cinlerin Varlığı ve Mahiyeti	199
3.5.13. Kaza ve Kader	200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-KABES İLE EL-MESÂLİK'İN KAYNAKLARI VE MUVATTA' ŞERHLERİ İÇERİSİNDEKİ YERLERİ

4.1. el-Kabes ve el-Mesâlik'in Kaynakları	203
4.1.1. Hadis Kaynakları.....	203
4.1.2. Diğer Kaynaklar	213
4.2. Önceki Şerhlerden Yararlanması	219
4.2.1. Et-Temhîd ve El-İstizkâr	220
4.2.2. El-Müntekâ.....	226
4.2.3 Tefsîru'l-Muvatta' Adlı Eserler.....	231
4.2.4. Değerlendirme	237

4.3. Sonraki Şerhlere Etkileri	239
4.3.1. Tenvîru'l-Havâlik	239
4.3.2. Şerhu'z-Zürkânî	243
4.4. İbnü'l-Arabî ile el-Kabes ve el-Mesâlik Hakkında Değerlendirmeler	249
4.4.1. Olumlu Değerlendirmeler	249
4.4.2. Olumsuz Değerlendirmeler	251
4.4.3. İbnü'l-Arabî ve Eserlerinin İlim Dünyasına Etkileri	257
SONUÇ	260
KAYNAKÇA	267

KISALTMALAR

b.	: İbn
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H	: Hicrî
Hız.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
M	: Milâdî
md.	: Madde
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radiyallâhu anh
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi vesellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri

ÖNSÖZ

Sünnet, İslâm'ın temel iki kaynağından birini teşkil etmektedir. Müslümanlar Kur'ân'ı temel kaynak kabul ettikleri gibi sünneti de esas almışlardır. Sünnetin devre dışı bırakılarak Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması söz konusu olamaz. Hz. Peygamber'in söz, fiil ve onaylarını ihtiva eden sünnet, Kur'ân-ı-Kerîm'de bulunan hükümlerin hem doğru anlaşılmasını, hem de hayata doğru bir şekilde intikaline katkı sağlar. Zira sünnet, Kur'ân'daki bir hükmü ya teyit eder ya açıklar veya Kur'ân'da hüküm bulunmayan meselelerde yeni hükümler koyar.

İlk asırda daha çok sözlü olarak nakledilen rivayetler, daha sonra âlimler tarafından tedvin edilmiş, peşinden de belli esaslara ve konulara göre sıralanarak tasnif edilmişlerdir. Tedvin ve tasnif edilen rivayetlerin Hz. Peygamber'den günümüze kadar sağlıklı bir şekilde intikali ne kadar önemli ise onların doğru anlaşılması ve yorumlanması da o derecede önem arz etmektedir. Hadisleri anlamaya yönelik faaliyetler daha öncesinde mevcut olmakla birlikte hicri dördüncü asırdan itibaren belli hadis kitapları üzerine şerhler yazılmaya başlanmış, insanların rivayetleri doğru anlamasına ve bunlar üzerinde isabetli yorumlarda bulunmasına yardımcı olacak usul ve yöntemler belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece gelişigüzel anlama ve yorumlama faaliyetinin önü kesilmiştir. Şârihler hadis metinlerini doğru anlamak ve yorumlamak için sadece lafzi mana veya gramer tahlili üzerinde durmamışlar, rivayetleri sened ve metin açısından bir bütün olarak ele almışlar ve belirledikleri ortak usul ve yöntemlerle isabetli sonuçlara varmaya çalışmışlardır.

Şerh edilen ilk hadis kitaplarından biri İmâm Mâlik'in (öl. 179/795) *Muvatta'*ıdır. İlim ehli tarafından gördüğü ilgi sayesinde Medine, Kûfe, Bağdat, Kâhire ve Şam başta olmak üzere diğer İslâm beldelerinde üzerine yüzlerce cilt eser telif edilmiştir. *Muvatta'*ın en fazla rağbet gördüğü bölgelerden biri de hiç şüphesiz Endülüs'tür. Endülüs hicri birinci asrın sonlarına doğru fethedilmiştir. Göç ederek buraya yerleşen Arap ve Berberi kökenli Müslümanların etkisiyle yerli halktan Müslümanlığı seçenler olmuş, bunun neticesinde bölgenin dini yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiş ve Müslüman kültür ve geleneği ağır basmaya başlamıştır.

Bu değişim ve gelişimden İslâmî ilimler de payını almıştır. Dolayısıyla İslâmî ilimlerin farklı alanlarında birçok âlim yetişmiştir. Endülüs'te doğup büyüyen, ilk

tahsilini memleketinde yaptıktan sonra doğu İslâm ülkelerine ilim yolculuğuna çıkan, yaklaşık on yıl süren bu yolculuktan sonra donanımlı ve birikimli bir şekilde memleketine dönen, orada öğrenci yetiştiren ve farklı alanlarda kitaplar telif eden önemli âlimlerden biri de hiç şüphesiz Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'dir (öl. 543/1148).

Endülüs İslâmî ilimler tarihini, *Muvatta*'sız düşünmek söz konusu olamaz. Öyle ki, Endülüslü olup *Muvatta*' üzerine küçük, orta veya büyük hacimli bir çalışma yapmayan bir hadisçiye rastlamak neredeyse mümkün değildir. *Muvatta*'ı şerh etme geleneğini sürdürenlerden biri de İbnü'l-Arabî'dir. İbnü'l-Arabî, *Kitâbü'l-kabes fi şerhi Muvatta*'ı *Mâlik b. Enes* ve *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta*'i *Mâlik* adlı eserlerini telif ederek *Muvatta*'ı iki defa şerh etmiştir. İçerik olarak neredeyse hemen hemen aynı olan bu iki şerhten *el-Kabes*, *el-Mesâlik*'e göre hacim olarak kısa olup daha önce telif edilmiştir. Kapsamlı *Muvatta*' şerhlerinden sayılabilecek *el-Mesâlik*, hadis ve hadis ilimleri yanında tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, akaid, kelam, tasavvuf, Arapça vb. ilim dallarına dair bilgiler de içermektedir. Yaptığımız araştırma neticesinde İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta*'a yazdığı bu iki şerhi ele alıp kapsamlı bir şekilde inceleyen bir çalışma göremedik. Bu boşluğu doldurmak amacıyla "Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Hadis Şerhçiliği (*Muvatta*' Şerhleri Çerçevesinde)" isimli bu çalışmada bilhassa İbnü'l-Arabî'nin bilgi birikimi, ilmi kişiliği ve hadis şerhçiliği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşacaktır. Girişte ilk olarak *Muvatta*' hakkında genel malumatlar ile İbnü'l-Arabî'nin hayatı, ilmi birikimine önemli katkı sağlayan doğu İslâm ülkelerine yaptığı ilim yolculuğu ve *Muvatta*' şerhleri ele alınacaktır. Birinci bölümde müellifin sünnet/hadise yaklaşımı, bazı hadis meslelerine bakışı, sened-metinlerle ilgili açıklamaları ve şerh anlayışı incelenecektir. İkinci bölümde hadisleri şerh etme yöntemi üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*'in kaynakları, sonraki şerhlere ve ilim dünyasına etkileri ile İbnü'l-Arabî ve mezkûr eserleri hakkındaki değerlendirmelere yer verilecektir. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılacak ve çalışmada elde edilen neticeler zikredilecektir.

Bu çalışmaya birçok değerli kişinin önemli katkıları olmuştur. İlk olarak konunun belirlenmesi, planın yapılması ve sonraki aşamalarda akademik rehberliğini ve kıymetli fikirlerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Mehmet EREN'e,

ikinci olarak tavsiye, tenkit ve teklifleriyle yol gösteren ve görüşlerinden istifade ettiğim tez izleme komitesi üyeleri kıymetli hocalarım Prof. Dr. Bilal SAKLAN ve Prof. Dr. Adil YAVUZ ile üzerimde emeği olan tüm hocalarıma yürekten şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca tezin her aşamasında değerli fikir, yorum ve düşünceleriyle katkı sağlayan değerli arkadaşım Dr. Mustafa Bülent DADAŞ ile Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR hocama teşekkür ediyorum. Son olarak çalışmam boyunca gösterdikleri sabır ve hoşgörülerinden dolayı kıymetli eşim ve sevgili çocuklarıma şükranlarımı ifade etmek istiyorum. Çalışmak bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Yusuf TAŞAN

Ankara, 2022

GİRİŞ

1.1 Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bu çalışmada *Muvatta'* şerhleri çerçevesinde Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin hadis şerhçiliği konu edilecektir. Tam adı Ebû Bekir Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Me'âfirî olan İbnü'l-Arabî 468-543 (1076-1148) yılları arasında Endülüs'te yaşamıştır. Mâlikî mezhebine mensup olup hadis hafızı ve fakih bir âlimdir. Tefsir, fıkıh, kelam ve hadis dallarında eserler yazmış olan müellif, tespit edebildiğimiz kadarıyla İmâm Mâlik'in *Muvatta'*na *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli iki şerh yazmıştır. İbnü'l-Arabî, mezkûr kitaplarında ortaya koymuş olduğu sistematığı, hadislerden hüküm çıkarma metodu, hadislerde görülen ihtilaflara yaklaşımı ve mezhepler arasındaki fikhî ihtilafları değerlendirme biçimi gibi özellikleri bakımından hadis ilmindeki dirayetiyle ön plana çıkan bir âlimdir. İlim dünyasında özellikle ahkâm tefsiri, fıkıh usulü ve hadis şerhi çalışmaları ile dikkat çeken İbnü'l-Arabî kendisinden sonraki hadis âlimlerine etki etmiştir. İslâmî ilimlerin hemen hemen her alanında eserler telif eden İbnü'l-Arabî'nin üzerine çalışma yapılması ve özellikle hadis konularıyla ilgili bilgi birikiminin araştırılması önem arz etmektedir.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşacaktır. Öncelikle müellifin yaşadığı dönemin siyasi şartlarının ortaya konulması gerekmektedir. Zira kişinin yaşadığı çevre ve tahsil hayatında geçirdiği evreler ilmi şahsiyeti üzerinde etkili olmaktadır. Bu çerçevede giriş kısmında tezin konusu, önemi, amacı, metodu ve kaynakları başta olmak üzere İbnü'l-Arabî'nin yaşadığı dönemin siyasi şartları, hayatı, doğu İslâm ülkelerine yaptığı ilim yolculuğu, *Muvatta'* ve mezkûr iki şerhi hakkında bilgiler verilecek, İbnü'l-Arabî'ye kadar *Muvatta'* üzerine yazılan şerhlerle ilgili malumatlar aktarılacaktır.

Çalışmanın temelini birinci ve ikinci bölümler oluşturmaktadır. Zira birinci bölümde İbnü'l-Arabî'nin hadis sünnet anlayışı; mütevâtir ve âhad haber, nesh, Medine ehlinin uygulaması, hadislerin mana ile rivayeti; tahammül ve eda yöntemlerine dair konulardaki görüşlerine değinilecek, sened ve metinlerle ilgili açıklamalarına yer verilecektir. İkinci bölümde diğer eserlerinden de istifade edilerek

Muvatta' üzerine yazdığı *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli eserler esas alınarak hadisleri şerh ederken kullandığı yöntem üzerinde durulacaktır.

Üçüncü bölümde ise mezkûr kitapların kaynakları, önceki şerhlerden yararlanması ve kendisinden sonraki şerhlere katkısı, *Muvatta'* şerhleri içerisindeki yerleri ve önemleri, ilim dünyasına etkileri anlatılacak, müellif hakkındaki eleştiriler ve değerlendirmeler ele alınacaktır. Sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapılacak ve çalışmadan elde edilen neticeler zikredilecektir.

Hadis şerh edebiyatı açısından çalışmamızın önemli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü hicri dördüncü yüzyıldan itibaren birçok şerh ve haşiye telif edilmiştir. Hiç şüphesiz hadis edebiyatına bu telifatın önemli katkıları olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin yaşadığı yıllarda ve sonrasında da şerh edebiyatında yine önemli eserler kaleme alınmaya devam edilmiştir. Bir anlamda İbnü'l-Arabî, kendisinden sonraki âlimlere etki etmiş ve onun şerh çalışmaları dikkate alınmıştır. Müellifin şerhleri, hadis ilimlerine dair bilgileri ortaya koyma açısından önemli malumatlar ihtiva etmektedirler.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Klasik metinler üzerinde yapılan çalışmalar, metnin tarihi arka planının anlaşılması, hangi tarihsel olaylara yol açtığı, insan hayatında neler meydana getirdiği gibi konulara ışık tutmaları bakımından önem arz ederler. Kur'ân ile birlikte İslâm'ın ana kaynağını oluşturan sünneti anlama ve yorumlama çabasının bir sonucu olarak asırlardır yoğun bir telif çalışmasına girişilmiş ve günümüze kadar sayısız kitaplar yazılmıştır. Şerh edebiyatına dair eserler de bu çaba içerisindeki kıymetli yerini almıştır. Zira bu kaynaklar hadisleri doğru anlama ve yorumlamamıza katkı sağlayan çalışmalardır.

İbnü'l-Arabî, İslâmî ilimlerin birden fazla alanında eserler telif etmiş önemli şahsiyetlerden biridir. Bu konumdaki bir âlimin ilmî birikiminin ortaya konması hadis ilimleri açısından ilave katkılar sağlayacağı bir gerçektir. Bu düşünceden hareketle çalışmamızda İbnü'l-Arabî'nin şerhçiliği ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Türkiye’de hadis bilim dalında İbnü’l-Arabî’nin Tirmizî’ye yazdığı ‘*Ârizatü’l-ahvezî*’ adlı kitabına dair Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2001 yılında M. Selim Arık’ın yaptığı “*Ebû Bekr İbnü’l ‘Arabî ve Sünen Şerhi ‘Ârizatü’l-Ahvezî*” doktora ve Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2010 yılında Kemal Özcan tarafından hazırlanan “*Ebû Bekr İbnü’l-Arabî’nin Ahkâmü’l-Kur’ân’ında Hadislere Yaklaşımı*” yüksek lisans tezleri vardır. Ancak *Muvatta*’a yazdığı şerhlerle ilgili akademik anlamda müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Ancak Abdullâh al-Zeidan tarafından İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2010 yılında hazırlanan “*Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (1171/1756) ve El-Muhayya Adlı Muvatta’ Şerhi*” isimli doktora çalışmasında İbnü’l-Arabî’nin *el-Mesâlik* adlı şerhinin telif sebebi ile bahse konu kitapta takip ettiği metoda kısaca yer verilmiştir. Mehmet Emin Güzel’in Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2017 yılında hazırladığı “*Mâlik b. Enes ve Tefsirdeki Metodu*” adlı yüksek lisans ile Büşra Refas Türkmen tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2020 yılında yapılan “*İmam Mâlik’in Muvatta İsimli Eserinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi*” isimli doktora çalışmalarında İbnü’l-Arabî’nin *el-Kabes* isimli şerhi kaynak olarak kullanılmış, özellikle *Kitâbu’t-Tefsîr* başlıklı bölümden istifade edilerek sık sık atıflarda bulunulmuştur. Yine Kenan Oral tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde 2020 yılında hazırlanan “*Muvatta’ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*” isimli doktora çalışmasında İbnü’l-Arabî’nin her iki *Muvatta’* şerhine sık sık müracaat edilmiştir. Söz konusu tezler İbnü’l-Arabî’nin *Muvatta’* şerhlerini merkeze alarak yapılan müstakil çalışmalar olmadığı için bu araştırma, alanında bir ilk olma özelliğini taşımaktadır.

Bu çalışmada, İbnü’l-Arabî’nin *Muvatta’*a yazdığı *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*’ten hareketle hem müellifin hadisçiliğini ortaya koymak hem de mezkûr eserlerin muhtevasını, metodunu ve kaynaklarını hadis ilmiyle uğraşanlar başta olmak üzere ilim camiasına tanıtmak hedeflenmiştir. Ayrıca bu çalışmada, sadece müellifin *Muvatta’*a yazdığı şerhlerde takip ettiği metodu ortaya koymak değil, bununla

birlikte hadis-sünnet anlayışına dair tespitlerde bulunmak ve sonraki döneme etkisi hakkında iz sürmek de amaçlanmaktadır.

Bölüm isimleri ile ana başlıklar bizzat tez konusunun başlığından ve alt başlıklar da kullanılan malzemedan hareketle belirlenecektir. Araştırmada daha ziyade tasviri ve tahlili bir yöntem takip edilecektir. Sadece bilgi vermekle yetinilmeyecek, gerek görüldüğünde verilen bilgilerin değerlendirmesi de yapılacaktır. Bilgilerin değerlendirilmesinde örnekleme, karşılaştırma ve tahlil yoluna başvurulacaktır.

Elde edilen sonuçların daha iyi anlaşılması için çalışmada çok sayıda örneğe yer verilecek, hatta bazen birden fazla özellik taşınması sebebiyle bunların bir kısmının tekrar edilmesi de söz konusu olacaktır. Dolayısıyla araştırma daha çok örnekler eşliğinde karşılaştırmalı bir şekilde ve tahlil yöntemleriyle hazırlanacaktır. Tüm okumalar bittikten sonra elde edilen bilgiler belli bir sistem dâhilinde düzenlenecektir. Bu süreç sonunda oluşan müktesebâta dayanarak *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*'in hadis ilmi açısından genel bir analizi yapılmaya çalışılacaktır.

Şahıs isimlerinden sonra parantez içinde verilen rakamlar önce hicri sonra da miladi vefat tarihleridir. İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta*' şerhleri ilk geçtiği yerde tam isimleriyle zikredilecek, daha sonra *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* şeklinde verilecektir. Çalışmada başka bir müellife nispet edilmediği ve yalın halde kullanıldığı durumlarda "*Muvatta*" kelimesi ile Mâlik b. Enes'in Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayeti kastedilecektir. Sistematik, kolay anlaşılır ve İlahiyat alanına uygunluğu sebebiyle kaynakça ve dipnotlarda İsnad Atıf Sistemi esas alınacaktır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmanın omurgasını İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli şerhleri oluşturacaktır. Esas itibarıyla müellifin şerhçiliğini de tezin gidişatını da belirleyecek olan bu iki eserdir. Dolayısıyla tezin asıl kaynakları isimleri zikredilen eserler olacaktır. Bunlar haricinde müellifin diğer matbu eserleri ile kendisi gibi Endülüslü olup *Muvatta*'ı şerh eden âlimlerin çalışmalarından da ikincil kaynak olarak istifade edilecektir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi tezin giriş bölümünde İbnü'l-Arabî'nin hayatından bahsedilecektir. Hayatına dair önemli kaynaklardan biri, İbn Beşkuvâl'in (öl. 578/1182) *es-Sıla* adlı eseri olacaktır. Bu eser, Endülüs'te yetişen âlimlerin biyografilerini vermesi ve müellifinin İbnü'l-Arabî'nin talebesi olması hasebiyle önem kazanmaktadır. Aynı mahiyetteki diğer kaynaklar yine İbnü'l-Arabî'nin öğrencilerinden Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) *el-Ğunye*'si ile Dabbî'nin (öl. 599/1202) *Buğyetü'l-mültemis* 'dir. Ayrıca Makkarî'nin (öl. 1041/1632) *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb* adlı çalışmasına da müracaat edilecektir. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisindeki* "İbnü'l-Arabî Ebû Bekir" maddesi ve müellifin diğer ilim dallarında yazdığı kitaplar üzerine yapılan bazı akademik çalışmalar da bu konuda faydalanılan kaynaklar arasında yer alacaktır.

İbnü'l-Arabî'nin şerhçiliğini değerlendirme ve mukayese bakımından ise kendisinden önce telif edilen İbn Abdülber'in (öl. 463/1071) *et-Temhîd* ile *el-İstizkâr*'ı, Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin (öl. 474/1081) *el-Müntekâ*'sı, Ebu'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Mervân b. Abdurrahmân el-Kanâzi'î (öl. 413/1022) ve Ebû Abdülmelik Mervân b. Ali el-Esedî el-Bûnî'nin (öl. 440/1048) *Tefsîru'l-Muvatta'* isimli kitapları elbette müstağni kalamayacağımız çalışmalardır.

Yine İbnü'l-Arabî'nin şerhçiliğini değerlendirme sadedinde İbn Battâl el-Kurtubî'nin (öl. 449/1057) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *İhyâü ulûmi'd-dîn* ve (İbn Rüşd) Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî'nin (öl. 520/1126) *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât* isimli eserlerinden de istifade edilecektir. Kendisinden önce yazılan şerhlerle mukayese etmede ve değerlendirme yapmada *el-Mesâlik*'i tahkik eden Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî ile Aişe Binti el-Hüseyn es-Süleymânî'nin mezkûr kitabın dipnotlarında verdikleri bilgilerden azami derecede yararlanılacaktır.

Kendisinden sonra telif edilen es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tenvîrü'l-havâlik alâ Muvatta'i Mâlik* ile ez-Zürkânî'nin (öl. 1122/1710) *Şerhu'z-Zürkânî (Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta'i'l-İmâm Mâlik)* isimli şerhleri de önemli kaynaklarımız arasında olacaktır.

Bunların yanı sıra çalışmamızda müellifin hadis ve farklı alanlarda telif ettiği kitapları başta olmak üzere diğer hadis usulü eserleri, hadis şerhleri, temel hadis kaynakları, tabakât ve ricâl kitaplarından da yoğun bir şekilde istifade edilecektir.

el-Kabes'in halihazırda iki baskısı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, 1986 yılında Dr. Muhammed Abdullâh Veled Kerîm'in tahkikiyle Ümmü'l-Kura Üniversitesinde doktora tezi olarak hazırlanmış, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî tarafından 1992 yılında üç cilt olarak basılmıştır. İkincisi ise 1419/1998 yılında Eymen Nasr el-Ezherî ile 'Alâ İbrâhîm el-Ezherî'nin tahkikiyle Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından dört cilt halinde neşredilmiştir. Tezimizde Dâru'l-Garbi'l-İslâmî tarafından 1992 yılında neşredilen baskısı esas alınacaktır.

el-Mesâlik'in de iki baskısı mevcuttur. Bunlardan birincisi, 1428/2007 yılında Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî ile Aîşe Bint el-Hüseyn es-Süleymânî'nin tahkikiyle Dâru'l-Garbi'l-İslâmî tarafından sekiz cilt olarak basılmıştır. Diğeri ise 1434/2013 yılında Hâmid Abdullâh el-Muhallâvî'nin tahkikiyle Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye tarafından altı cilt halinde neşredilmiştir. Tezimizde Dâru'l-Garbi'l-İslâmî tarafından 2007 yılında neşredilen baskısı esas alınacaktır.

1.4. Muvatta' ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî

1.4.1. Muvatta'

Hadis ilmi, İslâmî ilimler içerisinde kıymetli bir yere sahiptir. Hadis ilminin teşekkül sürecini oluşturan özellikle hicri ilk iki asrın incelenmesi önem arz etmektedir. Çünkü bu dönem şifâhî gelenekten yazılı kültüre geçiş sürecini, hadislerin tedvin ve tasnif faaliyetlerini kapsamaktadır. Tedvin faaliyetinden hemen sonra hatta eş zamanlı olarak yürütülmüş olan tasnif döneminde âlimler, kendi bölgelerindeki hadis malzemesini derleyerek tasnif etmişler ve hadis edebiyanın ilk örneklerini sunmuşlardır.

Hadis edebiyatında, hadis metinlerinin cem edildiği kitaplar ale'l-ebvâb, ale'r-ricâl ve ale'l-ahruf şeklinde tasnife tâbi tutulmuştur. Ale'l-ebvâb yani râvilerine bakılmaksızın konularına göre tasnif edilen edebi türlerdir. Genel olarak *câmi*', *sünen* ve *musannefleri* ihtiva etse de *muvatta'*lar da ale'l-ebvâb tasnif edilen kitaplar arasında yer almaktadır.

“Meşhur kullanım olarak *sünen* şeklinde adlandırılan ve hadislerin fıkıh bablarına göre tedvin ve tasnif edildiği edebiyatın hicri II. asırda Hicaz bölgesindeki genel adı *muḩatta*’dır. Eldeki bilgilerden, bu tür hadis edebiyatına ait ilk ürünlerin, tasnif döneminin başlangıcı kabul edilen hicri ikinci asrın ortalarında veya biraz daha önce tasnif edildikleri anlaşılmaktadır. Bu türün ortaya çıkmasında, *sünen*lerde olduğu gibi, Irak’ta Ebû Hanife (öl. 150/767) önderliğinde tedvin edilen “re’ye dayalı fıkıh anlayışına karşı oluşan tepkinin” etkili olduğu tespiti yapılmıştır. Iraklı fakihlerin, fıkıhın kaynağı olarak kıyasa başvurmaları, Evzâî (öl. 157/774), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) ve Mâlik (öl. 179/795) gibi hadise dayalı fikhî savunan Hicazlı muhaddis fakihleri harekete geçirmiş, böylece hüküm istinbatında kullanılmak üzere fikhî hadisler tasnif edilmiştir.”¹

Musannef türü eserlerin tasnifinin başladığı hicri ikinci asır, *muḩatta*’ türü eserlerin de ortaya çıkış zamanına denk gelmektedir. Ancak *muḩatta*’ türü eserlerin en önemli temel özelliği, fıkıh ağırlıklı olmaları ve Medine ameline yansıtılmalarıdır.

“Ale’l-ebvâb metoduyla tasnif edilen hadis kitaplarına genel olarak *musannef* ismi verilmektedir. Hadis literatüründe ise “Fikhî bir hüküm taşıyan *merfû*’, *mevkuf* ve *maktû*’ hadisleri fıkıh konularına göre sınıflandırarak yazılan hadis kitabı” olarak tarif edilmiştir.”² “Musannef türü eserler fıkıh merkezli olmaları yönüyle “*sünen*”e benzemesine rağmen Medine ameline verdiği özel önem ve Medine’nin icmâ’larını ve sünnetini tespite yönelik ifadeleri ile *muḩatta*’ türünden ayrılmaktadırlar.”³ Kenan Oral, “kaynaklardan tespit edebildiği kadarıyla Mâlik’in *Muḩatta*’ı hariç tutulursa Şâfî fakih Abdân el-Mervezî (öl. 293/906) dışında hepsi Medine ekolüne mensup *muḩatta*’ türünde toplam altı eser bulunduğunu” ifade etmiştir.⁴

¹ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 211. Ayrıca bk. Ahmet Emin, *Duha’l-İslâm* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004), 2/87.

² Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları (İFAV), 2011), 217.

³ Kenan Oral, *Muḩatta’ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 68.

⁴ Oral, *Muḩatta’ın Oluşum Süreci*, 70.

Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) *Muvatta'* adlı eseri her ne kadar *musannef* adını taşımasa da metot ve muhteva olarak *musannef* tarzında yazılan eserlerden olup *Muvatta'* denilince de İmam Mâlik'in bu eseri akla gelmektedir.

Mâlik, “Medineli bazı âlimlerin hadis kitabından çok fıkıh kitabına benzeyen *Muvatta'* adlı eserlerini gördükten sonra Hz. Peygamber'in hadisleriyle birlikte Medine halkının uygulamasını (amel-i ehl-i Medine) yansıtan sahabe görüşlerini ve tabiûn fetvalarını da toplamak üzere bu eseri kaleme almış ve ona *el-Muvatta'* adını vermiştir.”⁵

“*Muvatta'* önemli kılan husus, hadislerin toplanması ve tasnifinde öncü bir role sahip olmasıdır. *Muvatta'*dan sonra tasnif edilen ve hadis yazımının zirvesini teşkil eden *Kütüb-i Sitte* diye bilinen altı hadis kitabı büyük oranda İmâm Mâlik'in bu eserinde tatbik ettiği yöntemden hareketle oluşturulmuştur. Bu yönüyle *Muvatta'* hadis ilminde büyük bir öneme sahiptir.”⁶

Yine *Muvatta'* önemli kılan hususların başında Mâlik'in, hadisleri kabulde ihtiyatı elden bırakmaması ve olabildiğince titiz davranması gelmektedir. Hatta onun Peygamber mescidinin direklerini işaret ederek: “Şu sütunların dibinde, Peygamber şöyle buyurdu diyen yetmiş kişiye rastladım. Ama onların hiçbirinden bir şey almadım. Bu kişiler belki beytü'l-mal kendilerine emanet edilecek kadar emin kişilerdi. Fakat onların hiçbiri buna (hadis almaya) ehil değildi” dediği rivayet edilmektedir.⁷ Bu rivayet İmâm Mâlik'in *Muvatta'*ı telif ederken ne kadar hassas davrandığını göstermektedir.

Mâlik, râvileri sıkı bir şekilde araştırarak cerh ve ta'dîl ilminin yolunu da açmıştır. Bu çerçevede İbnü'l-Arabî İmam Mâlik'in, sefih; insanları kendi hevasına çağırın heva sahibi; Hz. Peygamber'e yalan isnad etmese de insanlarla konuşurken yalan söyleyen; fazilet, vera ve ibadet ehli olmasına rağmen yüklendiği ve eda ettiği

⁵ M. Yaşar Kandemir, “Muvatta'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31/416.

⁶ Recep Özdemir, “İmâm Mâlik'in Muvatta'ı Üzerine”, *Hikmet Yurdu (Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi)* 10/19, (Haziran, 2017/1), 100.

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî el-Hatîb, *el-Kifâye fî 'İlmi'r-rivâye*, nşr. Zekeriyâ Umeyrât, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 146. Ayrıca bk. İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı: çeşitleri-özellikleri-faydalanma usulleri*, (İstanbul: İFAV), 20. Baskı, 2016), 72.

şeyin farkında/bilincinde olmayan dört kişiden ilim alınmayacağına dair beyanına yer vermiştir.⁸

İbnü'l-Arabî *el-Mesâlik* isimli eserine üç mukaddime ile başlamış, bunlardan birini İmâm Mâlik ile kitabı *Muvatta*'a ayırmıştır.⁹ Bu bağlamda İmâm Şâfî'nin, Mâlik b. Enes ve *Muvatta*' ile ilgili şu ifadelerine yer vermiştir: İlim üç kişi arasında deveren eder. Bu kişiler Mâlik b. Enes (öl. 179/795), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) ve Leys b. Sa'd'dır (öl. 175/791). Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne olmasaydı Hicaz ehlinin ilmi yok olur giderdi.¹⁰ *Muvatta*' ile ilgili de şu değerlendirmede bulunmuştur: Allah'ın kitabından sonra Mâlik'in *Muvatta*'ından daha doğru ve faydalı bir kitap yoktur.¹¹

İbnü'l-Arabî, *el-Kabes* isimli şerhinde övgü mahiyetinde *Muvatta*' ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: İslâm hukuku üzerine telif edilmiş ilk ve son eserdir. Zira onun bir benzeri yazılamamıştır. Nitekim Mâlik, furû-i fıkıh için bir yöntem/usul hazırlayarak bu kitabını meydana getirmiş ve onda fıkıhın mesâil ve türevlerinin dayanağını oluşturan usûl-i fıkıhın büyük kısmına dikkat çekmiştir/göndermede bulunmuştur.¹² *'Aridatü'l-ahvezî* isimli eserinde ise şu bilgiyi vermiştir: *Muvatta*' birinci, *Sahîh-i Buhârî* ikinci asıl kaynaktır. Müslim ve Tirmizî gibi kitaplar ise bunların üzerine bina edilmiştir.¹³ Yine İbnü'l-Arabî, Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin kitaplarından övgü ile bahsetmiş ve mezkûr müelliflerin eserlerini *Kütübü Hamse* olarak nitelendirmiş ve açıklamasına şu şekilde devam etmiştir: "*Muvatta*' da bunlara dâhildir. Çünkü o, bu kitapların tacı ve ruhudur."¹⁴

⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/335. Ayrıca bk. İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/66.

⁹ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta'i Mâlik*, nşr. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî - Aişe Binti el-Hüseyn es-Süleymânî, 8 Cilt, (Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Birinci Baskı, 1428/2007) 1/333-342.

¹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/334. Ayrıca bk. Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, nşr. Mustafa b. Ahmet el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, 26 Cilt, (Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387/1967), 1/62, 63.

¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/336, 337. Ayrıca bk. İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/77.

¹² İbnü'l-Arabî, *Kitâbü'l-Kabes fi şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes*, nşr. Dr. Muhammed Abdullâh Veled Kerîm, (Beyrût/Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 1/75.

¹³ İbnü'l-Arabî, *'Aridatü'l-ahvezî bi şerhi Sahîhi't-Tirmizî*, 13 Cilt, (Beyrût/Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/5.

¹⁴ İbnü'l-Arabî, *'Aridatü'l-ahvezî*, 3/276.

Müellifin bu ifadelerinden *Muvatta*'ı *Kütüb-i Sitte*'ye dâhil ettiği ve mezkûr kitaba çok önem verdiği anlaşılmaktadır.

“*Muvatta*’ ile Buhârî ve Müslim’in *Sahihleri*, hadis kitaplarının birinci tabakasını oluşturur. Hadis âlimleri *Muvatta*’da yer alan bütün rivayetlerin İmâm Mâlik ve onun görüşünde olanlara göre sahih olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. *Muvatta*’da yer alan *mürsel* ya da *munkatı*’ her hadis istisnasız mutlaka başka bir tarikten muttasıl olarak gelmiştir. Dolayısıyla bu açıdan onların sahih olduğunda hiçbir kuşku yoktur.”¹⁵ Ancak *Muvatta*’ın içersinde *mürsel*, *belâğ* ve *munkatı* türünden rivayetler bulunduğu için eleştirenler de olmuştur.¹⁶

Muvatta’ da dâhil olmak üzere herhangi bir kitapta yer alan hadislerin toptancı bir yaklaşımla tamamının sahih olduğunu veya olmadığını söylemek doğru bir bakış açısı olmasa gerekir. Kitap merkezli sahih hadis derecelendirmesi yerine bir hadisin sıhhatini tespit için ulûmü’l-hadîsin verilerine müracaat etmek en isabetli yol olacaktır.

İmâm Mâlik’in rivayetleri konularına göre tasnif edip ilgili hadisleri zikretmesi, rivayetlerin sonunda gerek kendi kanaatini, gerek konuyla ilgili önceki âlimlerin görüşlerini zikretmesi, hadislerin anlaşılması ve yorumlanması açısından atılmış kıymetli adımlardır.¹⁷

Hicri ikinci yüzyılda birçok ilim adamı *Muvatta*’ türü eserler telif etmiştir. Söz konusu kitaplar âlimlerin kendi istekleri ve İslâm toplumunun duyduğu ihtiyaç sebebiyle yazılmıştır. İster önce isterse sonra telif edilmiş olsunlar hiçbiri, hem yöneticilerin hem de vatandaş nezdinde gördüğü ilgi yönünden İmam Mâlik’in *Muvatta*’nın seviyesine ulaşamamıştır.¹⁸ Mâlik ilim çevreleri tarafından otorite kabul edildiği için eseri *Muvatta*’, telif edildiği günden beri sadece Medine’de veya doğu

¹⁵ Şah Veliyyullâh Dihlevî, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, nşr. Seyyid Sâbık, 2 Cilt, (Beyrût: Dâru’l-Cil, 1426/2005), 1/231.

¹⁶ Kandemir, “el-Muvatta”, 31/416.

¹⁷ Mustafa Canlı, *İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 198.

¹⁸ Smain Khaldi, *İmâm Mâlik ve Muvatta Adli Eseri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 67, 68.

İslâm dünyasında değil, İslâm ülkelerinin en uzak coğrafyalarında dahi çok büyük ilgi görmüş ve derin etkiler bırakmıştır.

Mâlik'in *Muvatta*'ı ne zaman telif etmeye başladığı ve ne kadar süre içerisinde ikmal ettiği hususu ihtilafıdır. Bu konuda tarihçiler ve âlimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Söz konusu görüşlerden birine göre Kâdî İyâz (öl. 544/1149), Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (öl. 158/775) insanları sorumlu tutabileceğim bir kitap telif et diyerek İmâm Mâlik'ten istekte bulunduğunu belirtir ve şöyle devam eder: "Mâlik bu konu hakkındaki düşüncelerini ifade edince Mansûr şöyle karşılık vermiştir: Onu sen yaz. Bugün senden daha âlim kimse yoktur. Bunun üzerine Mâlik *Muvatta*'ı yazdı. Fakat Ebû Ca'fer'in (öl. 158/775) vefatından önce onu ikmal edemedi."¹⁹

Muvatta'ın eda ve tahammülünün ne kadar sürdüğü hususunda fikir vermesi açısından İbnü'l-Arabî, Sâhibü'l-Evzâi diye nitelendirilen İbn Abdülvâhid'in şu sözünü nakletmektedir: "*Muvatta*'ı Mâlik'e kırk günde arz ettik. Bunun üzerine Mâlik: Kırk senede telif ettiğim eseri 40 günde aldınız. Ne kadar da az fikhediyorsunuz" dedi.²⁰

İbnü'l-Arabî, İslâm'da ilk telif edilen kitapla ilgili ihtilaf edildiğini ve bu konuda üç görüş olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: "Birinci görüşe göre, ilk telif edilen eser Mâlik b. Enes'in *Muvatta*'ıdır. Bu görüşü hemen hemen herkes savunmaktadır. İkinci görüşe göre Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) *el-Câmi*' isimli eseridir. Süfyân, bu eseri telif ettikten sonra pişmanlık duydu, vasiyeti gereği öğrencisi Ammâr b. Yûsuf tarafından kitapları imha edildi.²¹ Ancak bir kısmı insanların elinde kaldı. Üçüncü görüşe göre İbn Cüreyc'in (öl. 150/767) tarih ve tefsirle ilgili kitabıdır." Bu açıklamalardan sonra şu bilgiyi vermektedir: İnsanlar

¹⁹ Kâdî İyâz Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, nşr. Muhammed Sâlim Hâşim, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1998), 1/101.

²⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/337; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/78.

²¹ Süfyân'ın mevcut rivayetleri, o hayatta iken ondan sema' edenlerin naklettikleridir. O vefat etmeden önce gerek *Câmi*'ini gerekse diğer eserlerini kendisinden sema' edenler bulunmaktaydı. Nitekim daha sonraki kaynaklarda kendisine, görüşlerine ve eserlerine yapılmış çokça atıf bulunmaktadır (Ömer Faruk Akpınar, "Süfyân es-Sevrî'nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî", *Diyanet İlmî Dergi*, 51/1, (Ocak-Şubat-Mart 2015), 65).

arasında yaygın ve meşhur olan görüşe göre İslâm'da ilk telif edilen eser Mâlik'in *Muvatta*'dır. Bu kitap insanlar için en faydalı, âsârı içermesi bakımından da en kapsamlı olandır.²²

Kaynaklarda *Muvatta*'ın telif sebebi olarak da farklı bilgiler yer almaktadır. Bunlardan birine göre; Mâlik Medinelilerin icmâ' ettikleri meseleleri bir araya getirmek amacıyla Abdülazîz el-Mâcişûn (öl. 212/827) tarafından telif edilen ve türünün ilk örneği sayılan *Muvatta*'ı görmüş, onu beğenmesine rağmen rivayetlere yer verilmemesini bir eksiklik olarak değerlendirmiş, bunun üzerine sahih haberleri fıkıh bablarına göre derleyen ve Medinelilerin tatbikatlarını da içeren bir kitap yazmaya karar vermiştir.²³

“*Kütüb-i Sitte* gibi hadis kitaplarının tasnifinde *Muvatta*'ın metodundan faydalanılmış, diğer taraftan *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı sayılan İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *Sünen*'i yerine Kuzey Afrikalı âlimler *Muvatta*'ı kabul etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) ve İshak b. Râhûye (öl. 238/853), *Muvatta*'ın en sahih rivayetlerinin, Zührî > Sâlim > İbn Ömer tarikiyle rivayet edilenler olduğunu söylemişlerdir.”²⁴ Buhârî ise Mâlik > Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle gelen rivayetlerin daha sahih olduğunu belirterek bu isnada *esahhu'l-esânîd* adını vermiştir.²⁵

1.4.1.1. *Muvatta*'ın Rivayetleri

Muvatta' telif edildiği günden itibaren pek çok kişi tarafından rivayet edilmiştir. Hem rivayet eden kişi sayısı hem kaç nüshasının bulunduğu ihtilafli bir konudur. Kâdî İyâz 60 civarında kişinin ismini zikrederek bunların *Muvatta*'ı rivayet ettiklerini söylemiş, bu isimleri zikrettikten sonra *Muvatta*' nüshalarının sayısı ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Rivayet ettiğim, şeyhlerimizin rivayetlerinde yer alan veya ihtilâfü'l-muvattaât sahiplerinin naklettiği 20 civarında meşhur *Muvatta* nüshası bulunmaktadır, ancak bu rakamı 30'a çıkaranlar da vardır.”²⁶

²² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/341, 342.

²³ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/86.

²⁴ Kandemir, “el-Muvatta”, 31/416.

²⁵ Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Hasenî (1852-1920), *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, 2 Cilt, (Haleb: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslamiyye, 1416/1995), 1/420.

²⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/107, 108.

“*Muvatta*’ rivayetleri arasında tertip ve rivayet sayısı bakımından bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Söz konusu farklılıklar, o dönemde bu nevi metinlerin harfiyyen istinsah edilmiş şekillerine az kıymet verilmesi ve bunları nakil işini üzerine alanların büyük bir serbestlikle hareket etmesi yüzünden²⁷ değil bizzat musannifinin esere sürekli müdahalesi sebebiyle meydana gelmiştir.”²⁸

“İmâm Mâlik, aslında *Muvatta*’ı 10.000 (on bin) hadis üzerine tasarlamıştı. Hadisleri yavaş yavaş seçiyordu. Nihayet eser son halini aldı. İmâm sağ iken *Muvatta*’ müsvedde halinde idi ve elde pek çok nüshası vardı. Nüshalardan her biri ayrı bir tertipteydi. İmâmın talebeleri kendi istidatlarına göre eser için hususi bir tertip tarzı seçmişlerdi. Nüshalardaki hadislerin sayıca farkları umumiyetle azdır.”²⁹

“*Muvatta*’ı İmâm Mâlik’ten Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805) ve İmam Şâfiî (öl. 204/820) gibi fakihlerin, Yahyâ b. Saîd el-Kattân (öl. 198/813) ve Abdurrahmân b. Mehdî (öl. 198/813-14) gibi muhaddislerin, Hârûn Reşîd (öl. 193/808) ile iki oğlu Emîn (öl. 198/813) ve Me’mûn (öl. 218/833) gibi halife ve emirlerin de aralarında bulunduğu binden fazla kişi rivayet etmiştir.”³⁰ En meşhuru, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ile Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (öl. 234/849) rivayetleridir. İmam Muhammed’in rivayeti bab sayısı ve hadis adedi bakımından Yahyâ b. Yahyâ’nın rivayetinden daha azdır.³¹

Muvatta’ nüshalarının en fazla rivayet ihtiva edeni Abdullâh b. Mesleme el-Ka’nebî (öl. 221/836), yine en büyüğü ve ziyadeleri en çok olanı Medine kadısı Ebû Mus’ab Ahmed b. Ebî Bekr el-Kureşî ez-Zührî (öl. 242/857) rivayetidir. Ebû Hanife’nin öğrencisi Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî’nin rivayet ettiği *Muvatta*’

²⁷ Joseph Schacht, “Mâlik”, *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 7/254.

²⁸ Kandemir, “el-Muvatta”, 31/416.

²⁹ Abdülazîz b. Şâh Veliyyillâh Ahmed b. Abdirrahîm el-Ömerî el-Fârûkî ed-Dihlevî (öl. 1239/1824), *Bustânü ’l-muhaddisîn fi beyâni kütübi ’l-hadîs ve ashâbeha ’l-girri ’l-meyâmin*, nşr. Muhammed Ekrem en-Nedvî, (Beyrût: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2002), 31.

³⁰ Kandemir, “el-Muvatta”, 31/417.

³¹ Muhammed Ebu Zehra, *Mâlik: hayâtühû ve asruhû, ârâuhû ve fikruhû*, (Kâhire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1365/1946), 199.

nüshasında az miktarda da olsa Mâlik'in dışında başka kanallarla rivayet edilen hadisler yer almaktadır.³²

1.4.1.2. Toplam Rivayet Sayısı ve Bölümleri

Muvatta' nüshalarındaki hadis sayıları farklılık göstermektedir. Birçok âlim, *Muvatta'*'daki rivayet sayısına dair tespitlerde bulunmuştur. Bunlardan Ebû Bekir el-Ebherî (öl. 375/986), *Muvatta'*'ın 1.720 rivayeti ihtiva ettiğini, bunlardan 600'ünün *müsned*, 613'ünün *mevkuf*, 222'sinin *mürsel* ve 285'inin de *maktû'* olduğunu ifade etmektedir.³³ Kâdî İyâz ise Süleymân b. Bilâl'den naklen şu bilgiyi vermiştir: “Mâlik *Muvatta'*'a 4.000 veya daha fazla hadis almıştı. Ancak vefat ettiğinde Müslümanlar için en faydalı ve dinî yönden en iyi örnek olanları seçmek amacıyla her sene azalta azalta 1.000 küsür hadis kalmıştı.”³⁴

Kenan Oral ise daha sağlam bir neticeye ve gerçekçi rakamlara ulaşmak için *Muvatta'*'ın günümüzdeki tahkikli matbu nüshalarını esas almış, bu amaçla elindeki sağlam el yazmalarına dayanan tahkikli matbu baskılardan ve *Muvatta'* ihtilaflarını ele alan belli başlı eserlerden hareket etmiş, rivayetleri bir program marifetiyle eşleştirmiş ve belirli kurallar ışığında bir yöntem takip ederek bir sayım yapmıştır. Bu sayım neticesinde *Muvatta'*'da, Mâlik'ten gelen veya gelmeyen hepsi dâhil toplam 3.698 farklı rivayet olduğunu tespit etmiştir. İbnü'l-Arabî'nin şerhlerinde esas aldığı Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'nin *Muvatta'* rivayetinin ise, *merfû'* 784, *merfû'/mevkûf* 12, *merfû'/maktû'* 2, *merfû'/kavl-i Mâlik* 1, *mevkûf* 725, *mevkûf/maktû'* 7, *maktû'* 340, *maktû'/kavl-i Mâlik* 7, *kavl-i Mâlik* 1.203, Mâlik Dışı 0 olmak üzere toplamda 3.081 rivayet içerdiğini ifade etmiştir.³⁵

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 6.

³³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî es-Süyûtî (öl. 911/1505), *Tenvîrü'l-havâlik şerh alâ Muvatta'i Mâlik*, nşr. Muhammed Abdülazîz Hâlidî, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434/2013), 8.

³⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1/102.

³⁵ Oral, *Muvatta'ın Oluşum Süreci*, 579, 580. Oral kendi sayımı ile el-Ebherî'nin *Muvatta'*'daki rivayet sayılarının farklılık arz etmesini ise şu şekilde izah etmektedir: “Ebû Bekir el-Ebherî'nin herhangi bir nüsha ismi vermeden açıkladığı rakamların elindeki nüshadan, sayım tarzından ve rivayetleri numaralandırma usulünden kaynaklı bir tespit olduğunu ve Mâlik'in görüşlerini içermediğini söylemek mümkündür” (Oral, *Muvatta'ın Oluşum Süreci*, 584)

Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin rivayet ettiği *Muvatta'* 61 kitaptan teşekkül etmektedir. Bunlardan 8'i sadece birer babtan, bir o kadarı da ikişer babdan meydana gelmektedir. Aynı şekilde bazı bablarda sadece bir iki hadis yer almaktadır. En son kitap ve en son bab bunun örneklerinden biridir.³⁶

*Muvatta'*ın gerek ihtiva ettiği rivayet sayısı gerekse bab başlığı yönünden birçok farklı nüshası bulunmaktadır. *Muvatta'*ın bahse konu nüshalarının her biri farklı zamanlarda ve mekânlarda değişik kişiler tarafından İmam Mâlik'ten alındığı için nüshalar arasında farklılıkların olması normaldir. Kanaatimizce bu farklılıklardan bir kısmı yukarıda da ifade edildiği gibi İmam Mâlik'in *Muvatta'*a devamlı müdahale etmesinden kaynaklanırken bir kısmı da ravilerin kendi tasarruflarının sonucunda olmuştur.

*Muvatta'*ın ne zaman telif edildiği, eda ve tahammülünün ne kadar sürdüğü, kaç kişi tarafından rivayet edildiği, içerisinde ne kadar rivayet barındığı vb. hususlarda farklı görüşler ileri sürülse de *Muvatta'* hiç şüphesiz İslâm kültür mirası içerisinde çok önemli bir yere sahiptir. Yazıldığı günden beri çok fazla ilgi görmüş, hem Müslüman hem de gayrimüslim araştırmacılar tarafından çeşitli çalışmalara konu olmuş ve hala daha birçok çalışmaya konu olmaya devam etmektedir.

1.4.1.3. İbnü'l-Arabî'ye Kadar Muvatta' Üzerine Yazılan Şerhler

Muvatta' İslâm dünyasında meşhur olan kitapların başında gelmektedir. Şöhreti sebebiyle âlim tarafından övgüye mazhar olmuş, Endülüs başta olmak üzere İslâm dünyanın farklı yerlerinde yaşayan birçok âlim *Muvatta'* üzerine şerh yazmıştır. Endülüs'te İbnü'l-Arabî'ye kadar *Muvatta'*a yazılan şerhlerden bazıları şunlardır:

³⁶ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 72, 73. Ayrıca "*Muvatta'da Bab Başlıkları*" isimli yüksek lisans tezi hazırlayan Abdülbaki Durmaz ise ulaşabildiği beş *Muvatta* nüshasından tespit edebildiği kadarıyla kitap ve bab başlıklarının sayısını şu şekilde vermiştir: Yahyâ el-Leysî nüshası, 61 kitap, 703 bab başlığı; Ebû Mus'ab ez-Zührî nüshası, 32 kitap, 690 bab başlığı; Hasan eş-Şeybânî nüshası, 20 kitap, 420 bab başlığı; Saîd el-Hadesânî nüshası, 18 kitap, 446 bab başlığı; Mesleme el-Ka'nebî nüshası, 10 kitap, 231 bab başlığı (Abdülbaki Durmaz, "*Muvatta'da Bab Başlıkları*", (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 13).

238/853 yılında vefat eden Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî el-Endelüsî'nin³⁷ *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'*,³⁸ Ahfeş ismiyle maruf Ebû Abdullâh Ahmed b. İmrân b. Sellâme el-Elhânî'nin (öl. 250/864) *Tefsîru garîbi'l-Muvatta'*³⁹ ve 259/873'te vefat eden Endülüslü muhaddis fakih ve dil âlimi Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. İbrâhîm b. Müzeyn el-Kurtubî'nin *Tefsîru (şerhu)'l-Muvatta'*⁴⁰ isimli eserler; *Muvatta'* üzerine yazılan ilk şerhler olarak kabul edilmektedir. *Muvatta'* üzerine şerh yazma geleneği daha sonra da devam etmiş; 402/1011 yılında vefat eden Ebû Ca'fer Ahmed b. Nasr ed-Dâvûdî el-Esedî,⁴¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kâbisî (öl. 403/1012),⁴² Ebu'l Mutarrif Abdurrahmân b. Mervân el-Kanâzi'î (öl. 413/1022)⁴³ ve Ebû Abdülmelik Mervân b. Ali el-Bûnî (öl. 440/1048)⁴⁴ bu alanda eserler vermişlerdir.⁴⁵

Muvatta' üzerine yazılan en önemli şerhlerden biri İbn Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî'ye (öl. 463/1071) ait *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-meânî ve'l-esânîd* isimli eserdir. İbn Abdülber bu şerhi *Muvatta'*'daki *müsned*, *mürsel* ve *munkatı'* türünden bütün *merfû'* hadislerin sıhhatlerini ve râvilerin güvenilirliklerini göstermek için yazmıştır. Sahasında önemli eserlerden biri olduğu ifade edilen *et-*

³⁷ Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed İbnü'l-Faradî el-Kurtubî el-Ezdî (öl. 403/1013), *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs*, nşr. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008), 1/359.

³⁸ Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin'in tahkikiyle Mektebetü'l-Ubeykan tarafından iki cilt olarak 1421/2001 yılında Riyâd'da basılmıştır.

³⁹ Tâhâ b. Alî Bûserîh et-Tûnusî ve Ervâ bint Muhammed el-Muhtar el-Lâfî'nin tahkikiyle 1438/2016'da Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî tarafından bir cilt olarak basılmıştır.

⁴⁰ Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'nin naklettiği *el-Muvatta'* rivayeti üzerine yazılmış bir şerh olup Endülüs âlimleri tarafından okutulmuş ve rivayet edilmiştir. Eserin deri parçaları üzerine yazılmış 394/1004 istinsah tarihli nüshasının bazı kısımları Tunus'taki Mektebetü Câmî'il-Kayrevân'da korunarak günümüze intikal etmiştir (Mehmet Efendioğlu, "Yahya b. İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2013), 43/256).

⁴¹ Dâvûdî'nin günümüze ulaşan önemli eserinden biri İmâm Mâlik'in *Muvatta'*'ının muhtasar bir şerhi olan *en-Nâmî fi Şerhi'l-Muvatta'*'dır. Trablusgarp'ta iken telif ettiği bu eserin tesbit edilebilen yegâne nüshası Fas'taki Karaviyyin Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 175) (Cengiz Kallek, "Dâvûdî, Ahmed b. Nasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1994), 9/51).

⁴² İbnü'l-Kâbisî'nin bahse konu şerhinin ismi, Kitâbü Mülâhhası'l-*Muvatta'*'dır (Kitâbü'l-Mülâhhas li-Müsneidi *Muvatta'*'i Mâlik b. Enes). Bu eser, Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta'*'ının İbnü'l-Kâsım rivayetindeki 520 adet muttasıl hadisi ihtiva eder. (Selahattin Parlador, "Kâbisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/41).

⁴³ Ebu'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Mervân el-Kanâzi'î, *Tefsîru'l-Muvatta'* isimli bir şerh yazmıştır.

⁴⁴ Ebû Abdülmelik Mervân b. Ali el-Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta'* isimli bir şerh yazmıştır. Kanâzi'î ile Bûnî'nin eserleri hakkında tezin ilerleyen bölümlerinde detaylı bilgiler verilecektir.

⁴⁵ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Birinci Baskı, 2011), 49.

Temhîd, kapsamlı ve geniş bir şerh olması sebebiyle hadis ve Mâlikî fıkhi ansiklopedisi mesabesinde kabul edilmiştir.⁴⁶

Aynı müellife ait *et-Tekassî li hadîsi'l-Muvatta'* ve *şüyûh İmâm Mâlik* isimli kitap ise *et-Temhîd*'in muhtasarı mahiyetindedir. Müellifin sadece Hz. Peygamber'in hadislerini alıp âlimlerin görüşlerine, mezheplerin anlayışlarına ve ihtilâflarına temas etmemesi sebebiyle aynı eser *Tecrîdü't-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* adıyla da anılmaktadır. *et-Temhîd*'in bir sözlüğü niteliğinde olduğu için âlimlerin, muhtasar oluşundan dolayı da hadis talebelerinin büyük ilgisini kazanmıştır.⁴⁷

İbn Abdülber *et-Temhîd*'den sonra telif ettiği *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-aktâr fimâ tezammenehü'l-Muvatta' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr* adlı eserinde ise *Muvatta'*'da yer alan sahabe ve tabiuna ait ifadeleri, Mâlik'in mezhebini üzerine bina ettiği görüşleri, bölgesinde kendisinden önce yaşamış âlimlerin hüccet kabul ettiği sözleri ve farklı bölgelerde yaşayan âlimlerin ilmi tartışmalar çerçevesinde ortaya koydukları beyanları dikkate alarak şerhini yazdığını söylemektedir.⁴⁸ *et-Temhîd*'de doğrudan Hz. Peygamber'e nispet edilen hadislere ağırlık verilmişken *el-İstizkâr*'da ise daha ziyade *merfû'* dışı rivayetlere yer verilmiştir. *el-İstizkâr*, *Muvatta'*'ın tertibine göre *et-Temhîd* ise Mâlik'in hocalarının alfabetik isim sırasına göre telif edilmiştir. Bu açılardan bakıldığında *el-İstizkar*, *et-Temhid*'in tamamlayıcısı gibidir.

Muvatta' üzerine yazılan diğer en önemli şerh ise Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî'nin (öl. 474/1081) *el-Müntekâ fi şerhi'l-Muvatta'* isimli eseridir. "Bâcî en önemli eseri olan bu kitabını, daha önce kaleme aldığı *el-İstifâ*⁴⁹ adlı şerhten, fikhî meseleleri azaltmak, muhaliflerin delillerine yer vermemek ve *el-Muvatta'*'daki

⁴⁶ Nevzat Tartı, *İbn Abdi'l-Berr ve et-Temhîd'indeki Şerh Metodu*, (Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994), 121, 123.

⁴⁷ Leys Suud Casim, "İbn Abdülber en-Nemerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/270.

⁴⁸ İbn Abdülber, *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-aktâr fimâ tezammenehü'l-Muvatta' min me'âni'r-re'yi ve'l-âsâr*, nşr. Dr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, 30 Cilt, (Beyrût: Dâru Kuteybe, 1414/1993), 1/165. Ayrıca bk. Leys Suud Casim, "İbn Abdülber en-Nemerî", 19/270.

⁴⁹ *İstifâ* adlı eser henüz günümüze kadar ulaşmamıştır.

senedlerle yetinmek suretiyle özetleyerek meydana getirmiştir. Hadisler ve onlardan çıkarılan fikhî hükümlerin açıklandığı eserde öncelikle İmâm Mâlik ve talebeleriyle diğer önde gelen Mâlikî âlimlerin görüşlerine yer verilmiştir. Bu görüşleri açıklayan ve yer yer kendi tercihlerini belirten Bâcî diğer mezheplerin görüşlerine de temas etmektedir.⁵⁰ Yani bu kitap müellifin daha önce kaleme aldığı *el-İstîfâ* adlı eserinin ihtisarıdır denebilir.

Yukarıda isimleri zikredilenler dışında *Muvatta*'a başkaları tarafından da serhler yazılmıştır. Endülüs İslâmî ilimler tarihini *Muvatta*'sız düşünmek söz konusu olamaz. Öyle ki Endülüslü olup *Muvatta* ' üzerine küçük, orta veya büyük hacimli bir çalışma yapmayan bir hadisçiye rastlamak neredeyse mümkün değildir.

1.4.2. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî

Hayatını ele almadan önce yaşadığı dönemin siyasi durumuna dair bilgi vermek önem arz etmektedir. Zira o dönemin siyasi durumunu aktarmak müellifin hayatının, içinde bulunduğu şartların ve eğitim serüveninin daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır.

1.4.2.1. Yaşadığı Dönem

Endülüs, İslâm tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Müslümanlar 92/711 yılından başlamak üzere yaklaşık 800 yıl Endülüs'te hüküm sürmüşlerdir. Sekiz asırlık bu süre zarfında bölgede yetişen âlimler değişik alanlarda önemli eserler ortaya koymuşlardır. Modern çalışmalar, Endülüs'ün Avrupa'yı sosyo-kültürel ve ilmî olarak etkilediğini göstermektedir. Endülüs'ün sahip olduğu üstün medeniyet, Orta Çağ Avrupa'sının zaman itibarıyla ulaşmasının asla mümkün olmadığı bir seviyede bulunuyordu. Endülüs başta bilimsel faaliyetler olmak üzere toplum ahlakı bakımından da Avrupa'nın çok ilerisinde bir konumdaydı.

İbnü'l-Arabî'nin yaşadığı dönem (468-543/1076-1148) İslâm âleminin doğuda ve batıda karışıklıklar ve sarsıntılar içinde bulunduğu bir devre denk gelmektedir. Endülüs'te içte münakaşalar, mücadeleler ve siyasi buhranlar devam

⁵⁰ Ahmet Özel, "Bâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 1991), 4/414.

ederken, Hristiyan âleminde toparlanma başlamış, haçlı ruhunun uyanması ile doğuda ve batıda İslâm ülkelerine karşı din savaşlar açılmıştı. Bu kötü şartlar altında dahi İslâmî ilimlerin çeşitli sahalarında kıymetli âlimler yetişmiş ve bunlar değerli eserler verebilmişlerdir. Bu dönmedeki buhranlara rağmen İslâmî ilimlerdeki gelişmeler devam etmiştir. Bu gelişmelerden payını alanlardan biri de Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'dir.⁵¹

İbnü'l-Arabî doğduğunda M 756 yılında bağımsız bir emirlik olarak kurulan Endülüs Emevi Devleti yıkılmış, yerine irili ufaklı birçok devletten oluşan ve Endülüs tarihinde “mülûkü't-tavâif” (M 1031-1090) adıyla bilinen dönem devam ediyordu. Bu dönemde Endülüs'te yaşanan siyasi olayların en önemlisi “mülûkü't-tavâif” arasında başlayan ve kıyasıya devam eden savaşlardır. Endülüs'ün önemli şehirlerinden Tuleytula'nın düşmesi, Hristiyanlar karşısındaki en önemli savunma merkezlerinden birinin elden çıkması demektir ve benzeri bir tehlike Batalyevs, İşbîliye ve Kurtuba için de söz konusuydu. Yaklaşmakta olan bu tehlikeyi hisseden bazı emirler, ulema ve halkın teşvikiyle Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbitlar'dan yardım istemek zorunda kaldılar.⁵²

Murâbitlar'ın (M 1090-1147) hükümdarlarından Yûsuf b. Tâşfin (500/1106) dönemin İslâm devletlerinden birini kurmuş, Mağrib'de siyasi birliği yeniden kurarak ülkesinin sınırlarını Nijer nehrinden İspanya'da Ebro nehrine, Tunus'tan Atlas Okyanusu'na kadar genişletmiş, böylece Endülüs'te nihayete ermek üzere olan Müslüman varlığının devamına bir süre daha katkı sağlamıştır. Murâbitlar'ın Endülüs'teki hâkimiyeti elli yıldan fazla sürmüştür, bu elli yılın ilk yirmi beş yılında istikrar yeniden tesis edilmiş ve Hristiyanlara karşı önemli başarılar sağlanmıştır.⁵³

Murâbitlar'ın yıkılışıyla (M 1147) Endülüs'ün siyasi birliği yeniden bozulmuştur. Bir taraftan siyasi parçalanmanın devam ettiği, diğer taraftan Hristiyan krallıkların toprak kazanmaya başladığı bu dönemde Endülüs'ün yardımına bir başka

⁵¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 2/84.

⁵² Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/214.

⁵³ İsmail Yiğit, “Murâbitlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/152, 153.

Kuzey Afrika devleti olan Muvahhidler yetişti.⁵⁴ Muvahhidler, Muhammed b. Tümert tarafından İbnü'l-Arabî'nin vefatına yakın bir dönemde Mağrib, İfrikiye ve Endülüs'te kurulan bir devlettir. İşte İbnü'l-Arabî siyasi istikrarın bozulduğu, iç mücadelelerin sürekli devam ettiği böyle bir dönemde yaşamıştır.

1.4.2.2. Hayatı

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin hayatı hakkında bilgi vermeden önce şu hususu ifade etmekte fayda vardır: Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin künyesi ve lakabı, *Fütuhâtü'l-Mekkiyye* müellifi Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (öl. 638/1240) künyesi ve lakabıyla aynıdır. Yani künyeleri “Ebû Bekir”, lakabları da “İbnü'l-Arabî”dir. İkisi de Endülüslü olmakla birlikte farklı zamanlarda ve yerlerde yaşamış ve vefat etmişlerdir. Şu var ki, Şark âlimleri bu ikisinin arasını lam-ı tarif ile ayırırlar. Kadı olanını “İbnü'l-Arabî” şeklinde isimlendirirken, büyük mutasavvıf olanı ise “İbn Arabî” şeklinde lam-ı tarifsiz zikrederler. Endülüslü âlimler ise bu ayrımı yapmazlar.⁵⁵

İbnü'l-Arabî, 22 Şaban 468 (31 Mart 1076) yılında⁵⁶ İşbîliye'de (Sevilla)⁵⁷ dünyaya gelmiştir. Arap kabilelerinden Kahtan'ın Me'âfir kolundan olup ataları fetihten sonra Endülüs'e yerleşmişti. Babası İşbîliye'de hüküm süren Abbâdîler'in ileri gelenlerinden ve bölgenin önde gelen ilim adamlarından Ebû Muhammed İbnü'l-Arabî,⁵⁸ annesi ise Abbâdî hanedanının Ebû Hafs Ömer el-Hevzenî'nin kızıdır. İlköğrenimine babası, dayısı Hasan b. Ömer b. Hasan b. Ömer el-Hevzenî⁵⁹ ve Ebû Abdillâh b. Ahmed es-Sarakustî'den ders alarak başlamıştır. Daha erken dönemde dokuz yaşlarında Kur'an okuma konusunda uzman olmuştur. Kıraat-i aşere,

⁵⁴ Özdemir, “Endülüs”, 11/215.

⁵⁵ Mustafâ İbrâhîm Meşnî, *İbnü'l-Arabî el-Mâlikî el-İşbîlî ve Tefsîruhü Ahkâmu'l-Kur'an* (Ammân: Dâru Ammâr, 1411/1991), 15.

⁵⁶ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdîmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ b. Beşkûvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî (öl. 578/1183), *es-Sıla fî târih eimmeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim*, nşr. Beşşâr Avâd Ma'rûf, 2 Cilt, (Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2010), 2/228. Ayrıca bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî (öl. 599/1203), *Buğyetü'l-mültemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelüs*, (Kâhire: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, (el-Mektebetü'l-Endülüsiyye), 1967), 99.

⁵⁷ İbnü'l-Arabî'nin Endülüs'te yaşadığı İşbîliye (Sevilla) şehri yarım milyondan fazla nüfusu ile İspanya'da bugün de önemini koruyan şehirlerden biridir.

⁵⁸ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 337.

⁵⁹ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 265.

Arap dili ve belağatı ile matematik ve fen hocalarından dersler almıştır.⁶⁰ Kısacası İbnü'l-Arabî; anne, baba ve akrabaları sayesinde daha küçük yaşlardan itibaren ilim ve siyasetle meşgul olan bir ailede yetişme imkânını elde etmiştir.

Murâbitlar 484/1091 yılında İşbîliye'ye girince İbnü'l-Arabî tahsil hayatına son vermek durumunda kalmıştır.⁶¹ Babası bu esnada Benû Abbâd Devleti'nde idârî bir görevi yürütüyordu. İdareye el koyan Murâbitlar, İbnü'l-Arabî'nin babasına tekrar görev vermemiş, onu Abbâsî halifesine elçi olarak göndermek istemişlerdi. Fakat o bu vazifeyi kabul etmek istememiş, belki siyasetten biraz uzaklaşmak ve aynı zamanda ilim için Şark'a gitmenin âdet olduğu Endülüs'te oğlunun tahsilini ilerletmesi için onu da yanına alıp hac farızasını ifa etmek niyetiyle Mekke'ye doğru yola çıkmışlardı. Böylece İbnü'l-Arabî için yeni bir ilmî çevre ve farklı hocalardan ders alma imkânı doğmuş olacaktır.⁶²

1.4.2.3. Doğu İslâm Ülkelerine Yaptığı İlmî Seyahat

Batı İslâm ülkeleri özellikle İslâmî ilimlerde doğu İslâm dünyasının talebeliğini yapmış ve pek çok Endülüslü ve Kuzey Afrikalı öğrenci doğuya seyahat etmek suretiyle doğunun fikriyatını batıya aktarmıştır.⁶³ İbnü'l-Arabî de ilmi birikimini artırmak niyetiyle 17 yaşındayken babasıyla birlikte 485/1092 yılında doğu İslâm ülkelerine ilim yolculuğuna çıkmıştır.⁶⁴

İbnü'l-Arabî doğu İslâm ülkelerine çıktığı ilim yolculuğunun sebebiyle ilgili şu bilgiyi vermiştir: Bir gün hocalarımla birlikteyken ilmi durumumu öğrenmek üzere babam da bulunduğumuz mekâna gelmişti. Çok fazla yoğun olmasına rağmen

⁶⁰ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, nşr. Muhammed es-Süleymânî (Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 415, 416. Ayrıca bk. Baltacı, Ahmet, "İbnü'l-Arabî Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/488.

⁶¹ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 419, 420.

⁶² M. Selim Arık, *Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî ve Sünen Şerhi 'Arizatü'l-Ahvezî* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 12, 13.

⁶³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/87.

⁶⁴ Kâdî İyâz, *el-Ğunye fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 66. Ayrıca bk. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2/227; Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 92; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (öl. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-a'yân*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, (Kâhire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1367/1948), 3/423; Ebü'l-Vefâ (Ebü İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (öl. 799/1397), *ed-Dîbâcû'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*, nşr. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân, (Beyrût, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 376.

zamanının bir bölümünü benim eğitim ve öğretimime tahsis etmişti. O sırada yanımıza biri geldi. Kucağında bir takım kitaplar vardı. Onların arasında Bâcî'nin kitapları da bulunuyordu. Oradakiler bu muazzam kitapları ve yüce ilimleri Bâcî'nin doğudan getirdiğini söylediklerinde bu söz ciğerime saplandı. Gönlümde yer etti. Onlar konuşmaya şöyle devam ediyordu: Bizim memleketin fakihleri bunları anlamazlar bile... İmkânım olursa Şark'a gitmeye söz verdim. Bu niyet bende hiç eksilmeden devam etti.⁶⁵ Bu bilgidен hareketle İbnü'l-Arabî'nin doğu İslâm ülkelerine ilim yolculuğuna çıkmayı erken yaşlardan itibaren hayal ettiği ve bunu çok arzuladığı anlaşılmaktadır.

Yaklaşık on yıl süren bu ilim yolculuğu İbnü'l-Arabî açısından çok verimli geçmiştir. *Tertîbü'r-rihle li't-terğîb fi'l-mille, Kânûnu't-te'vil* ve *el-'Avâsım* adlı kitapları da dâhil olmak üzere diğer eserlerinde bu seyahati sırasında uğradığı ilim merkezleri ve mülaki olduğu âlimlerle ilgili geniş bilgiler verir. *Muvatta'* şerhlerinde de zaman zaman bu yolculuğuyla ilgili malumatlar aktarır. İbnü'l-Arabî, bu seyahatinde ilk önce Endülüs'ün güneyinde yer alan Malaga şehrine uğramış, sonra Gırnata şehrinden Meriye'ye geçmiş, daha sonra Endülüs'ten ayrılarak Cezayir'in Bicâye (Bugia), Tunus'un Mehdiye ve Kayrevan şehirlerinde kalarak⁶⁶ Mâlikî fakihi, hadis ve kelim âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Mâzerî (öl. 536/1141)⁶⁷ gibi bazı âlimlerden dersler almıştır. Meşakkatli bir deniz yolculuğunun ardından Mısır'a ulaşıp oradaki bilginlerden fıkıh, kelim ve hadis dersleri okumuştur. Şia ve Kaderiyye'ye mensup kişilerle münazara yapmış ve münakaşalarda bulunmuştur.⁶⁸ Fatimiler'in Sünnî düşüncüyü baskı altında tutmaları sebebiyle Mısır'da sekiz ay civarında kalıp Kudüs'e hareket etmiştir (486/1093).⁶⁹

⁶⁵ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 421-423. Ayrıca bk. Ahmet Baltacı, *Ebû Bekr b. el-Arabî'nin Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1978), 6.

⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 423-426.

⁶⁷ Yirmi yaşından önce Mehdiye'de ders vermeye başlayan Mâzerî'nin Ebü'l-Hasan İbn Azîme, Ebû Bekir İbn Hayr, Ebû Bekir İbn Ebû Cemre, İbnü'n-Nahvî ve ihtilâflı olmakla beraber İbn Tûmert ile Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de öğrencileri arasında zikredilmektedir (Eyyüp Said Kaya, "Mâzerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2003), 28/194)

⁶⁸ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 432, 433.

⁶⁹ Baltacı, "İbnü'l-Arabî Ebû Bekir", 20/488.

“Selçuklu nüfuzu altındaki Kudüs’te tam bir hürriyet havası hâkimdi. İbnü’l-Arabî’nin verdiği bilgiye göre, yüksek düzeyde dinî eğitim veren birçok ders halkası yanında, Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre eğitim veren iki de Nizamiye Medresesi vardı. Burada çeşitli ders halkalarına katıldı ve yapılan münazaraları takip etti. Kelam, usûl-i fıkıh ve hilafiyat okudu. Özellikle Ebû Bekir Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî’den (öl. 520/1126) çok faydalandı. Eserlerinde sık sık burada geçen ilmi tartışmalara ve âlimlerin görüşlerine atıflarda bulunmasından, Kudüs’teki ilmî havanın İbnü’l-Arabî’yi çok etkilediği ve burada geçirdiği üç yılı tahsil hayatının verimli dönemlerinden biri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Bu arada, Filistin ve Şam bölgesinin Akka, Taberiye, Askalan, Dimaşk gibi diğer ilim merkezlerini dolaştı. İmamiyye ve Batıniyye’nin ilim adamlarıyla tartıştı. Ebü’l-Fazl İbnü’l Furât Ahmed b. Ali (öl. 494/1100), Nasr b. İbrahim el-Makdisî (öl. 490/1096),⁷⁰ Hibetullâh b. Ahmed el-Ekfânî (öl. 524/1129) ve Atâ el-Makdisî gibi birçok âlimle görüştü.”⁷¹ Burada hocası Nasr b. İbrahim en-Makdisî’den (öl. 490/1096) Buhârî’yi dinlediğini nakleder.⁷²

H 489 (M 1096) yılında Bağdat’a gitti.⁷³ Bağdat bu devirde çok önemli bir ilim merkezi idi. Nizamiye Medreselerinde ders vermek için her taraftan kıymetli ilim adamları orada toplanmıştı. Bağdat’taki münazaralara bizzat konuşmacı olarak iştirak etti. İlim adamlarıyla tanışıp dostluk kurması sebebiyle vezir ve halifenin huzuruna kadar çıktı ve onlardan ikram gördü. Üç ay kadar kaldığı Bağdat’ta en fazla takdir ettiği hocası Ebu Bekir eş-Şaşı (öl. 507/1113) olmuştur.⁷⁴

İbnü’l-Arabî’nin babası yaşlanmış, hac farızasını yerine getirmek arzusuyla İşbîliye’den ayrılmalarından uzun zaman geçmesine rağmen Hicaz’a gidip hac görevini yerine getirmemişlerdi. Nihayet H 489 yılında bu görevi ifa etmek üzere babası ile birlikte Hicaz’a gitti. Mekke’de de ilim tahsiline devam etti. Şöyle ki İslâm

⁷⁰ İbnü’l-Arabî, *Kânûnu’t-te’vîl*, s. 444. Hatîb el-Bağdâdî, İbnü’l-Kayserânî ve Ebû Bekir İbnü’l-Arabî gibi önemli şahsiyetlerin Nasr b. İbrâhîm el-Makdisî’den hadis dinlediği bilinmektedir (Hamdi Döndüren, “Makdisî, Nasr b. İbrâhîm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2003), 27/434).

⁷¹ Baltacı, “İbnü’l-Arabî Ebû Bekir”, 20/488.

⁷² İbnü’l-Arabî, *Kânûnu’t-te’vîl*, 444.

⁷³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 3/423

⁷⁴ İbnü’l-Arabî, *Kânûnu’t-te’vîl*, 447-449.

dünyasının farklı bölgelerinden gelen âlimlerin ilim meclislerine uğrayıp onlardan yararlanmaya gayret etti. Hac farızasını yaptıktan sonra Hicaz'dan ayrılarak tekrar Bağdat'a geri döndü.⁷⁵ Bağdat'ta Gazzâlî (öl. 505/1111), Ebû Bekir eş-Şâşî (öl. 507/1113) ve diğer birçok âlim ve edebiyatçı ile görüştü.⁷⁶ Mezkûr şehirde iki seneye yakın bir süre kaldı.⁷⁷ Gazzâlî'den en önemli eseri olan *İhyâü ulûmi'd-dîn*'i dinledi.⁷⁸ İbnü'l-Arabî'nin ifadelerine göre; Gazzâlî'nin elinde kemale erdiği, gerçek bir ilim ve fazilet adamı haline geldiği, bazı tasavvufî görüşlerini ve felsefeye olan yakınlığını tenkit etse de, hocaları arasında kendisine en fazla etki eden kişi Gazzâlî olmuştur.⁷⁹

H 492 yılında babası ile birlikte Endülüs'e dönmek üzere yola çıktılar. Şam ve Filistin'e uğradılar. Daha sonra İskenderiye'ye geçtiler. Orada daha önce Beytü'l-Makdis'te mülâkî olduğu hocası Ebû Bekir et-Turtûşî (öl. 520/1126) ile tekrar görüştü. Yine bazı muhaddislerle görüşüp onlardan hadis dinledi. İskenderiye'de bulunduğu sırada, bu seyahatinde ve ilim tahsilinde en büyük destekçisi olan babası Ebû Muhammed Abdullâh H 493 yılında vefat etti.⁸⁰ Babasının vefatı üzerine İskenderiye'de daha fazla kalmayarak Endülüs'e gitmek üzere yola çıktı ve H 495 yılında Endülüs'e geri döndü.⁸¹ İbnü'l-Arabî'nin doğu İslâm ülkelerine yapmış olduğu ilim yolculuğu yaklaşık on yıl sürmüştür. Bu sebeple 17 yaşında çıktığı bu yolculuğunu 27 yaşında tamamlamıştır.

İbnü'l-Arabî İşbîliye'ye döndüğünde, âlimler ve idareciler tarafından çok iyi karşılandı.⁸² Vefat edinceye kadar yaklaşık elli yıla yakın bir süre çeşitli bölgelerden gelen öğrencilere dersler okuttu, hadis rivayet etti, icazetini aldığı ve yanında getirdiği kitapları naklederek icazet verdi. Bu müddet zarfında muhtelif ilim

⁷⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2/227.

⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/423

⁷⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsim mine'l-kavâsim*, nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb, (Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005), 31.

⁷⁸ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vîl*, 86.

⁷⁹ Baltacı, *Ebû Bekr b. el-Arabî'nin Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*, 20.

⁸⁰ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 67. Ayrıca bk. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2/228. İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 377.

⁸¹ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 66; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 377. İbn Beşkuvâl ise Endülüs'e dönüşünün 493 yılı olduğunu ifade etmiştir (*es-Sıla*, 2/228) Doğu İslâm ülkelerine yaptığı yolculuğu yaklaşık on yıl sürdüğü için 495 yılında Endülüs'e döndüğü bilgisi daha doğru olmaktadır.

⁸² İbnü'l-Arabî, *el-Avâsim*, 32.

dallarında onlarca eser telif etti. Israr üzerine iki yıl kadar İşbîliye kadılığı görevini üstlendiyse de⁸³ muhaliflerin tepkileri sebebiyle bu görevi fazla sürdürmeyip tekrar ilmî faaliyetlerine geri döndü⁸⁴ ve Kurtuba'ya yerleşti. İşbîliye ve Kurtuba'daki eğitim-öğretim faaliyetleri sonunda çok sayıda öğrenci yetiştirdi.⁸⁵

Ömrünün sonlarına doğru Murâbitlar'ın hâkimiyeti sona erip Muvahhidler dönemi başlamıştı. İşbîliyelilerin bey'atını Muvahhidler Devleti hükümdarına bildirmek üzere 541/1147 yılında içlerinde ilim adamları, şairler ve İşbîliyenin ileri gelenlerinin de yer aldığı saygın bir heyetle birlikte Fas'ın Merâkeş şehrine gidip bir seneye yakın süre burada kaldı.⁸⁶ 543/1148 yılının Rabîu'l-Âhir ayında⁸⁷ Merâkeş'te vefat etti.⁸⁸

1.4.2.4. Eserleri

İbnü'l-Arabî, İslâmî ilimlerin hemen hemen bütün alanlarında kitaplar telif etmiş velüd bir âlimdir. Eserlerinden bir kısmı günümüze ulaşmış ise de bazıları ulaşmamıştır. Mevcut eserlerindeki atıfları ile diğer kaynaklarda isimleri zikredilen kitapları incelendiğinde O'nun daha birçok eserinin olduğu söylenebilir. Nitekim eserlerinin birçoğu O'nun kadılıktan ayrılmasıyla sonuçlanan olaylarda veya daha sonraki Hıristiyan istilâsı sırasında tahrip edilerek yok edildiği, bu sebeple telifatının sadece bir kısmının günümüze ulaştığı söylenebilir.⁸⁹

Dabbî, kırkın üzerinde eseri olduğunu bildirmiş,⁹⁰ Makkarî İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta'* şerhlerinden başlayarak 33 kitabının ismini teker teker zikretmiştir.⁹¹ Ziya

⁸³ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 93.

⁸⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2/228.

⁸⁵ Baltacı, "İbnü'l-Arabî Ebû Bekir", 20/489. Ayrıca bk. Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 68.

⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 105, 106.

⁸⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2/228. Kâdî İyâz, İbnü'l-Arabî'nin Rabîu'l-evvel ayında vefat ettiğini ifade etmiştir (Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 68)

⁸⁸ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 68. Ayrıca bk. Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 98, 99; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 423, 424;

⁸⁹ Baltacı, "İbnü'l-Arabî Ebû Bekir", 20/489, 490.

⁹⁰ Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, 93.

⁹¹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî (öl. 1041/1632), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, nşr. İhsân Abbâs, 8 Cilt, (Beyrût: Dâru Sâdır, 1429/2008), 2/35, 36.

Paşa da 33 kitabından bahsetmiştir.⁹² İbnü'l-Arabî'nin eserlerini neşredenlerden bazıları müellifin kitaplarının sayısını elliye hatta seksensekize kadar çıkarmışlardır.⁹³ Elimizdeki mevcut kitaplar veya dünyanın farklı kütüphanelerinde bulunan el yazma eserler incelenmeye devam edildiğinde müellifin başka eserlerinin ortaya çıkması da ihtimal dâhilindedir.

İbnü'l-Arabî *Muvatta'* şerhlerinde isimlerini zikrederek şu kitaplarına atıflarda bulunmuştur: *Şerhu's-Sahîhayn*,⁹⁴ *Şerh/Kitâb neyyirayn*⁹⁵, *Ahkâmu'l-Kur'ân*,⁹⁶ *Envâru'l-fecr*, *el-Mahsûl fî ilmi'l-usûl*, *el-Emedü'l-aksâ*, *Hilafiyât*, *Sirâcü'l-mürîdîn*, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, *Kânûnu't-te'vîl*, *Kitâbu'l-mütevassıt*, *Mülcietü'l-mütefakkihîn ilâ ma'rifeti gavâmizi'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, *el-İnsâf fî-mesâili'l-hilâf* vd.

Hadis sahasında yazdığı en önemli eserlerinin başında *'Arizatü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (عارضة الأحوذى بشرح جامع الترمذى) isimli kitabı gelmektedir. Mezkûr çalışma Tirmizî'nin *Câmi'i'* üzerinde yapılan bir şerhtir. *Muvatta'*a da *el-Kabes fî şerhi Muvatta'i Mâlik b. Enes* ve *el-Mesâlik fî şerhi Muvatta'i Mâlik* isimli iki şerh yazdığı görülmektedir.⁹⁷

⁹² Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, (İstanbul: Selis Kitaplar, 2. Baskı, 2005), 455. Kâdî İyâz isim ve sayı zikretmeksizin İbnü'l-Arabî'nin farklı ilim dallarında faydalı birçok telifatının olduğunu (*el-Ğunye*, 68), İbn Ferhûn da 14 kitabının ismini zikrettikten sonra daha birçok telifatının bulunduğunu söylemişlerdir (*ed-Dibâcü'l-müzheb*, 377).

⁹³ Muhammed Abdullah Veled Kerim, "Mukaddime", *el-Kabes*, 1/63-64; Abdülkebîr el-Alevî el-Medğarî, "Mukaddime" *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 1/115-129; Muhammed es-Süleymânî, "Mukaddime" *Kânûnu't-te'vîl*, 109-158).

⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/500; 7/455.

⁹⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/239, 318, 537, 600.

⁹⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/138, 307, 2/600; *el-Mesâlik*, 7/608

⁹⁷ *el-Mesâlik*'i neşredenler, Şehy Muhammed el-Muhtâr b. Alî b. Ahmed b. Muhammed es-Sûsî'nin (1900-1963) *Hilâle Cezûle* (bu eserde, Sûsî'nin ilk sürgünü sırasında memleketindeki gözlemlerine ve Sûs bölgesinde yaptığı dört seyahatin hâtıralarına yer verilmiştir) adlı kitabında İbnü'l-Arabî'nin *el Müctebâ fî şerhi'l-Muvatta'* isimli bir kitabından bahsettiğini, ancak bu kitabın *el-Mesâlik*'in bir bölümü olduğu fikrini kabul ettiklerini ifade etmişlerdir (Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî - Aişe Binti el-Hüseyn es-Süleymânî, "Mukaddime", *el-Mesâlik*, 1/108). *Hilâle Cezûle* isimli kitap incelenmiş, *el Müctebâ fî şerhi'l-Muvatta'* isimli eserin İbnü'l-Arabî'ye nisbet edildiği tespit edilememiştir (Ebû Abdillâh Muhammed el-Muhtâr b. Alî b. Ahmed b. Muhammed es-Sûsî (1900-1963) *Hilâle Cezûle*, (Tıtvân: 1961-1963), 2/57). İbnü'l-Arabî ile ilgili yapılan çalışmalar ile kendi eserlerine bakıldığında *Muvatta'* şerhleri olarak *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimleri zikredilmektedir. *el-Müctebâ fî şerhi'l-Muvatta'* isimli bir eserden bahsedene rastlanmamıştır. İbnü'l-Arabî'nin böyle bir kitabı olsaydı biyografi yazarları eserlerinde bu kitaptan mutlaka bahsederlerdi.

1.4.2.4.1. el-Kabes fî Şerhi Muvatta’i Mâlik b. Enes

Müellifin öğrencilerinden Ebu’l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdullâh b. Yûsuf b. Hubeyş⁹⁸ kitabın yazım tarihi ve ismiyle ilgili şu bilgileri verir: Ebû Bekir İbnü’l-Arabî H 532 yılında Kurtuba’daki evinde kendi ifadeleriyle söylüyor, biz de yazıyorduk. Bu kitabın ismi *Kitâbü’l-kabes fî şerhi Muvatta’ı Mâlik b. Enes*’dir. İbnü’l-Arabî, İşbîliye şehrinden ayrılıp kadılık görevini bıraktığı ve Kurtuba’da ikamet ettiği bir dönemde bu eseri öğrencilerine imla ettirmiştir.⁹⁹

İbnü’l-Arabî *el-Kabes*’e mukaddime mahiyetinde kısa bir giriş ile başlamış, bu girişte *Muvatta*’ın değerine atıfta bulunmuş, daha sonra hadis âlimlerinin kitaplarına farklı başlıklarla başladığını, ancak Mâlik’in *Muvatta*’a namaz vakitleri ile başlamasının daha doğru ve yerinde bir karar olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁰

Kitâbü’l-kabes fî şerhi Muvatta’i Mâlik b. Enes isimli eserin telif sebebi olarak Ebü’l-Velid el-Bâcî’nin *el-Müntekâ* adlı *Muvatta*’ şerhinde fikhî meselelere yoğunlaştığı, fakat hadis ilimleri açısından yetersiz kaldığı, dolayısıyla hem bu boşluğu doldurmak hem de ele aldığı fikhî meselelerde kendi görüş ve tercihini açıklayıp İmâm Mâlik’in ve diğer müctehidlerin görüşlerini tahlil veya tenkit etmek için *el-Kabes*’i yazdığı belirtilse de¹⁰¹ aslında bu gerekçe *el-Mesâlik* isimli eserin telif sebebi¹⁰² olarak zikredilmektedir.

1.4.2.4.2. el-Mesâlik fî Şerhi Muvatta’i Mâlik

İbnü’l-Arabî’nin *Muvatta*’a yazdığı ikinci şerhinin ismi *el-Mesâlik*’tir. Bu kitap *el-Mesâlik fî/li/alâ şerhi Muvatta’i Mâlik* ve *Tertîbü’l-mesâlik fî şerhi*

⁹⁸ Tam adı Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdillâh (Ubeydillâh) el-Ensârî el-Endelüsî (öl. 584/1188). Anılan müellif, Kurtuba’da (Cordoba) Ebû Bekir İbnü’l-Arabî’den ders almıştır.

⁹⁹ Muhammed Abdullah Veled Kerîm, “Mukaddime”, *el-Kabes*, 1/66.

¹⁰⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 1/75.

¹⁰¹ Baltacı, “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”, 20/490. Ayrıca bk. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, 62; Arık, *Ebû Bekir İbnü’l-Arabî ve Sünen Şerhi ‘Arizatü’l-Ahvezi*, 25.

¹⁰² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331.

Muvatta'i Mâlik şeklinde değişik isimlerle zikredilmiştir.¹⁰³ *el-Mesâlik*'in İbnü'l-Arabî'ye aidiyetinde herhangi bir şüphe bulunmamaktadır.

el-Kabes'in telif tarihi net iken *el-Mesâlik*'in ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak mezkûr kitabında daha önce telif ettiği birçok kitabının ismini zikrettiği ve onlara atıflarda bulunduğu için bu eserini hayatının sonlarına doğru telif ettiği söylenebilir.¹⁰⁴

İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*'in mukaddimesinde telif sebebi olarak şunları zikretmektedir: “Zâhirî mezhebine mensup bilgisiz ve anlayışı kıt bir grupla İmâm Mâlik'in *Muvatta*'ı üzerine tartışıyorduk. Söz konusu grup *Muvatta*'ı eleştirip alay konusu edince kendilerine: ‘*Muvatta*'ı niçin eleştiriyorsunuz?’ diye sorduğumda, bana ‘Aslında eleştirilecek birçok yönü var’ diyerek tenkitlerini şu üç noktada sıraladılar:

1) İmâm Mâlik hadis ile re'yi/görüşü birbirine karıştırmıştır.

2) Birçok sahih hadisi kitabına almasına rağmen, “Medine ehlinin ameli böyle değildir” diyerek sahih hadislerle amel etmemiştir.

3) Mâlik, *mürsel* ile *mevkûf*, *maktû'* ile *belâğ* hadislerin ayrımını yapmamıştır. Bütün bunlar fıkıh ve hadis alanında uzman olarak kabul ettiğiniz birisi için büyük bir eksikliklerdir. Zira birçok âlim söz konusu hadisleri kitaplarına *müsned* olarak almışlardır.”

Bu eleştiriler üzerine İbnü'l-Arabî onlara: “Mâlik Müslümanların önderlerinden biri ve kitabı *Muvatta*' da en büyük eserlerdendir. İlk telif edilen kitaptır. Ne ondan önce ne de ondan sonra bir benzeri telif edilmiştir. Nitekim Mâlik bu kitabını, asılları/delilleri fûrua temel teşkil edecek şekilde düzenlemiş ve onda fikhin mesâil ve türevlerinin dayanağını oluşturan usûl-i fikhin büyük kısmına dikkat çekmiştir/göndermede bulunmuştur. İnşallah yeri geldiğinde ben de bunları size anlatmaya çalışacağım, siz de bunu kavrayacaksınız” şeklinde cevap vermiş ve

¹⁰³ Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî - Aişe Binti el-Hüseyn es-Süleymânî, “Mukaddime”, *el-Mesâlik*, 1/206-209. Makkarî, İbnü'l-Arabî'nin eserlerini sayarken bu eserin ismini *Tertibü'l-mesâlik fi şerhi Muvatta'i Mâlik* olarak zikretmiştir (Makkarî, *Neşfu't-tîb*, 2/35).

¹⁰⁴ Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî - Aişe Binti el-Hüseyn es-Süleymânî, “Mukaddime”, *el-Mesâlik*, 1/217.

açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: “Mütekaddimun döneminde yaşayan fakih ve muhaddisler birçok kitap yazmış olsa da ve bu kitaplar maksadı anlatmada yeterli görülse de hiçbirisi hadis ve usûl-i fikh ilimlerini asıl hedef edinmemiş ve hiçbirisi derin nükte ve yüksek ilim içermemiştir.”¹⁰⁵ Yani İbnü'l-Arabî, Zâhirî mezhebine¹⁰⁶ mensup bazı kişilerin *Muvatta*'a yönelik tenkit ve eleştirilerini cevaplandırmak maksadıyla *el-Mesâlik*'i telif etmiştir.

İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*'i telif sebebi olarak ayrıca şu hususu da kaydeder: Her ne kadar İbn Abdülber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* isimli kitabında bazı hadis konularına değinse de onların öğrencinin kavrayamayacağı kadar zor olduğunu, okuyucuyu usandırıp bıktırdığını, sonradan ortaya çıkan (nevâzil) meselelerin dayandığı kuralları ifade etmede yetersiz kaldığını,¹⁰⁷ Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin *el-Müntekâ* adlı *Muvatta*' şerhinin de fikhî meselelere yoğunlaştığını, ama hadis ilimleri açısından yetersiz kaldığını, kendisinden önce *Muvatta*' üzerine şerh yazan İbn Müzeyn (öl. 259/873), Kanâzî'î (öl. 413/1022) ve el-Bûnî (öl. 440/1048) gibi müelliflerin kitaplarının ise okuyucu için faydalı olmadığını, kendilerine güvenilemeyeceğini söyleyerek bu boşluğu doldurmak için *el-Mesâlik*'i yazdığını belirtmiştir. Yukarıda isimleri zikredilen kitapları eleştirmekle birlikte birçok faydalı bilgiyi ihtiva ettiğini söyleyerek kendi kitabı olan *el-Kabes*'i ise övmüştür.¹⁰⁸

İbnü'l-Arabî *el-Mesâlik*'e üç mukaddime ile başlamıştır. Bunlardan birincisinde İmâm Mâlik'in fazileti ve *Muvatta*'ın değeri hakkında bilgiler aktarmıştır. İkinci mukaddimeyi kıyas delilini kabul etmeyen Zâhirî mezhebine

¹⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/330.

¹⁰⁶ Zâhirî mezhebinin kurucusu her ne kadar Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (öl. 270/884) kabul edilse de Zâhirîliğin Endülüs'teki hatta bütün İslâm âlemindeki en büyük temsilcisi, hiç şüphesiz Endülüslü ünlü âlim İbn Hazm'dır (öl. 456/1064). İbn Hazm'ı eleştirenlerden biri de İbnü'l-Arabî'dir. İbnü'l-Arabî, İbn Hazm'ın nakildeki güvenilirliğini ve meselelere vukufiyetini kabul etmekle birlikte, onu üzerinde çalıştığı konuları yeterince düşünce süzgecinden geçirmeyen kimseler kategorisine koyarak bunlardan görüşlerinin delili sorulduğunda şaşırıp kaldıklarını ve cevap veremediklerini söylemektedir (Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 189).

¹⁰⁷ *Muvatta*', musannef türü yani konularına göre yazılmış bir eser olmasına rağmen İbn Abdülber *et-Temhîd*'i İmâm Mâlik'in hocalarının alfabetik isim sırasına göre tertip etmiştir. Konu bütünlüğünün olmaması ve kullanımının zor olmasından dolayı İbnü'l-Arabî'nin mezkûr kitabı eleştirdiği tahmin edilmektedir.

¹⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331.

reddiye ve kıyasın kitap, sünnet ve icmâ‘ delilleriyle ispatına ayırmıştır. Üçüncüsünde ise haberin çeşitleri; *mürsel*, *müsned*, *mevkûf*, *merfû‘* ve *belâğ* hakkında bilgiler ile tahammül ve edâ yöntemlerinden *semâ‘*, *kırâat*, *arz*, *münavele* ve *icâzet* ile ilgili açıklamalara yer vermiştir.¹⁰⁹

İbnü'l-Arabî *Muvatta‘* şerhlerinde Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin rivayetini esas almıştır. *el-Mesâlik* isimli şerhinin mukaddimesinde Leysî ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Yahyâ b. Yahyâ b. Kesîr el-Leysî (öl. 234/849) *Muvatta‘*'ı Endülüs'e getiren kişidir. Berberî asıllı Masmûde kabilesinden Benû Leys ailesine mensuptur. Künyesi Ebû Muhammed'dir. O, hayırlı, vakur, kendisine itibar edilen ve güvenilen biridir. Giyim tarzı ve şekil olarak Mâlik b. Enes'e benzetilirdi. Mâlik'ten *Muvatta‘*'ı *semâ‘* yoluyla almış, Mekke'de Süfyân b. Uyeyne, Mısır'da Leys b. Sa'd ve Abdurrahmân b. el-Kâsım'dan dersler almıştır. Doğuya seyahatini tamamladıktan sonra Endülüs'e büyük bir alim olarak geri dönmüştür. Endülüs'te Yahyâ b. Yahyâ'ya verilen değer ve büyük kıymet ilim ehlerinden başka hiçbir kimseye verilmemiştir. Emir Abdurrahmân b. Hakem nazarında söz sahibi idi. Öyle ki, herhangi bir kadı, kâtip ve vezir ataması yapacağı zaman Yahyâ b. Yahyâ ile istişare yapmadan atama yapmazdı. Mali değeri ve kıymeti olan elbise giyer, emirlerin huzuruna onunla çıkardı. Abdurrahmân b. Hakem döneminde H 234 yılında vefat etmiştir.¹¹⁰

İbnü'l-Arabî Endülüs'te siyasi istikrarın bozulduğu bir dönemde yaşamış olmasına rağmen memleketinde belli bir süre eğitim aldıktan sonra doğu İslâm ülkelerine ilim yolculuğuna çıkmış, farklı hocalardan ilim tahsil etmiş ve donanımlı olarak memleketine dönmüş, hem talebe okutmuş hem de farklı alanlarda kitaplar telif etmiştir. Endülüslü âlimlerin çoğu farklı hacimlerde *Muvatta‘*'a şerh yazmıştır. İbnü'l-Arabî de *Muvatta‘*'a, *el-Kabes* ile *el-Mesâlik* isimli iki şerh yazarak bu gelegei sürdürmüştür. Bir sonraki bölümde bu iki kitaptan hareketle İbnü'l-Arabî'nin hadis/sünnete yaklaşımı, bazı hadis meselelerine bakışı ve şerh anlayışına değinilecektir.

¹⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/330, 331. O üç mukaddimededen ikisi mevcuttur. Zârihî mezhebinin kıyasla ilgili görüşlerinin geçersiz olduğuna dair mukaddime kitapta yer almamaktadır.

¹¹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331-333.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-ARABÎ'NİN SÜNNET-HADİSE YAKLAŞIMI İLE HADİS MESELELERİNE BAKIŞI VE ŞERH ANLAYIŞI

2.1. SÜNNET-HADİS ANLAYIŞI

Hız. Peygamber'in Müslümanlar için ortaya koyduğu bir yaşam modeli olan sünnet, her zaman ve mekânda geçerli olacak temel ilkelerden ve bu doğrultuda sunulmuş örnek tavır ve davranışlardan oluşur. İbnü'l-Arabî'nin sünnet-hadis anlayışına temas etmeden önce sünnet ve hadis kavramları hakkında genel bilgiler vermek faydalı olacaktır. Sünnet; sözlükte izlenen yol, örnek alınan uygulama, yöntem, örf ve adet anlamlarına gelmektedir.¹¹¹ Hadis ise, eski anlamına gelen "kadimin" zıddıdır. Haber manasına da gelmektedir. Çoğulu ehâdisdir.¹¹² Kur'ân-ı Kerîm'de haber manasında kullanıldığına dair ayetler vardır. "(Ey Muhammed!) Musa'nın haberi sana geldi mi?"¹¹³ Çeşitli ayetlerde de Kur'ân-ı Kerîm için "haze'l-hadis"¹¹⁴ "ahsenü'l-hadis"¹¹⁵ nitelermeleri kullanılmıştır.

Hadis ve sünnetin ayrı mı yoksa özdeş şeyler mi olduğu meselesi tartışılan konulardan biridir. Farklı görüşler bulunmakla beraber bu iki terimin eş anlamlı olarak Rasûlullâh'ın söz, fiil ve takrirleri için kullanılması özellikle hadis âlimleri arasında daha fazla kabul görmüştür.¹¹⁶ İbnü'l-Arabî'nin de sünnet ile hadisi bu manada kullandığı şu izahından anlaşılmalıdır: Sahâbî veya tâbiûndan Saîd b. Müseyyeb "es-sünnetü kezâ" dese bununla nebevi sünnet kast edilir. Nitekim fıkıh usulü kitabında açıkladığımız gibi sünnet kelimesi; nebevi söz, fiil ve onayından

¹¹¹ Geniş bilgi için bk. Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfî, (öl. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, "s-n-n" md. nşr. Âmir Ahmed Haydar, (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 13/274.

¹¹² Geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "h-d-s" md. 2/150.

¹¹³ Nâziât, 79/15; Tâhâ, 20/9; Burûc, 85/17.

¹¹⁴ Kehf, 18/6; Necm, 53/59.

¹¹⁵ Zümer, 39/23.

¹¹⁶ M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 15/28.

başka bir anlama havale edilemez/başka bir anlam verilemez.¹¹⁷ Fakat “hadis, sözü; sünnet ise tatbikatı/fiili ifade eder” şeklinde bir ayırım da söz konusudur.¹¹⁸

Sünnet kelimesi fıkıh usulü terminolojisinde şerî bir delil olarak Kitâb, İcmâ ve Kıyasın mukabilinde kullanılır ve Hz. Peygamber’in Kur’ân dışındaki söz, fiil, takrirlerini ifade eder. Furû-i fıkıhta ise sünnet terimi, farz ya da vacibin mukabilinde şer’î bir vasıf olarak kullanılır. Farz veya vacip olmaksızın yapılması istenen fiilleri ifade eder. Dolayısıyla mükellefin fiilleri içerisinde yer alan mendûbun en önemli bölümünü oluşturur. Bid‘at kelimesinin zıddı manasında da kullanılır.¹¹⁹

Hadis/sünnet kelimeleri fıkıh ıstılahında, Kur’ân-ı Kerîm’in açıklamada bulunmadığı hususlarda Hz. Peygamber’in emrettiği, yasakladığı veya teşvik ettiği şey anlamında da kullanılmaktadır.¹²⁰ Gayelerine bağlı olarak hadisçilerin, usûl-i fıkıhçıların, fıkıhçıların ve kelamcılarının zikredilen kavramları farklı şekillerde tarif ettikleri görülmektedir.

Nasslar kat’îlik ve zannîlik açısından iki şekilde değerlendirilir. Nassın kaynağa aidiyeti kesin ise sübûti kat’î, kesin değilse sübûti zannîdir. Mesela Kur’ân’ın Allah tarafından Hz. Peygamber’e indirilişinde ve bizlere kadar ulaşmasında herhangi bir şüphe olmadığından bütün âyetler sübût açısından yani kaynağına nispetleri bakımından kat’îdir. Hadisler ise (mütevâtir hariç) sübût yönünden zannîdir. Nasslardan çıkarılan anlamlara (hükümlere) göre de kat’îlik ve zannîlik söz konusudur. Nasslardan çıkarılan mana kesin ise delâleti kat’î, farklı yorumlara ihtimali varsa delâleti zannîdir. İbnü’l-Arabî de sünneti (âhad haberleri) bu açıdan değerlendirmiş ve şu açıklamaları yapmıştır. Sünnet’in nakli ve korunması Kur’ân düzeyinde değildir. Kur’ân muhafaza edilmiştir, sübûti kat’îdir. Sünnet ise raviler kanalıyla bizlere kadar intikal etmiş ve bu şekilde oluşmuştur.¹²¹ Yani İbnü’l-

¹¹⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 3/996.

¹¹⁸ Muhammed Hamîdullâh, “Sünnet”, *İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), 11/243.

¹¹⁹ Detaylı bilgi için bk. Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fî usûli’l-fıkıh*, (Beyrût/Lübnân: Müessesetü’r-Risâle, 1422/2001), 161, 162.

¹²⁰ Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed İbnü’l-Esir eş-Şeybânî el-Cezerî (öl. 606/1210), *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*, nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, (Beyrût: el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1985), 2/409.

¹²¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/179,180; *el-Kabes*, 1/165.

Arabî sünneti, büyük çoğunluğunun âhâd olmasını mülâhaza ederek kaynağına nispetle sübûtî zannî olarak değerlendirmiştir.

İbnü'l-Arabî, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra Sünnet'i ön planda tutma konusunda kendisinden önceki âlimlerden farklı düşünmemiştir. Ona göre de delil olma açısından Sünnet Kur'ân'dan sonra temel kaynaktır. Bununla ilgili Kur'ân ve sünnetten deliller getirerek konuyu izah etmeye çalışmıştır. Şöyle ki, “ في ترتيب أدلة ” şeklinde oluşturduğu bir başlık altında şunları dile getirmiştir: “Hükümleri açıklamada asıl kaynak Kur'ân'dır. Ne var ki Kur'ân'da, detaylarıyla açıklanan hükümler olduğu gibi kapalı bırakılan meseleler de yer almaktadır. ‘İnsanlara, kendilerine indirilene açıklamam ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik’¹²² ayeti Kur'ân'ı izah etme görevini Hz. Peygamber'e vermiştir. Şayet Kur'ân'da kapalı bir mesele varsa Allah Rasûlü onu açıklamakla görevlidir.”¹²³

İbnü'l-Arabî sünnetin delil olmasıyla ilgili şu hadisleri nakleder:

1) Mu'az b. Cebel, Medine'den ayrılacağı sırada Peygamber Efendimiz: “Sana halli için herhangi bir dava getirildiği zaman ne ile hüküm verirsin?” diye sordu. Mu'az: Allah'ın kitabıyla dedi. Rasûl-i Ekrem: “Eğer Allah'ın kitabında onunla ilgili bir hüküm bulamazsan neye göre hüküm verirsin?” diye sordu. Mu'az: Allah Rasûlünün sünnetiyle dedi. Hz. Peygamber bu sefer: “Rasûlullâh'ın sünnetinde de onunla ilgili bir hüküm bulamazsan, ne yaparsın?” diye sordu. Mu'az: O zaman, içtihad ederek kendi görüşüme göre hüküm veririm dedi. Rasûl-i Ekrem bundan son derece memnun oldu. Bu memnuniyetini şöyle ifade etti: “Allah'a hamdolsun ki, Rasûlullâh'ın elçisini Rasûlullâh'ın razı olduğu şeye muvaffak kıldı.”¹²⁴

¹²² Nahl, 16/44

¹²³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/243.

¹²⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/242. Hadis için bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (öl. 275/889), *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli, (Dımaşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, I-VII, 1430/2009), “Akdiye”, 11; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (öl. 279/892), *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I-V, ts.), “Ahkâm”, 3. Tirmizî: “Bu hadisi sadece bu şekilde bilmekteyiz. Bana göre bu hadisin senedi muttasıl değildir” demiştir. İbnü'l-Arabî de bu hadisin sıhhatiyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Bir kişi Mu'az hadisi sahih değildir ve senedinde kopukluk bulunmaktadır” diyecek olsa ona şu cevabı veririz: “Âlimler bu hadisin sıhhati konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bazıları ‘bu hadis sahihtir’ demişlerdir. Bir kısım âlimler sahih olmadığına kail olmuşlardır. Ancak bu hadisle

2) “Size iki şey bırakıyorum. Onlara sınımsız sarıldığınız sürece yolunuzu şaşırırmazsınız: Allah’ın Kitâb’ı ve Rasûlü’nün sünneti”¹²⁵ İbnü’l-Arabî bahse konu hadisi gerekçe göstererek, doğru yola ulaşmanın Allah’ın Kitâb’ı ve Rasûlü’nün sünnetine uymaktan geçtiğini, sünnetin Allah’ın kitabının muradını açıkladığını, Kur’ân’ın kapalı veya müphem bıraktığı hususları sünnetin izah ettiğini, artık Kur’ân’ın ve sünnetin açıkladığı hususları tartışmanın ise sapıklık olduğunu söylemiştir.¹²⁶

Kur’ân’ın mücmel olarak ifade edip Hz. Peygamber’in izah ettiği hususa şu ayet ve hadis örnek olarak verilebilir: Abdestte ayakların yıkanması veya ayaklara mesh edilmesi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bu ihtilaf, ayetteki kıraat farklılığından kaynaklanmaktadır. Söz konusu ayetin meâli şu şekildedir: “Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi ve – başlarınıza mesh edip- her iki topuğa kadar da ayaklarınızı yıkayın.”¹²⁷ Ayette geçen ve ihtilaflara sebep olan *أرجلكم* kelimesini kıraat âlimleri farklı şekillerde okumuşlardır. İbnü’l-Arabî, Sünnetin Kur’ân’ı açıklama sadedinde görüşünü şu şekilde izah etmektedir: Müslüman fakihler (Taberî (öl. 310/923) hariç) abdest alırken ayakların mesh edilmesi değil de yıkanması konusunda ittifak etmişlerdir. Mezkûr kelime nasb ve cer olmak üzere farklı şekillerde okunabilmektedir. Her okuyuş şekline göre anlam değişikliği söz konusudur. Ayakların yıkanması/mesh edilmesinin keyfiyetini biz bu kıraat farklılıklarından öğreniyoruz. Şu kadar var ki Sünnet, ayakların yıkanması gerektiği konusunu izah etmiştir. Nitekim Hz. Peygamber abdest alırken ayaklarını mesh etme yerine devamlı yıkamıştır. Ayrıca abdest alırken ayağında kuru yer kalanlara hitaben Allah Rasûlü *“وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ”*

ilgili benim kanaatim şudur: “Bu hadis hem sened hem mana itibarıyla sahihtir. Çünkü bu rivayet meşhurdur. Ayrıca bu hadisi Şu‘be b. Haccâc ve ondan da birçok güvenilir ravi rivayet etmiştir” (İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/243). Ayrıca mezkûr hadis ile ilgili detaylı bilgi için bk. Şaban Çiftçi, “Hadis Eğitiminde Usul-Pratik Bütünlüğü “Muaz Hadisi” Örneği”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11/2, (2011), 55-64.

¹²⁵ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (öl. 179/795), *el-Muvatta’*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1426/2005), “Kader”, 3. Söz konusu hadis ile ilgili bk. Adil Yavuz, “Ehl-i Sünnet’e Göre Ehl-i Beytin Konumu -Sekaleyn Hadisi Üzerine Bir Değerlendirme-”, *Marife*, 5/3 (2005/Kış) 333-360; Bünyamin Erul, “Hz. Peygamber’in Bize Bıraktığı Miras “Kitab ve Sünnet” bırakıldığını ifade eden rivayetlerin tedkiki”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7/4 (Ağustos 2007) 9-34.

¹²⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/229, 230.

¹²⁷ Mâide, 5/6.

ateşteki ökçelerin vay haline...” şeklinde tehditkâr bir üslup kullanmıştır.¹²⁸ Allah Rasûlü’nün fiili uygulaması ve kavli hadisinden sonra problem kalmasa gerekir diyerek sünnetin konumunu ortaya koymuştur.¹²⁹

İbnü’l-Arabî, “Biz sadece Allah’ın kitabını esas alır, onunla hüküm veririz” diyen Kaderiyye mezhebini eleştirerek, sünnetin kaynağının vahiy olduğunu ve Kur’ân-ı açıkladığını,¹³⁰ bu yüzden Hz. Peygamber’in fiilî ve kavli sünnetlerine uymanın dinin gereklerinden olduğunu belirtmiştir.¹³¹ İbnü’l-Arabî’nin “kaynağı vahiydir” ifadesinden hadisleri, gayr-i metluv vahiy olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Ayrıca İbnü’l-Arabî, şer‘î delillerin beş kısma ayrıldığını, Kitap, Sünnet, İcmâ‘, Nazar/İctihâd (kıyas) delillerinde âlimlerin ittifak ettiğini, beşincisi olan maslahat konusunda ise İmâm Mâlik’in tek kaldığını belirtmiştir. Bu açıklamasından kitaptan sonra sünneti ikinci delil kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹³²

İbnü’l-Arabî, sünnetin/hadisın dinde delil kabul edilebilmesi ve kendisiyle amel edilmesi için belirli şartları barındırması gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir; *أَنَّ الْحَدِيثَ إِذَا رَوَاهُ ثِقَةٌ عَنْ ثِقَةٍ حَتَّى يَتَّصَلَ بِالنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنَّهُ حُجَّةٌ يَعْمَلُ بِهَا إِلَّا أَنْ يَنْسَخَهُ غَيْرُهُ* “Hadisin, sika ravinin yine kendisi gibi sika bir raviden Hz. Peygamber’e kadar muttasıl bir senedle rivayet edilmesi gerekir. Bu şekilde rivayet edilen bir hadis başka bir hadis tarafından nesh edilmedikçe dinde hüccettir ve bununla amel edilir.”¹³³

¹²⁸ Söz konusu hadis şu şekildedir: Abdullah b. Amr şöyle demiştir: Gittiğimiz yolculukların birinde Allah Rasûlü (s.a.v.) geride kalmıştı da sonra bize yetişmişti. O sırada namaz vakti girmişti. Biz de abdest alıyorduk. Ayaklarımızı mesh (eder gibi az su ile yıkamaya) başladık. Peygamber bu hâli görünce en yüksek sesiyle iki yahut üç kerre “Cehennem’de yanacak ökçelere yazık!” diye nida etti. (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî, (öl. 256/870), *el-Câmi‘u’s-sahîh*, nşr. Hasân Abdülmennân, (Ürdün: Beytül-Efkârî’d-Devliyye, 2012) “İlim”, 3. Ayrıca bk. Muvatta’ “Tahâret”, 5; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (öl. 261/875), *el-Câmi‘u’s-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, I-V, ts.), “Tahâret”, 241, 242; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (öl. 273/887), *es-Sünen*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrût: Dâru’l-Fikr, I-II, ts.), “Tahâret”, 55; Ebu Dâvûd “Tahâret” 46)

¹²⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 1/123, 124; *el-Mesâlik*, 2/23-25. Abdest ayeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ali Aytekin, “Abdestte Ayağı Yıkamanın veya Mesh Etmenin Fikhî Boyutu”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2020) 367-401.

¹³⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/238.

¹³¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/428.

¹³² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/436; *el-Kabes*, 2/683.

¹³³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/219.

İbnü'l-Arabî'nin Kur'ân/Sünnet birlikteliğine önem verdiği görülmektedir. Adeta her ikisini bir bütün olarak kabul etmekte, herhangi bir meseleyi izah ederken önce ayetleri tadat etmekte, sonra da konuyla ilgili hadisleri zikretmektedir. Sünnetin, gayr-i metluv vahiy olduğunu, Allah'ın kitabının muradını açıkladığını, Kur'ân'ın kapalı veya müphem bıraktığı hususları izah ettiğini, âhad haberlerin kaynağının sübütî zannî olduğunu ifade etmekte, delil olma yönünden Kur'ân'ı birinci, sünneti de ikinci sırada görmektedir. Sünneti göz ardı edenleri şiddetli bir şekilde eleştirmektedir.

2.2. HADİS MESELELERİNE BAKIŞI

2.2.1. Haber-i Vâhid

Arapçada bir/tek anlamına gelen vâhid, haber kelimesiyle birlikte hem isim tamlaması (haberu'l-vâhid) hem de sıfat tamlaması (el-haberu'l-vâhid) şeklinde kullanılır. Haberu'l-vâhid sözlükte, tek kişinin tek kişiden rivayet ettiği haber manasına gelmektedir. *Haber-i vâhid* yerine *haberu'l-âhâd* tabiri de kullanılmaktadır. “*Haberu'l-âhâd* daha büyük sayılardan nakledilenlerin ve tam anlamıyla tek kişiden gelen bir hadis olan *haberu'l-vâhidin* aksine “birkaç (yani ondan az) kişi tarafından kaydedilen hadis” olarak tercüme edilebileceği ileri sürülmüştür. Bazıları iki ifadeyi bir tutma temayülünde olsalar da yaygın ıstılahi kullanım açısından *haberu'l-vâhid* ile *haberu'l-âhad* arasında bariz bir fark vardır.”¹³⁴ Terim manası ise bir topluluk tarafından rivayet edilse de mütevâtir haberin şartlarını taşımayan ve kesin bilgi ifade etmeyen haber olarak tanımlanır.¹³⁵

İbnü'l-Arabî *el-Mesâlik* isimli şerhinin mukaddimesinde haberi ilk önce, *mütevâtir* ve *âhad* olmak üzere iki kısma ayırır. “Söylendiğinde hemen ilim ifade etmeyen haberin *mütevâtir* olarak adlandırılmayacağını” söyleyerek bir bakıma âhâd haberin tanımını yapar.¹³⁶ Daha sonra da bazı kişilerce haberin; *mütevâtir*, *müstefiz* ve *âhâd* olmak üzere üçe ayrıldığına işaret eder.

¹³⁴ James Robson, Haber-i Vâhidler (Traditions From Individuals), çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2011), 218.

¹³⁵ Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*, 20, 21.

¹³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/349, 350.

Müellif haberi, zarûrî ilim ifade eden ve etmeyen şeklinde ikiye ayırmıştır. Mutlak olarak kullanıldığında zarûrî ilim ifade etmeyen, ancak ameli gerekli kılan haber-i vâhid'in kast edildiğini belirtmiştir. Bazılarının bu gruptaki âhâd haberlerin tıpkı mütevâtir haberler gibi zarûrî ilim ifade ettiğini ve ameli de gerekli kıldığını iddia ettiklerini ifade etmiş, ancak bu görüş sahiplerinin ya ilmin ya da haber-i vâhid'in keyfiyetinin ne olduğunu bilmediklerini söyleyerek bu görüşü savunanları eleştirmiş ve açıklamasına şu şekilde devam etmiştir: “Haber-i vâhid özelliğine sahip hadisleri rivayet edenlerin yalan söyleme veya unutma/yanılma ihtimali her zaman mevcuttur. Bu sebeple haber-i vâhidlerin zarûrî ilim ifade etmeleri mümkün değildir.”¹³⁷

Haber-i vâhidlerin bilgi ve delil değeri, kelim ve usul ilminde tartışılan ve güncelliğini koruyan konulardan biridir. Mütevâtir haberler îtikâdî meselelerde kesin delil kabul edilirken, âhâd haberler ise aynı değerde görülmemiştir. İbnü'l-Arabî'nin yukarıda zikredilen -zarûrî ilim ifade etmeleri mümkün değildir- ifadesi, haber-i vâhidleri zarûrat-i diniyyeden olan itikadi konularda delil kabul etmediği sonucuna götürmektedir.¹³⁸

Haber-i vâhidlerin itikadi konularda delil olup olamayacağı tartışmalı bir konu olmakla birlikte buna sıcak bakmayan muhalif fırka mensupları tarafından da bizzat itikatta ve teşri meselelerde delil olarak kullanılmıştır. İslam âlimleri akaid ile ilgili hususlarda da iki ana kaynaktan; kitap ve sünnetten istifade etmişlerdir.¹³⁹

Haber-i vâhid ile amel edileceğini gösteren Kur'ân ve sünnette çeşitli deliller vardır. İbnü'l-Arabî, Abdullâh b. Ömer'in: “Halk Kuba mescidinde sabah namazını kılarken biri gelip: Bu gece Rasûlullâh'a bir ayet indirilmiş, bundan sonra Kâbe'ye

¹³⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, nşr. Hüseyin Ali el-Yederî, Saîd Abdullatîf Fevde, (Ürdün: Dâru'l-Beyârik, 1420/1999), 115, 116.

¹³⁸ İbnü'l-Arabî başka bir kitabında ise şu açıklamayı yapmıştır: Haber-i vâhidler ihtiyaç duyulan bütün dinî ve dünyevî konularda delildir. Bu haberler üzerine hükümler bina edilir. Bu haberlerle helal ve haramlar belirlenir (İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Abdülkadîr Atâ, 4 Cilt, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/82). İlk bakışta İbnü'l-Arabî'nin “ihtiyaç duyulan bütün dinî ve dünyevî konularda delildir. Bu haberler üzerine hükümler bina edilir” ifadesi, haber-i vâhidleri itikadi konularda da delil kabul ettiği fikrini akıllara getirmekle birlikte daha sonra devamında helal ve haramlarla sınırlaması/kayıtlaması bunların itikadi konularda delil olamayacağı fikrini desteklemektedir.

¹³⁹ Detaylı bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet ilimlerinde haber-i vâhidlerin itikat ve teşri yönlerinden değeri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 139-151.

dönmesi emredilmiş, siz de oraya yönelin dedi. Cemaat o sırada Şam'a (Kudüs'e) yönelmişti. Bunun üzerine hemen yönlerini Kâbe'ye doğru döndüler"¹⁴⁰ rivayetini naklettikten sonra şu bilgileri zikretmiştir: "Bu rivayet dini meselelerde haber-i vâhidlerin delil olduğuna işarettir. Bu hususta Müslümanların icmâ'ı bulunmaktadır."¹⁴¹ Ayrıca âlimlerin sahabe döneminden itibaren kendi yaşadığı zamana kadar haber-i vâhidlerin kabulü ve amel edilmesi gerektiği konusunda ittifak ettiğini,¹⁴² haber-i vâhidlerin ahkâm-ı şer'iyede asıl olduğunu, bunu ancak sapıkların inkâr ettiğini belirtmiştir.¹⁴³

İbnü'l-Arabî, güvenilir ve adil bir ravinin yine kendisi gibi bir raviden nakilde bulunması,¹⁴⁴ haber-i vâhidi nesh eden başka bir rivayetin veya icmâ'ın bulunmaması gerektiğini¹⁴⁵ belirterek haber-i vâhidin delil olarak kabulü için bir takım şartları ileri sürmüştür. Ayrıca yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan konularda (umûmü'l-belvâ) haber-i vâhidin kabul edilip edilemeyeceğinin tartışma konusu olduğunu, Hanefîlerin böyle bir durumda haber-i vâhidi kabul etmediklerini,¹⁴⁶ ama bu görüşün doğru olmadığını belirtmiş,¹⁴⁷ râvinin erkek olmasının şart olmadığını,¹⁴⁸ haber-i vâhidin Kur'ân'ı nesh edemeyeceğini beyan etmiştir.¹⁴⁹

Haber-i vâhidin kıyasa aykırı olması durumunda, Ebû Hanife'nin onunla amel etmeyi caiz görmediği, Şafî'nin amel edileceği görüşünde olduğu bilgisini vermiş, Mâlik'in ise bu konuda iki görüş bildirdiğini ifade etmiştir. Meşhur olan kavline göre

¹⁴⁰ *Muvatta'*, "Kible", 6. Ayrıca bk. Buhârî, "Salât", 32; Müslim, "Mesâcid", 13.

¹⁴¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/346, 349.

¹⁴² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/350.

¹⁴³ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/73.

¹⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/172.

¹⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/350.

¹⁴⁶ Umûmü'l-belvâ niteliğindeki bir konuda vârit olan bir hadisin haber-i vâhid derecesinde kalmasını Hanefîler mânevî inkıtâ sebebi saymışlar, ihtiyaç duyacakları meselelerde insanları aydınlatmakla görevli bulunan Hz. Peygamber'in az sayıda kişiye bilgi aktarmasını ve bu bilginin daha sonra yaygınlaşmamasını, en azından meşhur derecesine ulaşmamasını mâkul görmemişlerdir. Efdaliyetle ilgili hususlarda bunu mümkün görmekle birlikte özellikle ibadetlerin rükünleri gibi temel konuların sahâbe arasında bilinmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Meselâ namazlarda besmelenin sesli okunmasına dair haber-i vâhid Hanefîler'ce bu gerekçeyle kabul edilmemiştir (Mustafa Baktır, "Umûmü'l-Belvâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/155).

¹⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/504.

¹⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/179.

¹⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/546, 547.

haber-i vâhidi başka bir kıyasın desteklemesi durumunda onunla amel edileceği,¹⁵⁰ başka bir eserinde ise kıyasla çelişmesi durumunda haber-i vâhidle amel edilemeyeceği yönündedir.¹⁵¹

Netice itibariyle İbnü'l-Arabî güvenilir bir yolla rivayet edilen haber-i vâhidlerin şer'î hükümlerde delil olduğu ve onunla amel edilmesi gerektiği konusunda genel kabule mazhar olmuş yerleşik kanaati savunmuştur. İfadelerinden haber-i vâhidlerin zarûrât-i diniyyeden olan itikadi konularda kesin delil kabul edilemeyeceği kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır.

2.2.2. Mütevâtir Haber

Mütevâtir haberler sahih kabul edildiği için aslında ilm-i hadisin konusundan ziyade usûlcülerin alanına girmektedir. Bu meseleyi ilk önce detaylı bir şekilde inceleyenler usulcüler olmuştur. İbnü'l-Arabî'nin de usûl-i fıkıh yönü olduğundan O da bu konuya temas etmiştir.

Mütevâtir haber, yalan üzere birleşmeleri adeten muhal olan bir grubun verdiği bilgiyi ifade eder. Bir haberin mütevâtir olabilmesi için bazı şartları barındırması gerekmektedir: “Öncelikli olarak mütevâtir haberi adeten yalan üzerine ittifak etmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluk nakledecektir. Haberi veren ravi tabakalarının ilk, orta ve son halkalarında çokluk yönünden eşitlik olacaktır. Verilen haber, his ile müşahedeye dayanacak ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) varıncaya kadar rivayet zincirinde ittisal söz konusu olacaktır.”¹⁵²

İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*'in mukaddimesinde haberin üçlü taksime tabi tutulduğundan bahseder ve *haber-i mütevâtir* ile *haber-i istifâza* hakkında bilgiler verir. Mütevâtir haberin verdiği bilgiyi şu şekilde ifade eder: التَّوَاتُرُ مَا يَقَعُ الْعِلْمُ بَعْقِبِهِ (Duyulmasının) ardından zorunlu olarak bilgi oluşan haberdir.” Daha sonra sayı belirtmeksizin وهو الَّذِي يَنْقَلُ الْعَدَدُ الْكَثِيرُ عَنِ الْكَثِيرِ، وهو يُوجِبُ الْعِلْمَ الضَّرُورِيَّ لِسَامِعِهِ ضرورة تواتر: “Kalabalık bir topluluğun yine kendisi gibi kalabalık bir topluluktan rivayet ettiği

¹⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/76.

¹⁵¹ İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, 3/248.

¹⁵² Bilal Saklan, *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1985), 14.

haberdir” şeklinde tanımını yapar¹⁵³ ve işiten kişi için kesin/zarûrî bilgi ifade ettiğini söyler. Kâbe’nin Mekke’de, Hz. Peygamber’in kabrinin Medine’de olduğu bilgilerini mütevâtir habere örnek olarak verir. Mütevâtir haberden sonra da *haber-i istifâza*’yı şu şekilde tanımlamıştır: وَهُوَ الَّذِي نَقَلَهُ عِدَّةٌ وَاَنْتَشَرَ، لَكِنَّهُ لَمْ يَبْلُغِ التَّوَاتُرَ، وَلَا يُوْجَدُ لَهُ مُنْكَرٌ “Tevâtür derecesine ulaşmamakla birlikte birkaç kişinin nakledip daha sonra yaygınlık kazanan ve inkâr edeni bulunmayan habere denir.”¹⁵⁴ *Müstefiz/meşhûr*, başlangıçta bir veya birkaç sahâbî tarafından rivayet edilip tâbiûn ve tebeu’t-tâbiîn dönemlerinde özellikle fakihler arasında kabul gören haberdir.¹⁵⁵ İbnü’l-Arabî mütevâtir haberin senedinde yer alan ravilerin ta’dile ihtiyaç duyulmayacağını ifade etmiştir.¹⁵⁶

Mütevâtir, lafzî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî mütevâtir rivayetlerde ifade edilen mananın aynı lafızlarla, mânevî mütevâtir ise aynı anlamın farklı lafızlarla nakledilmesidir. İbnü’l-Arabî’nin de *mütevâtir*’i bu şekilde ikili bir taksime tabî tutuğu görülmektedir. Şerhlerinde lafzî mütevâtirle ilgili bir beyanına rastlanmasa da, manevî mütevâtirle ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

فجرى هذا مجرى التواتر¹⁵⁷, من باب التواتر المعنوي¹⁵⁸, بالتواتر المعنوي¹⁵⁷

İbnü’l-Arabî, ezanla ilgili rivayetleri izah ederken manevî mütevâtirin tanımı mahiyetinde İbn Abdülber’den naklen şu ifadeleri kullanmıştır: رواه جماعة من الصحابة: “Sahabeden bir grup (ezanın ilk okunuşunun anlatıldığı hadisleri) farklı lafızlarla ve birbirine yakın manalarla rivayet etmişlerdir. Medine ve Kûfe ehli tarafından farklı tariklerle rivayet edilen bu hadisler mütevâtir seviyesindedir.”¹⁶⁰

¹⁵³ İbnü’l-Arabî, farklı bir eserinde ise: “Yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir grubun verdiği haber” şeklinde tanımlamıştır (*el-Mahsûl*, 113).

¹⁵⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/349, 350. *el-Mesâlik*’te *mütevâtir* ve *müstefiz* haberler hakkında bilgi verdiği halde kendisinin veya eseri istinsah/imla eden öğrencilerinin unutmaya ihtimalinden kaynaklı haberin üçüncü çeşidiyle ilgili bir veri bulunmamaktadır.

¹⁵⁵ Zekerîya Güler, “Müstefiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2006), 32/135-136.

¹⁵⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/152.

¹⁵⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/337, *el-Kabes*, 1/392.

¹⁵⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/243.

¹⁵⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/146.

¹⁶⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/311.

Yine İbnü'l-Arabî, mestler üzerine mesh etme babını izah ederken konuyla ilgili şu açıklamaları yapmıştır: Kur'ân'da mestler üzerine mest yapılacağına dair herhangi bir hüküm bulunmadığı için bu meselede ehl-i sünnet ile ehl-i bidat ihtilaf etmişlerdir. Hâlbuki bunun caiz olduğuna dair sahabe, tâbiûn ve fakihler gibi hata veya yanlış yapmaları caiz olmayacak derecede kalabalık bir grubun görüşü mevcuttur. Bu konuda hizada ve seferde Hz. Peygamber'den ayrılmayan Ömer b. el-Hattâb, Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Muğîre, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Câbir, Amr b. el-Âs, Ebû Eyyûb, Ebû Umâme el-Bâhilî, Sehl b. Sa'd, Kays b. Sa'd, Ebû Musa el-Eş'arî, Ebû Saîd, Huzeyfe, Ammâr, Berâ b. Âzib, Ebû Bekir, Bilâl, Saffân b. Assâl ve daha birçok kişi tarafından çeşitli hadisler rivayet edilmiştir ifadelerini kullandıktan sonra konuyla ilgili rivayetlerin fazlalığı sebebiyle Hasan Basri'nin şu açıklamasını nakletmiştir: Mestler üzerine mesh yapılacağına dair Hz. Muhammed'in ashabından yetmiş kişi bana rivayette bulundu.¹⁶¹ Artık bu konudaki rivayetler mütevâtir derecesine ulaşmıştır.¹⁶²

Ramazan ayı girince cennetin kapılarının açılıp cehennemin kapılarının kapatılacağına anlatıldığı rivayetlerin şerhinde şu açıklamaları yapmıştır: “Bu konudaki haberler ve sahih rivayetlerin sayısı o kadar çok ki, bu rivayetler müstefiz seviyesinden mütevâtir seviyesine yaklaşmıştır.”¹⁶³ İbnü'l-Arabî her ne kadar konuyla ilgili rivayetleri mütevâtir olarak nitelese de usulcülerin terim anlamında kullandıkları mütevâtir haberi değil, yaygınlık kazanma anlamındaki *meşhûr/müstefiz* haberi kast ettiği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Arabî, Medine ehlinin uygulamasına değer verdiği gibi onların mütevâtir derecesine ulaşmış sözlerine/görüşlerine de büyük önem atfetmiştir. Şöyle ki, ölçü birimleriyle ilgili olarak: “Bir sâ', dört müdde eşittir. Bir müdd, bir tam ve bir bölü üç rıttır. Bir sa', beş tam ve bir bölü üç rıttla tekabül eder ” açıklamasını

¹⁶¹ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nisâbü'rî (öl. 318/930 [?]), *el-Evsat fi's-sünen ve'l-icmâ' ve'l-ihtilâf*, nşr. Ebû Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanîf, (Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985), 1/426.

¹⁶² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/145, 146. Ayrıca bk. *el-Kabes*, 1/158, 159.

¹⁶³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/243.

yapmış ve bunun delilinin mütevâtir seviyesindeki Medine ehlinin sözü/görüşü olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴

2.2.3. Nesh

Hadisler arasında görülen ihtilaf konularıyla ilgili meselelerden biri de neshdir. Nesh meselesinin Kur’ân ilimleriyle ilgisi olduğu gibi hadis ilimleriyle de bağlantısı vardır. İbnü’l-Arabî, *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli şerhlerinde nesh konusunu müstakil bir başlık altında ele almamış, yeri geldiğinde bilgiler vermekle yetinmiştir. Ancak konuyla ilgili *en-Nâsîh ve’l-mensûh fî’l-Kur’âni’l-Kerîm* isimli müstakil bir kitap yazmıştır. *el-Mahsûl* isimli eserinde de *Kitâbu’n-Nesh* başlığı altında bu konuyu işlemiştir.¹⁶⁵

Nesh, “Şâri’in önceki bir hükmü sonraki hükümle yürürlükten kaldırması” anlamına gelmektedir.¹⁶⁶ İbnü’l-Arabî de neshi “أَنَّ النَّسْخَ رَفْعٌ بِالْخَطَابِ الثَّانِي لِمَا تَضَمَّنَهُ” “الْخَطَابِ الْأَوَّلِ” “birinci hitabın ihtiva ettiği hususu ikinci hitabın ortadan kaldırmasıdır” şeklinde tanımlamıştır.¹⁶⁷ Kur’ân’ın koyduğu bir hükmün haber-i vâhid ile ortadan kaldırılamayacağını,¹⁶⁸ çünkü haber-i vâhidin zan ifade ettiğini, zan ifade eden bir hüküm ile yakîn ifade eden bir hükmün eşit olamayacağını¹⁶⁹ belirtmiştir. Buna örnek olarak “Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Öyleyse vârise vasiyet olmaz”¹⁷⁰ hadisinin, “Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması –Allah’a karşı gelmekten sakınanlar üzerine bir hak olarak- farz kılındı”¹⁷¹ ayetini nesh edemeyeceğini, zira mezkûr hadisin zayıf olduğunu, sahih

¹⁶⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/144.

¹⁶⁵ İbnü’l-Arabî, *en-Nâsîh ve’l-mensûh fî’l-Kur’âni’l-Kerîm*, nşr. Abdülkebîr el-Alevî el-Medgarî. Kâhire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1413/1992. *el-Mahsûl*, 144-148. Ayrıca bk. Şükrü Şirin, “Ebû Bekir İbnü’l-Arabî’nin Nesih Anlayışı ve Yansımaları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/44 (2021), 501-525.

¹⁶⁶ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî (öl. 643/1245), *‘Ulûmu’l-hadis*, nşr. Nureddîn ‘İtr, (Dîmeşk: Dâru’l-Fikr, 1427/2006), 277.

¹⁶⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/29.

¹⁶⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/546, 547.

¹⁶⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mahsûl*, 146.

¹⁷⁰ İbn Mâce “Vasâyâ”, 6. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Vasâyâ”, 6; Tirmizî, “Vasâyâ”, 5; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Neşâî (öl. 303/915), *es-Sünen*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Haleb: Mektebü’l-Matbaati’l-İslâmiyye, İkinci Baskı, I-VIII, 1406/1986), “Vasâyâ”, 5; İbnü’l-Arabî bu hadisin zayıf olduğunu söylese de Tirmizî *hasen*, Elbânî ise *sahih* olduğunu ifade etmişlerdir.

¹⁷¹ Bakara, 2/180

olmuş olsaydı adil ravilerin bunu birbirlerinden rivayet etmeleri gerektiğini belirtmiştir.¹⁷²

Müslümanların ekonomik yönden zayıf olduğu dönemde Hz. Peygamber'in kurban etlerini üç günden fazla tutmayı yasakladığı, bilahare: “Yiyiniz ve uygun gördüğünüz zamana kadar saklayınız”¹⁷³ buyurarak kurban etlerini üç günden fazla tutmaya izin verdiği ve bu konudaki yasağı kaldırdığı bilinmektedir. İbnü'l-Arabî, bu hadisenin “sünnetin sünneti neshi” kabilinden olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴

İbnü'l-Arabî, neshten söz edilebilmesi için iki nassın çelişmesi, aralarının uzlaştırılmasının imkânsız olması ve sebep-i vürud/sebeb-i nüzul tarihlerinin bilinmesi gerektiği¹⁷⁵ gibi bazı şartlar ileri sürmüştür.¹⁷⁶ Zaman bakımından önce gelen nass ile sonra gelen nassın tarihleri bilinmediği takdirde iki nass arasında tercih yapılacağını,¹⁷⁷ Hz. Peygamber'in vefatından sonra¹⁷⁸ ve Rasûlüllah'a has hükümlerde neshin söz konusu olmayacağını ifade etmiştir.¹⁷⁹ Yine neshin konusunun şer'î/hukukî hükümler olduğunu, haber ve kıssalarda ise neshin söz konusu olamayacağını,¹⁸⁰ belirli bir süreyle sınırlı olan bir hükmün sürenin

¹⁷² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/546, 547; *el-Kabes*, 3/1033, 1034.

¹⁷³ *Muvatta'*, “Dahâyâ”, 6. Ayrıca bk. Müslim, “Edâhî”, 29.

¹⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/189.

¹⁷⁵ Aynı konuyla ilgili olan ve hüküm yönünden birbiriyle çelişen iki hadis olduğunda, bunlardan hangisinin nâsîh hangisinin mensûh olduğunu ortaya koyabilmek için hadislerin Mekkî mi Medenî mi olduğunun bilinmesi önem arz etmektedir. Şayet bunlardan birinin Mekkî, diğerinin Medenî olduğu tespit edilebilirse, o zaman Medenî olan hadis veya sünnetin nâsîh, Mekkî olanın mensûh olduğunu söylemek mümkün olacaktır (Adil Yavuz, *Hadislerde Mekkîlik ve Medenîlik* (Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2007), 26, 27).

¹⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/406, 6/546; *el-Kabes*, 3/1033. İbnü'l-Arabî başka bir kitabında neshin altı şartından bahsetmiştir (*en-Nâsîh ve'l-mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/202, 203).

¹⁷⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/276.

¹⁷⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/46, 5/685.

¹⁷⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/440.

¹⁸⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/90.

bitmesiyle kendiliğinden son bulmasının¹⁸¹ ve ihbârî konuların neshin kapsamında olmadığını belirtmiştir.¹⁸²

İbnü'l-Arabî, kible, muta nikâhı¹⁸³ ve ehli eşek eti meselelerinde neshin ikişer defa gerçekleştiğini, bu şekilde neshin gerçekleştiği dördüncü bir hadiseyi hatırlamadığını, Kur'ân'da nesh edilen ilk hükmün kıblenin tahvili hakkında olduğunu beyan etmiştir.¹⁸⁴ “Allah dilediğini siler, dilediğini de sabit kılıp bırakır. Ana kitap (Levh-i Mahfûz) O'nun yanındadır”¹⁸⁵ ayetini de neshe delil olarak zikretmiştir.

Netice itibariyle İbnü'l-Arabî'nin nesih konusunda genel kabulden farklı bir yaklaşımı bulunmamaktadır. Diğer fakih ve usulcüler gibi o da neshin varlığını kabul etmiş, nesih işleminden bahsedilebilmesi için bir takım şartlar iler sürmüştür, Kur'ân'ın koyduğu bir hükmün haber-i vâhid ile ortadan kaldırılamayacağını ifade etmiş, birbirleriyle tearuz eden iki nassın aralarının uzlaştırılması için gayret sarf etmiştir.

2.2.4. Medine Ehlinin Uygulaması

İmâm Mâlik, hac ibadeti dışında Medine'den hiç ayrılmamış, hatta Halife Hârûn Reşîd, Bağdat'a gelmesini istediğinde, Hz. Peygamber'in mezarı civarında kalmayı Bağdat ve başka yerlere gitmeye tercih ettiğini ifade ederek teklifi kabul etmemiştir.¹⁸⁶ Kur'ân'ın vahyine tanıklık eden, Rasûlullâh'ın uygulamalarını ve tatbikatını görüp yaşayarak kendilerinden sonraki nesillere aktaran Medine halkının amelini önemsemiş, hüküm vermede onu kaynak ve delil kabul etmiş ve ona muhalif hareket edenleri kınamıştır.

¹⁸¹ İbnü'l-Arabî bununla ilgili şu malumatı verir: Bazıları zanneder ki recm hükmü ayette yer alan ve zina edenlerin evlerde hapsedilmesini ifade eden hükmü nesh etmiştir. Biz bunun doğru olmadığını daha önce birçok yönden beyan etmiştik. Bunların akla en uygunu şudur: Hapsetme hükmü belirli bir süreyle sınırlandırılmıştır. Belli bir süreyle sınırlı olan her hüküm bu sınıra vardığında sona erer, ancak bu bir nesih işlemi değildir. Bu sadece neshin dayandığı dört şarttan biridir. Özellikle belirlenen süreyi ifade eden gaye edatının mâba'dinin makabline muhalif olması gerekir. Aksi halde gaye söz konusu olmaz (İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/107; *el-Kabes*, 3/1009).

¹⁸² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/90.

¹⁸³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/509; *el-Kabes*, 2/713, 714.

¹⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/348; *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 2/49.

¹⁸⁵ Ra'd, 13/39.

¹⁸⁶ *Muvatta'*, çev. Ahmet M. Büyükçınar vd. (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), 1/41

Medine halkının uygulaması hilafına fetva verdiği için Leys b. Sa'd'a (öl. 175/791)¹⁸⁷ Mâlik'in eleştiri mahiyetinde gönderdiği mektubu zikretmekte fayda vardır. Bu mektupta Mâlik kısa bir girişten sonra özet olarak şunları söylemektedir: “Bana gelen haberlere göre sen Medine ahalisinin amel ettiği şeylere aykırı olarak halka çeşitli fetvalar veriyormuşsun. İnsanlar, Medinelilere tabidir. Çünkü hicret oraya yapılmış, Kur’ân orada nazil olmuş, haram ve helal orada bildirilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber onların arasında yaşamıştı. Onlar vahye, Kur’ân’ın inişine şahit oluyorlardı. Allah Rasûlü onlara emir veriyor, onlar da buna itaat ediyorlardı. Rasûlullâh’tan sonra ümmeti içinde insanların ona en çok tabi olanları iş başına geçerek yeni olaylarla karşılaşmışlar, bunlardan bildiklerini uygulamışlar, bilmediklerini sormuşlardır. Bunlardan sonra tabiun nesli de aynı yoldan gitmiş ve sünnete uymuşlardır. Bir iş Medine’de mevcut olup orada ona göre amel ediliyorsa hiç kimsenin bunun hilafına hareket etmesini uygun bulmam. Çünkü alıp götürülmesi ve sahip çıkılması imkânsız olan o miras bunların elindedir.”¹⁸⁸

İmâm Mâlik, *Muvatta*’da *merfû*‘, *mevkûf* ve *maktu*‘ hadislerine yer verdikten sonra kendi görüşlerini zikretmekte; konuyla ilgili Medine ehlinin ameline işaret eden *وليس على هذا العمل* (bize göre uygulama böyle değildir), *وليس على هذا العمل* (uygulama buna göre değildir) *قال مالك وذلك الأمر الذي لا اختلاف فيه ولا شك عند أحد من أهل* (İmâm Mâlik: ihtilaf edilmeyen ve beldemizin (Medine) tüm âlimlerince kabul edilen hüküm budur) *السنة عندنا* (bize göre sünnet olan), *الأمر المجمع عليه عندنا* (bizde Medine’de üzerinde ittifak edilen görüş) vb. kavramları kullanarak görüşlerini desteklemektedir.

Haber-i vâhid türünden rivayetler ile ameli ehl-i Medinenin çelişmesi durumunda Mâlik, Medine ehlinin uygulamasını üstün tutmuş ve onu haber-i vâhide tercih etmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, “Leys b. Sa’d”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2003), 27/164-168.

¹⁸⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 1/21-22. Geniş bilgi için bk. Muhammed Yûsuf Mûsâ, “İmâm Mâlik ile Leys b. Sa’d Arasındaki İhtilaf ve Yazışma” çev. Abdülkadir Şener, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1, (1968), 131-154.

¹⁸⁹ Koçkuzu, *Rivayet ilimlerinde haber-i vâhitlerin itikat ve teşri yönlerinden değeri*, 240.

Mâlikî mezhebine mensup İbnü'l-Arabî de Mâlik'in yolundan giderek şerhlerinde amel-i ehl-i Medine'ye büyük önem atfetmiştir. *el-Mesâlik* isimli eserinin telif sebeplerinden biri olarak şunu zikretmiştir: "Zâhirî mezhebine¹⁹⁰ mensup bilgisiz ve anlayışı kıt bir grup alim *Muvatta*'a şu şekilde bir eleştiri getirmiştir: Birçok sahih hadisi kitabına almasına rağmen, Medine ehlinin ameli bu hadise göre değildir diyerek sahih hadislerle amel etmemiştir. Bu eleştiriler üzerine İbnü'l-Arabî'nin *el-Mesâlik* isimli şerhini yazması, müellifin amel-i ehl-i Medine'ye değer verdiğinin önemli işaretlerinden biridir.¹⁹¹

İbnü'l-Arabî bu hususta şöyle der: Mâlik *Muvatta*'da Hz. Peygamber'den bir takım hadisler rivayet etmiş, fakat "ليس العملُ عليها" (uygulama bu hadise göre değil) diyerek rivayet ettiği bazı hadislerle aykırı davranmıştır. Medine'nin hicret yurdu olması, Kur'ân'ın orada nazil olması ve Medine'de toplanan sahabîlerin oradan farklı şehirlere dağılmaları gibi hususlar Medine'nin diğer şehirlere göre daha önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bütün bunlar Medine ehlinin uygulamalarının değerli olduğunu göstermektedir.¹⁹²

İbnü'l-Arabî, namazda burnu kanayan kişinin abdestinin bozulup bozulmayacağı, bundan ötürü abdest almak durumunda kalanın namazını yeniden mi kılacağı, yoksa kaldığı yerden mi devam edeceği hususlarında ihtilaf olduğunu belirtmiş, İmâm Mâlik'in kıyasa aykırı olsa da Medine ehlinin uygulamasından hareketle namazda burnu kanayan kişinin abdestini alıp namazına kaldığı yerden devam edeceğini, Medine ehlinin uygulamalarının kıyastan daha kuvvetli olduğunu, dolayısıyla bu tür bilginin tevkifi olacağını söylemiştir.¹⁹³

Yine İbnü'l-Arabî, *Keyfiyyetü'l-Ezân* başlığı altında şu açıklamaları yapmıştır: Ezânın keyfiyetiyle ilgili Bilâl, Semure, Sa'd ve Ebû Mahzûre Hz. Peygamber'den farklı rivayetlerde bulunmuşlardır. Bu rivayetlerin çoğuna

¹⁹⁰ İmâm Mâlik'i amel-i ehl-i Medine konusunda eleştirenlerden biri de Zâhirî mezhebinin en büyük temsilcisi kabul edilen İbn Hazm'dır. İbn Hazm, *Muvatta*'da yetmiş küsur hadisi zikredip İmâm Mâlik'in bunlarla amel etmeyi terk ettiğini ifade etmiştir (Süyûti, *Tenvîrü'l-havâlik*, 8).

¹⁹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/330.

¹⁹² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/341, 342.

¹⁹³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/159. Bu bilgiyi olduğu gibi İbn Rüşd'den alıntı yaparak aktarmıştır (Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 520/1126), *el-Mukaddimâtü'l-mümehhedât*, nşr. Muhammed Haccî, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/107).

güvenilmez. Ancak, Medine ehlinin nakline ve uygulamasına itimat ettiği için Mâlik'in *Muvatta'*da rivayet ettiği haberler güvenilirdir. Nitekim Mâlik'in: "Ezân ve kamet hakkında Medinelilerden gördüğümde başka bir şey bilmiyorum, kamette kelimeler tekrarlanmaz. Medine ulemasının devamlı yaptıkları budur" ifadelerine yer vermiş¹⁹⁴ ve konuyla ilgili şu açıklamayı yapmıştır: Ezan 19 kelimedenden ibarettir. Kamette ise -kad kâmeti's-Salâh hariç- kelimeler tekrarlanmaz, birer defa söylenir. Bu şekilde okunan ezan ve kamet mütevatiren Medine'de uygulanmaya gelmiştir. Bu tevatür, sahih hadislerle tercih edilir. Nakle dayanan konularda amel-i ehli Medine asıldır.¹⁹⁵

İbnü'l-Arabî, namaz kılariken secde mahalline ilk önce ellerin mi yoksa dizlerin mi konacağı hususunda birbirinden farklı bilgiler içeren iki hadisle ilgili şu açıklamalarda bulunur: Bu iki hadis arasındaki tercih şu şekilde olur: Şayet ikisi de sahihse ama vurûd tarihleri bilinmiyorsa ve hangisinin daha kuvvetli olduğuna dair sünnetten bir delil de yok ise kişi bunlardan biri ile amel etme hususunda muhayyerdir. İkisinin zayıf olması durumunda, Mâlik'in görüşü uyarınca Medine ehlinden rivayet edileni tercih ederim.¹⁹⁶

Davalaşan kişilerle ilgili bir şahit ve yeminle hüküm vermenin yeterli olmadığını söyleyen Ebû Hanîfe'nin¹⁹⁷ aksine Mâlik'i savunma sadedinde İbnü'l-Arabî şunları söylemiştir: Bu konuda naklî, aklî ve Medine ehlinin icmâ'ı olmak üzere üç delil vardır. Medine ehlinin Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in bir uygulamasını nakletmede icma' etmeleri en kuvvetli delildir. Teorik olarak her ne

¹⁹⁴ *Muvatta'*, "Salât", 7, 8.

¹⁹⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/203; Ayrıca bk. *el-Mesâlik*, 2/332.

¹⁹⁶ İbnü'l-Arabî, *Arizatu'l-ahvezî*, 2/69, 70.

¹⁹⁷ Ebû Hanîfe, "İçinizden iki adil kimseyi şahit tutun" (Talâk, 65/2) ayeti ile "(davânı isbât edecek) Senin iki şahidindir yahut (davâlıyı temize çıkaracak) onun yemin etmesidir" şeklinde rivayet edilen hadisten (Buhârî, "Şehâdât", 20. Ayrıca bk. Müslim, "İmân" 273) hareketle insanlar arasında hüküm verilebilmesi için iki şahidin olması gerektiğini söylemiştir. Ancak bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen bazı rivâyetlere dayanılarak bir şahit ve yemin ile de hüküm verilebileceği (*Muvatta'*, "Akdiye", 5) ifade edilmektedir. Hal böyleyken Hanefiler bir şahit ve yemin ile hüküm vermenin nass üzerine ziyade anlamına geldiğini, bunun da nesh olduğunu, hâlbuki Kur'an'ın ancak Kur'an veya mütevatir haber ile nesh edilebileceğini söylemişlerdir. Çünkü Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) bir şahitle birlikte yemin ile hükmettiğini belirten bu rivâyetler haber-i vâhid nevindedir. Dolayısıyla sübûtü kat'î olan âyetin, haber-i vâhidle neshi câiz değildir. İbnü'l-Arabî ise bir şahit ve yemin ile hüküm verilebileceğine dair farklı deliller zikrederek bu görüşe katılmadığını açıklamaya çalışmıştır (İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/891, 892. Ayrıca bk. *el-Mesâlik*, 6/294,295).

kadar ehl-i Medine'nin icmâ'ının delil oluşunda farklı görüşler ileri sürülse de hiç kimse onların ittifakla naklettiği habere/esere itiraz edemez.¹⁹⁸

İbnü'l-Arabî yırtıcı hayvanlardan köpek gibi parçalayıcı dişleri olanların etlerini yemenin haram mı yoksa mekruh mu olduğu tartışmasına değinmiştir. *Muvatta*'da yer alan rivayetlerde¹⁹⁹ haram kelimesi sarih bir şekilde zikredilirken Zührî'nin Ebû Sa'lebe rivayetinde²⁰⁰ ise nehiy kelimesi kullanılmıştır. Haram olduğunu teyit için *Muvatta*'daki rivayetlerden sonra İmâm Mâlik “ قال مالك وهو الأمر ” عندنا “Biz Medineliler arasında da durum aynıdır” ifadesini kullanmıştır. Birinci rivayette haram, ikinci rivayette nehâ kelimeleri kullanıldığı için bu durumda olan hayvanların etlerini yemenin haram mı yoksa mekruh mu olduğu tartışmasının yaşandığını ifade etmiştir.

Bu iki rivayeten yola çıkarak eser ile Medine ehlinin uygulamasının birbiriyle çelişmesi durumunda nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği üzerinde durmuş ve şunları söylemiştir: Çoğunluğun görüşüne göre eser/rivayet neyi ifade ediyorsa ona göre amel edilir. Mâlik ve Nehâî gibi âlimler ise Medine ehlinin uygulamasını esere tercih etmişlerdir. Nehâî'nin Medine ehlinin uygulamasına ne kadar çok önem verdiğini ifade eden şu sözünü zikretmiştir: “Muhammed'in ashabını abdest alırken (dirseklere kadar değil de) bileklere kadar kollarını yıkadıklarını görseydim ben de o şekilde abdest alırdım.” İbnü'l-Arabî Nehâî'nin bu görüşünü destekler mahiyette açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: “Nehâî bu görüşünde isabet etmiştir. Çünkü sahabeler Hz. Peygamber'den işittikleri bir meseleyi terk etmeyip onunla amel etmişlerdir.”²⁰¹

Görüldüğü gibi İbnü'l-Arabî *Muvatta*' şerhlerinde zaman zaman amel-i ehl-i Medine'ye atıflarda bulunmuş, mensubu olduğu Mâlikî mezhebinin benimsediği görüşe uygun olarak hüküm vermede onu delil kabul etmiş ve birbiriyle çelişen rivayetlerde Medine ehlinin uygulamasının desteklediği rivayeti tercih etmiştir.

¹⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/294; *el-Kabes*, 3/891-93.

¹⁹⁹ *Muvatta*', “Sayd”, 13, 14.

²⁰⁰ Buhârî, “ez-Zebâih ve'sayd”, 29. Ayrıca bk. Müslim, “es-Sayd ve'z-zebâih”, 12.

²⁰¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/289; *el-Kabes*, 2/622, 623. İbnü'l-Arabî, başka bir eserinde ise birbiriyle çelişen iki haberden birini sahabenin ameli destekliyorsa onun diğerine tercih edileceğini söylemiştir (*el-Mahsûl*, 150).

2.2.5. Hadislerin Mana ile Rivayeti

Hız. Peygamber döneminden kitaplarda tedvin ve tasnif edilmesine kadar geçen zaman içerisinde hadislerin rivayeti lafzen veya ma'nen olmak üzere iki şekilde gerçekleşmiştir. “Hadis âlimleri, fakihler ve usulcüler hadis metnini bile bile değiştirmeyi caiz görmedikleri gibi, lafzın delalet etmiş olduğu manayı hakkıyla bilmeyen, manayı değiştirebilecek lafız ve terkipleri tefrik edemeyen kimsenin meşru bir maksatla da olsa hadis lafzının yerine müteradifini koymasını caiz görmemişlerdir.”²⁰²

İbnü'l-Arabî, hadislerin mana ile rivayetinin caiz olduğunu belirtip şu hadisi örnek vermiştir: “Bir bedevi Mescid-i Nebevî'ye girdi, küçük su dökmek için eteklerini kaldırdı. Bunu gören cemaat bağırdı, sesler yükselince Rasûlullâh (s.a.v.): Ona dokunmayın buyurdu. Onlar da dokunmadılar. Bedevi küçük abdestini yaptıktan sonra Rasûlullah bir kova su istedi. Onu bedevinin abdest bozduğu yere döktü.”²⁰³

İbnü'l-Arabî bu hadisin şerhinde şu açıklamada bulunmuştur: Enes b. Mâlik'in²⁰⁴ “veya Allah Rasûlü bunun gibi bir söz söyledi” ifadesi hadislerin mana ile naklinin caiz olduğuna delildir.²⁰⁵

İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl* adlı usûl-i fıkıh kitabında bu konuyu detaylı bir şekilde incelemiştir. Şöyle ki, önce “Sözümü işitip ezberleyen ve onu duyduğu

²⁰² Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Süfîler (H. IV./M.X. Asır)*, (İstanbul: Rihle Kitap, 2. Baskı, 2019), 244.

²⁰³ *Muvatta'*, “Tahâret”, 111. Ayrıca bk. Buhârî, “Vudû”, 58; Müslim, “Tahâret”, 99.

²⁰⁴ Enes b. Mâlik hadisin sonunda “أو كما قال رسول الله” ifadesini kullanmaktadır (Müslim, “Tahâret”, 100).

²⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/291. “Rasûlullâh (s.a.v.) ipek elbise giymeyi, altın yüzük takmayı (erkeklerle) ve rükûda Kur'an okumayı yasak etti” (*Muvatta'*, Salât, 28) şeklinde rivayet edilen hadisin şerhinde İbnü'l-Arabî yukarıda zikredilen görüşüne aykırı olarak “hadislerin mana ile rivayetinin yasak, rivayette lafza uymanın gerekli olduğunu” belirtmiştir. Hz. Ali'den şu şekilde bir rivayet daha gelmiştir. Bahse konu rivayette Hz. Ali: “نهائي ولا أقول نهاكم” “Bana yasakladı, size yasakladığını söylemiyorum” (Müslim, “Salât”, 211; Nesâî, “Zînet”, 43) ifadelerini kullanmıştır. İbnü'l-Arabî, Hz. Ali'nin bu sözlerini şu şekilde yorumlamıştır: Hz. Ali yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermemek için kullandığı ifadeleri özenle seçmiş, bu konuda hassasiyet göstermiştir (İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/226). Ayrıca İbnü'l-Arabî, bunu muhtemelen hadislerin mana ile rivayetinin caiz olmadığını ileri sürenlerin delili olarak zikretmiştir (İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/357, 358; *Ârizatü'l-ahvezî*, 2/65). Çünkü bu konudaki bütün açıklamaları dikkate alındığında hadislerin mana ile rivayetine olumlu baktığı görülmektedir. *Ârizatü'l-ahvezî* kitabının farklı bir yerinde ise şu bilgileri vermiştir: “Bu konuda ihtilaf bulunmakla birlikte hadisler hem mana hem de lafız olarak rivayet edilebilir. Ancak doğru olan şudur: ‘Bu yetki sadece Sahâbîlere aittir. Onların dışında başkaları bunu yapamaz’ (*Ârizatü'l-ahvezî*, 7/247).

şekliyle başkasına ulaştıran kimsenin Allah yüzünü ak etsin. Zira fıkıh taşıyan bazı kimseler fakih değildir. Bazı fıkıh taşıyıcıları vardır ki, kendilerinden onu daha fakih olana taşırlar”²⁰⁶ hadisinden hareketle âlimlerden bazılarının hadislerin lafzen rivayet edilmesinin vacip olduğunu söylediklerini beyan etmiştir. Sonra hadisleri lafız yönüyle iki kategoride değerlendirmiştir. Birincisi, teşehhüd lafızları gibi Hz. Peygamber tarafından öğretilen ve lafızıyla ibadet olunan cümlelerdir. Bu gibi hadisleri mana ile değil lafızlarıyla rivayet etmek gerekmektedir. İkincisi ise, birinci kısmın dışında olan hadislerdir ki, bunların mâna ile rivayet edilebilmesinin iki şartı vardır. Bu şartlardan birincisi hadisi mâna ile rivayet edecek kişinin lafızların mânalarını iyi bilmesi gerekmektedir. Daha sonra Vâsile b. el-Eska‘ın (öl. 85/704) “Hz. Peygamberden işittiğimiz her şeyi lafızıyla tahdis etmezdik. Hadisi manayla rivayet ettiğimizde bu sizin için yeterli olur” ifadesini zikretmektedir.

Açıklamasının devamında: “Sahabenin emredilen ve yasaklanan şeylerden bahsederken onları bizzat Hz. Peygamber’in cümleleriyle değil de “Allah Rasûlü şunu yasakladı, şunu emretti” gibi ifadeler kullanarak ilgili hadisleri rivayet etmeleri, hadislerin mana ile rivayet edilebileceğinin kesin delilidir demiştir.”²⁰⁷

İbnü’l-Arabî “Derken, onların içindeki zalimler, sözü kendilerine söylenenden başka şekle soktular. Biz de haktan ayrılmaları sebebiyle o zalimlere gökten bir azap indirdik”²⁰⁸ ayetinin tefsirinde hadislerin mana ile rivayetine değinmiş ve konuyla ilgili şu bilgileri vermiştir: Hadislerin mâna ile rivayeti ancak sahabe asrı ile sınırlıdır. Onların dışındakilerin manayı tam olarak ifade etse dahi lafzı bırakarak mana ile rivayeti caiz olmaz. Eğer herkesin mâna ile rivayetine müsaade etseydik o zaman hadis alabilecek güvenilir kimseyi bulamazdık. Zira günümüze kadar her ravi naklettiği haberi değiştirip bir harfin yerine uygun gördüğü başka bir harfi getirseydi rivayetler büsbütün değiştirilmiş ve tahrif edilmiş olurdu.

Ona göre hadislerin mana ile rivayetinde sahâbe ile sonraki nesil arasındaki fark şudur: “Sahabede önemli iki büyük özellik bulunduğu için onlar kapsam

²⁰⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 18. Ayrıca bk. Tirmizî, “İlim” 7.

²⁰⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mahsûl*, 117, 118. İbnü’l-Arabî, iki şarttan bahsetmiş bu şartlardan birini zikretmiş, fakat ikincisine değinmemiştir.

²⁰⁸ Bakara, 2/59.

dışındadırlar. Bunlardan birincisi fesâhat ve belâğattır. Onlar Arap kökenli oldukları için dilleri Arapçaydı ve bu dilin inceliklerine vakıf idiler. Kendilerinde bulunan ikinci özellik ise bizzat Hz. Peygamber'in söylemlerine ve eylemlerine şahit olmalarıdır. İşte bu müşahede, sahabeye manayı tam olarak idrak etme ve maksadı kâmilan anlama imkânı kazandırmıştır. Zira herhangi bir hadiseyi haber veren kişi onu bizzat müşahede eden kimse gibi olamaz. Görmez misin onlar rivayetlerde, Hz. Peygamber'in ifade ettiği lafzı söylemeden *أَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - بِكَذَاءٍ، وَنَهَى* “Rasûlullâh şunu emretti, şunu yasakladı” ifadelerini kullanmışlardır. Onların bu tarz beyanları güvenilir bir haber ve sağlam bir nakil olarak kabul edilmiştir. İnsafı bir kimse bunun böyle olduğunda şüphe etmez.”²⁰⁹

İbnü'l-Arabî, *‘Ârizatü'l-ahvezî* isimli şerhinde de bu konuya temas etmiş ve şu izahatı yapmıştır: Hadislerin mânâ ile rivayetinde ihtilaf edilmiştir. Ancak şu iki delil bunun caiz olduğunu göstermektedir:

1) Allah, Kur'ân-ı Kerim'de bir meseleyi farklı lafızlarla ifade etmiştir. Özellikle Peygamberlerin kıssalarında bunu görüyoruz. Bir kıssayı bazen uzun, zaman zaman kısa, bazen takdim/tehirlerle bazen de eş anlamlı kelimelerle anlatır.

2) Ümmet, sahâbenin Hz. Peygamber'den *“أمر رسول الله بكذا ونهى عن كذا”* şeklinde naklettiği haberlerin kabulünde icmâ etmiştir. Bu şekilde yapılan rivayet mana iledir.

İbnü'l-Arabî bu iki delili zikrettikten sonra: “Arapçanın lafızlarını ve muradını, fikhını ve kaynaklarını bilen fakih ve fasih kişiler hariç bugün için bu meseleye cevâz vermek mümkün değildir” diyerek bu konudaki fikrini beyan etmiştir.²¹⁰

İbnü'l-Arabî, hadislerin mana ile rivayetine cevaz vermekle birlikte bu konuda hassas davranmış, hadislerin mana ile rivayet edileceği zaman dilimini sınırlamış ve bunu bir takım şartlara bağlamıştır. Esas itibarıyla İbnü'l-Arabî'nin bu konudaki yaklaşımı muhaddis ve fakihlerin cumhurunun yaklaşımıyla örtüşmektedir.

²⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/35, 36.

²¹⁰ İbnü'l-Arabî, *‘Ârizatü'l-ahvezî*, 13/307, 308.

Bir başka ifadeyle konu hakkında İbnü'l-Arabî'nin yerleşik kanaatten farklı bir görüşü söz konusu değildir.

2.3. ŞERH ANLAYIŞI

el-Kabes ve *el-Mesâlik* adlı şerhlerinde İbnü'l-Arabî'nin daha çok hadisleri anlamaya ve onlardan hüküm çıkarmaya yönelik tespit ve değerlendirmelerde bulunduğu, bunun yanında birçok hadis istilahını kullandığı, hadis usulüne dair bazı meselelere değindiği görülmektedir. Hadislerin ifade ettiği manaların doğru bir şekilde anlaşılmasına ve fikhî/itikadî hükümlerin ortaya çıkarılmasına gayret etmiştir.

Bu kısımda İbnü'l-Arabî'nin hadislere yaklaşımı sened ve metin merkezli olarak ele alınacak, onları değerlendirirken takip ettiği yöntemlerin tespitine çalışılacaktır.

2.3.1. Senedlerle İlgili İzahları

Hadisler sened ve metin olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. İsnad, herhangi bir hadisin veya rivayetin senedinde yer alan raviler zincirine denir. Başka bir ifadeyle hadisi en son rivayet eden muhaddis ile ilk rivayet eden arasında bulunan kişi veya kişilerdir.

“İslâm âlimlerinin bilhassa mühaddislerin çok önem verdiği isnad sistemi Müslümanlara has bir meziyet olarak kabul edilmiştir. Nakil yoluyla gelen her ilimde isnat ilk şarttır. Hadisler, sahâbe ve tabiûn sözleri ve içtihatları isnâd sistemi sayesinde imkân dâhilinde sonraki nesillere ulaşmıştır. III. (IX.) asrın sonuna kadar ana hadis kitaplarının telifi ile şifahî rivayetin önemi azalmış, bundan sonra kaynak kitapların doğru bir şekilde nakline gayret gösterilmiştir.”²¹¹

Bilindiği gibi hadis ilimlerinin temel gayesi hadislerin Hz. Peygamber'e ait olup olmadığını tespit etmektir. Bu düşünceden hareketle, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren hadis âlimleri bu ilimlerin esaslarını ortaya koymuşlar, zamanla da sistemleştirmişlerdir.²¹² Hadis tedvinine gayret eden kişinin, aldığı hadislerin kimden geldiğini sorması ve öğrenmesi gerekir. İmâm Mâlik: “Bu ilim

²¹¹ Mehmet Eren, *Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İsam) Yayınları, 2012), 40.

²¹² Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Süfîler*, 229.

dindir. Dolayısıyla dininizi kimden aldığınıza dikkat edin! Vallahi ben, şu direklerin yanında ‘Rasûlullâh şöyle buyurdu’ diyen yetmiş kişiye yetiştim. Ama onlardan hiçbir şey almadım. Hâlbuki bu zevatın her biri kendisine beytü’l-mal emanet edilecek kadar güvenilirirdi. Onlardan hadis almayışımın sebebi, Hadis ilminde ehil olmamalarıydı”²¹³ diyerek hadis ilimlerini bilmenin önemine dikkat çekmiştir.

2.3.1.1. İttisal ve İnkita’ Değerlendirmeleri

İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*’in mukaddimesinde hadis ilminin mertebelerinin *müsned*, *mürsel*, *maktû’*, *mevkûf* ve *belâğ* olmak üzere beşe ayrıldığını söyleyerek hadis usulü ile ilgili bazı meselelere değinip bilgiler vermiştir.²¹⁴ Dolayısıyla burada sırasıyla, mezkûr kavramları nasıl kullandığı, onlara hangi manaları yüklediği gibi hususlarda malumatlar aktarılacaktır.

2.3.1.1.1. Müsned

Müsned’in farklı tanımları yapılmakla birlikte Hâkim en-Nîsâbûrî onu: “Yaşça hadis almaya uygun ravilerin, hocalarından işittiklerini açık bir şekilde belirterek Hz. Peygamber’e kadar ulaşan bir senedle rivayet ettikleri hadis” şeklinde tanımlamış, *müsned* ifadesinin *mevkûf*, *mürsel*, *mu’dal* ve *müdelles* hadisleri kapsamadığını ifade etmiştir.²¹⁵

İbnü’l-Arabî, *müsned* hadisi: “المُسْنَدُ مَا اتَّصَلَ إِسْنَادُهُ لِلرَّسُولِ مِنْ طَرِيقٍ صَحِيحٍ” “Son râvisinden Resûl-i Ekrem’e varıncaya kadar muttasıl ve sahih bir senedle rivayet edilen *merfû’* hadis” şeklinde tanımını yapmış, hemen devamında birinci tanıma benzer bir ifadeyle “أَنْ يُحَدِّثَ الْعَالِمُ بِسَنَدٍ صَحِيحٍ مُتَّصِلٍ إِلَى النَّبِيِّ” “Hocanın hadisi muttasıl ve sahih bir senedle Hz. Peygamber’e ulaştırmasıdır” şeklinde ikinci bir tanımını yapmış ve şu iki senedi örnek göstermiştir:

1) Mâlik > Nâfi‘ > Abdullâh b. Ömer > Hz. Peygamber: Şöyle şöyle buyurdu.

²¹³ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 146; İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/335.

²¹⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/343.

²¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014), *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*, nşr. es-Seyyid Mu‘zam Hüseyin, (Beyrût: Dâru İhyâi’l-Ulûm, 1417/1997), 56, 58.

2) Mâlik > Zührî > Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hureyre > Hz. Peygamber: Şöyle şöyle buyurdu.²¹⁶

Sahâbenin doğrudan Hz. Peygamber'den değil de başka bir sahâbî vasıtasıyla Allah Rasûlü'nden duyan sahabiye atlayarak Rasûlullâh'tan işitmiş gibi naklettiği hadise sahâbe mürseli dense de İbnü'l-Arabî bu rivayetin hadis ehli tarafından müsned hadis kapsamında değerlendirildiğini söylemiştir.²¹⁷ Abdullâh b. Ömer'in, Rasûlullâh'tan: "Medineliler Zülhuleyfe'den, Şamlılar Cuhfe'den, Necidliler de Karn'dan ihrama girerler" hadisini rivayet ettikten sonra İbnü'l-Arabî şöyle der: "İbn Ömer, Rasûlullâh'ın: "Yemenliler Yelemem'den ihrama girerler"²¹⁸ sözünü başkasından duymuştur. Devamında İbn Ömer'in 'Yemenliler Yelemem'den ihrama girerler' rivayetinin sahabe mürseli olduğunu ve bunun delil olma yönünden müsned hadis gibi kabul edildiğini belirtmiştir.²¹⁹

Verilen bilgi ve örnekler ile İbnü'l-Arabî'nin tanımından *müsned* terimini *merfû* ve *muttasıl* manasında kullandığı, ayrıca isnadın bazen sahâbe, bazen de tâbiûn neslinde son bulunduğu dikkate alındığında ilgili tanımdan *mevkûf* ve *maktû'* hadisleri kapsam dışı bıraktığı, sahabe mürsellerinin delil olma yönünden müsned hadis gibi kabul edildiği görüşünü savunmuştur.

2.3.1.1.2. Mürsel

Terim olarak: Hz. Peygamber'e yakın bir zaman diliminde yaşamış olmaları sebebiyle, sahâbenin çoğunu gören ve onlarla sohbet etme imkânı bulan tabiîlerin hadis rivayet ederken kendilerinden hadis işittikleri sahabelerin isimlerini zikretmeksizin "قال رسول الله" diyerek rivayet ettikleri hadislere mürsel denmiştir.²²⁰

İbnü'l-Arabî, *mürsel* hadisi "Râvîlerinden birinin mülaki olmadığı veya görmediği bir kişiden rivayet etmek suretiyle senedinde kopukluk meydana gelen hadis" şeklinde genel ve "Tâbiûndan bir ravinin sahâbî ismini zikretmeksizin

²¹⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/343.

²¹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/358, 468.

²¹⁸ *Muvatta'*, "Hac", 8. Ayrıca bk. Buhârî, "Hac", 8; Müslim, "Hac", 11.

²¹⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/299.

²²⁰ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 67. Ayrıca bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 51; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 68.

doğrudan Hz. Peygamber'den rivayet ettiği hadis" şeklinde özel anlamda tanımlamıştır. Birinci tanım kapsamına giren mürsel hadisi, Şâfiî ve Iraklıların delil olarak kabul etmediklerini ifade etmiştir. *Mürsel* hadise şu senedi örnek vermiştir: "Mâlik > Nâfi' > Hz. Peygamber: Şöyle şöyle buyurdu." İbnü'l-Arabî bu senedin kopuk olduğunu ifade etmiştir.²²¹ Örnekten de anlaşılacağı üzere tabiûndan olan Nâfi' sahâbenin ismini zikretmeksizin direkt Hz. Peygamber'den rivayette bulunmuştur.

İbnü'l-Arabî, Tirmizî şerhinde şu açıklamaları yapmıştır: Tâbiûnun sahabiye atlayarak rivayet ettiği her hadise mürsel denir. Bu şekilde rivayet edilen hadislerle amel etmek caiz, hatta vaciptir. Değerli ve kıymetli insanlar tâbiûn döneminde yaşamıştır. Bu sebeple tâbiûnun sahabe gibi kabul edilmesi gerekmektedir. Ancak fitnenin ortaya çıkması ve fesadın yayılmasıyla birlikte ravilerin durumlarının araştırılması zorunlu hale gelmiştir.²²² Tâbiûn tabakasından olan râvi, Hz. Peygamber'le arasındaki sahabiye atladığı için kendisi ile Hz. Peygamber arasındaki bağı koparmış olmaktadır.

İbnü'l-Arabî, zaman zaman Mâlik'in mürsel olarak rivayet ettiği hadislerin müsned olanlarını zikretmektedir. Mâlik > Yahyâ b. Saîd > Muhammed b. İbrâhîm b. Hâris et-Teymî senediyle rivayet edilen ve Hz. Peygamber'in gece yaptığı duanın anlatıldığı hadisin²²³ *mürsel* olduğunu ifade etmiş ve açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: Hadisin ravilerinden Muhammed b. İbrâhîm et-Teymî, Hz. Âişe'ye yetişmemiş,²²⁴ ondan hadis de rivayet etmemiştir. Bu hadis Ubeydullâh b. Ömer > Muhammed b. Yahyâ b. Habbân > A'rac > Ebû Hüreyre > Âişe tarikiyle²²⁵ *müsned* olarak rivayet edilmiştir.²²⁶

İbnü'l-Arabî, *mürsel* hadisle amel etme konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini söylemiş, bazı Mâlikî bilginlerin şu kanaatte olduklarını belirtmiştir: "Sika ravilerin

²²¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/344.

²²² İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, 13/310, 311.

²²³ *Muvatta'*, "Kur'ân", 31.

²²⁴ Muhammed b. İbrâhîm et-Teymî, Hz. Âişe'nin zamanına yetişmediği için ondan yaptığı rivayetler mürseldir.

²²⁵ Müslim, "Salât", 222.

²²⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/467.

mürsellersi müsned olarak rivayet edilen hadislerden daha evladır. Bunun sebebi şudur: Birisi sana *müsned* hadis rivayet etse, isnadda adlarını zikrettiği kişilerin durumlarını araştırmayı sana bırakır. Ancak güvenilirliği ile bilinen imamlardan birisi sana *mürsel* hadis rivayet etse, artık hadisin sahih olduğu kesinleşmiş olur. Böylece araştırmaya lüzum da kalmaz.”²²⁷ Yine meşhur sika ravilerin rivayet ettiği mürsellersin sahih müsned hadisler gibi olduğunu,²²⁸ Medine ehlinin uygulamasına aykırı olmadığı sürece *müsned* ve *mürsel* hadis ile amel etmenin gerekli olduğunu söylemiştir.²²⁹

İbnü'l-Arabî, İmâm Mâlik'in şuf'a ile ilgili hadisi mürsel olarak rivayet ettiğini ve bu hadisle amel ettiğini söylemiştir.²³⁰ Söz konusu *mürsel* hadis *Muvatta'*da Yahyâ > Mâlik > İbn Şihab > Sa'îd b. Müseyyeb > Ebû Seleme (Abdurrahmân b. Avf'ın oğlu) rivayetiyle şu şekilde geçmektedir: “Rasûlullâh ortaklar arasında taksim edilebilen müşterek mallarda şuf'a olduğuna hükmetti. Ortaklar arasında sınırın bulunduğu yerlerde şuf'a hakkı yoktur.” Hadisten sonra Mâlik: “Bizde amel ittifakla böyledir” diyerek²³¹ *mürsel* hadisle amel etmiştir.²³²

Hanefî mezhebinin *mürsel* hadisi delil kabul ettiğini, *müsned* hadisi hangi şartlarla reddediyorlarsa *mürsel* hadisi de aynı şartlarla reddettiklerini ifade etmiştir. İbnü'l-Arabî, Ebû Ca'fer et-Taberî'nin konuyla ilgili şu ifadelerini nakleder: “*Mürsel* hadisin delil olduğu noktasında tabiûn âlimlerinin tamamı icma etmiştir. Hicri ikinci yüzyıl başlarına kadar hadis imamlarından hiç kimse bunu inkâr etmemiştir.”²³³

İbnü'l-Arabî, *mürsel* hadis rivayetiyle maruf râvileri, mürseli kabul edilenler ve edilmeyenler diye ikiye ayırmıştır. Yani hadisleri *mürsel* olarak rivayet eden tabiûnun tamamının rivayetlerini aynı derecede görmemiştir. Zayıf rivayetleriyle maruf olan kişilerin mürsellersinin delil olarak kabul edilmeyeceğini, sika ravilerden

²²⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/344.

²²⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/227, 5/519.

²²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/344.

²³⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/345.

²³¹ *Muvatta'*, “Şuf'a”, 1.

²³² İbnü'l-Arabî, Mâlik'in Cafer b. Muhammed > Babası tarihiyle: “Rasûlullâh şahitle birlikte yemin edilmesine hükmetti” (*Muvatta'*, “Akdiye”, 5) şeklinde *mürsel* olarak rivayet ettiği hadisle de amel ettiğini belirtmiştir (*el-Mesâlik*, 1/345).

²³³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/345.

hadis rivayetiyle maruf olan kişilerin mürsellerinin ise makbul olduğunu söylemiştir. Buna göre mürselleri makbul sayılan raviler şunlardır: Saîd b. Müseyyeb²³⁴, Muhammed b. Sîrîn, İbrâhim en-Nehaî. Hasan-ı Basrî'nin mürsellerinin kabul edilip edilmediği noktasında insanların ihtilaf ettiğini, onları sahih kabul edenlerin yanında zayıf kabul edenlerin de olduğunu söylemiştir. Şu muhaddislerin mürsellerinin ise zayıf sayıldığını söylemiştir: Atâ b. Ebî Rebâh, Ebû Kilâbe, Ebû 'Âliye.²³⁵

İbnü'l-Arabî, *mürsel* hadisin dini hükümlerde yani haram ve helalleri belirlemede delil olduğunu, fazâil ve ibadetler konusunda ise hayli hayli delil kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.²³⁶

2.3.1.1.3. Maktû'

Terim olarak, sahabeden sonra gelen tâbiûnun söz veya fiilleridir.²³⁷ Diğer bir ifadeyle *maktû'* hadis, isnadı tabiûna kadar uzanan, tabiûnda kalarak daha ileri gidemeyen hadistir. *Maktû'* terimini ilk defa hadis terimlerinin henüz yerleşmediği hicri II. yüzyılda İmâm Şâfî (öl. 204/820), daha sonra da Taberânî (öl. 360/971) "isnadı muttasıl olmayan, munkatı'" manasında kullanmışlardır.²³⁸

Tâbiûn neslinden Muhammed b. Sîrîn'in (öl. 110/729) şu sözü *maktû'* hadise örnektir: "ان هذا العلم دين فانظروا عن تاخذون دينكم" "Şüphesiz bu ilim (hadisler) dindir. Öyleyse dininizi kimden aldığınıza dikkat edin."²³⁹

Aynı kökten türeyen bu iki terimin (*maktu'* ile *munkatı'*) zaman zaman birbirinin yerine kullanıldığı olmuştur.²⁴⁰ Bu sebeple İbnü's-Salâh'dan itibaren bu

²³⁴ İbnü'l-Arabî, Saîd b. Müseyyeb'in mürsellerini kabul noktasında ümmetin ittifakı olduğunu belirtir (*el-Mesâlik*, 6/137).

²³⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/345, 346.

²³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/375.

²³⁷ *Maktû'* hadisle amel hususunda Ebû Hanife'den şu bilgi nakledilir: O, Enes b. Mâlik ve Abdullâh b. Abbâs gibi birkaç sahâbiyi görmüş olmasına rağmen açıkça der ki: "Rasûlullâh'dan gelen hadislerin başımız gözümüz üzerinde yeri var. Sahâbîden gelenlerde muhayyeriz. Tâbiûndan gelenlere gelince, "biz de onlar gibi ilim adamlarıyız" bu sözyle Ebû Hanife'nin *maktû'* u ihticac edilmeyen zayıf haber kabul ettiği belirtilmektedir (Subhî b. İbrâhim es-Sâlih el-Lübânî (1926-1986), *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, (İstanbul: İFAV Nu. 108, 1996), 175.

²³⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 47.

²³⁹ Müslim, "Mukaddime", 27.

²⁴⁰ Mehmet Efendioğlu, "Maktû'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2003), 27/457.

konuya yer verenler hemen aradaki farka işaret etme durumunda kalmışlardır.²⁴¹ Ancak hadis ıstılahları istikrar kazanınca *maktû'* tâbiûnun sözleri veya fiilleri; *munkatı'* ise isnadında inkita' bulunan hadisler manasında kullanılmıştır.²⁴²

İbnü'l-Arabî ise *maktû'* hadisi: “المقطوع هو ان يقطع المحدث جميع السند” “Muhaddisin senedin tamamını hafzetmesidir” şeklinde tarif edip konuyla ilgili şu örneği vermiştir: Mâlik'in kendisine tahdis eden kişi/kişileri zikretmeksizin direkt Hz. Peygamber şöyle şöyle buyurdu demesidir. Bu şekildeki bir rivayet muhaddislere göre *maktû'*dur.²⁴³

İbnü'l-Arabî, Kabeliyye madenlerinin işletme hakkının Bilâl b. Hâris el-Müzeni'ye verilmesiyle ilgili Mâlik'in Rabîa b. Ebî Abdurrahmân ve O'nun da bazı kişilerden rivayet ettiği hadisin²⁴⁴ senedinin *maktû'* (*munkatı'*) olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁵

Yine İbnü'l-Arabî, Mâlik'in Cafer b. Muhammed ve O'nun da babasından haccı kıranla ilgili rivayet ettiği hadisin²⁴⁶ senedinin *maktû'* (*munkatı'*) olduğunu, zira ravilerden Ca'fer'in babası Muhammed b. Ali b. Hüseyin'in ne Mikdâd ile ne de Hz. Ali ile görüşüğünü ifade etmiştir.²⁴⁷

İbnü'l-Arabî, *maktû'* hadisi “muhaddisin senedin tamamını hafzetmesi” şeklinde tarif etmiş ise de yukarıda zikredilen örneklerden senedin tamamının hafzedilmesi değil de, genel olarak “isnadı muttasıl olmayan (*munkatı'*)” manasında kullandığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili bazen “hâzâ hadîsun münkatı'un, hâzâ muntakıu's-sened”²⁴⁸ kalıplarını bazen de “hâza'l-hadîs maktûun”²⁴⁹ ifadelerini

²⁴¹ Ali Yardım, , *Hadis*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 2000), 1/43, 44.

²⁴² Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 209.

²⁴³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/348.

²⁴⁴ *Muvatta'*, “Zekât”, 8. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Harâc”, 36.

²⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/27. İmâm Mâlik bu hadisi Rebîa b. Ebû Abdurrahmân'dan rivayet etmiştir. Rebîa ise herhangi bir isim zikretmeksizin عن غير واحد diyerek hadisin senedinde bulunan diğer ravileri hafzetmiştir. Aynı hadisin حدثنا العباس بن محمد بن حاتم وغيره قال العباس ثنا الحسين بن محمد قال حدثنا العباس بن محمد بن حاتم أخبرنا أبو أويس قال حدثني كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف المزني عن أبيه عن جده Ebû Dâvûd'da rivayeti de mevcuttur (Ebû Dâvûd, “Harâc”, 36).

²⁴⁶ *Muvatta'*, “Hac”, 42. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 22.

²⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/318, 319.

²⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/208, 466, 486, 3/43, 4/200

²⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/27, 319, 7/177

kullanmıştır. Her iki kullanım da aynı manaya gelmekte olup senedin kopuk olduğunu ifade eder.

İmâm Mâlik, hadislerin senedinde yer alan ravilerin isimlerini zikretmeden “قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” diyerek naklettiği hadislerle amel etmiştir. Çünkü Mâlik, kendisine göre sahih kabul ettiği rivayetleri *Muvatta*’a almıştır. Bu sebeple senedinde kopukluk olsa da *maktu* ‘ (*munkatı* ‘) hadisle amel etmiştir.²⁵⁰

Netice itibariyle İbnü’l-Arabî, *maktû*‘ terimini, tabiûnun söz ve fiillerini ifade eden anlamında değil de hadis kavramlarının henüz yerleşmeden önceki “isnadi muttasıl olmayan *munkatı*” manasında kullanmıştır.

2.3.1.1.4. Belâğ

Beleganî (hadis bana ulaştı) eda sıygasıyla rivayet edilen hadistir. Bazı hadis imamlarının kendilerine ulaşmış bulunan hadisleri veya daha umumi olarak haberleri, isnad zikretmeksizin rivayet ederken kullandıkları eda lafızlarındandır.

İbn Abdülber, *et-Temhîd* adlı eserinde “*bâbu belâğâti Mâlik ve mürselâtihi*” isimli bir başlık oluşturmuş, bu başlık altında sika râvilerden ve kendisinden isnadsız gelen ve Hz. Peygamber’e izafe edilen altmış bir rivayet dördü hariç diğerlerinin muttasıl isnadlarını zikretmiştir.²⁵¹ İbnü’s-Salâh (öl. 643/1245) ise bu dört hadisi²⁵² *Vaslü belâğâti’l-Muvatta*’ adlı eserinde incelemeye çalışmış, bu hadislerin mevcut

²⁵⁰ İbnü’l-Arabî konuyla ilgili şu detay bilgiyi de vermektedir: Mâlik, *maktû* ‘/*munkatı* ‘ hadislerle amel ederdi. Zira o bu hadis türünün sahih olanını kabul ederdi/üstlenirdi. Ancak daha sonra gelenler *maktu* ‘ konusunda gevşek davrandılar ve dolayısıyla bu hadisin rivayeti sakıt oldu, itibarsızlaştı (İbnü’l-Arabî, *‘Arizatü’l-ahvezî*, 13/311, 312).

²⁵¹ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 24/161, 375. İbn Abdülber’in verdiği bu sayıya karşılık, *Muvatta*’da بلغني lafzı toplam otuz defa geçmektedir. Bunlardan iki tanesi isnâdla ilgili olmayıp rivâyetin metninde yer almaktadır. Bundan dolayı İbn Abdülber’in belâğ rivayetlere dair verdiği sayı ile sadece بلغني lafzı bulunan rivâyetleri kastettiği düşünülmemeli. Zira “انه بلغه” kalıbıyla gelen rivâyetlerin sayısı da oldukça fazla olduğu gibi İbn Abdülber’in bu lafızlardan herhangi birinin kullanılmadığı rivâyetleri de Mâlik’in belâğları arasında saydığı görülmektedir (Yılmaz, *Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta’daki Mürsel Rivâyetler*, 131).

²⁵² Söz konusu 4 rivayet şunlardır:

1 عن مالك أنه بلغه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: إذا أنشأت بحرية ثم تشاءمت فتلك عين غديقة
2 حدثني زياد عن مالك أنه سمع من يثيق به من أهل العلم يقول: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم أرى أعمار الناس قبله أو ما شاء الله من ذلك فكأنه تقاصر أعمار أمته أن لا يبلغوا من العمل مثل الذي بلغ غيرهم في طول العمر فأعطاه الله ليلة القدر خيرا من ألف شهر

3 حدثني عن مالك أن معاذ بن جبل قال: آخر ما أوصاني به رسول الله صلى الله عليه وسلم حين وضعت رجلي في الغرز أن قال أحسن خلقك للناس يا معاذ بن جبل

4 حدثني عن مالك أنه بلغه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إني لأنسى أو أنسى لأسن

şekliyle sadece *Muvatta*'da yer aldığını kaydettikten sonra Kadir gecesi ile إذا أنشأت بحرية hadislerinin sahih olmadığını, diğer iki hadisin ise *Muvatta*'daki lafızlarıyla sahih olmayıp diğer kaynaklardaki şahitleriyle mana/anlam olarak sahih olduğunu belirtmiştir.²⁵³

İbnü's-Salâh, Ebû Nasr es-Siczî'den (öl. 444/1052) naklen şu bilgiyi aktarmıştır: İmâm Mâlik'in yaptığı gibi bir ravinin "beleşani" diyerek rivayette bulunduğu habere hadis âlimleri *mu'dal*²⁵⁴ ismini vermişlerdir.²⁵⁵ Senesinde iki veya daha fazla ravinin peşpeşe düşmesi sebebiyle *belâğ* türü hadis çeşidi bu yönüyle *mu'dal*'a benzemektedir. Mâlik'in *Muvatta*'nda sık rastlanan ve "ennehû belegahû" kalıbıyla rivayet ettiği hadisler, kendisinden nakledilene ait olduğuna dair kesin bir delil olmadığı için aksi sabit oluncaya kadar *munkatı*'dır, dolayısıyla zayıf telakki edilmiştir.²⁵⁶

İbnü'l-Arabî de *belâğ* hadisi şu şekilde tarif etmiştir: "وهو ان يقول العالم: بلغني ان" "Muhaddisin: 'Bana ulaştığına göre Allah Rasûlü şöyle şöyle buyurdu' şeklinde rivayet ettiği hadistir. Hadisi tahdis eden kişiye vakıf olmasa da söz konusu hadis kendine ya *müşâfehe* veya *semâ* yoluyla ulaşmıştır."²⁵⁷

İbnü'l-Arabî, İbn Abdülber'in yaptığı gibi İmâm Mâlik'in *belâğ* olarak rivayet ettiği hadislerin müsned şekline işaret etmiştir. Mesela, Mâlik'in انه بلغه ifadesini kullanarak Abdullâh b. Ömer'den: "Allah'ın cariyelerinin (yani kadınların) Allah'ın mescitlerine gitmelerine engel olmayın"²⁵⁸ şeklinde rivayet ettiği hadisin Hammâd > Nâfi' > İbn Ömer tarikiyle müsned olarak rivayet edildiğini söylemiştir.²⁵⁹ Yine Mâlik'in "انه بلغه" ifadesini kullanarak doğrudan Rasûlullâh'tan: "Her kim insanları

²⁵³ İbnü's-Salâh, *Vasli belâğâti'l-Muvatta*', nşr, Abdülfettâh Ebû Gudde, (Haleb: el-Matbûâtü'l-İslâmiyye ts.), 11.

²⁵⁴ Mu'dal, senesinde sahabiye varıncaya kadar iki veya daha fazla ravinin birbiri ardınca düştüğü hadise denir (İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 59).

²⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 60.

²⁵⁶ Abdullah Aydınli, "Belâğ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/388.

²⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/348.

²⁵⁸ *Muvatta*', "Kible", 12. Ayrıca bk. Buhârî, "Cuma", 13; Müslim, "Salât", 136.

²⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/358.

hidayete (doğru yola) çağırırsa, kendisine tabi olanların ecri kadar sevap kazanır. Ona verilen bu sevap, ötekilerin sevabından hiçbir şey eksiltmez. Her kim de bir sapıklığa çağırırsa, kendisine tabi olanların günahı kadar ona da günah verilir. Bu, onların günahlarından hiçbir şey eksiltmez”²⁶⁰ şeklinde rivayet ettiği hadisin senediyle ilgili olarak “وهو حديث صحيح السند، هذا حديث بلاغ، وهو حديث صحيح السند، ثابت السبيل الذي رسول الله من سن سنة حسنة في mezkûr hadisin “Bu belağlı bir hadistir. Senedi sahihtir ve Rasûlullâh’a kadar ulaşmıştır” ifadelerini kullanmakta ve mezkûr hadisin “من سن سنة حسنة في الإسلام كان له اجرها واجر من عمل بها الي يوم القيامة لا ينقص ذلك من اجورهم شيئا ومن سن سنة سيئة في الإسلام كان عليه وزرها ووزر من عمل بها الي يوم القيامة لا ينقص ذلك من أوزارهم شيئا”²⁶¹

şeklindeki metniyle Hz. Peygamber’e kadar ulaştığının sabit olduğunu belirtmektedir.²⁶²

İmam Mâlik, *Muvatta*’na yalnız *müsned* hadisleri almakla iktifa etmemiş, *maktû*’/*munkatı*’ ve *belâğ* yoluyla elde ettiği rivayetleri de almıştır. Mâlik, hadislerin senedinde yer alan ravilerin isimlerini zikretmeksizin “قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ” diyerek naklettiği hadislerle amel etmiştir.²⁶³ Belâğ hadisler de sened yönüyle *maktû*’/*munkatı*’a benzemektedir. İbnü’l-Arabî gibi onun mezhebinin takipçileri de Mâlik’e uyararak *Muvatta*’da yer alan bu gibi hadislerle amel etmede herhangi bir mahsur görmemişlerdir. Çünkü İbnü’l-Arabî, Mâlik’in uzun araştırmalar sonucunda ancak güvendiği kişilerden hadis rivayet ettiğini, bu sebeple Mâlik’in meçhul kişilerden hadis almadığını, kimden hadis rivayet etmiş ise o kişinin adil olduğu anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁶⁴ Bütün bunlara rağmen yine de İbnü’l-Arabî, İbn Abdülber’in yaptığı gibi Mâlik’in belağ lafzı ile rivayet ettiği hadislerin müsned tariklerini mümkün mertebe vermeye çalışmıştır.

²⁶⁰ *Muvatta*’, “Kur’ân”, 41. Ayrıca bk. Müslim, “İlim”, 16.

²⁶¹ Müslim, “İlim”, 15. Ayrıca bk. İbn Mâce, “Mukaddime”, 14; Tirmizî, “İlim”, 15.

²⁶² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/484; *el-Kabes*, 2/420.

²⁶³ İbnü’l-Arabî, *Ârizatü’l-ahvezî*, 13/311, 312.

²⁶⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/88; *el-Kabes*, 2/816.

2.3.1.1.5. Mevkûf

Nispet edildiği kişi bakımından metni Rasûlullâh'a ait rivayetlere *merfû'*, sahabeye ait rivayetlere *mevkûf* ve tâbiûna ait rivayetlere de *maktû'* hadis denmektedir. “Sahâbîlerden kendi sözleri, fiilleri ve benzeri (takrirleri) olarak rivayet edilen haberlere *mevkûf* denir.”²⁶⁵ Diğer bir ifadeyle, bir haberin isnadının Hz. Peygamber'e kadar ulaşmayıp sahabede son bulması yani orada durdurulması demektir.²⁶⁶

Mevkûf kavramı, mutlak manada sahabeye ait söz, fiil ve takrirler için kullanılsa da, bazen “vakkafehû fûlan alâ Atâ ev alâ Tâvus” (şu haberi falan ravi Atâ'ya veya Tâvus'a nispet etmiştir) ifadeleri kullanılarak sahabe dışında herhangi bir ravi için özel manada kullanıldığı da olmuştur.²⁶⁷

İbnü'l-Arabî *mevkûf* hadise dair bir tanım yapmayıp iki örnek vermektedir.

İlki: مثل قول مالك: عن نافع، عن عبد الله بن عمر، عن عمر؛ انه قال: من باع عبدا وله مال، فماله للبائع الا أن يشترطه المبتاع²⁶⁸

Mâlik > Nâfi' > Abdullâh b. Ömer > tarikiyle Hz. Ömer şöyle buyurmuştur: “Kim malı olan bir köleyi satarsa, bu mal satıcıya aittir. Ancak müşteri kölenin malını da şart koşarsa, o zaman müşterinin olur.” Söz konusu hadis *Muvatta*'da Hz. Ömer'in sözü yani *mevkûf* olarak geçmekte, farklı kaynaklarda ise Hz. Peygamber'in sözü yani *merfû'* hadis olarak zikredilmektedir.²⁶⁹

Diğer örnek: مثل قول مالك: عن ابي الزناد، عن الأعرج، عن أبي هريرة؛ انه قال كذا وكذا، ولم يذكر من حدثه، فهذا وشبهه من الحديث موقوف، لا يذكر صاحب ولا من سمعه من النبي.

Mâlik > Ebu'z-Zinâd > A'rec > tarikiyle Ebû Hureyre şöyle şöyle buyurdu şeklinde yapılan rivayettir. İbnü'l-Arabî açıklamalarına şu şekilde devam etmektedir: “Ebû Hureyre burada ne bu hadisi tahdis eden bir sahabiye ne de bu bilgiyi Hz.

²⁶⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 46.

²⁶⁶ Muhammed Yılmaz, “Mevkûf Hadisler ve Hükmen Merfû' Kavramı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1, (2001), 161.

²⁶⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 46; Süyûtî, *Tedribu'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf, (Riyâd: Mektebetü'l-Riyâdi'l-Hadisiyye, ts.), 1/184.

²⁶⁸ *Muvatta*, “Buyû'”, 2. Ayrıca bk. Müslim, “Buyû'”, 80; Ebû Dâvûd, “Buyû'”, 44; Tirmizî, “Buyû'”, 25.

²⁶⁹ Müslim, “Buyû'”, 80; Ebû Dâvûd, “Buyû'”, 44; Tirmizî, “Buyû'”, 25.

Peygamber'den işiteni zikretmiş, direkt kendi sözüymüş gibi nakilde bulunmuştur. Bu ve buna benzer rivayetler *mevkûf* hadis kapsamına girmektedir.²⁷⁰

“Aslında *merfû*‘, *mevkûf* ve *maktû*‘ kavramları itibari tabirlerdir. Nasıl ki, “haddesenâ”, “ahberanâ” ve “enbeenâ” gibi eda sîgaları; her üçü de mana bakımından birbirine benzeyen hadis rivayet formülleri olduğu halde, sırf hadislerin alınış metotlarındaki farklılığı gösterebilmek maksadıyla bulunmuş itibari ifadeler ise; *merfû*‘, *mevkûf* ve *maktû*‘ tabirleri de aynen onlar gibi itibari ifadelerdir. Bunlar sözün söylenenini, hareketin sahibini belirtmek ve aralarındaki yanlış anlama ihtimalini berteraf etmek için bulunmuş tabirlerdir.”²⁷¹

İsnadı sahabede son bulan söz veya fiillere genel olarak *mevkûf* tabiri kullanılsa da İbnü'l-Arabî'nin verdiği bu iki örnek ile *ولم يذكر من حدثه، فهذا وشبهه من* ifadelerinden şu sonucu çıkarmak mümkün gözükmemektedir: Sahabenin Hz. Peygamber'den işiten kişiyi tahdis etmeksizin kendi sözüymüş gibi rivayet ettiği hadislere İbnü'l-Arabî *mevkûf* tabirini kullanmıştır. Aslında bu rivayetler *mevkûf* değil *hükmen merfû*‘ kapsamındadırlar. Bu itibarla sahâbîde son bulmuş her isnadla gelen habere *mevkûf* denemeyeceğini hatırdan çıkarmamak gerekir. Zira bazı *mevkûf* haberler aslında *hükmen merfû*‘ olabilirler.²⁷²

Zira İbnü'l-Arabî, her ne kadar *mevkûf* olarak rivayet edilse de sahabenin kendi içtihadı ile ileri süremeyeceği, bilâkis vahyin bildirmesi ile bilinebilecek bazı söz ve fiillerin aslında *hükmen merfû*‘ olduğunu ifade etmiştir. Mesela; Mâlik > Yezid b. Ziyâd > Abdullâh b. Râfi‘ tarikiyle rivayet edilen bir hadiste Abdullâh b. Râfi‘, Ebû Hureyre'ye namaz vakitlerini sorar. O da: “Sana Söyleyeyim: Öğle namazını gölgen boyunca olduğunda, ikindiye gölge boyunun iki misli olduğunda, akşamı güneş batınca, yatsıyı akşamla gecenin üçte biri arasında, sabah namazını da henüz hava karanlıkken kıl” demiştir.²⁷³ İbnü'l-Arabî namaz vakitleriyle ilgili verilen

²⁷⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesalik*, 1/348.

²⁷¹ Yardım, *Hadis*, 1/40.

²⁷² *Hükmen merfû*‘: “Hz. Peygamber'e aidiyetleri açıkça belirtilmeyen, bununla birlikte nakledilen haberlerin mahiyetinden ona ait oldukları anlaşılan ve *merfû*‘ olduklarına hükmedilen hadislere denir” (Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 158, 160).

²⁷³ *Muvatta*‘, “Vukûtu's-Salât”, 9; Ayrıca bk. Müslim, “Mesâcid”, 166-179.

bu malumatı Ebû Hureyre'nin kendi içtihadı ile bilemeyeceğini, bu bilginin ancak tevkîfi olarak öğrenilebileceğini ifade etmiş, ayrıca benzer içerikli hadisin Ebû Hureyre'den *merfû'* olarak da rivayet edildiğini bildirmiştir.²⁷⁴

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hz. Aişe'ye "İnsan zevcesi ile cinsi münasebette bulunurken bazen halsizleşiyor, ama boşalamıyor, bu meselede görüşün nedir" diye sorduğu soruya, Hz. Aişe'nin "Erkeğin cinsi organının sünnet kısmı kadının cinsi organına girince (boşalma olmasa da) gusül vacip olur" şeklinde cevap verdiği hadisin²⁷⁵ şerhinde şu izahatı yapmıştır: "Zahiri itibariyle müsned olmasa da bu hadisi mana olarak müsned kapsamında değerlendirmek gerekir. Çünkü Hz. Aişe'nin verdiği cevabı kendi içtihadı/reyi ile bilmesi mümkün değildir. Yine sahabenin ihtilaf ettiği bir konuda Ebû Mûsâ "Bunu artık senden sonra kimseye sormayacağım" diyerek Hz. Aişe'nin cevabını şartsız koşulsuz kabul etmiştir. Bu da Hz. Aişe'nin sözünün Hz. Peygamber'a ait olduğunu göstermektedir.²⁷⁶

İbnü'l-Arabî, Mâlik'in *mevkûf* olarak rivayet ettiği bazı hadiselerin *merfû'* şekillerine işaret eder. Mesela; Mâlik > Ebu'n-Nadr > Büsr b. Saîd > Zeyd b. Sâbit tarikiyle "Farz namazlar hariç, en faziletli namazınız evinizde kıldığınız namazdır"²⁷⁷ şeklinde rivayet edilen hadisin *mevkûf* olduğunu, ama aynı hadisin Zeyd b. Sâbit'in Hz. Peygamber'den rivayetiyle *merfû'*²⁷⁸ olarak da geldiğini ifade etmiştir.²⁷⁹

Mevkûf hadisin tanımını yapmamış olsa da İbnü'l-Arabî'nin yukarıda zikredilen örneklerden hareketle "موقوف" kelimesini kullandığı yerler incelendiğinde bu tabiri sahabenin söz, fiil ve takrirleri manasında kullandığı anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle *el-Mesâlik*'in telif sebebinden bahsettiğimiz yerde, "Zâhirî mezhebine mensup bilgisiz ve anlayışı kıt bir grup, fıkıh ve hadis alanında uzman olarak gördüğünüz Mâlik; *mürsel*, *mevkûf*, *maktû'* ile *belâğ* hadislerin ayrımını yapmamış diyerek Mâlik'i eleştirdikleri" ifade edilmişti. İbnü'l-Arabî şerhlerinde söz

²⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/392. İbnü'l-Arabî, mezkûr bilgiyi İbn Abdülber'den naklederek aktarmıştır (*et-Temhîd*, 23/86, 87).

²⁷⁵ *Muvatta'*, "Tahâret", 73. Ayrıca bk. Müslim, "Hayz", 88.

²⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/201.

²⁷⁷ *Muvatta'*, "Salâtü'l-Cemâ'a", 4. Ayrıca bk. Buhârî, "Ezân", 81; Müslim, "Salâtü'l-Müsafirîn", 213.

²⁷⁸ Buhârî, "Ezân", 81. Ayrıca bk. Müslim, "Salâtü'l-Müsafirîn", 213; Tirmizî, "Salât", 331.

²⁷⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/24.

konusu hadislerin muttasıl senedlerine mümkün merteye yer vererek Zâhiri mezhebinin eleştirilerinin yerinde olmadığını göstermek için çaba sarf ettiği gözlemlenmiştir. İbnü'l-Arabî, mezkûr şerhinin mukaddimesinde hadis ilminin mertebelerinin beş olduğunu söyleyerek *müsned*, *mürsel*, *maktû'*, *belâğ* ve *mevkûf* kavramları üzerinde durmuştur. *Maktû'* terimini, tabiûnun söz ve fiillerini ifade eden anlamında değil de bu kavarma hadis kavramlarının henüz yerleşmeden önceki “isnadı muttasıl olmayan *munkatî*” anlamını yüklemiş, diğerlerini ise bilinen manalarında kullanmıştır.

2.3.1.2. Tahammül ve Edâ Yöntemlerine Dair Açıklamaları

Sahâbeden itibaren hadisler sonraki kuşaklara rivayet kanalıyla nakledilmiştir. Hadisler aktarılırken kullanılan rivayet lafızları önem arz ettiği için muhaddisler bu konuyu kitaplarında detaylı bir şekilde incelemişlerdir.

“*Tahammülü'l-hadis/ilm* şeklinde ifade edilen bu terim, “râvinin bir hocadan dinlemek, yazmak vb. yollarla emanet aldığı hadisleri herhangi bir değişiklik (tashîf ve tahrîf) yapmadan talebelerine nakletmesi” şeklinde tanımlanmıştır.”²⁸⁰ Hadisleri hocadan usulüne uygun olarak öğrenmeye “tahammül”, onları talebeye öğretmeye “edâ”, rivayeti aktarma esnasında kullanılan lafızlara da “edâ siygaları” ismi verilmektedir.

Edâ siygaları/rivayet lafızları adı verilen tabirler gelişi güzel bir şekilde rivayetler zincirine yerleştirilmemiş olup bilakis *haddesenâ*, *ahberanâ* gibi tabirler kaynakların tespiti bakımından hususi bir öneme sahiptir.²⁸¹ İsnadlarda zikredilen bu lafızlar aynı zamanda hadisin senedinde inkıtâ' (kopukluk) bulunup bulunmadığına delalet eder. Mesela *semâ* ve *kırâat* metoduna delalet eden rivayet lafızları isnadda kopukluk bulunmadığını, *vicade*²⁸² metoduna delalet eden lafızlar ise isnadda kopukluk bulunduğunu belirtir.²⁸³

²⁸⁰ Nevzat Âşık, “Tahammül”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/380.

²⁸¹ M. Fuâd Sezgin, “İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 2/1, (İbrahim Horoz Basımevi, 1957), 28.

²⁸² وجدت (buldum), وجدت بخط فلان (falanın el yazısıyla buldum) şeklinde kullanılan lafızlar vicâde metoduna örnektir.

²⁸³ Ahmet Yücel, *Hadis Usulü*, (İstanbul: İFAV, 2016), 88.

İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik'in* mukaddimesinde hadis öğrenim ve öğretim yollarını *semâ'*, *kırâat*, *arz*, *münâvele* ve *icâzet* olmak üzere beş kısma ayırarak konuyla ilgili bir takım bilgiler vermiştir.²⁸⁴ Dolayısıyla burada sırasıyla onun mezkûr kavramları nasıl kullandığı, onlara hangi manaları yüklediği gibi hususlarda bilgiler verilecektir.

2.3.1.2.1. Semâ'

İstilahta, hocanın hadisleri okuması, öğrencinin de onları hocadan işiterek alması manasına gelmektedir. *Semâ'* metodunun gerçekleşebilmesi için talebenin rivayet esnasında hocasının sözlerini bizzat işitmesi gerekir. Hocanın rivayeti ezberinden ya da elinde bulunan kitaptan okuması arasında fark yoktur. Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre hadis tahammül yollarının en makbulü *semâ'* metodudur.²⁸⁵

“Hadislerin aslına uygun olarak naklinde amacı gerçekleştirecek en isabetli metodun *semâ'* olduğu genel kabul görmüş ve muhaddislerin çoğu tarafından diğerlerine tercih edilmiştir. Münekkitler de rivayetlerin değerlendirilmesinde bir hadisin *semâ'* yoluyla alınmasına çok önem verdikleri için ravilerin hadislerini araştırıp *semâ'* ile aldıklarını diğerlerinden ayırt etmeye çalışmışlardır.”²⁸⁶

İbnü'l-Arabî *semâ'* ismini zikretmeksizin bu metottan *قراءة العالم علي الناس* (hocanın hadisleri talebelerine okuması) şeklinde bahsetmiş, hatta dinin bu şekilde sabit olduğunu, yani Hz. Peygamber'in bilgileri Cebrâil'den, Cebrâil'in de Allah'tan aldığını, bu metodun sağlamlığı ve güvenilirliği noktasında ihtilaf bulunmadığını belirterek²⁸⁷ şu ayeti delil göstermiştir: “فَإِذَا قَرَأْتَهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ” “O halde, biz onu okuduğumuz zaman, okunuşuna uy.”²⁸⁸

“Hadislerin Hz. Peygamber'den rivayeti *semâ'* usulüyle başlamış, sahabîler Hz. Peygamber ile birlikte olduklarında onun sözlerini bizzat mübarek ağızlarından duymuşlar, işittikleri sözleri hafızalarına nakşederek iyice bellemişlerdir. Bu şekilde

²⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/350-352.

²⁸⁵ Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve tadyîdi's-semâ'*, nşr. Seyyid Ahmet Sakr, (Kâhire: Dârü't-Türâs, 1389/1970), 69; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 132.

²⁸⁶ Yücel, *Hadis usulü*, 83.

²⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/350, 351.

²⁸⁸ Kıyâme, 75/18.

elde ettikleri bilgileri kendilerinden rivayet edeceklere anlatarak onların da işiterek öğrenmelerini sağlamışlardır.”²⁸⁹

2.3.1.2.2. Kırâat

Kırâat, öğrencinin hadisleri hocasına bizzat okumak veya başkasının okuduğunu işitmek suretiyle hadisleri ondan almasıdır. Bu metotta talebenin kitaptan veya ezberden okuması ile hocanın okunanları elindeki yazılı nüshadan yahut ezberinden takip etmesi arasında fark yoktur.²⁹⁰ *Semâ* ‘ ve *kırâat* metotları, hadislerde görülen yazım hatalarını düzeltme, hadislerin yorumunu, rivayet edene aidiyetini ve sıhhatini öğrenme açısından önemlidir.²⁹¹

İbnü’l-Arabî, *kırâat* metodunu “هي القراءة علي الشيخ” (talebenin hadisleri hocaya okumasıdır) şeklinde tanımlamış, bu metodun sağlamlığı ve güvenilirliği noktasında ihtilaf bulunmadığını belirtmiştir.²⁹² Yine talebenin hadisleri hocasından dinlemesi ile hocanın kendisine okunan hadisleri dinlemesinin aynı şey olduğunu, yani *semâ* ‘ ile *kırâat* arasında fark bulunmadığını ifade etmiştir.²⁹³

O, *kırâat* metoduna “لرباط يوم في سبيل الله” “Allah yolunda bir gün nöbet tutma”nın faziletine dair hadisi örnek vermiştir.²⁹⁴ Söz konusu hadis Tirmizî’de şu şekilde geçmektedir. ... Osman’ın azatlı kölesi Ebû Sâlih’ten rivâyete göre şöyle demiştir: Osman b. Affân’ın minberde şöyle söylediğini işittim: “Yanımdan ayrılıp gitmenizi istemediğimden dolayı Hz. Peygamber’den işittiğim şu hadisi gizlemiştim. Ancak sonra onu size aktarmayı uygun buldum. Dolayısıyla herkes kendisi için uygun olanı seçsin. Rasûlüllâh’tan işittim şöyle diyordu: Sınır boylarında Allah yolunda bir gün nöbet tutmak diğer yerlerde bin gün nöbet tutmak veya hizmet etmekten daha hayırlıdır.”²⁹⁵

²⁸⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 355.

²⁹⁰ Kâdî İyâz, *el-İlmâ* ‘, 70; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, 137.

²⁹¹ Âşık, “Tahammül”, 39/381.

²⁹² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/351.

²⁹³ İbnü’l-Arabî, *’Arizatü’l-ahvezî*, 13/308, 309.

²⁹⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/351.

²⁹⁵ Tirmizî, “Fedâilü’l Cihâd”, 26. Ayrıca bk. Buhârî, “Cihâd”, 73; İbn Mâce, “Cihâd”, 7: Nesâî, “Cihâd”, 39. Tirmizî bu hadisin hasen sahih garib olduğunu belirtmiştir.

Kırâat metoduna verdiği diğer örnek²⁹⁶ şu hadistir: “Rasûlullâh (s.a.v.) Übey b. Ka‘b’a: Bana, Allah sana Kur’ân okumamı emretti buyurdu. Übey: Benim adımı Allah mı sana andı? diye sordu. Bunun üzerine Allah Rasûlü: Evet! Senin ismini bana Allah andı buyurdu. Bunun üzerine Übey ağlamaya başladı.”²⁹⁷

İbnü’l-Arabî, bu rivayetlerin *kırâat* metoduna örnekliğini sarih bir şekilde açıklamamıştır. Ancak ona göre, *kırâat* metodunun şekillerinden biri de talebenin hadisleri hocasından dinlemesi idi. Şeyh konumunda olan Osman bin Affân’ın talebe konumunda bulunan cemaate hitabette bulunması ve yine hoca konumunda bulunan Hz. Peygamber’in öğrenci konumunda bulunan Übey b. Ka‘b’a Kur’ân okumasıyla *kırâat* metodu gerçekleşmiş olmaktadır.

2.3.1.2.3. Arz

Klasik hadis usulü kitaplarında *arz* metodu ayrı bir başlık altında zikredilmemiş, *arz* ile *kırâat* aynı sayıldığı için *arz*, *kırâat* metodu başlığı altında açıklanmıştır. Nitekim Kâdî İyâz, İbnü’s-Salâh ve Süyûtî, talebe okuduğu hadisleri hocasına *arz* ettiği için muhaddislerin çoğunun *kırâat* metoduna *arz* ismini verdiklerini belirtmişlerdir.²⁹⁸

İbnü’l-Arabî ise *arz* metodunu üçüncü kısım olarak zikredip onu *سماعه منه لما يعرض ويقرا عليه* “talebenin şeyhine *arz* edilen ve okunan rivayetleri işitmesidir” şeklinde tanımlamış ve sahabenin Hz. Peygamber’le birlikte mescidde oturduğu bir esnada Dımâm b. Sa‘lebe’nin gelerek Allah Rasûlü’ne bir takım sorular sorduğu ve Hz. Peygamber’in de bunlara verdiği cevapları konu edinen hadisi²⁹⁹ örnek olarak vermiştir.

Dımâm b. Sa‘lebe ile Hz. Peygamber arasında geçen bu konuşmaları orada bulunan Enes b. Mâlik işitmiş ve sonra bunları başkalarına nakletmiştir. İşte bu hadise, *arz* metodunun sahabeler tarafından kullanıldığını göstermektedir. İbnü’l-Arabî sahabelerin çoğunun Hz. Peygamber’in huzurunda cereyan eden hadiseleri

²⁹⁶ İbnü’l-Arabî, *‘Arizatü’l-ahvezî*, 13/308, 309.

²⁹⁷ Buhârî, “Tefsîr”, 98 (Beyyine Suresi). Ayrıca bk. Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 245.

²⁹⁸ Kâdî İyâz, *el-İlmâ’*, 71; İbnü’s-Salâh, *Ulûmu’l-hadîs*, 137; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/12.

²⁹⁹ Buhârî, “İlim”, 6; İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salât”, 194; Ebû Dâvûd, “Salât”, 23; Nesâî, “Siyâm”, 1.

rivayet ettiklerini belirtmiş³⁰⁰ ve Tirmizî şerhinde de yukarıda zikredilen hadisi örnek vermiştir.³⁰¹

Klasik hadis usulü kaynaklarında genel olarak *arz*, *kırâat* metodu başlığı altında zikredilse de aralarında şöyle bir fark bulunmaktadır: *Kırâat*'ta, talebe hocaya okumaktadır. *Arz* da ise talebe bulunduğu bir ortamda gördüğü veya duyduğu şeyleri başkalarına anlatmaktadır. Yani ikincisinde öğrencinin bizzat kendisi hocasına okumamış, bilakis başka birinin hocaya okuyup arzettiğini duymuştur.

İbnu's-Salâh bu ayrıma dikkat çekmiş ve hadis rivayetinde kullanılan ifadelerin mertebeleri olduğunu söylemiş ve şu açıklamayı yapmıştır: Bu yolla alınan hadisi rivayet ederken en güzeli ve muteber olanı “kara'tü ale's-şeyhi vehüve yesmeu” “şeyhe okuyordum, o da dinliyordu” demesi lazımdır. Eğer başkası okumuş ise “kuri'e aleyhi ve ene esma'u fe ekarra bihi” “bu hadisleri falana okunurken işittim, o da onayladı” ifadesini kullanması gerekir. Söz konusu ayırım yapıldığı takdirde bu sorunsuz caizdir.³⁰²

İbnü'l-Arabî de bu ayrıma işaret etmiş olacak ki *arz* metodunu *kırâat* başlığı altında değil de müstakil bir başlık altında zikretmiştir.

2.3.1.2.4. Münâvele

Hadis usûlü terminolojisinde, hocanın sahip olduğu hadisleri içeren bir nüshanın aslını veya asıl nüsha ile karşılaştırılmış bir kopyasını elden öğrencisine vermesi ve verirken “bunlar benim falan kişiden yaptığım rivayetlerimdir, onları rivayet edebilirsin” gibi bir ifade kullanmasıdır.³⁰³

İbnü'l-Arabî *münâvelenin* üç kısma ayrıldığını belirtmiştir.

1) Hocanın kitabını talebesine bizzat eliyle vermesidir. Hz. Peygamber'in yazdığı emirnameyi bir müfrezeeye kumandan tayin ettiği Abdullâh b. Cahş'ın eline vererek “Bu mektubu ancak falan yere ulaştığın vakit oku” diye emretmesi buna

³⁰⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/351.

³⁰¹ İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, 13/308, 309.

³⁰² İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 138.

³⁰³ Bağdâdî, *el-Kifâye*, 287; Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 709. Ayrıca bk. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 269; Salahattin Polat, “Münavele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/572.

örnektir.³⁰⁴ Abdullâh o yere ulaşınca mektubu açıp maiyetindekilere okuyarak Rasûlullâh'ın yazılı emrini onlara haber vermiştir.³⁰⁵

2) Hocanın kitabını talebesine bizzat eliyle vermeyip bir şahısla göndermesidir. Kısra ve Kayser'lere Hz. Peygamber'in gönderdiği özel mektupları örnek olarak zikretmiştir.³⁰⁶ Söz konu hadislerden biri şudur: Abdullâh b. Abbâs şu olayı anlatır: Rasûlullâh birine bir mektup verip Bahreyn liderine teslim etmesini emretti. Bahreyn'in büyüğü mektubu Kısra'ya ulaştırdı. Kısra onu okuyunca yırttı. Bunu haber alan Rasûlullâh: "Paramparça olsunlar" diye beddua etti.³⁰⁷ Bu olayda Hz. Peygamber mektubu Kısra'ya ulaştırması için başka birini vasıta olarak kullanmıştır. İbnü'l-Arabî bu hususu *münavele*nin ikinci kısmına örnek vermiştir.³⁰⁸

3) Hocanın kitabını rivayet etmeleri için yine birisi vasıtasıyla bir topluluğa göndermesidir. Enes b. Mâlik: "Hz. Osman mushaf nüshalarını yazdırdıktan sonra onları diğer şehirlere gönderdi" demiştir.³⁰⁹ Hz. Osman'ın bu mushafları başka şehirlere göndermesini İbnü'l-Arabî *münavele*nin üçüncü kısmına örnek vermiştir.

İbnü'l-Arabî, özellikle *münavele* metodunda ihtilaf edildiğini ifade etmiş ve şu bilgileri aktarmıştır: "Şeyhin rivayetlerinin yazılı olduğu muayyen bir kitabı rivayet etmesi için talebesine izin vermesi, kitap belirtmeden mutlak olarak verilen izinden daha sağlamdır. Çünkü şeyhin bütün kitaplarından ziyade muayyen bir kitap üzerinde karar kılması belirsizliği ortadan kaldırır."³¹⁰

³⁰⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/351.

³⁰⁵ Buhârî, "İlim", 7; Bağdâdî, *el-Kifâye*, 272. *Sahîh-i Buhârî*'de (İlim, 7) "Münavele hakkında söylenenler ve ilim ehlinin ilmi yazıp beldelere göndermesi" şeklinde bir bab başlığı bulunmaktadır.

³⁰⁶ Hz. Peygamber Hudeybiye'den döndükten sonra kâtiplerine yazdırdığı davet mektuplarını elçileri vasıtasıyla dönemin ileri gelen devlet başkanlarına göndermiştir. Rasûlullâh diplomatik geleneği dikkate alarak ilk defa "Muhammed Rasûlullah" (Allah'ın elçisi Muhammed) yazılı bir mühür yaptırmış ve mektuplar bununla mühürlenmişti. Hz. Peygamber'in mektupları bu şekilde mühürlenmesi, şeyhin kitabını öğrencisine verirken "bunlar benim falan kişiden rivayetlerimdir, onları rivayet et" veya "bunları benden rivayet etmene icazet verdim" ifadelerine benzemektedir ki bu icazetli münaveleyle örnek kabilindedir.

³⁰⁷ Buhârî, "İlim", 7. Ayrıca bk. Tirmizî, "İzti'zân", 23.

³⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/351.

³⁰⁹ Buhârî, "İlim", 7. Buhârî bu bilgiden sonra konuyla ilgili şu malumatı vermektedir: Abdullah b. Ömer, Yahya b. Saîd ve İmâm Mâlik bu yazıp gönderme işini caiz gördüler.

³¹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/352.

2.3.1.2.5. İcâzet

İcâzet, hocanın sahip olduğu hadisleri rivayet etmesi için öğrencisine sözlü veya yazılı olarak izin vermesidir.³¹¹ *İcâzet*, bir hocanın rivayetlerini kendisinden nakledebileceğine dair talebesine şifahî veya yazılı olarak yahut mektupla açık bir beyanda bulunmasıyla meydana gelmektedir.³¹²

İbnü'l-Arabî *icâzeti* iki kısma ayırmıştır.

1) Hususi *icâzet*: Hocanın talebesine rivayetlerinin yazılı olduğu belli bir kitabı rivayet etmesi için izin vermesi ve şöyle demesidir:

يقول الرَّجُلُ لِلرَّجُلِ: أَذِنْتُ لَكَ فِي أَنْ تَحَدِّثَ عَنِّي بِكَذَا، لَشَيْءٍ مُعَيَّنٍ

2) Umumi *icâzet*: İcâzet veren âlimin belli bir kitap ismi belirtmeksizin:

(Hocanın talebesine: حَدِّثْ عَنِّي، أَوْ يَقُولُ لَهُ: أَذِنْتُ لَكَ فِي أَنْ تَحَدِّثَ عَنِّي بِجَمِيعِ رَوَايَاتِي “Sahip olduğum bütün hadisleri benden rivayet edebilirsin” veya “Sahip olduğum bütün hadisleri benden rivayet etmen için sana izin verdim” demesidir.

Hadis alma yollarından bu şekilde bahseden İbnü'l-Arabî, yazılı malzemenen hadis nakletme hususunda da şöyle der: Bazı muhaddisler doğrudan yazılı metinlerden yapılan rivayetleri kabul etmemişler, sadece *semâ'* metoduna itimat edilebileceğini söylemişlerdir. Ancak kendisi bu görüşe katılmadığını şu şekilde dile getirmiştir: Hz. Peygamber farklı kabilelere davet mektupları göndermiş, yine Hz. Ömer zekâtla ilgili mektup yazarak valilere iletmiştir. Bu delillerden hareketle doğrudan yazılı kitaplardan da rivayetlerde bulunulabileceğini söyleyerek söz konusu âlimleri eleştirmiştir.³¹³

Hadis tahammül yollarından *vicâde*³¹⁴ metoduna değinmese de İbnü'l-Arabî'nin yazılı metinlerden yapılan rivayetlere sıcak bakması ve Hz. Ömer'in yazdığı zekât mektubunu örnek vermesi *vicâde* metoduna olumlu baktığına bir işaret

³¹¹ Âşık, “Tahammül”, 39/381.

³¹² Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 88

³¹³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/352.

³¹⁴ *Vicâde; semâ'*, *icâzet* ve *münâvele* vaki olmadığı halde bir sahifeden hadis almayı ifade etme manasına gelmektedir (İbnü's-Salâh, *Ulumu'l-hadis*, 178)

olarak değerlendirilmiştir. İmâm Mâlik *Muvatta'* da فَوَجَدْتُ فِيهِ ifadesini kullanarak Hz. Ömer'den işitmediği halde zekâtla ilgili bir metni *vicâde* yoluyla aktarmıştır.³¹⁵

Vicâde metodu, önceden yasaklanmış olmasına rağmen daha sonra kitapların çoğalması, yazarları ile direkt veya vasıtalı iletişimin imkânsızlığı dikkate alınarak belirli şartlarla bu metoda izin verilmiştir.³¹⁶ Bu metodu kullanacak şahsın, keyfiyeti tasrih etmek kaydıyla bu gibi hadisleri nakledilebileceği ifade edilmiştir. Şöyle ki, (قَالَ فُلَانٌ كَذَا وَكَذَا) “falan şöyle şöyle dedi” ifadesi yerine (وَجَدْتُ فِي نُسْخَةٍ مِنْ) (الكِتَابِ الْفُلَانِيِّ) “falanca kitabın bir nüshasında şöyle buldum” gibi bu ve buna bezer tabirler kullanmalıdır.³¹⁷

2.3.1.2.6. Değerlendirme

Hadis usulcülere tahammülü'l-hadis metotlarını sekiz çeşit olarak ele alıp incelemişlerdir. İbnü'l-Arabî ise yukarıda anlatılan beş yöntemden sarahaten bahsetmiş (bunlar usul kitaplarındaki *semâ*, *kirât/arz*, *münâvele* ve *icâzet* metotlarıyla ilgilidir), *vicâde*'ye ise zımmen işaret etmiştir. *Semâ* metoduna ayrı bir değer atfetmiş, dinin bu şekilde sabit olduğunu, yani Hz. Peygamber'in bilgileri Cebrâil'den, Cebrâil'in de Allah'tan aldığını, bu metodun sağlamlığı ve güvenilirliği noktasında ihtilaf bulunmadığını, aslında *semâ* ile *kirâat* arasında farkın da olmadığını belirtmiştir. *Kitâbet*, *i'lâm* ve *vasiyyet* metotlarını söz konusu etmemiştir. Herhalde hadis öğrenim ve öğretiminde geçerli olmadıklarını düşündüğü için bunlara yer vermemiştir.

2.3.1.3. Sened Tenkidi

İsnad sisteminin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, hadisler sened ve metin yönünden tetkik edilmeye başlanmıştır. Bilindiği gibi sened metne ulaşma aracıdır. Tek başına senede hadis denmez. Bir hadisin sahih olup olmadığının tespit edilebilmesi için evvela o hadisin senedinin ve senedde yer alan ravilerin durumlarının araştırılması gerekir. Nitekim ilk dönemlerden itibaren tarihi süreç boyunca pek çok âlim hadis rivâyetinde isnadın önemi ve değerine vurgu yapmıştır.

³¹⁵ *Muvatta'*, “Zekât”, 23.

³¹⁶ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 42.

³¹⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 179.

Mesela tâbiûn neslinden Muhammed b. Sîrîn'in (öl. 110/729) şu sözleri isnadın çok erken dönemlerden itibaren kullanılmaya başlandığını ve hadislerin herkesten alınamayacağını göstermesi açısından çok önemlidir: “ان هذا العلم دين فانظروا عمن تاخذون” “Şüphesiz bu ilim (hadisler) dindir. Öyleyse dininizi kimden aldığınıza dikkat edin.” Yine İbn Şîrîn şöyle dedi: “Eskiden isnadı sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca: Bize râvilerinizin adlarını söyleyin demeye başladılar. Ehl-i sünnete bakılır (râvî ehl-i sünnet ise) onların hadîsleri alınır. Ehl-i bid'ate bakılır (râvî ehl-i bid'at ise) onların hadîsleri reddedilir.”³¹⁸

Yine tâbiun döneminden sonra gelen birçok âlim, hadis rivâyetinde isnadın değerine vurgu yapmıştır. Örneğin tebeu't-tâbiîn'in ileri gelenlerinden Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797) isnad sisteminin önemine şu şekilde işaret etmiştir: “İsnad dindedir. Eğer isnad olmasaydı muhakkak her isteyen istediğini söylerdi” ifadesini kullanmıştır.³¹⁹

İbnü'l-Arabî, şerhlerinde hadis metinlerini zikrettikten sonra *isnâd* başlığı oluşturmuş ve bu başlık altında sened, râvî ve konuyla ilgili birçok değerlendirmelerde bulunmuştur. O, bu mevzuda genel hatlarıyla şu hususlara temas etmektedir:

2.3.1.3.1. Muvatta'ın Nüsha Farklılıklarına Değınmesi

İbnü'l-Arabî, *Muvatta*'ın Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî rivayetini esas alarak şerhlerini yazsa da *Muvatta*'ın diğer ravilerinin rivayetlerine de işaret ederek bir takım açıklamalarda bulunmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İbnü'l-Arabî'nin, mezkûr şerhlerinde *Muvatta* 'ın şu ravilerini kaynak olarak kullandığı görülmektedir. Abdurrahmân b. Kâsım (öl. 191/806), Abdullâh b. Vehb (öl. 197/813), Ma'n b. Îsâ el-Kazzâz (öl. 198/814), Muhammed b. Mübârek es-Sûrî (öl. 215/830), Abdullah b. Yûsuf et-Tinnîsî (öl. 218/833), Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Mesleme b. Ka'neb el-Hârisî el-Ka'nebî (öl. 221/836), Saîd b. Kesîr b. Ufeyr (öl. 225/839), Yahyâ b.

³¹⁸ Müslim, “Mukaddime”, 27, 28. Ayrıca bk. Râmeürmuzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd el-Fârisî (öl. 360/971), *el-Muhaddissü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, nşr. Mahmud. Accâc el-Hatîb, 3. Baskı, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404/1984), 208.

³¹⁹ Râmeürmuzî, *el-Muhaddissü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, 209.

Abdullâh b. Bükeyr el-Mısrî (öl. 231/845), Mus‘ab b. Abdullâh ez-Zübeyrî (öl. 236/851) ve Ebû Mus‘ab Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zührî (öl. 242/857).

İbnü'l-Arabî, *Muvatta* 'ın diğer nüshalarına şu şekilde temas etmiştir: Müellif, Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin *Muvatta* 'a “وقوت الصلاة” babı ile başladığını, İbn Bükeyr el-Mısrî'nin bu başlığı “أوقات الصلاة”, İbnü'l Kâsım'ın ise “وقت الصلاة” şeklinde ifade ettiğini belirtmiştir. Yahyâ b. Yahyâ'nın bu ifadesinin her namazın ihtiyari, zaruri ve nisyan (kazai) olmak üzere üç vaktinin olduğuna, İbn Bükeyr'in kullandığı kelimenin akşam namazı hariç her namazın iki vaktinin bulunduğu delil teşkil ettiğini söylemiş, İbnü'l-Kâsım'ın ifade ettiği kalıbın ise yukarıda zikredilen her iki manayı da ihtiva ettiğini, çünkü “وقت” kelimesinin mastar olduğunu, mastarın ise yapısı itibarıyla azı da çoğu da kapsayabileceğini ifade etmiştir.³²⁰

Güneş tutulması bölümünde Yahyâ b. Yahyâ'nın³²¹ Abdullâh b. Abbâs'tan vav harfi ile وَيَكْفُرْنَ الْعَشِيرَ (ve kadınların kocalarına karşı nankörlük yaptıkları) şeklinde rivayet ettiğini, İbnü'l-Kâsım,³²² Ka‘nebî,³²³ İbn Vehb ve *Muvatta* ' ravilerinin çoğunun ise vav harfini kullanmadan "يَكْفُرْنَ الْعَشِيرَ" şeklinde rivayet ettiklerini belirtmiş, manayı olumsuz anlamda ektelememekle birlikte vav harfi

³²⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/355, 356. Kemahî, Osman b. Said, *el-Müheyya fî keşfi esrari'l-Muvatta* ' isimli eserinde; “Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde “namaz vakitleri” babında “vakitler” anlamında mevâkît kelimesini kullandığını, hâlbuki *Muvatta* 'da bu anlamın vukût kelimesiyle ifade edildiğini, *Muvatta* 'daki başlığın daha uygun olduğunu, çünkü mevâkîtin, mîkât'in çoğulu olarak hacıların ihrama girdiği mekânı, oysa vaktin çoğulu olan vukûtun farz namazların vaktini yani zamanını çağrıştırdığını, İbn Bükeyr rivayetinde ise evkât şeklinde geldiğini, namazın beş vakit olmasından dolayı cem-i killet olarak bu tercihin daha uygun düştüğünü, fakat ekseriyetin tercihinin cem-i kesret olan vukût lafzı olduğunu, namazın ihtiyari, zaruri ve kazai üç vaktinin bulunduğunu, Buhârî ve diğerlerinin tercih ettiği mevâkît sözcüğünün uygun düşmediğini ifade etmiştir” (Osman b. Said Kemahî, *el-Müheyya fî keşfi esrari'l-Muvatta* ' bi-rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî, nşr. Ahmed Ali, (Kâhire: Dârü'l-Hadis, 2005/1425), 1/39).

³²¹ *Muvatta* ', “Salâtu'l-Kusûf”, 2. Ayrıca bk. Buhârî, “Hayz”, 6.

³²² *Muvatta* ' (İbnü'l-Kâsım Rivayeti) nşr. Seyyid Muhammed b. Alevî b. Abbâs el-Mâlikî, (Abudabi: el-Mecmaü's-Sekâfi, 1425/2004), 171. hadis, 170.

³²³ *Muvatta* ' (Ka‘nebî Rivayeti), nşr. Abdülmecîd Türkî, (Beyrût: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Birinci Baskı, 1999), 351. hadis, 267, 268.

olmaksızın yapılan rivayetlerin mana ve rivayet açısından daha isabetli olduğunu³²⁴ ifade etmiştir.³²⁵

İbnü'l-Arabî, Yahyâ b. Yahyâ rivayetini esas alsa da bazen *Muvatta*'ın diğer ravilerinin rivayetlerinin daha sahih olduğunu ifade ettiği olmuştur. *Cenâiz Kitâbının* ilk hadisi şu şekildedir: Ca'fer b. Muhammed babasından naklediyor: "Rasûlullâh'ın cenazesi gömleği üzerinden çıkarılmadan yıkandı."³²⁶ İbnü'l-Arabî, bu hadisin şerhinde şu açıklamayı yapmıştır: "*Muvatta*' ravilerinden Saîd b. Ufeyr hariç İmâm Mâlik'ten rivayet eden herkes bu hadisi *mürsel* olarak aktarmıştır. Saîd b. Ufeyr عن عائشة عن أبيه، عن جعفر بن محمد، عن مالك، tarikiyle bu hadisi müsned olarak rivayet etmiştir. Hz. Aişe senediyle rivayet edilen hadis en sahih olanıdır."³²⁷

İbnü'l-Arabî, bazı rivayetlerde *Muvatta*' nüshaları arasında herhangi bir farkın olmadığını ve ravilerin ihtilaf etmediğini belirtir. Mesela, bir rivayette Rasûlullâh: "Kendisinin ya da başkasının yetimine bakıp işlerini yürüten kimse, haksızlıktan sakındığı takdirde, cennette benimle şöyle yan yanadır dedi ve işaret parmağı ile orta parmağını birleştirerek gösterdi."³²⁸ Bu rivayetten sonra, *Muvatta*' ravilerinin ihtilaf etmediği bilgisini verir.³²⁹ Yine *istihâze*³³⁰ olan kadının durumu babında zikredilen ilk hadis³³¹ ilgili şunları söylemektedir: "*Muvatta*' ravileri³³² bu hadisin senedi ve metninde ihtilaf etmemişlerdir."³³³ Bazen de "هذا حديثٌ مُرْسَلٌ عند جميع" (Bu hadis *Muvatta*' ravilerinin tamamı tarafından *mürsel* olarak

³²⁴ Arap dili ve belağatında "vav" harfi birçok anlama gelebilmektedir. Yekfürne kelimesinde istinaf veya atıf harfi manasında kullanılmasını gerektirecek bir durum bulunmamaktadır. Bu sebeple İbnü'l-Arabî, vavsız yapılan rivayetlerin daha doğru olduğunu belirtmiştir.

³²⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/294. *el-Muvatta*' (Hadesânî Rivayeti), nşr. Abdülmecîd Türkî, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994), 192. Hadis, 165, 166.

³²⁶ *Muvatta*', "Cenâiz", 1.

³²⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/501.

³²⁸ *Muvatta*', "Şa'r", 5. Ayrıca bk. Buhârî, "Edeb", 24; Müslim, "Zühd", 42.

³²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/482; *Muvatta*' (Ebu Mus'ab Rivayeti) nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Muhammed Halîl, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 1914. hadis, 2/86. Söz konusu hadis, Ebu Mus'ab tarafından aynı sened ve aynı metinle rivayet edilmiştir; *Muvatta*', (Hadesânî Rivayeti) 816. Hadis, 538.

³³⁰ İstihâze: Kadının rahminden hayız veya nifas halleri dışında genellikle bir hastalık sebebiyle kan akmasını ifade eden terimdir.

³³¹ *Muvatta*', "Tahâret", 104. Ayrıca bk. Buhârî, "Hayz", 8, Müslim, "Hayz", 62.

³³² *Muvatta*' (İbnü'l-Kâsım Rivayeti), 451. hadis, 321; *Muvatta*' (Ka'nebî Rivayeti), 91. hadis, 129, 130; *Muvatta*' (Ebû Mus'ab Rivayeti), 171. hadis, 1/67.

³³³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/268.

rivayet edilmiştir)³³⁴ ”هذا حديثٌ موقوفٌ عند جماعة رواة الموطأ“ (Bu hadis *Muvatta*’ ravileri tarafından *mevkûf* olarak rivayet edilmiştir)³³⁵ ifadelerini kullanmıştır.

İbnü’l-Arabî, şerhlerinde Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî’nin rivayetini esas alsada yukarıda verilen bilgilerden, onun *Muvatta*’ın diğer nüshalarından da haberdar olduğu, nüshalar arasındaki farklılıklara ve aynı olan noktalara temas ettiği anlaşılmaktadır. Bazen *Muvatta*’ın diğer ravilerinin rivayetleri karşılaştırmış, şerhlerinde esas aldığı Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî’nin rivayetinin değil de başka *Muvatta*’ ravilerinin rivayetlerinin daha sahih olduğunu belirtmiştir.

2.3.1.3.2. Hadislerin Farklı Senedlerine İşaret Etmesi

İbnü’l-Arabî’nin *isnad* başlığı altında oldukça fazla yer verdiği uygulamalardan biri de bir rivâyetle ilgili farklı senedleri zikretmesidir. Önce hadisi isnadıyla birlikte vermekte, arkasından da değişik kaynaklarda aynı hadisin farklı senedlerine işaret etmektedir. Şu hadisi örnek olarak verebiliriz:

مالك، عن ابن شهاب، عن ابن المسيَّب؛ أنَّ رسولَ الله - صلى الله عليه وسلم - حينَ فَلَ من خيرِ أسرى ... الحديث.

Hiz. Peygamber’in Hayber dönüşü uykuya dalıp sabah namazını kaçırmasıyla ilgili hadisin³³⁶ bütün *Muvatta*’ ravileri tarafından mürsel olarak rivayet edildiğini, farklı kaynaklarda geçen hadislerin metinlerini zikretmeksizin Ebân > Ma‘mer³³⁷, Yûnus > İbn Şihâb > Saîd b. Müseyyeb > Ebû Hureyre³³⁸ tarikleriyle mevsûl olarak rivayet edildiğini, ayrıca konuyla ilgili birçok rivayetin olduğunu belirtmiştir.³³⁹

Diğer bir örnek ise şu rivayettir:

³³⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/180, 7/517.

³³⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/53.

³³⁶ *Muvatta*’, “Vukûtu’s-Salât”, 25; Müslim, “Mesâcid”, 309.

³³⁷ حدثنا موسى بن إسماعيل ثنا أبان ثنا معمر عن الزهري عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة في هذا الخبر قال فقال Ebû Hureyre’den şöyle rivayet etmişlerdir; Rasûlullâh; “Size gaflet gelen yerinizi değiştiriniz” buyurdu ve Bilâl’e emretti, o da ezan okudu, kamet getirdi ve Efendimiz namazı kıldırdı. (Ebû Dâvûd, “Salât”, 11)

³³⁸ حدثني حرمة بن يحيى التجيبي أخبرنا ابن وهب أخبرني يونس عن ابن شهاب عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة أن رسول الله (Müslim, “Mesâcid”, 309. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 11)

³³⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/420, 421.

مالك، عن صفوان بن سليم، عن سعيد بن سلمة -من آل بني الأزرق-، عن المغيرة بن أبي بردة -وهو من بني عبد الدار-؛ أنه أخبره أنه سمع أبا هريرة يقول: جاء رجل إلى رسول الله - صلى الله عليه وسلم - فقال: يا رسول الله! إنا نركب البحر، ونحمل معنا القليل من الماء، الحديث.³⁴⁰

Mâlik > Safvân b. Süleym > Saîd b. Seleme (Benû Ezrak kabilesinden) > Muğîre b. Ebû Bürde (Abdü'd-Dâr kabilesinden) > Ebû Hureyre kanalıyla şöyle buyurulmuştur: Bir adam Rasûlullâh'a gelerek "Ya Rasûlullâh, biz deniz yolculuğu yaparız ve beraberimizde pek az su taşırız. Onunla abdest alırsak susuz kalırız. Bu durumda deniz suyundan abdest alabilir miyiz diye sordu. Peygamberimiz de: O (denizin) suyu temiz, ölüsü helaldir" buyurdu.

İbnü'l-Arabî, bu hadisi Hz. Peygamber'den Ebû Hureyre, Câbir b. Abdullâh³⁴¹, Firâsî³⁴² ve 'Arakî³⁴³ olmak üzere dört kişinin rivayet ettiğini, İmâm Mâlik'in Ebû Hureyre tarikiyle rivayetinin ise en güzeli olduğunu, *Muvatta'*ın diğer ravilerinin hadisin senedinde geçen الأزرق ifadesinde ihtilaf ettiklerini, İbn Kasım ve İbn Bükeyr'in "من آل الأزرق" ifadesini kullandıklarını belirtmiştir.³⁴⁴ İbnü'l-Arabî başka âlimlerin görüşlerinden istifade ederek hadisin sıhhati ve senedi hakkında şu bilgileri de vermektedir: Bu hadisin senedinde âlimler ihtilaf etmişlerdir. Tirmizî, bu hadisin durumunu Buhârî'ye sormuş, ondan "hadis sahihtir" cevabını almıştır. Hüseyim b. Beşîr'in (öl. 183/799) hadisin senedinde geçen ravinin "Muğîre b. Ebî Bürde" değil "Muğîre b. Ebî Berze" olduğunu söylemesi üzerine, Buhârî şu açıklamaları yapmıştır: "Hüseyim b. Beşîr hâfızası çok güçlü biridir. Ancak Muğîre

³⁴⁰ *Muvatta'*, "Tahâret", 12. Ayrıca bk. İbn Mâce, "Tahâret", 38; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 39; Tirmizî, "Tahâret", 52.

³⁴¹ İbn Mâce, "Tahâret", 38.

³⁴² İbn Mâce, "Tahâret", 38. Elbânî bu hadisin sahih liğayrihi olduğunu ifade etmiştir. Sindî, Firâsî isminin, "fe" ve "sin" harflerinin kesresiyle okunduğunu ifade etmiş, Zevâid'den naklen şu bilgileri vermiştir: "Hadisin senedinde bulunan raviler sikadır. Ancak Müslim b. Mahşî, Firâsî'den hadis almamıştır. Oğlu İbnü'l-Firâsîden hadis dinlemiştir. Bu durumda senedde Firâsî düşmüş demektir" (Ebû'l-Hasen Nûreddîn Muhammed b. Abdilhâdî es-Sindî et-Tettevî (öl. 1138/1726), *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce*, (Kâhire: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1313), 1/79, 80). Firâsî, sahâbeden olup ismiyle değil de nisbesiyle bilinin bir kişidir (Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed Askalânî (öl. 852/1449), *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VIII, 1415), 5/275).

³⁴³ Ebû'l-Hasen Nûreddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî (öl. 807/1405), *Mecmeü'z-zevâid ve menbeü'l-fevâid*: "Tahâret", nşr. Hüseyin Selim Esed ed-Daranî, (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1436/2015), 3/74.

³⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/52, 53; *el-Kabes*, 1/139, 140. *el-Kabes*'te dört kişinin rivayet ettiğini belirtse de, *el-Mesâlik*'tekilere ilaveten İbn Ömer, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ali ve Abdullâh b. Amr'ın da isimlerini zikrederek sayıyı sekize çıkarmıştır. Ayrıca bk. İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, 1/88.

konusunda yanılmıştır. Çünkü burada kast edilen kişi Muğîre b. Ebî Bürde'dir. Senedde yer alan ravileri değerlendirirken zaman zaman yanılmaktadır. Hüşeym b. Beşîr *maktû'* haberleri ezberleyen biridir.³⁴⁵

İbnü'l-Arabî bazen hadisin senedini değil de farklı kaynaklardaki metinlerini aktarmaktadır. “İذَا دَخَلَ رَمَضَانَ فَتُحْتُ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ” “Ramazan ayı girdiği zaman Cennetin kapılarının açılmasıyla ilgili hadisin³⁴⁶ Tirmizî rivayetini hem metin hem de sened olarak zikretmiştir.³⁴⁷ Daha sonra da bahse konu hadisin metninin farklı kaynaklarda nasıl zikredildiğini şu şekilde ifade etmiştir:

³⁴⁹ وفي رواية: "فُتِّحَتْ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ", ووقع في الصَّحاح: "إِذَا دَخَلَ رَمَضَانَ فَتُحْتُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ"³⁴⁸

وفي رواية: "فُتِّحَتْ أَبْوَابُ الرَّحْمَةِ، وَغُلِّقَتْ أَبْوَابُ جَهَنَّمَ، وَسُلِّسَتْ الشَّيَاطِينُ"³⁵⁰

İmâm Mâlik'in *Muvatta'* da *belâganî* lafzını kullanarak Câbir b. Abdullâh el-Ensârî'den rivayet ettiği bir hadisin³⁵¹ Abdurrahmân b. İshâk > Ebû Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir rivayetiyle³⁵² muttasıl olarak rivayet edildiğini söylemiştir.³⁵³

Yine Hz. Peygamber'in korku namazını 24 veya 16 defa kıldırıldığına dair farklı rivayetlerin olduğunu, *Muvatta'* da korku namazı bölümünde Yezîd b. Rûman,³⁵⁴ Sehl b. Ebû Hasme³⁵⁵ ve İbn Ömer³⁵⁶ rivayetlerini zikrettikten sonra,

³⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/52, 53; krş. Ebû Talib el-Kâdî, *İlelü't-Tirmiziyyi'l-Kebîr*, nşr. Subhî es-Sâmerrâî, (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1409/1989), 41.

³⁴⁶ *Muvatta'*, “Sıyâm”, 59.

³⁴⁷ Tirmizî, “Savm”, 1.

³⁴⁸ Buhârî, “Savm”, 5.

³⁴⁹ Buhârî, “Bedü'l-Halk”, 11; Müslim, “Sıyâm”, 1; Nesâî, “Sıyâm”, 3.

³⁵⁰ Müslim, “Sıyâm”, 2; Nesâî, “Sıyâm”, 3; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/242, 243.

³⁵¹ “Sarığa mesh edilir mi?” diye sorduklarında Câbir: “Su ile saçlara mesh edilmeden caiz olmaz” diye cevap verdi (*Muvatta'*, “Tahâret”, 38).

³⁵² حدثنا قتيبة [بن سعيد] حدثنا بشر بن الفضل عن عبد الرحمن بن إسحاق [هو القرشي] عن أبي عبيدة بن محمد بن عمار بن ياسر قال : سألت جابر بن عبد الله عن المسح على الخفين ؟ فقال السنة يا أخي

“Ebû Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir'den rivâyet edildiğine göre şöyle demiştir: Câbir b. Abdullâh'a mestlerin üzerine meshetmeyi sordum; “Sünnet olan Hz. Peygamber'in yaptığıdır” dedi. Sarık üzerine meshetmeyi sordum: “Saçına suyu değdir! Ey kardeşimin oğlu” dedi.” (Tirmizî, “Tahâret”, 75).

³⁵³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/133.

³⁵⁴ *Muvatta'*, “Salâtü'l-Havf”, 1; Buhârî, “Megâzi”, 31; Müslim, “Salâtü'l-Müsafirîn”, 310.

³⁵⁵ *Muvatta'*, “Salâtü'l-Havf”, 2; Müslim, “Salâtü'l-Müsafirîn”, 309.

³⁵⁶ *Muvatta'*, “Salâtü'l-Havf”, 3.

konuyla ilgili Buhârî'nin İbn Ömer'den,³⁵⁷ Müslim'in Câbir b. Abdullâh'tan,³⁵⁸ Ebû Dâvûd'un Abdullâh b. Mesûd³⁵⁹ ile Huzeyfe'den³⁶⁰ farklı tariklerle naklettikleri rivayetler olduğunu belirtmiştir. Böylelikle *Muvatta*'da geçen hadislerden ayrı olarak diğer kitaplardaki rivayetlere de işaret etmiş ve Müslim'de geçen rivayette cemaatin korku namazını iki, Hz. Peygamber'in ise toplamda dört rekât kıldığını ifade etmiştir. Daha sonra da “el-usûl” başlığı altında korku namazının kılınış şekliyle ilgili ihtilaf edildiğini söyleyerek bu konuda altı görüş olduğunu belirtmiştir.³⁶¹

İbnü'l-Arabî zaman zaman konuyla ilgili toplam rivayet sayısını zikreder. Sabah ve ikindi namazlarından sonra nafile namaz kılmanın yasak olup olmamasıyla ilgili sekiz rivayetin mevcut olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Arabî bu rivayetleri zikrettikten sonra mevzuyla ilgili yapılan fikhî tartışmalara girmiş en sonunda da bu meselenin zor olduğunu, *Mesâilü'l-hilâf* isimli kitabında bu konuyu detaylı olarak açıkladığını söylemiştir.³⁶² Bu hadislerden beşi sabah ve ikindi namazlarından sonra namaz kılmayı yasaklarken üçü ise cevaz vermektedir.

Bazen de bir konuyla ilgili iki rivayet zikretmekte ve o iki hadisten birinin senedinin daha sağlam olduğu hususunda kendi tercihini belirtmektedir. İmâm Mâlik > İbn Şihâb > Saîd b. el-Müseyyeb > Ebû Hureyre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu naklediyor: “Üç çocuğu ölen bir Müslümana cehennem azabı dokunmaz. Ancak Allah'ın andı gereği³⁶³ (ya geçerken ya da az bir müddet kalarak cehennemde) azabı hisseder.”³⁶⁴ İbnü'l-Arabî bu rivayetten sonra şu açıklamaları yapmıştır: “Mezkûr hadis sahihtir. Mâlik'in rivayet ettiği hadisin senedi, Tirmizî'nin³⁶⁵ senedi de dâhil olmak üzere âhad haberler içerisindeki senedlerin en sağlamıdır.”³⁶⁶

³⁵⁷ Buhârî, “Salâtü'l-Havf”, 1.

³⁵⁸ Müslim, “Salâtü'l-Müsafirîn”, 307.

³⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Salât”, 285

³⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Salât”, 286.

³⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/272-276; *el-Kabes*, 1/375-379.

³⁶² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/466-470; *el-Kabes*, 2/422-425.

³⁶³ Allah'ın andından maksat: “İçinizden cehenneme uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbin için kesinleşmiş bir hükümdür” (Meryem, 19/71) ayetinde işaret edilen durumdur.

³⁶⁴ *Muvatta*, “Cenâiz”, 38. Ayrıca bk. Buhârî, “Cenâiz”, 6; Müslim, “Birr ve's-Sıla”, 150.

³⁶⁵ Tirmizî, “Cenâiz”, 65. Tirmizî'deki hadisin senedi şu şekildedir:

حدثنا قتيبة عن مالك بن أنس ح وحدثنا الأنصاري حدثنا معن حدثنا مالك بن أنس عن ابن شهاب عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة

İbnü'l-Arabî herhangi bir konuya dair bir rivayeti zikrettikten sonra aynı meseleyle ilgili farklı kaynaklarda geçen rivayetlere mümkün merteye yer vermekte, böylelikle rivayetlere bütüncül bir gözle bakmaktadır. *mürsel*, *belâğ* vb. şekillerde rivayet edilen hadislerin mevsul tariklerini zikretmeye gayret etmektedir. Sadece hadislerin farklı tariklerini zikretmekle yetinmemekte, bazen bir konuyla ilgili birden fazla zikrettiği rivayetlerden hangisinin senedinin daha sağlam olduğu hususunda kendi tercihini belirtmektedir.

2.3.1.3.3. Müphem Şahısların Kimliklerini Açıklaması

Rivayetlerin sened veya metinlerinde geçen ravi veya şahıslar bazen “a‘rabiyy veya racülün” şeklinde müphem bir ifadeyle, bazen de künyeleriyle zikredilir. İbnü'l-Arabî müphem olarak zikredilen şahıslarla ilgili bir takım bilgiler vererek kapalılığı ortadan kaldırma cihetine gitmiştir.

Bu kapalılık bazen metinde bazen de senedde olabilir. Metinde geçen müphemliğe örnek: “Rasûlullâh bir grup cemaatin arasında oturuyordu. Bir adam gelerek kendisine gizlice bir şeyler söyledi, fakat Rasûlullâh bu söylenenleri bize söyleyinceye kadar adamın ne dediğini işitmedik. Bir de öğrendik ki adam münafıklardan birinin öldürülmesi için müsaade istiyormuş...” hadisinden³⁶⁷ sonra *isnad* başlığı altında bu hadiste bahsedilen münafık kişinin Mâlik b. Duşşüm b. Ğanem³⁶⁸ olduğunu, onun Akabe biatine katılmadığını, Bedir gazvesine iştirak ettiğini ifade ederek kimliğini açıklamıştır.³⁶⁹

Yine metinde kısa olarak geçen bir ismi nisbe ve künyesiyle birlikte zikrederek kapalılığı ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Huzeyfe oğlu Ebû Cehm'in Hz.

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال

Söz konusu senedde tahvil bulunmaktadır. Senedlerdeki ortak râvi Mâlik b. Enes'tir. *Muvatta*'daki rivayet ile Tirmizî'deki rivayet karşılaştırıldığında her iki kitaptaki metinlerin aynı olduğu görülmektedir. Her ne kadar İbnü'l-Arabî Mâlik'in senedinin daha sağlam olduğunun gerekçesini sarıh bir şekilde izah etmese de *Muvatta*'daki senedin Tirmizî'dekine göre daha alî *isnad* olduğu için İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta*'dakini tercih ettiği düşünülmektedir.

³⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/580.

³⁶⁷ *Muvatta*, “Kasru's-Salâti fi's-Sefer”, 84.

³⁶⁸ Hakkında geniş bilgi için bk. Zekeriya Güler, “Mâlik b. Duşşüm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/505, 506.

³⁶⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/214.

Peygamber'e işlemeli zarif bir elbise hediye etmesiyle ilgili rivayetin³⁷⁰ şerhinde bu şahısla ilgili şu detaylı bilgiyi vermiştir: Ebû Cehm, Adî b. Ka'b oğullarından Ubeyde b. Huzeyfe b. Gânim el-Adevî el-Kureşî'dir.³⁷¹

Hadisin senedinde geçen müphemliğe örnek: “Güneşin zevali (öğlen vaktinde batıya kayması) ve gecenin karanlığı ayetinin tefsiri”³⁷² sadedinde zikredilen hadiste;

وحدثني عن مالك عن داود بن الحصين قال أخبرني مخبر أن عبد الله بن عباس كان يقول: دلوك الشمس إذا
فأء الفياء وغسق الليل اجتماع الليل وظلمته

Mâlik > Dâvûd b. Husayn > **birisinden** > Abdullâh b. Abbâs'ın şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Güneşin dülûkü, gölgenin öğle vaktinde batıya kaymasıdır. Gecenin gasakı, gecenin toplanması ve karanlığın basmasıdır.”³⁷³

İsnad başlığı altında İbn Abdülber'den naklen şu bilgileri vermiştir: Hadiste sarih bir şelilde değil de *muhbir* olarak zikredilen kişi İkrime'dir.³⁷⁴ Saîd b. Müseyyeb'in İkrime ile ilgili olumsuz görüşünden dolayı İmâm Mâlik, İkrime'nin ismini gizlemiştir. Hâlbuki Mâlik *Kitâbü'l-Hac* bölümünde³⁷⁵ İkrime'nin adını açıkça zikretmiştir. İkrime Dâvûd b. Husayn'ın evinde Medine'de vefat etmiştir.³⁷⁶

Hz. Aişe'den rivayet edilen bir hadisin³⁷⁷ senedinde, Saîd b. Cübeyr'in **عَنْ رَجُلٍ** عنده رضى “kendisince itimat ettiği bir adamdan” şeklinde naklettiği kişinin el-Esved

³⁷⁰ *Muvatta'*, “Salât”, 67; Buhari, “Salât”, 14.

³⁷¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/417.

³⁷² İsra suresinin 78. ayetinde: “Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir” buyrulur.

³⁷³ *Muvatta'*, “Vukûtu's-Salât”, 20.

³⁷⁴ İkrime'nin güvenilirliği konusu ele alınırken ona dair kaynaklarda yer alan ve Abdullâh b. Abbâs'ın oğlu Ali ile Saîd b. Müseyyeb'e nisbet edilen sözler üzerinde durulmuştur. Buna göre Abdullah b. Hâris, Ali b. Abdullâh b. Abbâs'ın yanına gittiğinde İkrime'yi bir kapıya bağlı halde görmüş ve “Siz kölelerinize böyle mi muamele edersiniz?” diye sormuş, Ali de babası hakkında yalan söylediği için böyle cezalandırdığını ifade etmiştir. Saîd b. Müseyyeb de kölesine nasihat ederken, “İkrime'nin İbn Abbâs hakkında yalan konuştuğu gibi sen de benim hakkımda yalan uydurma” diye uyarıda bulunmuştur (Tayyar Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/40, 42).

³⁷⁵ *Muvatta'*, “Hac”, 159. Söz konusu hadisin senedi şu şekildedir: عن مالك عن ثور بن زيد الديلي عن
عكرمة مولى بن عباس

³⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/409.

³⁷⁷ *Muvatta'*, “Salâtü'l-Leyl”, 1; Ebû Dâvûd, “Salât”, 308; Nesâî, “Kıyâmu'l-Leyl”, 61.

b. Yezîd (öl. 75/694) olduğunu, dinine bağlılığından ve faziletinden dolayı Hz. Aişe'nin onu sevdiğini belirtmiştir.³⁷⁸

”مَالِك، عَنِ الثَّقَفِ عِنْدَهُ، عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ، عَنْ أَبِيهِ. عَنْ جَدِّهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ نَهَى عَنْ بَيْعِ الْعُرَبِيَّانِ“

İmâm-Mâlik > kendisince sika bir ravi > Amr b. Şuayb > Ebîhi > Ceddihi isnadıyla nakledildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) kaparo ile alış verişi yasakladı.³⁷⁹ Bu hadisin senesinde ismi açıklanmayan sika ravi Bükeyr b. Abdullâh b. el-Eşec'dir (120). Mâlik aslında bu kişiden değil de Hişâm döneminde vefat eden Ebû Misvere künyeli Mahreme (159) isimli oğlundan hadis rivayet etmiştir. İbnü'l-Arabî senedle ilgili açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: “İmâm-Mâlik, *Muvatta*'da عَنْ عَمْرِو بْنِ شُعَيْبٍ da عَنْ أَبِيهِ EN JADDH senediyle sadece bunu ve “Tek yolcu şeytandır. Çift yolcu iki şeytandır. Üç tanesi ise bir cemaattir” hadisini rivayet etmiştir.³⁸⁰ Yahyâ b. Maîn, Amr b. Şuayb'ın babası-dedesi vasıtasıyla rivayet edilen hadisler için صِحَاحُ “sahih” ifadesini kullanmıştır. Amr'ın bu rivayetleri bizzat işiterek değil de elinde yazılı bulunan kitaplardan rivayet ettiği için söz konusu kanalla gelen rivayetleri kabule değer bulmayan muhaddislerin de bulunduğunu söylemiştir.³⁸¹

İbnü'l-Arabî farklı bir isimle meşhur olan ravilerin asıl adlarını da açıklar. Şöyle ki, sabah ve ikindi namazlarından sonra nafile namaz kılınıp kılınmayacağına dair rivayet edilen hadisin³⁸² sendinde Abdullâh es-Sunâbihî³⁸³ isimli bir ravi yer almaktadır. İbnü'l-Arabî bu kişiyle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Bu şahıs tabiûnun önde gelenlerinden Abdurrahmân b. 'Useyle'dir. Rasûlullâh'ın yanına gitmek üzere yolculuğa çıkmış, Medine'ye varmadan beş gün önce Hz. Peygamber vefat etmişti. Kendisi ise o sırada Cuhfe'de idi.”³⁸⁴

³⁷⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/482, 483.

³⁷⁹ *Muvatta*, “Buyû””, 1.

³⁸⁰ *Muvatta*, “İsti'zân”, 35. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 84; Tirmizî, “Cihâd”, 4.

³⁸¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/50.

³⁸² *Muvatta*, “Kur'ân”, 44, Nesâî, “Mevâkit”, 31; Elbânî bu hadiste geçen زالت فارقتها فإذا استوتت قارنها فإذا زالت فارقتها cümlesi dışındaki diğer ifadelerin sahih olduğunu belirtmiştir.

³⁸³ İbnü'l-Arabî, bu bilgileri olduğu gibi İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 1/357, 358). İbn Abdülber *et-Temhîd* isimli kitabında ise Abdullâh es-Sunâbihî ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: Asıl ismi, Abdurrahmân b. Useyle'dir. Tabiûndan olup sika bir ravidir. Abdullâh es-Sunâbihî sahâbî olan ve yine Sunâbihî denilen es-Sunâbih el-Ahmesî ile karıştırılmaktadır. (*et-Temhîd*, 4/3-4).

³⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/462, 463.

Bazen de senedde kısa olarak ismi geçen bir ravi hakkında daha detaylı bilgiler verir. Mesela *وحدثني عن مالك عن هشام بن عروة عن أبيه عن حمران مولى عثمان بن عفان* ³⁸⁵ أن عثمان بن عفان

Söz konusu hadisin senedinde geçen Humrân'ın geçek adı Humrân b. Ebân'dır. Aynü'l-Temr³⁸⁶ Muharebesinin esirlerinden olup Hz. Ebû Bekir döneminde Medine'ye gelen ilk esirlerdendir. Kendisini Hâlid b. Velîd esir almıştır. Önemli âlimlerden biridir. Hicaz ve Irak'taki tabiûnün önde gelenleri kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur.³⁸⁷

Görüldüğü üzere İbnü'l-Arabî ister hadisin metninde isterse senedinde geçişim müphem olarak zikredilen ravilerle ilgili detaylı bilgiler vererek kapalılığı ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

2.3.1.3.4. Hadislerin Sıhhati Hakkında Bilgi Vermesi

İbnü'l-Arabî “هذا حديثٌ ضعيفٌ فلا يُلتَقَتُ إليه”، “bu hadis batıldır”, “هذا حديثٌ باطلٌ” “bu hadis zayıftır, itibar edilmez”, “وهو حديثٌ صحيحٌ الإسناد”، “bu hadisin isnadı sahihtir”, “وأنه حديثٌ صحيحٌ موثوقٌ متفقٌ عليه”، “bu hadis sahih, güvenilir ve üzerinde ittifak edilmiştir” gibi cümlelerle ilgili hadislerin sıhhatine dair bazı bilgiler vermektedir.

İbnü'l-Arabî: *أَنَّ الْحَدِيثَ إِذَا رَوَاهُ ثِقَةٌ عَنْ ثِقَةٍ حَتَّى يَنْصَلَ بِالنَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنَّهُ حُجَّةٌ* “Sika bir ravinin yine kendisi gibi sika bir raviden Hz. Peygamber'e kadar muttasıl bir senedle rivayet ettiği şeye hadis denir” ifadesini kullanarak bir nevi sahih hadisin tanımını yapmıştır. Bu şekilde rivayet edilen bir hadis, başka bir hadis tarafından nesh edilmedikçe dinde hüccettir ve kendisiyle amel edilmesi gerekir ifadelerini kullanmıştır.³⁸⁸ İbnü'l-Arabî'nin hadislerin sonunda *sahîh*, *hasen* tabirlerini kullandığı görülmektedir. Mesela, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın

³⁸⁵ *Muvatta'*, “Tahâret”, 29. Ayrıca bk. Buhârî, “Vudû”, 24; Müslim, “Tahâret”, 6.

³⁸⁶ Aynü'l-Temr; Suriye-Arabistan çölünün birleştiği yer. Söz konusu yeri Hâlid b. Velîd fethetmiştir.

³⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/109, Müellif, bu bilgileri İbn Abdülber'den nakletmektedir (*el-İstizkâr*, 2/188).

³⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/219.

vasiyetle ilgili rivayet ettiği hadisten³⁸⁹ sonra وهو حديثٌ صحيحٌ متفقٌ عليه “Bu, sahîh ve üzerinde ittifak edilmiş bir hadistir” ifadelerini kullanmaktadır.³⁹⁰

“Köpek birinizin kabından su içer veya bir şey yerse, o kabı yedi kez yıkasın”³⁹¹ hadisinin *mu‘dal* olduğunu ifade etmiştir.³⁹² İbnü’l-Arabî’nin şerhlerinin herhangi bir yerinde *mu‘dal* hadisi tarif ettiğine rastlanmamıştır. Ancak diğer yerlerdeki kullanımları da dikkate alınarak bu ifadeyi “karışık ve zor, içinden çıkılmaz, çok ihtilafı” gibi lügat manasına yakın anlamda kullandığı anlaşılmaktadır.

Mu‘dal tabirini kullanmasına şu örnekler verilebilir: *İhramlı iken öldürülebilecek hayvanlar* bab başlığı altında zikredilen ilk hadisle³⁹³ ilgili olarak “bu rivayet anlaşılması, içinden çıkılması zor olan *mu‘dal* hadislerden biridir” ifadesini kullanmıştır. *Mu‘dal* kelimesini burada lügat manasında kullandığı anlaşılmaktadır.³⁹⁴ Hırsızlık ve el kesme bölümünde *معضل* isimli bir başlık açmış ve bu başlık altında eli kesilen bir kişinin müslüman iken daha sonra kâfir veya kâfir iken sonra müslüman olması durumunda nasıl bir yol takip edileceğiyle ilgili açıklamalarda bulunmuştur.³⁹⁵ Yine şerhlerinin farklı yerlerinde “وهي مسألة معضلة” isimli başlıklar ile “نازلة معضلة ومشكل”, “إيضاح مشكل معضل” tabirlerini kullanması da bu kelimeyi lügat manasında kullandığına işaret eder.³⁹⁶

Yukarıdaki kullanımlardan İbnü’l-Arabî *mu‘dal* hadisi, senedinde iki veya daha fazla râvisi düşen hadis şeklinde değil de sözlük manasında (senedinde veya metninde kapalılık bulunan, içinden çıkılmayan ya da açıklanması zor meseleleri içeren hadis) kullandığı anlaşılmaktadır.

Zaman zaman hadislerin sıhhati konusunda farklı değerlendirmelerde bulunduğu olmuştur. Mesela selem akdinin yasak olduğuna dair *Muvatta*’da belâğ

³⁸⁹ *Muvatta*, “Vasiyyet”, 4; Buhârî, “Vasâyâ”, 2; Müslim, “Vasiyyet”, 5.

³⁹⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/472, 473.

³⁹¹ *Muvatta*, “Tahâret”, 35. Ayrıca bk. Buhârî, “Vudû”, 33; Müslim, “Tahâret”, 90.

³⁹² İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 1/156.

³⁹³ *Muvatta*, “Hac”, 91; Buhârî, “Cezâu’s-Sayd”, 7; Müslim, “Hac”, 76.

³⁹⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/369

³⁹⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/151.

³⁹⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/362, 526; *el-Kabes*, 2/771.

lafzı ile rivayet edilen hadisle³⁹⁷ ilgili olarak; bu hadisin sahih bir senedini bilmediğini, selemin yasak oluşu ile ilgili Tirmizî’de bir rivayetin bulunduğunu, Tirmizî’nin o hadisi³⁹⁸ sahih olarak değerlendirdiğini belirtmiş, daha sonra açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: Fukahanın herhangi bir konuda icma etmesi, ilgili hadisin sıhhatine delildir. Bunun manası, icmâ‘ sened yerine kaim olur.³⁹⁹ Yine meşhur sika ravilerin rivayet ettiği mürsellerin sahih müsned hadisler gibi kabul edilmesi gerektiği ve bu mürsellerin de sened yerine kaim olduğu düşüncesini savunmuştur. Şöyle ki *karısı kendisinden önce Müslüman olan müşrikin nikâhı* babını şerh ederken şu açıklamaları yapmıştır: Bu konuda müsned hadis bulunmamaktadır. Sadece *Muvatta*’da İbn Şihâb’ın mürsel rivayetleri vardır. İbn Şihâb’ın mürselleri müsned gibidir. Şöhret kazanan mürseller sened yerine kaim olurlar.⁴⁰⁰

İbnü’l-Arabî rivayetlerin sıhhat durumuna işaret eden bir takım tabirler kullanarak hadisleri sıhhat yönünden değerlendirmiştir. *Mu‘dal* tabirini bilinen manasında değil de daha çok “içinden çıkılması zor, karışık” gibi lügat manasında kullanmıştır.

2.3.1.3.5. Râvileri Cerh ve Ta‘dil Yönünden Değerlendirmesi

Cerh ve ta‘dil, hadis ilminin esasını oluşturmaktadır. Hadisleri nakledenlerin güvenilir insanlar olup olmadıkları son derece önem arz etmektedir. Bundan dolayı onların hem dini hem de ilmi yönden araştırılıp tenkit edilmesi icap eder. Hadis edebiyatında az-çok mutlaka ravilerin cerh ve ta‘dil durumuna değinilmiştir.⁴⁰¹

İbnü’l-Arabî senedde geçen bir ravinin görüşmediği bir raviden hadis rivayet etmesini eleştirmiştir. “Kendisinden mezi⁴⁰² gelen kimsenin abdest almakla

³⁹⁷ *Muvatta*’, “Buyû‘”, 71. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Buyû‘”, 70; Tirmizî, “Buyû‘”, 19.

³⁹⁸ Tirmizî, “Buyû‘”, 19.

³⁹⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/144. Ayrıca bk. *el-Kabes*, 2/842. *el-Kabes*’te bu hadisin sahih bir senedini bilmiyorum ifadesi geçmemektedir.

⁴⁰⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/519; *el-Kabes*, 2/715.

⁴⁰¹ Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 510.

⁴⁰² Mezi: Şehvet sebebiyle tenâsül organından gelen ince, beyazımtırak sıvı. Bu sıvı sebebiyle gusül gerekmez, sadece abdest bozulmuş olur.

yetinmesine dair hadisi Mâlik > Ebu'n-Nadr > Süleymân b. Yesâr > Mikdâd b. el-Esved > Hz. Ali senediyle rivayet etmiştir⁴⁰³.

Ravilerden Süleymân b. Yesâr; Mikdâd b. Esved ve Hz. Ali ile görüşmemiştir. Bu sebeple ikisinden de hadis işitmemiştir. Süleymân b. Yesâr, bu hadisi İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir.⁴⁰⁴ Süleymân'ın İbn Abbâs'tan semâ'ı gerçek olup söz konusu hadis, ehl-i ilim tarafından kabul görmüştür. Hz. Ali, Mikdâd ve Ammâr⁴⁰⁵ tarikleriyle farklı rivayetler de mevcuttur ve bunların hepsi sahih/hasen rivayetlerdir. Ancak Abdürrezzâk'ın *el-Musannef* isimli eserinde İbn Cüreyc'den⁴⁰⁶ yaptığı rivayet ise daha güzeldir. Ayrıca İbnü'l-Arabî, Mikdâd ile ilgili şu detayı da vermektedir: Mikdâd, İbnü'l-Esved'in gerçek oğlu olmayıp onun evlatlığıdır.⁴⁰⁷

Kitâbu'l-Kaderin ikinci hadisinin⁴⁰⁸ ravileri Yahyâ > Mâlik > Zeyd b. Ebî Üneyse > Abdülhamîd b. Abdurrahmân b. Zeyd b. el-Hattâb > Müslim b. Yesâr el-Cuhenî > Hz. Ömer'den oluşmaktadır. Bahse konu hadisin şerhinde İbnü'l-Arabî şu açıklamaları yapmıştır: “Bu hadis *munkatî*’dir. Çünkü Müslim b. Yesâr, Hz. Ömer ile görüşmemiştir. İkisinin arasında Nuaym b. Rabîa isimli başka bir ravi vardır. Müslim ve Nuaym b. Rebîa hadis rivâyetinde maruf olmayıp meçhuldürler. Müslim b. Yesâr’ı Âbid olan Müslim bin Yesâr el-Basrî ile karıştırmamak gerekir. Hadisin senedinde geçen Medineli olup meçhul bir kişidir.”⁴⁰⁹

⁴⁰³ *Muvatta'*, “Tahâret”, 53. Ayrıca bk. Müslim, “Hayz”, 19; İbn Mâce, “Tahâret”, 70; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 80.

⁴⁰⁴ Müslim, “Hayz”, 19.

⁴⁰⁵ Nesâî, “Gusül”, 28.

⁴⁰⁶ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî (öl. 211/826-27), *el-Musannef*, nşr. Eymen Nasreddîn el-Ezherî, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, 1421/2000), 597. hadis, 1/120. Abdürrezzâk rivayetinde şu bilgi de mevcuttur: Kays, Atâ'ya: Üzerimde mezi görsem onu sileyim mi yoksa yıkayayım mı? diye sorduğumda, Atâ: “Mezi bevilden daha pis olduğu için yıkanması gerekir” dedi. İbnü'l-Arabî bu ilave bilgiden dolayı Abdürrezzâk'ın rivayetinin daha güzel olduğunu ifade etmiştir.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/168, 169. İbnü'l-Arabî, son cümle hariç bu bilgileri İbn Abdülber'den alıntı yaparak nakletmiştir (*el-İstizkâr*, 1/238).

⁴⁰⁸ *Muvatta'*, “Kader”, 2; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17; Tirmizî, “Tefsir”, 8. Tirmizî bu rivayetle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Bu hadis hasendir. Müslim b. Yesâr, Hz. Ömer'den hadis işitmemiştir. Bazıları Müslim b. Yesâr'la Hz. Ömer arasında meçhul bir râvî olduğunu belirtmişlerdir.” Hadisin senedinde kopukluk olduğunu ikrar etmesine rağmen Tirmizî'nin bu hadis için hasen ifadesini kullanması garip karşılanmıştır.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/225. İbnü'l-Arabî bu bilgileri İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 26/90). Müslim b. Yesâr ile ilgili bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b.

İbnü'l-Arabî, *Muvatta'* şerhlerinin birçok yerinde İmâm Mâlik'i överken zaman zaman yanılmasından ötürü eleştirdiği yerler de olmuştur. Şöyleki "Ebû Seleme'nin kızı Zeynep der ki: Abdurrahmân b. Avf'ın hanımı Zeynep binti Cahş istihaze olduğunda gusledip namazını kılardı."⁴¹⁰ Bu rivayetin şerhinde, Zeynep binti ahş'ın Abdurrahmân b. Avf'ın eşi olduğunu söylemesinin İmâm Mâlik'in hatası olduğunu, zira onun Abdurrahmân b. Avf ile evlenmediğini, ilk önce Zeyd b. Hârise, daha sonra da Hz. Peygamber ile nikâhlandığını, Abdurrahmân b. Avf'ın eşinin Zeynep bint Cahş'ın kız kardeşi Ümmü Habîbe olduğunu ifade etmiştir.⁴¹¹

İmâm Mâlik'i eleştiri konusu yaptığına şu rivayet de örnek verilebilir: "Mestler üzerine meshetme" babında zikredilen ilk hadisin⁴¹² senesinde Abbâd b. Ziyâd yer almaktadır. İmâm Mâlik hadisin senesinde "من وَاَلِدِ الْمَغِيرَةَ بْنِ شُعْبَةَ" diyerek bu kişinin Mugîre b. Şu'be'nin oğlu olduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Arabî de "تنبيه" isimli bir başlık atarak şu açıklamaları yapmıştır: "İmâm Mâlik, Abbâd b. Ziyâd'ı Mugîre b. Şu'be'nin oğlu olduğunu ifade ettiği için eleştirilmiştir. Hâlbuki Abbâd, Mugîre'nin oğlu olmayıp Abbâd b. Ziyâd b. Ebû Süfyân'dır. *Muvatta'* ravileri⁴¹³ de bahse konu hadisi aynı senedle rivayet ettikleri için onlar da aynı hataya düşmüşlerdir."⁴¹⁴

İbnü'l-Arabî, İmâm Mâlik'in bir şahıstan rivayette bulunmasının o kişiyi ta'dil etme manasına geldiğini belirtmiştir. *وحدثني عن مالك عن عبد الله بن يزيد أن يزيداً أبا عياش* senediyle sült⁴¹⁵ karşılığında arpanın satın alınması konusunda rivayet edilen hadisin⁴¹⁶ senesinde geçen Zeyd Ebû Ayyâş ile ilgili olarak; âlimlerin çoğunun meçhul olması sebebiyle Zeyd Ebû Ayyâş'tan hadis rivayet etmeye yanaşmadıklarını, halbuki Mâlik'in uzun araştırmalar sonucunda ancak güvendiği kişilerden hadis rivayet ettiğini, bu sebeple Mâlik'in meçhul

Ahmed el-Büstî (öl. 354/965), *Kitâbü's-sikât*, nşr. Muhammed Abdülmuîd Hân, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 5/390, 391.

⁴¹⁰ *Muvatta'*, "Tahâret", 106.

⁴¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/268.

⁴¹² *Muvatta'*, "Tahâret", 41. Ayrıca bk. Buhârî, "Megâzi", 81; Müslim, "Salat", 105.

⁴¹³ *Muvatta'* (Şeybânî, Muhammed b. Hasan Rivayeti), nşr. Takiyyu'd-Dîn en-Nedvî, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, Birinci Baskı, 1413/1991), 47. hadis, 101; *Muvatta'* (Ka'nebi Rivayeti), 47. hadis, 106; *Muvatta'* (Ebu Mu'ab Rivayeti), 87. hadis, 1/39.

⁴¹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/139.

⁴¹⁵ Sült: Buğday ile arpa arasında bir hububat çeşididir.

⁴¹⁶ *Muvatta'*, "Buyû", 23. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, "Buyû", 18; Tirmizî, "Buyû", 14.

kişilerden hadis almadığını, kimden hadis rivayet etmiş ise o kişinin adil olduğu anlamına geldiğini belirtmiştir. İbnü'l-Arabî, bir kişinin bir raviyi tadil etmesini adli davalarda şahitlik yapan bir kişinin tezkiye edilmesine benzeterek şunları ifade etmiştir: “Şahitlik meselesinde tek kişinin tezkiyesi kabul edildiğine göre ispat edilmesi çok daha kolay olan haber meselesinde bir kişinin şahitliğinin öncelikli kabul edilmesi gerekir.”⁴¹⁷ Yine İmâm Mâlik'in bir hadisi *Muvatta*'da zikretmesinin o hadisin sahih olduğu manasına geldiğini de söylemektedir.⁴¹⁸

Bir hadisin sahih olup olmadığını belirleyen bir takım şartlar vardır. Bu şartlara uyan hadisler sahihtir, değilse sahih olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla İbnü'l-Arabî'nin “Mâlik kimden hadis rivayet etmiş ise o kişi adildir, yine Mâlik bir hadisi *Muvatta*'da zikretmiş ise o hadis sahihtir” şeklindeki beyanı hadis usulünün genel geçer bazı kurallarına aykırıdır.

Sâid b. el-Müseyyeb; Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Aişe'nin erkeğin cinsiyet organının sünnet kısmının kadının organına girince guslün vacip olduğu görüşüne kâil olduklarını rivayet etmiştir.⁴¹⁹ İbnü'l-Arabî, bu hadisin sahih olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu hadisin Yahyâ b. Ebî Kesîr > Ebû Seleme b. Abdurrahmân > Atâ b. Yesâr > Zeyd b. Hâlid el-Cühenî > Hz. Osman tarikiyle; Zeyd b. Hâlid el-Cühenî: Erkek, karısı ile cinsi münasebette bulunup da meni getirmedeği zaman durum nedir? bana haber ver diye Hz. Osman'a sormuş, Hz. Osman da: Namaz için abdest aldığı gibi abdest alır ve bacaklarının arasını yıkar diye cevap vermiş ve ben bunu Rasûlullâh'tan işittim demiştir.⁴²⁰ Yukarıda zikredilen rivayetle bu hadisin çeliştiğini belirttikten sonra açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: Bu hadis münkerdir.⁴²¹ Hz. Osman, Hz. Ali ve Muhacirlerden bu görüşü savunan kişilerin olduğu bilinmemektedir. Yahyâ b. Ebî Kesîr bu rivayetinde teferrüd etmiştir. Kendisi sika bir ravi olsa da⁴²² şaz rivayetleri bulunmaktadır.

⁴¹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/88; *el-Kabes*, 2/816.

⁴¹⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/376; *el-Kabes*, 2/659.

⁴¹⁹ *Muvatta*, “Tahâret”, 71.

⁴²⁰ Buhârî, “Gusl”, 29. Ayrıca bk. Müslim, “Hayz”, 86.

⁴²¹ Bazı farklı tanımları olmakla birlikte *münker*: Zayıf bir râvinin güvenilir râviye muhalefeti sebebiyle zayıf kabul edilen hadislere denmektedir.

⁴²² İbnü'l-Arabî, Yahyâ b. Ebî Kesîr'in sika olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla söz konusu hadisin rivayetinde teferrüd ettiği için “hâzâ hadîsün münkerun” ifadesini kullandığı değerlendirilmiştir.

Yahyâ b. Ebî Kesîr'in bu rivayeti şundan dolayı tenkit edilmiş ve *münker* olarak kabul edilmiştir: “Hz. Osman, Hz. Peygamber'den işittiğini belirterek inzal vaki olmaksızın cinsi münasebette bulunan kişilerin gusül abdesti almamalarının vacip olmadığını ifade ediyor. Diğer taraftan da birinci rivayette geçtiği şekliyle bu gibi durumda olan kişilerin gusül abdesti almalarının vacip olduğuna dair fetva veriyor. Böyle bir durum muhaldir.”⁴²³

İbnü'l-Arabî zaman zaman farklı rivayetlerde yer alan şaz ifadelerle işaret etmektedir. Mesela Mâlik > İbn Şihâb > Ebû Seleme b. Abdurrahmân > Ebû Hureyre tarikiyle rivayet edilen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: (Cemaatle kılınan) namazın bir rekâtına yetişen cemaate yetişmiş olur.⁴²⁴ Aynı konuyla ilgili şöyle farklı bir rivayet daha bulunmaktadır:

نافع بن يزيد عن ابن الهاد عن عبد الوهاب يعني ابن بخت عن ابن شهاب عن أبي سلمة عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال من أدرك ركعة من الصلاة فقد أدرك الصلاة وفضلها (Cemaatle kılınan) namazın bir rekâtına yetişen cemaate yetişmiş olur ve **sevabını da** alır.⁴²⁵ İbn Şihâb'ın rivayetinde şaz kelime bulunmaktadır. Abdülvahhâb⁴²⁶ dışında İbn Şihâb'tan bu şekliyle rivayet eden olmamıştır.⁴²⁷ *فضلها* kelimesi şazdır.

İbnü'l-Arabî, zaman zaman ravinin bağlı bulunduğu itikadi mezhebe işaret etmektedir. Mesela, Talk b. Habîb ile ilgili şunları söylemektedir: “Mürchie mezhebinin ileri gelenlerinden olmasına rağmen rivayetlerinde güvenilir biridir. İbadetine düşkün ve faziletli bir kişidir. Mezhebini tasvip etmese de bu özelliğinden

⁴²³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/192, 193. İbnü'l-Arabî, bu bilgileri olduğu gibi İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 3/80, 81).

⁴²⁴ *Muvatta'*, “Vukûtu's-Salât”, 15. Ayrıca bk. Buhârî, “Mevâkîtu's-Salât”, 29; Müslim, “Mesâcid”, 161.

⁴²⁵ Temmâm er-Râzî (öl. 414/1023), *el-Fevâid*, nşr. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1412), 1/231 (562. hadis); İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 1/258.

⁴²⁶ İbn Ebi Hatim, bu kişiyle ilgili *صحيح الحديث*، *صحيح الزهري*، *هو من قدماء أصحاب الزهري*، ifadelerini kullanmıştır. (Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (öl. 327/938), *el-Cerh ve't-ta'dil*, nşr. Mustafa Abdulkadir Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002), 6/88, 89 (367). Ayrıca bk. Ebü'l-Haccâc Cemâleddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (öl. 742/1341), *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1994), 18/391, 392 (3599).

⁴²⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/404, 405; İbnü'l-Arabî, bu bilgileri verirken İbn Abdülber'den istifade etmiştir (*et-Temhîd*, 7/63; *el-İstizkâr*, 1/258).

dolayı İmam Mâlik bu kişiden övgüyle bahsetmiştir.⁴²⁸ İbnü'l-Arabî, Mürcie mezhebinin görüşlerini benimsemese de ravileri cerh ve tadilin standart ölçülerine göre değerlendirmekte ve raviler hakkındaki objektif açıklamaları aktarmaktadır.

İbnü'l-Arabî'nin ravileri cerh ve ta'dil yönünden değerlendirmesine şu rivayet örnek olarak zikredilebilir: “Deniz tarafından bulut belirir de Şam tarafına doğru yol alırsa yağmuru çok bol olur”⁴²⁹ şeklinde rivayet edilen hadisin bu şekliyle sadece *Muvatta*'da geçtiğini, bir de Şafî'nin bu hadisi benzer ifadelerle *Kitâbu'l-İstiskâ*⁴³⁰ bölümünde İbrâhîm b. Muhammed b. Ebû Yahyâ > İshâk b. Abdullâh > Hz. Peygamber'den rivayet ettiğini, ravilerden İbrâhîm b. Muhammed b. Ebû Yahya'nın ta'n edildiğini ve *metrûkü'l-hadîs* olduğunu, diğer ravi İshâk b. Abdullâh'ın gerçek isminin İbn Ebû Ferve olup bu kişinin ise zayıf ve *metrûkü'l-hadîs*⁴³¹ olduğunu belirtmiştir.⁴³²

“Köpek gibi parçalayıcı dişleri olan yırtıcı hayvanların etleri yenmez” hadisi⁴³³ olmasına rağmen, sırtlanların etlerinin yenebileceğine⁴³⁴ dair Abdurrahmân

⁴²⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/416. İbnü'l-Arabî, bu bilgileri herhangi bir tasarrufta bulunmadan olduğu gibi İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkar*, 1/279)

⁴²⁹ *Muvatta*', “İstiskâ”, 5.

⁴³⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfiî (öl. 204/820), *el-Üm*, nşr. Mahmûd Matarcî, (Beyrût/Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413/1993), 1/423, 424. *el-Üm*'de ise rivayetin senedi şu şekildedir:

أخبرنا الربيعُ قال أخبرنا الشافعيُّ قال أخبرنا من لا أتهمُ قال حدثني إسحاقُ بن عبد الله أنَّ النبي صلى الله عليه وسلم قال
İbnü'l-Arabî, İmâm Şafî'nin *Kitâbü'l-Ümm*'ünde konuyla ilgili rivayet edilen hadisin senedinde bulunan İbrâhîm b. Muhammed b. Ebû Yahyâ'nın *metrûkü'l-hadîs* şeklinde ta'n edildiğini ifade etse de söz konusu hadisin senedinde İbrâhîm b. Muhammed b. Ebû Yahyâ'nın yer almadığı görülmektedir. Şâfiî'nin *men lâ ettehimü* şeklinde adını açıklamadığı hocasının, *metrûkü'l-hadîs* olan İbrahim b. Muhammed b. Ebû Yahya el-Eslemî el-Medenî (öl. 184/800) olma ihtimali söz konusudur.

⁴³¹ Sözlükte “bırakılmış, terkedilmiş” anlamına gelen metrûk kelimesi, terim olarak “hadis uydurmamış olsa bile günlük hayatında yalan söylediği bilinen râvinin tek başına rivayet ettiği hadis” mânasında kullanılmakta ve aşırı zayıf hadis çeşitlerinden biri olarak *matrûh* ile aynı anlamı taşımaktadır (Mehmet Efendioğlu, “Metrûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/415, 416).

⁴³² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/330, 331.

⁴³³ *Muvatta*', “Sayd”, 14. Ayrıca bk. Buhârî, “ez-Zebâih ve's-Sayd”, 29; Müslim, “Sayd ve'z-Zebâih”, 12.

⁴³⁴ Tirmizî, “Hac”, 28. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Et'ime”, 31; Nesâî, “es-Sayd ve'z-Zebâih”, 27. Söz konusu hadis Abdurrahmân b. Ebû Ammâr'dan şu şekilde rivayet edilmiştir, dedi ki: “Câbir b. Abdullâh'a sırtlan av mıdır?” diye sordum. “Evet” dedi. “Onu yiyebilir miyiz?” dedim. “Evet” dedi. “Bunu Rasûlullâh mı buyurdu?” dedim. “Evet” dedi. Tirmizî bu hadisin hasen-sahih olduğunu belirtmiştir. İmâm-Şafî sırtlanların etlerinin yenebileceği, İmâm Mâlik ise yırtıcı hayvanların etlerinin yenmeyeceği görüşünü benimsemiştir. İbnü'l-Arabî, Mâlik'in delilini şu şekilde ifade etmiştir: “Yırtıcı hayvanların etlerinin yenmeyeceğine dair gelen rivayet geneldir. Hz. Peygamber herhangi bir hayvanı bundan istisna etmemiştir. Dolayısıyla yırtıcı hayvan kapsamına giren her hayvan yasak

b. Abdullâh b. Ebî Ammâr'ın rivayetiyle ilgili olarak İbnü'l-Arabî şu tespitte bulunur: “Âlimler söz konusu ravinin rivayetinde teferrüd ettiğini belirtmişlerdir. Ancak bu kişi hadis imamları tarafından sika, rivayetleri de delil kabul edilmiştir. Âlimler Abdurrahmân b. Ebî Ammâr'ın sika ve Mekkeli olduğunu söylemişlerdir.”⁴³⁵

İbnü'l-Arabî, *Muvatta'*'daki bir ravi hakkında yapılan cerhin doğru olmadığını da savunmuştur. Şöyle ki *Muvatta'*'da *Yırtıcı Hayvanlardan Köpek Gibi Parçalayıcı Dişleri Olanların Etini Yeme Yasağı* babında iki hadis zikredilmiş ve her ikisinde de haram kelimesi kullanılmıştır.⁴³⁶ *Muvatta'*'da Mâlik > İbn Şihâb > Ebû İdrîs el-Havlânî > Ebû Sa'lebe tarikiyle rivayet edilen hadiste haram kelimesi kullanılmışken, aynı kişilerin rivayet ettiği başka bir hadiste⁴³⁷ ise haram kelimesi yerine nehâ ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca *Muvatta'*'da haram kelimesi ile zikredilen diğer rivayetin senedinde yer alan Abîde b. Süfyân el-Hadramî hakkında da “غير معلوم الحِفْظِ” “hâfızasının nasıl olduğu bilinmemektedir” ifadesi kullanılmıştır. Bu iki sebepten dolayı köpek gibi parçalayıcı dişleri olan yırtıcı hayvanların etlerini yemenin haram değil mekruh olduğu görüşünü savunanlar olmuştur. İbnü'l-Arabî de bu görüşü savunanlara şu şekilde cevap vermiştir: “Bu eleştiriler yersizdir. İmâm Mâlik'in bir hadisi *Muvatta'*'na alması onun sahih olduğuna delildir. Ayrıca köpek gibi parçalayıcı dişleri olan yırtıcı hayvanların etlerini yemenin haram olduğunu ifade etmek için de söz konusu baba İmâm Mâlik باب تحريم أكل كل ذي ناب من السباع ismini vermiştir.”⁴³⁸ Böylece İbnü'l-Arabî hem mezhebinin görüşünü savunmuş hem de *Muvatta'*'da geçen bir ravi hakkında “غير معلوم الحِفْظِ” şeklinde yapılan eleştirinin doğru olmadığını ifade etmiştir.

kapsamına da girmiş demektir. İbnü'l-Arabî Mâlikî mezhebine mensup olduğu için kendisi de bu görüşü benimsemiştir. (İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/290, 291)

⁴³⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/290.

⁴³⁶ *Muvatta'*, “Sayd”, 13, 14.

⁴³⁷ Buhârî, “ez-Zebâih ve's-Sayd”, 29; Tıb, 57. Ayrıca bk. Müslim, “es-Sayd ve'z-Zebâih”, 12; Nesâî, “es-Sayd ve'z-Zebâih”, 28.

⁴³⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/288, 289; *el-Kabes*, 2/622.

Tâvûs'un talakla ilgili rivayeti bulunmaktadır.⁴³⁹ İbnü'l-Arabî bahse konu rivayetin sahih olduğunu belirtmiş ve aynı zamanda Tâvûs'un hafızasının sağlam ve naklettiği haberlerde güvenilir olduğunu ifade ederek adı geçeni tadil etmiştir.⁴⁴⁰

İbnü'l-Arabî, Câbir el-Cu'fî'nin Şa'bî kanalıyla Rasûlullah'tan "Benden sonra hiç kimse oturarak imamlık yapmasın"⁴⁴¹ şeklinde bir hadis rivayet ettiğini, birçok kişinin Câbir el-Cu'fî'nin hadis rivayetinde yalan konuştuğunu belirterek onu cerh etmiştir.⁴⁴²

İbnü'l-Arabî, rivayet zincirinde yer alan sahabeleri de cerh ve tadil yönünden değerlendirmiş ve şu açıklamaları yapmıştır: "Birisini isim zikretmeksizin 'Bize Rasûlullâh'ın ashabından bir kişi rivayet etti' dese onun bu rivayeti caizdir. Çünkü râvi meçhul olsa da sahâbenin tamamı adildir. Bu durum diğer ravi tabakalarında bulunanlar için geçerli değildir. Bu konuda âlimler ittifak etmişlerdir."⁴⁴³

Müellif, sahabenin hadis rivayetinde kullandığı ifadelerin dikkate alınarak şöyle bir öncelik sıralaması yapıldığını belirtmiştir:

1) Sahabenin, Allah Rasûlü'nün mübarek ağzından çıktığı şeklini (لا تصلى لا (تصم) belirterek *semâ'* kalıbıyla Hz. Peygamber'den işittim demesidir. Bu, beş mertebenin en kayda değeridir. Çünkü Sahabe, Hz. Peygamber'i görmüş ve Allah Rasûlü'nün kullandığı lafzı nakletmiştir.

2) Sahabenin, direkt Rasûlullâh'ın mübarek ağzından çıktığı şekliyle değil de, Allah Rasûlün'den "ikinci namazından sonra namaz kılmayı, bayram günü oruç tutmayı yaskladığını"duydum diyerek hadis rivayet etmesidir. Bu da *semâ'*dır.

3) Sahabenin "قال رسول" diyerek *semâ'*'a işaret eden bir kalıp kullanmadan Hz. Peygamber'den rivayette bulunmasıdır. Bu şekildeki hadis rivayeti de *semâ'* yerine

⁴³⁹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, "Talâk", 11122, 11124. hadisler, 6/263.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/545, 546.

⁴⁴¹ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, "Salât", 4100. hadis, 2/307; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, (öl. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, "Salât", 5075. hadis, nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 3/114. Beyhakî söz konusu hadisin devamında şu açıklamada bulunur: "Bu hadisi, Câbir el-Cu'fî dışında rivayet eden olmamıştır. O metrûk bir ravidir. Hadiste mürsel olduğu için hüccet kabul edilemez."

⁴⁴² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/43.

⁴⁴³ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 2/687.

geçmektedir. Bu konuda âlimler arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Çünkü sahabîler, birbirlerinden hadis rivayetinde bulunurlardı. Onlar, ilim öğrenmek için Hz. Peygamber'in yanına nöbetleşe giderlerdi. Giden kişi, duyduklarını veya öğrendiklerini o gün gitmeyene aktarırdı. Sahabenin tamamı adil kişilerdir.

4) Sahabenin “أمرنا بكذا ونهينا عن كذا” şununla emrolunduk, şundan men edildik diyerek rivayette bulunmasıdır. Üçüncü kısımdaki ihtimalden daha fazla ihtimal vardır.⁴⁴⁴

5) Sahâbe'nin “Allah Rasûlü döneminde durum şöyle şöyle idi” diyerek rivayette bulunmasıdır. İbn Abbâs'ın “Allah Rasûlü döneminde “elbette” “kesinlikle” sözleri bir talak sayılırdı” ifadesi buna örnektir. Bunda daha fazla ihtimal vardır ve bu konu ihtilaflıdır.⁴⁴⁵

Netice itibariyle İbnü'l-Arabî, şerhlerinde *isnad* başlığı altında sened ve metinde yer alan raviler/kişiler hakkında bilgiler vermiş, müphem olan ravilerin kimliklerini açıklamaya çalışmış, ravileri cerh ve ta'dil yönünden değerlendirmiş, hadislerin farklı senedlerine işaret etmiş ve sıhhat açısından değerlendirmiştir. İmâm Mâlik'in bir hadisi *Muvatta'*ına almasının o hadisin sahihliğine delil olduğunu, yine Mâlik'in uzun araştırmalar sonucunda ancak güvendiği kişilerden hadis rivayet ettiği için meçhul kişilerden hadis almadığını, kimden hadis rivayet etmiş ise o kişinin adil olduğunu ifade etmiştir. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî nüshası dışında *Muvatta'*ın diğer nüshalarını da itibara almış, nüshalar arasındaki farklılıklara değinmiş, şerhlerinde Leysî'nin rivayetini esas alsada zaman zaman başka *Muvatta'* ravilerinin rivayetlerinin daha sahih olduğunu belirtmiştir.

⁴⁴⁴ Üçüncü kısımda şöyle bir ihtimal söz konusudur. Rivayette bulunan sahabe aktardığı bilgiyi direk Hz. Peygamberden değil de başka bir sahabeden de işitmiş olabilir. Dördüncü kısımdaki “ümirnâ bi kezâ” ve “nühinâ an kezâ” lafızları mutlak olarak kullanıldığında bu emri veren veya nehyeden kişinin kesinlikle Hz. Peygamber olduğuna delalet etmez. Çünkü Hz. Peygamber'in vefatından sonra yönetime gelen halifelerin de sahâbeye çeşitli emirler vermiş olma ihtimali söz konusudur. Bu itibarla bu ve buna bezer ifadeler mutlak olarak kullanıldığında emretme ve yasaklama fiillerinin fâilinin Allah Teâlâ, Hz. Peygamber ya da devlet başkanlarından birinin olması her zaman ihtimal dâhilindedir.

⁴⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/224-226. Sahâbenin bu tür lafızlarla yaptığı rivayetler kesin olarak Hz. Peygamber'e nispet edilmemiştir. Bu ifadeyi kullananın kendi içtihadı ile ulaştığı bir sonuç olma ihtimali söz konusudur.

2.3.2. Metin Tenkidi

Bir rivayet senet ve metin olmak üzere iki unsurdan oluşmaktadır. Hadislerde nakledilen içeriğe, isnad silsilesinin son bulunduğu yerden başlayan kısma metin denir. Hadis metinlerini aslı şekliyle koruyup sonra gelecek nesillere aynen ulaştırmak için âlimlerimiz çok erken dönemlerden itibaren büyük bir özen ve çaba göstermişlerdir. Bu çerçevede hızf, yazma, tedvin ve tasnif faaliyetleri birbirini takip etmiştir. Bir rivayetin isnadının sahih olması, metnin de sahih olmasını gerektirmez. Tersini için de aynı durum söz konusudur. Bu itibarla bir rivayetin hem senedi, hem de metni sahih olduğu takdirde hadis sahih olur.

“Hadis ilimlerinden bir kısmı, Hz. Peygamber’den gelen hadisleri sened ve metnin sağlıklı nakledilmesi açısından tetkik ederken, diğerleri de metni inceleyerek rivayetin ne derece Hz. Peygamber’e ait olduğunu ve onunla amel edilip edilmeyeceğini ortaya koyar.”⁴⁴⁶

İbnü’l-Arabî’nin senedle ilgili açıklamaları olduğu gibi metinlerle ilgili değerlendirmeleri de olmuştur. O, zaman zaman bazı metinleri irdelemiş ve onları metin tenkidine tabi tutmuştur. Bu tenkitler bazen rivâyetlerde meydana gelen tashîf ve idrac gibi usul yönünden, bazen muhteva yönünden kendini göstermektedir. Bu bölümde İbnü’l-Arabî’nin metinlerle ilgili izahlarına yer verilecektir.

2.3.2.1. Tashîf

Tashîf, hadislerin sened veya metinlerinde bulunan isim ya da kelimelerin harflerinde yapılan değişikliğe denir. Bu değişiklik kelimeyi meydana getiren harflerde olduğu gibi, harflerin noktalarında da olabilir. Bazı muhaddisler böyle bir ayırımı gitmeden her ikisini de aynı kategoride değerlendirmiştir. İbnü’s-Salâh ile Nevevî her ikisine birden tashîf demişlerdir. İbn Hacer ise harflerin yazı şekli bozulmadan sadece noktaların değiştirilmesini tashîf, yazı şekli bozularak değiştirmeyi ise tahrîf olarak adlandırmıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis ilimleri ve hadis tarihi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 60.

⁴⁴⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, nşr. Abdullâh b. Dayfullâh er-Rahîlî, (Riyâd: Matbaat'ü Sefîr, 1422/2001), 118-119.

İbnü'l-Arabî'nin, *tashîf* veya *musahhaf* hadisin tanımını yaptığına rastlanmamış, fakat bu tür ifadeleri aşağıdaki hadisin şerhinde kullanmıştır:

حدثنا حفص بن عمر النمري قال ثنا همام قال ثنا قتادة عن الحسن عن سمرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال "كل غلام رهينة بعقيقته تذبح عنه يوم السابع ويحلق رأسه ويذمي"

Semüre Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Her çocuk (doğumunun) yedinci gününde kendisi için kesilecek akîka kurbanı karşılığında (konmuş) bir rehine (gibi) dir. (Bu kurban kesildikten sonra) çocuğun başı tıraş edilir ve (kurbanın kanıyla) boyanır."⁴⁴⁸

İbnü'l-Arabî bazı âlimlerin şu açıklamasını nakleder: Hadisin ravilerinden Katâde⁴⁴⁹ "يُذْمَى" (isim konur) yerine "يذمي" yüdmâ (kurbanın kanıyla boyanır) kelimesini kullanmak suretiyle bu hadiste tashîf yapmıştır.⁴⁵⁰

Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin *Muvatta*'ı rivayet ederken otuzdan fazla yerde hata yaptığından ötürü Endülüslü âlimler tarafından eleştirildiğini belirten İbnü'l-Arabî, onun Rasûlullâh'ın vefatıyla ilgili Hz. Aişe'den gelen "تُؤْفَى رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ بَيْنِ حَافَتِي وَذَافَتِي" şeklindeki rivayette tashif yaptığını, doğrusunun⁴⁵¹ "بَيْنَ بَيْنِ حَافَتِي وَذَافَتِي" olduğunu belirtmiştir.⁴⁵²

Tashîfe diğer bir örnek ise Tâvûs'tan rivayet edilen şu hadistir: Tâvûs, İbn Abbâs'a ayaklar üzerine ik'â (çömelmek) hakkında söz ettik. İbn Abbâs: "O

⁴⁴⁸ Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 21.

⁴⁴⁹ Ebû Dâvûd bu hadisin devamında: "Metinde geçen 'çocuğun başına kurbanın kanından sürülür' sözü Hemmâm'dan gelen hatalı bir rivayettir. Hemmâm "yüdmâ" diye rivayet ederken, Hemmâm'ın dışındaki raviler "yüsemâm" diye rivayet etmişlerdir. Hemmâm'ın bu sözü esas alınmaz" şeklinde bir açıklama yapsa da söz konusu hadisin devamında şu bilgiyi de aktarmıştır: "Katâde'ye (akika kurbanının kanı ile) çocuğun başını kana boyamanın nasıl yapıldığı sorulduğu zaman (şöyle) derdi: 'Akikayı kestigin zaman ondan bir tüy alırsın, o tüyü (hayvanın boğazındaki kesilmiş ve kanamakta olan) can damarının karşısına tutarsın. Sonra (kana boyanmış olan bu tüyü) çocuğun bingıldığının üzerine koyarsın; nihayet (o tüyden) çocuğun başında iplik gibi (kanlar) ak(maya başlar). Daha sonra çocuğun başı yıkanır ve traş edilir." Ebû Dâvûd "yüdmâ" şeklinde rivayetin Hemmâm'a ait olduğunu söylese de yukarıdaki açıklamadan -İbnü'l-Arabî'nin de dediği gibi- tashîfi Katâde'nin yaptığı anlaşılacaktır. Çünkü Hemmâm bu hadisi Katâde'den rivayet etmiştir. Elbânî de yüsemâm şeklindeki rivayetin daha doğru olduğunu belirtmiştir (Ebû Dâvûd, "Dahâyâ", 21)

⁴⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/327; *el-Kabes*, 2/590, 591.

⁴⁵¹ عن عائشة قالت : مات النبي صلى الله عليه وسلم وانه لبين حافتي وذافتي فلا أكره شدة الموت لأحد أبدا بعد النبي صلى الله عليه وسلم
Hz. Aişe şöyle demiştir: "Peygamberin başı benim göğsüm ile çenem arasında olduğu halde vefat etti. Bu sebeple ben Hz. Peygamber'den sonra hiçbir kimsenin ölümünün şiddetinden asla korkmam" (Buhârî, "Meğâzî", 83. Ayrıca bk. Nesâî, "Cenâiz", 6).

⁴⁵² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/333.

sünnettir” dedi. Biz kendisine إنا لنراه جفاء بالرجل “Ama biz onu insana cefâ görüyoruz” dedik. Bunun üzerine İbn Abbâs: “Bilâkis o senin Peygamberinin sünnetidir” dedi.⁴⁵³ İbnü'l-Arabî hadiste geçen بالرجل kelimesinin ra harfinin kesresi ve cim'in cezmi ile ayak, ra harfinin fethası ve cim harfinin zammesi ile kişi manasında iki şekilde rivayet edildiğini ifade ettikten sonra açıklamasına şu şekilde devam etmiştir: Bana göre bu kişiler bu hadisi anlamadılar ve tashîf yaptılar. Sonra da herkes tashîf yaptığı şeye göre kelimeyi açıklamaya ve tefsir etmeye çalıştı.⁴⁵⁴

2.3.2.2. İdrâc

Terim manası; sahabî ya da ondan sonra gelen bir ravinin rivayet ettiği hadisin sonuna bir söz ilave etmesi veya açıklamada bulunması, daha sonraki ravinin de hadisin bir parçasıymış gibi söyleyenine işaret etmeksizin onu rivayet etmesi, durumu bilmeyenlerin de bütün metnin Rasûlullâh'a ait olduğunu sanmasıdır.⁴⁵⁵ İdrâc bazen senedde bazen metinde olabilir, her ikisi de hadisin aslını bozacak arizî bir durumdur.

İbnü'l-Arabî, *müdreç* hadisin tanımını yapmamış, fakat şerhlerinde bu terime yer vermiştir. Mesela “Abdullâh b. Ömer haber verdi ki, Rasûlullâh şigâr usulü nikâhı yasakladı. Şigâr: İki kişinin mehir vermeksizin karşılıklı birbirlerinin kızları ile evlenmeleridir”⁴⁵⁶ şeklindeki hadisi açıklarken: Şigâr: “İki kişinin mehir vermeksizin karşılıklı birbirlerinin kızları ile evlenmeleridir sözü ravinin açıklama sadedindeki beyanıdır. Bu söz Hz. Peygamber'e ait değildir” demiştir.⁴⁵⁷

Yine, *müdreç* hadisle ilgili olarak şu bilgilere yer vermiştir:

حدثني مالك عن نافع عن عبد الله بن عمر ان رسول الله صلى الله عليه و سلم قال: من أعتق شركا له في عبد فكان له مال يبلغ ثمن العبد قوم عليه قيمة العدل فأعطى شركاءه حصصهم وعتق عليه العبد وإلا فقد عتق منه ما عتق

⁴⁵³ Müslim, “Mesâcid”, 32. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 142; Tirmizî, “Salât”, 98. Birinci okunuşa göre “Biz bunu ayağa cefâ görüyoruz”, ikinci okunuşa göre de “biz onu insana cefâ görüyoruz” manasına gelmektedir.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/388, 389.

⁴⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 95.

⁴⁵⁶ *Muvatta'*, “Nikâh”, 24. Ayrıca bk. Buhârî, “Nikâh”, 28; Müslim, “Nikâh”, 57.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/498, 499; *el-Kabes*, 2/704.

Abdullâh b. Ömer'den (r.a.) nakledildiğine göre Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Bir kimse bir köledeki hissesini azad eder de kölenin (geri kalan) kıymetini ödeyecek kadar parası olursa, köleye adilane bir kıymet biçilir, ortaklarına hisselerini öder ve köle onun namına azad olur. Kölenin kıymetine yetecek parası yoksa kendi hissesiyle ilgili yaptığı azat geçerlidir.”⁴⁵⁸

İbnü'l-Arabî, Ebû Hureyre'den: Hisseli kölesini azat eden kişinin onun kıymetine yetecek parası yoksa fazla ağır işler yüklememek şartıyla köle çalıştırılır (hürriyetini satın almak için)⁴⁵⁹ şeklinde yukarıdaki hadisten farklı bir rivayetin olduğunu belirtip şu açıklamada bulunmuştur:

İbn Ömer hadisinde “Bir kimse bir köledeki hissesini azad eder de kölenin (geri kalan) kıymetini ödeyecek kadar paraya sahip bulunursa, köleye adilane bir kıymet biçilir, ortaklarına hisselerini verir ve köle onun namına azad olur” kısmında Hz. Peygamber'in sözü bitmiştir. “O kimsenin parası yoksa kendi hissesiyle ilgili yaptığı azat geçerlidir” sözü Hz. Peygamber'e değil raviye aittir. Yine Ebû Hureyre hadisinde “hisseli kölesini azat eden kişinin parası yoksa ağır işler yüklememek şartıyla köle çalıştırılır” sözü de raviye aittir. Birinci hadisteki ilaveyi Nâfi'nin, ikinci hadisteki ilaveyi ise Beşîr b. Nehîk veya Katâde'nin yaptığı söylenir.”

Açıklamasının sonunda şöyle der: “Fakih birinin, ravinin sözü olduğu halde Hz. Peygamber'in hadisinden hemen sonra gelen ifadeyi bilmesi ve hadise ait olmayan kısmı ayırt etmesi gerekir. Hüküm verilmeyecek bir şeyle hüküm vermemesi için bunu yapmak durumundadır.”⁴⁶⁰

2.3.2.3. “Manası Sahih” İfadesi

İbnü'l-Arabî, zaman zaman farklı davranarak senedinde problem olsa da bazen bir rivayetin ihtiva ettiği manayı göz önünde bulundurmuş ve söz konusu haberle ilgili “manası sahihtir” ifadesini kullanmıştır. Mesela Tirmizî'nin Câbir b. Abdullâh'tan naklettiği "السلام قبل الكلام" “Selâm, kelâmdan öncedir” hadisinden⁴⁶¹

⁴⁵⁸ *Muvatta'*, “Itk”, 1. Ayrıca bk. Buhârî, “Itk”, 4; Müslim, “Itk”, 1.

⁴⁵⁹ Buhârî, “Itk”, 5; Müslim, “Itk”, 3.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/962-964; *el-Mesâlik*, 6/500, 504.

⁴⁶¹ Tirmizî, “İsti'zân”, 11. Aynı senedle Rasûlullâh'ın şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: “Bir kimseyi selam vermeden önce yemeğe davet etmeyin.” Tirmizî: “Bu hadis (Bir kimseyi selam

sonra: “Bu hadis her ne kadar zayıf ve münker olması hasebiyle sahih olmasa da manası sahihtir” demiş, gerekçesini de “selam vermek farz, konuşmak ise mubah” şeklinde ifade etmiştir.⁴⁶²

“النَّدْمُ تَوْبَةٌ” “Pişmanlık tövbedir” hadisi⁴⁶³ için de “sahih olmasa da manası sahihtir” ifadesini kullanmış ve manasının sahih olmasını şuna bağlamıştır: “Her pişmanlık duyan kurtuluşa ermiştir. Tabi nedametın sürekli olması, günahlara bir daha dönmeme ve gelecekte aynı günahı bir daha işlememe gibi şartları vardır. Bu şartları yerine getirenin nedameti geçerlidir. Aksi takdirde tövbesi makbul değildir.”⁴⁶⁴

Yine şu açıklamayı yapmaktadır: “İmâm Mâlik’in Rasûlullâh’tan belâğ lafzı ile rivayet ettiği “إِنِّي لِأَنْسِي أَوْ أَنْسَى لِأَسْنٍ” “Dinde bir hüküm koymam için bazen unuturum yahut unutturulurum” hadisinin⁴⁶⁵ senedi sahih olmamakla birlikte manası sahihtir.”⁴⁶⁶

İbnü’l-Arabî, muhteva ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuş, rivayetin senedinde yer alan ravi kaynaklı bir takım kusurları ortaya koymaya çalışmış ve

vermeden önce yemeğe davet etmeyin) münkerdir. Onu yalnız bu tarikten bilmekteyiz. Muhammed’den (Buhârî) işittim o şöyle demişti: (Ravilerden) Anbese b. Abdurrahmân hadiste zayıf, rivayetleri yok hükmündedir, Muhammed b. Zâzân da münkerü’l-hadîstir.”

⁴⁶² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/512.

⁴⁶³ İbn Mâce, “Zühd”, 30. Söz konusu hadis tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde beş yerde geçmektedir. Şuayb el-Arnaût, 3568 numaralı hadis için “sahîhun isnâdun hasenün”, 4012 numaralı hadis için “sahîhun isnâdün kavîyyün”, 4014 numaralı hadis için “sahîhun isnâdün ceyyidün” (4016 numaralı hadis ile 4014 numaralı hadis sened ve metin yönünden aynıdır) 4124 numaralı hadis için “sahîhun isnâdun hasenün” ifadelerini kullanmıştır (Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (241/855), *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid, (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, Üçüncü Baskı, 1436/2015), 6/37, 7/113, 115, 116, 193). Şuayb el-Arnaût *Sahîhu İbn Hibbân*’da konuyla ilgili geçen 613 numaralı hadis için şu açıklamaları yapmıştır: “Mahfûz b. Ebî Tevbe isimli ravi zayıf olduğu için senedi zayıf, 612 ve 614 numaralı hadislerin senedinde Hayseme b. Abdurrahmân’ın geçtiğini, bu kişinin ise Abdullâh b. Mesûd’dan hadis işitmediğini, bu sebeple senedin zayıf olduğunu belirtmiştir.” (İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân*, nşr. Şuayb el-Arnaût, (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, İkinci Baskı, 1414/1993), 2/377-380). İbnü’l-Arabî, *Mesalik* isimli şerhinde sadece hadisin metnini vermiştir. Senedine temas etmemiştir. Sahih değildir derken İbn Hibbân’ın *Sahîh*’inde geçen rivayeti kast ettiği anlaşılmaktadır. İbnü’l-Arabî فَأَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ “Artık Pişmanlık duyanlardan olmuştu.” ayetinin tefsirini yaparken de bu hadisi zikretmiştir.

⁴⁶⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/555; *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/87, 88.

⁴⁶⁵ *Muvatta’*, “Sehv”, 2. İbn Abdülber şöyle demiştir: “Bu lafızla *müsned* veya *maktû’* olarak Rasûlullâh’tan rivayet edildiğini bilmiyorum. Sadece bu yolla rivayet edilmiştir. *Muvatta’* dışındaki kitaplarda *müsned* ve *mürsel* olarak bulunmayıp sadece *Muvatta’*’da yer alan dört hadisten biridir. Fakat manası sahihtir” (*et-Temhîd*, 24/375).

⁴⁶⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 1/354, 355.

fakih bir kişinin, Hz. Peygamber'in sözü ile ravinin sonradan hadise ilave ettiği ifadeyi bilmesi ve rivayete ait olmayan kısmı ayırt etmesi gerektiğini, hüküm verilmeyecek bir şeyle hüküm vermemesi açısından bunu yapmak zorunda olduğunu beyan etmiştir. Müellif, senesinde problem gördüğü bazı rivayetleri bütün olarak devre dışı bırakmak yerine, bunların Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) aidiyetlerini kesin bir şekilde nefyettikten sonra ihtiva ettikleri manaları dikkate alarak bir takım yorumlar yapmıştır.

2.3.3. Muvatta'daki Bab Başlıklarını Değerlendirmesi

Terceme tabiri, hadis külliyyatındaki ana konular (kitap) ile onlarda bulunan bölüm (bab) başlıkları için kullanılır.⁴⁶⁷ “Hadis âlimleri, kitab ve bab esasına göre tasnif edilen eserlerde *kitab* kelimesiyle aynı konudaki hadislerin ana başlığına, *bab* kelimesiyle bunların alt başlıklarına işaret etmiştir. Bu tür eserlerde hem ana başlık, hem alt başlıklar terceme veya terâcim diye adlandırılmıştır.”⁴⁶⁸

Tasnif dönemi muhaddisleri hadislerin doğru anlaşılıp değerlendirilmesinde kendilerini yoğun bir tartışma ortamında buldukları için eserlerini vücuda getirirken sadece hadisleri derleyip toplamakla yetinmemişler, rivayet ettikleri hadislerin fikhını da yansıtmaya çalışmışlardır. Buhârî (öl. 256/870), İbn Huzeyme (öl. 311/923) ve İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) kullandıkları bab başlıklarında (terâcim) bunları görmek mümkündür. Ayrıca *Sünen* tarzı kitaplar, ehli hadisin fikh kitapları mesabesinde dir.⁴⁶⁹

Muvatta' da kitab ve bab tertibine göre tasnif edilen eserlerdendir. Hadis litaratüründe *bâb başlığı* anlamında kullanılan tercemeyi, İbnü'l-Arabî de aynı mânâda kullanmıştır. Yeni bir konuya başladığında çoğu zaman *bu bab için ... kadar fasıl vardır* deyip bu fasıllardan ilkini bab başlığına ayırmakta ve genelde bunun için

⁴⁶⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 403.

⁴⁶⁸ Erdinç Ahatlı, “Terceme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2011), 40/483.

⁴⁶⁹ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, 2000), 107.

şu başlıkları kullanmaktadır:⁴⁷⁰ "تنبیه علی الترجمة", "الفصل الأول في الترجمة", "الترجمة", "في", "الكلام على الترجمة"

İbnü'l-Arabî, *Muvatta* 'a yazdığı şerhlerin mukaddimelerinde şu açıklamaları yapmıştır: "Âlimlerin maksatları farklı olduğu için her biri kitaplarına altı farklı başlık kullanarak başlamışlardır. Bazıları vahiy, kimisi imân, bir kısmı istincâ', kimisi vudû', kimisi namaz, kimisi de namaz vakitleri ile başlamıştır.⁴⁷¹ Namaz vakitleri ile başlamak en doğru olanıdır"⁴⁷² diyerek İmâm Malik'in bu konuda isabetli karar verdiğini belirtmiştir.

İbnü'l-Arabî *Muvatta* 'ın bab tertibine riayet etmeye çalışsa da zaman zaman uymadığı da olmuştur. Normalde cihad kitabından hemen sonra *Kitâbu'n-Nüzûr ve'l-Eymân* (adaklar ve yeminler) konusu gelmektedir. Ancak *el-Kabes*'te *Kitâbu'z-Zebâih* (hayvan kesme) mezkûr kitaba takdim etmiştir. *el-Mesâlik*'te ise cihad kitabından sonra *Kitâbu'd-Dahâyâ* (kurbanlar) bölümünü zikretmiştir.⁴⁷³ *el-Kabes*'te *Kitâbu'z-Zebâih*, *Kitâbu'd-Dahâyâ*dan önce şerh edilmişken *el-Mesâlik*'te ise önce *Kitâbu'd-Dahâyâ* daha sonra *Kitâbu'z-Zebâih* konusu işlenmiştir. Yine Ferâiz kitabı yirmi yedinci sırada olmasına rağmen söz konusu kitabı kırkinci kitaptan (müdebber) sonra zikretmiştir.⁴⁷⁴

Ana başlıklarda takdim ve tehirler yaptığı gibi alt başlıklarda da aynı uygulamayı yapmıştır. *Muvatta* 'ın ilk konusu olan "وقوت الصلاة" (*Namaz Vakitleri*) bölümünde "باب النهي عن الصلاة بالهاجرة" Çok sıcakta namaz kılmanın yasaklandığına dair yedinci bapta sonra sekizinci bab olarak "باب النهي عن دخول المسجد بريح الثوم وتغطية الفم" Sarımsak kokusuyla mescide girmenin yasaklanması ve namazda ağzı kapatma babı gelmesi gerekirken, *Kur'ân-ı Kerîm* bölümünde yer alan "باب النهي عن الصلاة بعد الصبح" Sabah ve ikindi namazlarından sonra namaz kılınmanın yasaklanması babını zikretmiş ve bu bapta bulunan hadisleri şerh etmiştir.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/355, 2/26, 368, 441, 4/32, 146.

⁴⁷¹ Buhârî "Vahy", Müslim, "İmân", Ebû Dâvûd "Tahâret", Mâlik "Namaz Vakitleri" başlıklarıyla kitaplarına başlamışlardır. Tirmizî ise "Tahâret" ile başlamış olsa da ilk babı "abdestsiz namaz kabul olunmaz" konusudur.

⁴⁷² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/353; *el-Kabes*, 1/75.

⁴⁷³ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 2/613; *el-Mesâlik*, 5/145.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1031; *el-Mesâlik*, 6/543.

Yaptığı bu takdim ve tehirle ilgili şu bilgiyi verir: “*Sabah ve ikindi namazlarından sonra nafile kılmanın yasaklanmasına dair bab*, Yahyâ b. Yahyâ rivayetinde daha sonra gelmektedir. Konu bütünlüğüne daha uygun olması için bu babı *öğle sıcağında namaz kılmanın yasaklanmasına dair babın* peşi sıra zikretmeyi uygun gördük.”⁴⁷⁵

İbnü'l-Arabî, *Muvatta*'daki bazı bablarda yer alan hadisleri hiç şehr etmemiştir. Mesela *Bayram namazları kitabının* başında bu bölümde yedi bab olduğunu ifade etmesine rağmen diğer bablarla ilgili hususlara temas etmiş, ancak *Bayram namazlarından önce ve sonra başka namaz kılmaya müsaade edilmesi* şeklinde yer alan altıncı baba hiç yer vermediği görülmüştür.⁴⁷⁶

İbnü'l-Arabî'nin zaman zaman ilave kitap ve bab başlıkları koyduğu da olmuştur. *Muvatta*'da *Tefsir Bölümü* olmamasına rağmen İbnü'l-Arabî *el-Kabes* isimli *Muvatta*' şerhine *Kitâbu't-Tefsîr* bölümü ilave etmiştir. İbnü'l-Arabî'nin verdiği bilgiye göre *Kitâbu't-Tefsîr* bölümü, İmâm Mâlik'in öğrencilerinden Abdullâh b. Nâfi' es-Sâiğ el-Mahzûmî'nin (öl. 206/822) hocasından tefsire dair derlediği rivâyetlerden müteşekkildir. İbnü'l-Arabî ise bunları ikinci Şam ziyareti esnasında hocası Ebû Abdillâh el-Masîsî'den alarak kaydetmiştir. İmâm Mâlik'in tefsire dair görüşlerinin genel olarak Kur'ân ilimleriyle ilgili olduğunu, ancak kendisinin bu rivâyetleri niteliklerine bağlı olarak farklı eserlerde kullanmaya ve sûre sırasına göre tasnif etmeye karar verdiğini belirtmiştir. Böylelikle bu rivâyetlerden akâidle ilgili olanları *Kitâbü'l-Müşkileyn* adlı eserinde, ahkâma dair olanları *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli kitabında ve çeşitli konuları içeren rivâyetleri ise İmâm Mâlik'in *Muvatta*'da (*Kitâbu'l-Câmi'*) uyguladığı metodu takip ederek *el-Kabes* isimli *Muvatta*' şerhinde zikretmiştir.⁴⁷⁷ Bu başlık altında Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, A'râf, Tevbe,⁴⁷⁸ Yûnus, Hûd, Yûsuf, Ra'd, İbrâhîm, Hicr, Nahl, İsrâ,⁴⁷⁹ Kehf,

⁴⁷⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/451-462. *el-Kabes*'te bahsedilen bablarda takdim ve tehir yapmayarak onları kendi yerlerinde zikretmiştir. (*el-Kabes*, 1/107, 112, 422)

⁴⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/257-269. *el-Kabes*'te herhangi bir bab ismi zikretmeksizin üç sayfaya yakın bilgi vermiştir. (*el-Kabes*, 1/371)

⁴⁷⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1047. Ayrıca bk. Büşra Refas Türkmen “*İmâm Mâlik'in Muvatta İsimli Eserinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi*” (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 19, 20.

⁴⁷⁸ Bu sure için Berâe ismini kullanmıştır.

Mü'minûn,⁴⁸⁰ Nûr, Şu'arâ,⁴⁸¹ Neml, Kasas, Sebe', Yâsîn, Câsiye ve Fetih surelerini izah etmeye çalışmış, Fetih'ten sonrakilere hiç yer vermemiş, kimi surelerde sadece bir veya birkaç ayetle ilgili açıklamalarda bulunmakla iktifa etmiştir.⁴⁸² *el-Mesâlik*'te ise "Tefsir Bölümü" adlı bir başlık bulunmamaktadır.

Muvatta'ın *Namaz Kitabı* bölümünde "قدر القراءة في صلاة الظهر" ve "قدر القراءة في صلاة العصر" isimli bab başlıkları yer almamasına rağmen bu başlıkları kullanmış ve altlarında *Muvatta*' dışında geçen şu iki hadisi zikretmiştir: Hz. Peygamber öğle namazının ilk iki rek'atında Fâtihatü'l-Kitâb ile beraber birer sûre okur, birinci rek'atta uzunca, ikinci rek'atta ise kısa bir sûre okurdu. Gizli okuduğu âyetleri bazen bize işittirirdi. İkinci namazında da (ilk iki rek'atta) Fâtihatü'l-Kitâb ile beraber birer sûre tilavet eder, birincisinde uzun, ikincisinde kısa sûre okurdu. Sabah namazının ilk rek'atında kıraati uzatır, ikincisinde kısaltırdı.⁴⁸³ Diğer rivayet şudur: Biz Habbâb b. Eret'e: Rasûlullâh öğle ile ikinci namazlarında (Kur'ân) okur muydu? diye sorduk. Evet dedi. Biz: Bunu nasıl anladınız dedik. Sakalının hareket etmesinden dedi.⁴⁸⁴ Müellif daha sonra da zikrettiği bu hadisleri şerh etmiştir.⁴⁸⁵

Aynı bölümde beş vakit namazdan sadece akşam, yatsı ve sabah namazlarında cehri olarak tilavet edilen kıraatla ilgili bab başlıkları yer almaktadır. Öğle ve ikinci namazlarında kıraat gizli olduğu için Hz. Peygamber'in ne okuduğunun bilinmesi zordur. Herhalde İbnü'l-Arabî öğle ve ikinci namazlarında kıraat isimli bab başlıkları açarak buna dair rivayetlerin olduğunu göstermek istemiştir.

Yine *Muvatta*'ın *Talâk Kitabı* bölümünde "باب ما يجوز إيقاعه من الطلاق" isimli bir bab olmamasına rağmen İbnü'l-Arabî birinci baktan sonra böyle bir bab

⁴⁷⁹ Bu sure için Sübhân ismini kullanmıştır.

⁴⁸⁰ Bu sure için Kad eflaha ismini kullanmıştır.

⁴⁸¹ Bu sure için Zulle ismini kullanmıştır. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli eserinde yukarıda zikredilen isimleri değil de bilinen sure isimlerini kullanmıştır.

⁴⁸² İbnü'l-Arabî, *el-Kâbes*, 1047-1081.

⁴⁸³ Buhârî, "Ezân", 96; Müslim, "Salât", 154.

⁴⁸⁴ Buhârî, "Ezân", 97.

⁴⁸⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/353-355.

oluşturmuştur.⁴⁸⁶ Muvatta'da *Kitâbu'r-Rehn* ve *Kitâbu'l-Hibe* isimli başlıklar bulunmamaktadır. Rehin ve hibe ile ilgili hadisler, *Kitâbu'l-Akdiyenin* içerisinde zikredilmişken İbnü'l-Arabî *Kitâbu'r-Ruhûn* ve *Kitâbu'l-Hibe* isimli başlıklar oluşturmuş ve buna dair açıklamalarını burada zikretmiştir.⁴⁸⁷ Ancak *Kitâbu'r-Ruhûn* ve *Kitâbu'l-Hibe* isimli konular *Akdiyenin* bir parçasıdır. *Kitabu't-Tefsîr* ise *Muvatta*'da hiç olmayan bir bab başlığıdır.

Bazen *terceme* başlığı altında, İmâm Mâlik'in bir hadisi neden o bab kapsamında zikrettiğini izah etmeye çalışır. Mesela *Muvatta*'da باب ما لا زكاة فيه من takı/süs eşyası (mücevher), külçe altın ve anbere zekât gerekmemesi isimli babta: “Rasûlullâh'ın hanımı Hz. Aîşe, kardeşinin yetim kızlarına evinde bakardı. Kızların süs için mücevherleri vardı, Hz. Aîşe bunların zekâtını vermezdi”⁴⁸⁸ rivayeti mevcuttur. İbnü'l-Arabî "تتبيه على الترجمة" başlığı altında şu açıklamaları yapmıştır:

İmâm Mâlik bu hadisi yine Hz. Âişe'den gelen şu rivayetin geçersiz olduğunu belirtmek için burada zikretmiştir: Hz. Âişe'nin huzuruna girmiştik. Âişe dedi ki: Rasûlullâh yanıma girdi. Ellerimde büyük gümüş yüzükler gördü de: “Bu nedir Ya Âişe!” dedi. Ben de: Onları senin için süsleneyim diye yaptım, Ya Rasûlallâh! dedim. Hz. Peygamber: “Onların zekâtını veriyor musun?” diye sordu. Ben de: Hayır (dedim) veya başka bir şey söyledim. O da: “O ateşe girmen için sana yeter” buyurdu.⁴⁸⁹ İmâm Mâlik: “Hz. Âişe zinet eşyasının zekâtının verilmesi gerektiğini

⁴⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/544. İbnü'l-Arabî, bu babı Bâcî'den alıntı yaparak kitabına almıştır (Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücebî el-Bâcî (öl. 474/1081), *el-Müntekâ şerhu Muvatta*, (Mısır: Matbaatü's-Saâde, Birinci Baskı, I-VII, 1331), 4/2, 3).

⁴⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/310, 448; *el-Kabes*, 3/902, 937.

⁴⁸⁸ *Muvatta*, “Zekât”, 10.

⁴⁸⁹ Ebü Dâvûd, “Zekât”, 3. Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, “Zekât”, I, 547 (1437. hadis). Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahih olup, bunu tahric etmemişlerdir (Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünen*, 9, nşr. Abdullâh Hâşim Yemânî, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1386/1966), “Zekât”, 2/105). Dârekutnî, hadisin ravilerinden Muhammed b. Atâ için “meçhuldür” ifadesini kullanmıştır. Beyhakî ise “Burada sözü edilen kişi Dârekutnî'nin dediği Muhammed b. Atâ değil, Muhammed b. Amr b. Atâ'dır. Bu kişi bilinen bir ravidir” (Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, “Zekât”, 7548. hadis, 4/235). Elbânî bu hadisin sahih olduğunu söylemiştir (Muhammed Nâsîrüddin Elbânî, *Sahîhu Süneni Ebî Dâvûd*, (Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 1419/1998), 1/429). İbnü'l-Arabî mezhebinin kurucusu İmâm Mâlik'in görüşüne aykırı hareket etmemek için bu hadisi batıl saydığı söylenebilir. Zira süs eşyasının zekâtıyla ilgili olarak İmâm Mâlik şöyle der: Külçe altın, altın veya gümüş cinsinden mücevheri olan kişi eğer bunları kullanmıyorsa her sene kırkta bir üzerinden zekâtını verir. Zekât için nisap miktarı olan yirmi dinar altın veya iki yüz dirhem gümüş değerinden aşağı ininceye kadar

ifade eden hadisi Rasûlullâh'tan işitseydi, kardeşinin yetim kızlarına ait mücevherlerin zekâtını vermemezlik yapmazdı” demiştir.⁴⁹⁰

İbnü'l-Arabî zaman zaman bir babın altında zikredilen hadislerle söz konusu bab başlığı arasında bağlantı kurmaya çalışmaktadır. İmâm Mâlik *Kuşluk namazıyla ilgili rivayetler* başlığı altında şu hadisi zikretmiştir: Enes b. Mâlik anlatıyor: “Ninem Müleyke, Rasûllâh'ı yemeğe davet etmişti. Yemekten sonra Rasûlullâh: “Kalkın, size namaz kıldırayım!” buyurdu. Kalktım, çok eski olduğu için kararmış hasırımızı alarak suyla sildim. Bunun üzerine Hz. Peygamber de ayağa kalktı. Ben ve yetim arkasına, ninem de daha geriye saf yaptık. Rasûlullâh bize iki rekât namaz kıldırıp ayrıldı.”⁴⁹¹ İbnü'l-Arabî burada şu bilgiyi vermiştir: Enes b. Mâlik'in rivayetinde “kuşluk namazı” ifadesi geçmemesine rağmen İmâm Mâlik mezkûr hadisi bu başlık altında zikretmiştir. Bahse konu hadiste “Ninem Müleyke, Rasûlullâh'ı yemeğe davet etmişti” ifadesi geçmektedir. -Gündüzün diğer vakitlerini kapsama ihtimali bulunsa da- Hz. Peygamber'in yemeğe davet edildiği zaman diliminin kahvaltıyı da kapsayacak şekilde sabahın erken vakitlerinin olması kuvvetle muhtemeldir. Bu kuvvetli olasılıktan hareketle İmâm Mâlik bu namazın kuşluk namazı olduğu sonucunu çıkarmıştır.⁴⁹²

“Terceme” başlığı altında bir takım fikhî hükümler çıkardığı da olmuştur. Hz. Peygamber'in Fâtiha Suresinin önemini Übeyy b. Ka'b'a öğrettiği hadisle⁴⁹³ ilgili olarak “ما جاء في أم القرآن” babında “الترجمة” başlığı altında şu izahı yapmaktadır: “Rasûlullâh'ın Übeyy b. Ka'b'a “Namaza başlayınca ne okursun?” sorusuna karşılık Übeyy'in “Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn... diye başlayıp Fâtihayı sonuna kadar okurum” şeklindeki cevabı, namazda Fatihanın nerede okunacağına tayin edildiğine ve bismelenin Fâtiha Suresinden bir ayet olmadığına ve eûzü billâhi mine's-

zekâtını vermeye devam eder, bu miktardan azalınca zekâtın düşer. Takmak için değil de bulundurmak için aldığı süs eşyasının da zekâtını vermek icap eder. Sahibinin kullanacağı, ancak tamir ihtiyacından dolayı bekletilen külçe altın ve süs eşyalarına, kullanılan süs eşyaları gibi zekât düşmez. İmâm Mâlik'e göre inci, misk ve anber gibi zinet eşyasının tamamı zekâtın muafıdır (*Muvatta'*, “Zekât”, 11).

⁴⁹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/32, 33; *el-Kabes*, 2/462, 463.

⁴⁹¹ *Muvatta'*, “Kasru's-Salât”, 31. Ayrıca bk. Buhârî, “Ezân”, 161; Müslim, “Mesâcid”, 266.

⁴⁹² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/95; *el-Kabes*, 1/337.

⁴⁹³ *Muvatta'*, “Salât”, 37. Ayrıca bk. Buhârî, “Tefsîr”, 1 (Fatiha Suresi).

şeydâni'r-racîm'in de okunmaması gerektiğine kesin bir delildir. İmâm Mâlik hadisi bu maksatla burada zikretmiştir.⁴⁹⁴

İbnü'l-Arabî, zaman zaman bab başlıklarının irabları hakkında bilgiler verir. *Tahâret Kitabının* üçüncü “الطهور للوضوء” babının okunuşuyla ilgili 4 olasılık olduğunu belirttikten sonra kendi görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “Bu bab başlığının okunuşu “باب الطَّهْوَرِ لِلْوُضُوءِ” ط harfinin fetha, و harfinin ise zammesi şeklindedir.” Ravilerin bu bab başlığına hareke vermemelerini de şu şekilde izah etmiştir: Raviler ya cehaletleri ya da meseleyi bilmelerine rağmen gafletleri sebebiyle zabt etme ihtiyacı duymamışlardır. الفعول Kalıbı fe harfinin zammesiyle okunduğunda fiili, fe harfinin fethasıyla okunduğunda ise mef'ûl-u bihi ifade eder. Buradaki mef'ûl-ü bih sudur.⁴⁹⁵

Yine “الأمرُ بالوثرِ” *Vitir Namazının Emredilişi* babının okunuşuyla ilgili olarak şu açıklamaları yapmıştır: “Vav harfinin fetha ve kesresiyle olmak üzere vitir kelimesinin iki şekilde okunuşu vardır. Her iki durumda te harfi sakindir. Necd halkı vav harfinin fethası, Hicaz halkı ise kesresiyle okumuştur. Vav harfinin fethası ile الوثر şeklinde okunduğunda ikincisi olmayan tek, eşsiz; vav'ın kesresi ile الوثر şeklinde okunduğunda ise intikam peşinde koşmak veya kanının intikamını istemek anlamına gelmektedir.”⁴⁹⁶

İbnü'l-Arabî zaman zaman ana başlıklar yani kitaplar hakkında yorumlarda bulunmuştur. İmâm Mâlik, hemen hemen diğer hadis kitaplarında bulunmayan “كتاب الجامع” *Muhtelif Konular Kitabı* şeklinde *Muvatta'*da bir başlık oluşturarak farklı konularla ilgili rivayetleri burada zikretmiştir. İbnü'l-Arabî bu başlıkla ilgili şu izahı getirmiştir: Hadis tasnifinde belirli konuların dışında muhtelif meseleleri izah etmek için “كتاب الجامع” ismini ilk defa kullanan kişi İmâm Mâlik'tir. Bu şekilde bir başlık kullanmanın iki faydası vardır:

Birincisi, Mâlik belirli bir konuya bağlı kalma sınırlamasından kurtulmuş olup serbest hareket etme imkânı bulmuştur.

⁴⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/368; *el-Kabes*, 1/229, 230.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/51, 52; *el-Kabes*, 1/138.

⁴⁹⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/5.

İkincisi ise tasnif edilen kitaplar genelde emir/nehî, ibadet-muamelat ve cinayetler şeklinde nevilere ayrılmakta ve benzer konuları ihtiva eden rivayetler mezkûr başlıklar altında tadat edilmektedir. Ancak konu bütünlüğü bozulduğu için belirtilen başlıklar altında zikredilemeyen rivayetlerin küçük başlıklar oluşturularak buralarda zikredilme imkânı bulunmamaktadır. İşte İmâm Mâlik bu ihtiyacı karşılama adına belirli konulara girmeyen değişik rivayetleri *Muhtelif Konular* bölümü oluşturarak serbestçe ifade edilebilme imkânı bulmuştur.⁴⁹⁷

İbnü'l-Arabî, İmâm Mâlik'in *Muvatta*'daki bab başlıklarını oluşturmasında yaşadığı dönemdeki dini hayat ve sosyal olayların da etkisinin olduğunu ifade etmektedir. Şöyle ki diğer hadis müellifleri kitaplarında cehennemle birlikte cennetle ilgili başlıklar oluşturmaktadırlar. Ancak İmâm Mâlik *Muvatta*'da sadece “ ما جاء في ” başlığını kullanmıştır. İbnü'l-Arabî bunu şu şekilde izah etmiştir: Müellif yaşadığı dönemdeki insanların durumuna bakar, eğer insanlar ibadet ve taatlerine dikkat ediyorsa onları teşvik etme adına cennetin özelliklerinin anlatıldığı rivayetleri zikreder. Şayet günahlara dalmış, Allah'tan uzaklaşmış ve Allah'ın rahmetine güneverek günah işlemeyi alışkanlık haline getirmişlerse, onları uyarma adına cehennemin özelliklerinin anlatıldığı rivayetleri zikrederler. İşte İmâm Mâlik kendi yaşadığı dönemdeki insanların durumuna bakmış, günahlara daldıklarını ve idarecilerin zulmettiğini gördüğü için onları uyarma adına “ ما جاء في ” başlığını kullanarak sadece cehennemin özelliklerinin anlatıldığı rivayetleri aktarmıştır.⁴⁹⁸

“باب الاستمطار بالنجوم” Bab başlığı örneğinde olduğu gibi İmâm Mâlik bazen tahrim, ruhsat, kerahet vb. kelimeleri kullanmadan bab başlıkları oluşturmaktadır. İbnü'l-Arabî Mâlik'in bu şekilde oluşturduğu başlıklarla ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Mâlik “باب كراهية الاستمطار” veya “باب جواز الاستمطار” şeklinde cevaz veya tahrim manasına gelebilecek bir kelime yerine “باب الاستمطار بالنجوم” genel bir ifade kullanmıştır. Çünkü bu tarz hüküm içermeyen başlıkları kendi nazarında câiz ve haram olma ihtimali bulunan durumlar için kullanır. Bir şeyin caiz olduğunu ifade

⁴⁹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1082.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1193.

etmek istediğinde “باب جواز كذا” haram ve yasak olduğunu belirtmek istediğinde ise “باب تحريم كذا”⁴⁹⁹ ifadelerini kullanmıştır.

Zaman zaman İmâm Mâlik’in koyduğu bab başlıklarını eleştirdiği de olmuştur. Mesela *Sabah namazında kunut* başlığını kullanmasına rağmen -bu başlık altında- sabah namazında kunut dualarının okunacağına dair herhangi bir rivayeti almadığı gibi aksine bu başlıkla uyumlu olmayan İbn Ömer’in fiili⁵⁰⁰ uygulamasını zikretmiştir.⁵⁰¹ Yani özet olarak; bu başlığı kullanan bir kişi, onun altında anlamı destekleyen rivayetleri zikretmesi gerekirdi. Dolayısıyla başlık ile altında zikredilen rivayetler arasında uyum olmadığını ifade etmek istemiştir.

İbnü’l-Arabî, Buhârî ve Müslim’in hayz kitabının başında “Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki: “o bir ezadır (rahatsızlıktır)”⁵⁰² ayetine değindiklerini ifade ettikten sonra şu açıklamayı yapmıştır: “İmâm Mâlik de hayz konusunun girişinde Buhârî⁵⁰³ ve Müslim’in yaptığı gibi zikredilen ayeti tefsir ederek başlamalıydı.⁵⁰⁴ Yine teyemmümle ilgili “التَّيْمُّمُ” başlığı yerine “باب سبب نزول آية التَّيْمُّمِ” başlığını kullanması daha isabetli olurdu diyerek kendi görüşünü ifade etmiştir.⁵⁰⁵

Diğer *Muvatta’* ravilerinin kullandığı bab başlıklarına da işaret ettiği olmuştur. Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî’nin “وقوت الصلاة”, İbn Bükeyr el-Mısrî’nin “باب وأوقات الصلاة” ve İbnü’l Kâsım’ın “وقت الصلاة” başlıklarını kullandığını belirtmiştir.⁵⁰⁶

Bazen Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî’nin kullandığı bab başlıklarını eleştirir. Mesela *Cihâd* bölümünde *Allah yolunda yapıldığı halde hoş karşılanmayan davranış* şeklinde bab başlığı bulunmaktadır. İbn Bükeyr ve Ka’nebî ise bunun yerine “باب ما يُكره من الرجعة في الشيء يُحمل عليه في سبيل الله” *Allah yolunda kullanılmak üzere verilen bir malın sahibi tarafından geri alınmasının*

⁴⁹⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1182.

⁵⁰⁰ İbn Ömer’in fiili uygulaması şu rivayettir. Nâfi: “Abdullâh b. Ömer hiçbir namazda kunut duası okumazdı” demiştir (*Muvatta’*, “Kasru’s-Salât”, 48).

⁵⁰¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/121, 122. Bu bilgileri kaynak belirtmeksizin Bacî’den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-Müntekâ*, 1/281)

⁵⁰² Bakara, 2/222.

⁵⁰³ Buhârî “Hayz Kitabına” Bakara, 2/222. ayeti ile başlamış, Müslim ise “Hayz Kitabının” 16. hadisinde mezkûr ayeti zikretmiştir.

⁵⁰⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/252.

⁵⁰⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/231.

⁵⁰⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/355, 356.

mekruh oluşu ismini kullanmışlardır. İbnü'l-Arabî bunların kullandığı bab başlığının daha isabetli olduğunu söylemiştir. Bu başlık altında şu rivayeti zikretmişlerdir: Ömer b. el-Hattâb bir atını Hak yolunda tesadduk etmiş. Sonra onun satılacağını anlayınca satın almak istemiş ve Rasûlullâh'a bunu sormuş. Efendimiz: "Onu satın alma! Sadakandan dönme"⁵⁰⁷ buyurmuşlar.⁵⁰⁸

Müellif, bazen "الترجمة" başlığı altında bab başlıklarıyla ilgili değerlendirmeler değil de *Muvatta'* da zikredilen bir hadisin ifade ettiği manayı başka bir rivayetin desteklediğini belirtmek için kullanmaktadır. *Gece namazı* başlığı altında Hz. Aişe'nin Rasûlullâh'tan rivayet ettiği şu hadisi zikretmektedir: "Gece namaz kılmayı adet edinen kimse uyuyakalır da teheccüd namazına kalkamazsa, Allah ona teheccüd sevabını yazar, uyuması da sadaka sayılır."⁵⁰⁹ Bu rivayeten sonra "الترجمة" başlığı altında şu açıklamaları yapmaktadır: "Allah dileyseydi zaman ve mekânları fazilet bakımından birbirine eşit yapabilirdi. Fakat hikmetinin enginliği, rahmetinin genişliği sebebiyle zaman ve mekânları ecir ve mükafaat yönünden bazılarını diğerlerine üstün kılmıştır. Hz. Ebû Bekir'in şu ifadesi buna işaret etmektedir: Allah için gece yapılan bazı ameller vardır, Allah onları gündüzleri kabul etmez. Gündüz yapılan bazı ameller de vardır ki, onları da geceleri kabul etmez."⁵¹⁰ Gece yapılan ameller; akşam, yatsı ve sabah namazları, Arafat'ta vakfeye durmak, Müzdelife ve Mina'da geceleme; gündüz yapılan ameller ise öğle ve ikinci namazları ile gündüz tutulan oruçtur."⁵¹¹

İbnü'l-Arabî bazen de *Muvatta'* da yer alan bab başlıkları ile diğer kitaplardaki bab başlıklarını karşılaştırır. Mesela *Muvatta'* da *Talebü'l-ilimle ilgili gelen rivayetler* şeklinde bir bab başlığı bulunmaktadır. Müellif bu başlık altında şu açıklamaları yapmaktadır: Bu bab başlığı altında zikredilen hadislerin çoğu sahih olmadığı için Mâlik sadece bir hadis almakla yetinmiştir. Diğer müellifler ise birçok hadis zikretmişlerdir. İlim talep etmenin fazileti konusunda itimad edilecek

⁵⁰⁷ *Muvatta'* (Ebû Mus'ab Rivayeti), Hadis no: 966, 1/380; Buhârî, "Zekât", 59; Müslim, "Hibât", 1.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/97, 98.

⁵⁰⁹ *Muvatta'*, "Salâtü'l-Leyl", 1. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, "Salât", 308; Nesâî, "Kıyâmu'l-Leyl", 61.

⁵¹⁰ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (öl. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, nşr. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, İkinci Baskı, 1423/2002), 1/71.

⁵¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/483; *el-Kabes*, 1/285.

rivayetlerden en sahîh olanı şudur: “Her kim ilim tahsil etmek amacıyla bir yola gidecek olursa Allah onu cennet yollarından bir yola sokmuş olur.”⁵¹² (Mâlik sadece bir bab başlığı ile yetinirken) Buhârî “ما جاء في الرّحلة في طلب العلم”, “ما جاء في فضيلة طلب العلم”, “ما جاء في سماع العلم” ve “ما جاء في العلم” şeklinde bab başlıkları kullanarak bu konuda hem nicelik hem de nitelik olarak sağlam bir yol takip etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî (öl. 430/1038) de *Riyâzetü’l-müte’allimîn*⁵¹³ isimli kitabında aynı yolu takip ederek ilimle ilgili birçok başlık kullanmıştır. Mezkûr kitap hacim olarak küçük olsa da muhteva olarak önemli bilgiler içermektedir. Yine Tûsî’l-Ekber de (Gazzâlî öl. 505/1111) *İhyâ’ü ’ulûmi’d-dîn* adlı kitabının ilim bölümünde başkasının herhangi bir söz söylemesine hacet bırakmayacak şekilde بوب في فرض طلب العلم، وما هو في نفسه واداب العالم والمتعلم isimli başlıklar oluşturmuştur.⁵¹⁴

Netice olarak, İbnü’l-Arabî konuyla ilgili hadisleri zikrettikten sonra genelde *terceme* başlığı altında ilgili bab başlıklarıyla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. *Muvatta*’ın bab tertibine uymaya çalışsa da bazen anlam bütünlüğü olması açısından bablar arasında takdim tehirler yapmış, zaman zaman ilave kitap ve bab başlıkları koymuştur. Bu çerçevede *Muvatta*’da *Tefsir Kitabı* olmamasına rağmen *el-Kabes* isimli şerhine *Kitâbu’t-Tefsir* bölümünü ilave etmiştir, bu başlık altında bazı sürelerin izahını yapmış, kimi surelerde sadece bir veya birkaç ayetle ilgili açıklamalarda bulunmakla iktifa etmiştir. Bab başlığı altında zikredilen hadisler ile bab ismi arasında alaka kurmaya çalışmış, zaman zaman bab başlıklarının irabı hakkında bilgiler vermiştir. İmâm Mâlik ile Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî’nin kullandığı bab başlıklarını eleştirdiği de olmuştur. Aynı konuda diğer *Muvatta*’ ravilerinin kullandığı bab başlıkları hakkında da bilgiler aktarmış, bab başlıklarından hareketle bir takım fikhî hükümler çıkardığı da olmuştur. Buhârî, Ebû Nuaym ve Gazzâlî gibi bazı müelliflerin isimlerini zikrederek bu müelliflere ait kitaplar ile *Muvatta*’ın bab başlıklarının mukayesesini yapmıştır.

⁵¹² Ebû Dâvûd, “İlim”, 1. Ayrıca bk. Buhârî, “İlim”, 10.

⁵¹³ Bahse konu eser, kaynaklarda Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin kitapları arasında zikredilmektedir.

⁵¹⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/600, 601. Buhârî’nin *Sahîhi*’nin üçüncü kitabı “Kitâbu’l-İlm”dir. Farklı konuları muhteva elli küsur bab başlığı içermektedir. Yine “Kitâbu’l-İlim” de *İhyâ*’nın ilk kitabı olup, Gazzâlî burada ilme dair birçok konuyu farklı başlıklar altında işlemiştir.

Şarihler hadis kitaplarında yer alan rivayetleri açıklarken farklı yol ve yöntemler takip etmişlerdir. Ancak şerhler genellikle ilgili hadisi açıklayan âyet veya başka bir hadis varsa bunlardan yararlanma, anlaşılması zor kelimelerin sözlük mânaları üzerinde durma, sufilerin görüşlerinden istifade etme, rivayetin içerdiği itikadî veya amelî hükmü belirtme, zahiren birbirine zıt gibi görünen hadisleri uzlaştırma gibi hususlara işaret edilerek telif edilmiştir. Bir sonraki bölümde İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta'* şerhlerinde hadisleri açıklarken yukarıda zikredilen yöntemlerden genelde hangilerine başvurduğu üzerinde durulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSLERİ ŞERH ETME YÖNTEMİ

Bilindiği üzere Müslümanların nazarında hadisler, Kur’ân-ı Kerîm ile birlikte temel kaynak olarak kabul edilmektedirler. Bu sebeple İslâm âlimleri Kur’ân’ı-Kerîm’in yanında Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerini ihtiva eden hadis külliyyatına değer vermişler, onların doğru anlaşılması ve yorumlanması için büyük çaba sarf etmişlerdir.

Hadislerin tedvin ve tasnifinden sonra âlimler rivayetlerin doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması için büyük bir çaba içerisine girmişler ve hadisleri şerh etmeye başlamışlardır. İlk hadis şerhlerinin daha ziyade dil ve muhteva ağırlıklı oldukları söylenebilir. Ancak sadece sathi bir dilbilgisiyle şerh yazmak hadislerin doğru anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü “dini metinler, hukuki ifadeler, felsefi ve hikemi sözler gerek cümle yapısı, gerekse kelimeleri bakımından diğerlerinden farklı bir yapıya sahiptirler. Bilhassa mukaddes dini metinler birçok manalar ihtiva etmektedirler. Basit bir dil bilgisi ve sathi bir dini kültürle, aslına uygun, hatasız ve eksiksiz anlaşılması mümkün olmamaktadır. Bu özelliği sebebiyle onların çeşitli yönlerden açıklamalarının yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.”⁵¹⁵

Hadis metinlerinin yapısıyla ilgili şu hususun da altının çizilmesinde fayda bulunmaktadır: “Hadislerin sübûtu ve sahihliği tartışmalarıyla birlikte delâlet probleminin de bulunduğu bir gerçektir. Hz. Peygamber’in sarf ettiği bir sözün farklı lafızlarla nakledilmesi, ilk ravilerin hadisleri lafzen değil mana ile rivâyet etmesi, şifâhî rivâyetlerin daha sonra yazılı metinlere dönüşmesi, bir kısmının yazı ile tespitinin gecikmesi gibi hususlar”⁵¹⁶ hadisleri anlamak için müstakil bir yöntemle ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Hadis ilminde kullanılan şerh terimi “bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah

⁵¹⁵ Yardım, *Hadis*, 2/118.

⁵¹⁶ Mehmet Görmez, “*Hadislerde Delâlet Sorunu*” Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004), 227.

etmek, i'rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek” gibi anlamlarda kullanılır.⁵¹⁷

İslâmî ilimler tarihinde hadîs kitaplarının tedvin ve tasnif faaliyetlerinde sonra hadîslerin doğru anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik sistemli bir şekilde şerh çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Şerh faaliyetleri tarihî süreç içerisinde hemen hemen hiçbir dönem sekteye uğramadan günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Farklı metot ve yöntemler takip edilse de şerhler genellikle ilgili hadisi açıklayan âyet veya başka bir hadis varsa bunlardan yararlanma, anlaşılması zor kelimelerin sözlük mânaları üzerinde durma, kelimeleri Arap şiiiriyle izah etme ve dil âlimlerinin görüşlerine başvurarak açıklama, sufilerin görüşlerinden istifade etme, rivayetin içerdiği itikadî veya amelî hükmü belirtme, zahiren birbirine zıt gibi görünen hadisleri uzlaştırma gibi hususlara işaret edilerek telif edilmiştir.

Bu bölümde, İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta'*da geçen hadisleri şerh ederken yukarıda bahsi geçen unsurlardan hangilerini ne oranda kullandığı ve şerh metodunda ağırlıklı olarak başvurduğu yöntemlerin neler olduğu üzerinde duracağız.

3.1. LAFZİ MANANIN TESPİTİ

Hadislerin doğru yorumlanabilmesi ve üzerlerine hükümler bina edilebilmesi için öncelikli olarak metinleri oluşturan kelimelerin veya kavramların luğavî ve ıstılâhî manalarının doğru bir şekilde ortaya konması önem arz etmektedir. Yine anlamın tespiti için başvurulan yöntemlerden biri de metinlerin/kelimelerin dil ve gramer açısından tahlilinin yapılmasıdır. İbnü'l-Arabî de hadis metinlerinin doğru anlaşılması için lafzî manalar üzerinde durmuştur.

3.1.1. Garip Kelimeleri Açıklaması

Hadis metinlerinin doğru bir şekilde anlaşılmasının ilk aşaması, metinlerdeki kelimelerin tahlilinin iyi yapıp anlamlarının ortaya konmasıdır. Sahâbiler manasını bilemediği veya anlayamadığı kelimeleri Allah Rasûlü'ne sorarlardı. Ancak Hz.

⁵¹⁷ Mehmet Efendioğlu, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/559.

Peygamber'in vefat etmesi, İslâm coğrafyasının fetihlerle birlikte hızlı bir şekilde genişlemesi, müntesipleri arasına Arapça'yı bilmeyen çeşitli kültür ve milletlere mensup insanların katılması gibi sebepler, müellifleri hadislerde geçen ve manası anlaşılamayan ifadeler üzerine eserler yazmaya sevk etmiştir.

İslamî ilimler içerisinde özellikle hadis edebiyatı alanında önemli sayılabilecek kaynakların başında *Garîbu'l-Hadîs* adıyla bilinen kitaplar gelmektedir. *Garîbü'l-hadîs* ilmi, hadis metinlerinde geçen az kullanılması sebebiyle anlaşılması zor ve izahı gereken kelimeleri açıklamayı konu edinir. Hadislerdeki garîb kelimeler üzerinde ilk defa tebu't-tâbi'in neslinden Şu'be b. Haccâc (öl. 160/776), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/777) ve Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) durduğu ifade edilmiştir.⁵¹⁸

Garîbü'l-Hadîs ilmi, mezkûr müelliflerden sonra ivme kazanarak gelişmiş ve hicri ikinci asırdan itibaren müstakil bir ilim dalı haline gelmiştir. Bu ilimle iştigal edenler daha çok Ehlü'l-Garîb veya Ashâbu'l-Garîb isimleriyle anılmışlardır.⁵¹⁹ Ahmed b. Hanbel'e rivayet ettiği hadisteki bir kelimenin anlamı sorulduğunda "Ashâbu'l-Garîbe (lügat âlimlerine) sorun. Ben Rasûlullâh'ın bir sözü hakkında zan ile konuşup hata etmeyi doğru bulmam" cevabını vermiştir.⁵²⁰

*Garîbü'l-Hadîs*e dair yazılan kitaplarda bir kelimenin sadece sözlük anlamıyla yetinilmeyip arap dilcilerin sözlerinden, eski Arap şairlerinin şiirlerinden örnekler verilerek o kelimenin edebî incelikleri üzerinde durulmuştur. Bu da esasen *Garîbü'l-Hadîs*in, dil ve lügat ilimlerinin bir konusu olduğunu göstermektedir. Bu sebeple *Garîbü'l-Hadîs* adlı eserlerin müelliflerinin büyük çoğunluğunu dil ve lügat âlimleri oluşturmaktadır.⁵²¹

İbnü'l-Arabî de hadislerde geçen garip kelimeleri açıklamaya önem vermiş, şerhini yapacağı hadisten sonra *Arabiyye* isimli bir başlık açmış, bu başlık altında kelimelerin sözlük/ıstilahî anlamlarına ve bazı gramer bilgilerine yer vermiştir.

⁵¹⁸ Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, 146. Hâkim'e göre *garîbü'l-hadîs* konusunda ilk defa eser yazan Nadr b. Şümeyl'dir (öl. 203/819).

⁵¹⁹ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 112.

⁵²⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 272.

⁵²¹ M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 13/376.

Bazen bu bilgileri *Arabiyye* yerine *Nükte Luğaviyye*, *Fâide Luğaviyye*, *Tebyîn* gibi başlıklar altında verdiği olmuştur. Bu malumatları özellikle dil alanında uzman Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (öl. 175/791), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. İshâk es-Sikkît (öl. 244/858), Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889), Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî (öl. 401/1011) gibi âlimlerden nakleder. Ayrıca müellifin Arapça dil bilgisi konusunda *Mesâilü kitâbi mülcieti'l-mütefakkihîn ilâ ma'rifeti gavâmizi'n-nahviyyîn ve'l-lüğaviyyîn*⁵²² isimli müstakil bir eseri de vardır. Bu eserine şerhlerinde yer yer atıflarda bulunmuştur.⁵²³

Konuya dair şu örnekler verilebilir: İbnü'l-Arabî, “Bir kimse namaz kılar da, namazda Fâtiha Suresini okumazsa, o namaz eksiktir, o namaz eksiktir, o namaz eksiktir, tamam değildir”⁵²⁴ rivayetinde geçen خَدَّجُ kelimesinin eksik, noksan, tam olmayan manalara geldiğini belirterek Halîl b. Ahmed'den şu bilgiyi nakleder: “Deve, yavrusunu tam oluşmadan eksik bir şekilde doğurduğunda Araplar خَدَّجَتِ النَّاقَةَ “deve düşük yaptı” ifadesini kullanırlar.” Böylece Fatiha Suresi okunmayan namazın eksik olduğunu belirtmektedir.⁵²⁵

Bazen mana değişikliğine sebep olan hareketler üzerinde durur. Rasûlullâh'ın abdest alış şeklinin anlatıldığı rivayette⁵²⁶ “فَدَّعَا بَوْضُوءٍ” “vedûin” kelimesi و (vav) harfinin fethası ile okunduğunda abdest suyu, dammesi ile okunduğunda abdest manasına geldiğini söyler ve الوُقُودِ وَالْوُقُودِ “yakıt ve yakmak” kelimelerinde de aynı durumun geçerli olduğunu belirtir.⁵²⁷

Kıyamet günü boyunları en uzun olanlar müezzinlerdir hadisinde⁵²⁸ geçen “A'nâk” kelimesi üzerinde durmuş ve *arabiyye* başlığı altında şu açıklamaları yapmıştır: A'nâk kelimesi hemzenin kesresi ve fethasıyla da rivâyet olunmuştur.

⁵²² Ferid b. Abdülazîz ez-Zâmil es-Süleym'in neşriyle (Tanca, Beyrût) Dârü'l-Hadîsi'l-Kettâniyye'de 1439/2018'de 233 sayfa olarak basılmıştır.

⁵²³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/354, *el-Kabes*, 2/567, 578, 702, 3/1191.

⁵²⁴ *Muvatta'*, “Salât”, 39. Ayrıca bk. Müslim, “Salât”, 38, 41.

⁵²⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/373, 374.

⁵²⁶ *Muvatta'*, “Tahâret”, 1; Buhârî, “Vudû'”, 38; Müslim, “Tahâret”, 3.

⁵²⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/9, 10, 120.

⁵²⁸ Müslim, “Salât”, 14; İbn Mâce, “Ezân”, 5.

Fethalı olduğunda ‘Unuk’un çoğuludur. Hakikat manası kast edilir ki boyunları uzun olur mânâsına gelir. Kesreli I‘nâk ise; mastar bir kelime olup acele etmek manasına gelmektedir. Bu takdirde hadisin mânâsı, müezzinler kıyâmet gününde diğer insanlara göre cennete en süratli gidecek kimselerdir demek olur. Bazıları ise müezzinlerin Allah’ın rahmetini en fazla uman insanlar oldukları manasının kast edildiğini söylemişlerdir.⁵²⁹

Bazen de ilgili hadiste geçen birkaç kelimenin açıklamasını yapmakta ve aralarındaki farklara işaret etmektedir. *Nükte lügaviye* başlığı altında abdest ve taharetle ilgili *mazmaza*, *istinşâk*, *istinsâr* ve *isticmâr* kelimelerini şu şekilde izah eder: *Mazmaza* temizlik maksadıyla dille suyu avurt içinin bir tarafından diğer tarafına hareket ettirmek; *istinşâk*, havayı çekmek suretiyle suyu burunun içine girdirmek; *istinsâr*, buruna alınan suyu dışarı çıkarmak ve sümürmek; *isticmâr* ise çıkış mahallindeki dışkıyı, pisliği küçük taşlarla temizlemek manalarına gelmektedir.⁵³⁰

Zaman zaman *Muvatta’* dışında kaynak olarak kullandığı kitaplarda geçen garip kelimeleri açıklamaktadır. Hz. Peygamber’in helaya girerken söylediği; اللهم اني أعوذ بك من الخبث والخبائث “Ey Allah’ım! hubs ve habâisten sana sığınırım”⁵³¹ hadisinde geçen hubs kelimesi ile ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: الخبث kelimesi dammeli okunduğunda (hubs) cinlerin erkek ve dişileri kast edilir. Fetha ile okunduğunda (habs) ise kerih görülen şeyler ile bu çirkinliği yapan kişiler kast edilmektedir. Yani kerih görülen bütün şeylere şamildir. Ayrıca söz için kullanılırsa sövmek, dinler hakkında kullanılırsa inkâr, yemekler hakkında kullanılırsa haram manalarına gelmektedir.⁵³²

İbnü’l-Arabî, garip kelimeleri izah ederken sık sık ayetlere başvurmaktadır. Ezanın meşru kılınmasıyla ilgili hadisin şerhinde, ezan kelimesinin sözlük anlamının “وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ” “Hacc-ı ekber gününde Allah ve Rasûlü’nden bütün insanlara bir

⁵²⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/328.

⁵³⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, II, 27, 28. İbn Kuteybe’nin istinşak ile istinsârı aynı manada kullandığını belirtmiştir (Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889), *Garibü’l-hadis*, nşr. Abdullâh el-Cübûrî, (Bağdat: Matbaâtü’l-Ânî, Birinci Baskı, 1397), 1/160).

⁵³¹ Buhârî, “Vudû”, 9. Ayrıca bk. Müslim, “Hayz”, 122.

⁵³² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/298, 299.

bildiridir⁵³³ ayetinde ifade edildiği gibi bildirmek manasına geldiğini, bir kişinin sesini yükselterek duyurulması gereken bir hususu karşı tarafa işittirdiğinde Arapların رأيت فلاناً يعلم⁵³⁴ kalıbını kullandığını ifade etmektedir.

Arapların birini eleştirme sadedinde "التَّطْفِيفُ" kelimesini noksan veya fazlalık manasında kullandıklarını, ikinci namazı çıkışında namaza gelmeyen kişiye Hz. Ömer'in kullandığı "طَفَّفْتَ" "ziyandasın"⁵³⁵ kelimesinin Mutaffifin suresinde geçen وَيَلُّ لِلْمُطَفِّفِينَ "Ölçü ve tartıda hile yapanların vay haline"⁵³⁶ ayetindekiyle aynı anlama geldiğini belirtmiştir.⁵³⁷

Garip kelimeleri açıklarken diğer rivayetlere de başvurur. Mesela "تَرَبَّتْ يَدَاكَ،" "تَرَبَّ أَوْ يَمِينِكَ" deyimi üzerinde durmakta ve kişi bir şeye ihtiyaç duyduğunda Arapların تَرَبَّ الرَّجُلُ bir şeyden müstağni olduğunda da "اترب" ifadesini kullandıklarını belirtmektedir. Ümmü Süleym Rasûlullâh'a: Kadınlar da erkekler gibi rüyalarında ihtilam olduklarını görüyorlar, gusletmeleri gerekir mi? deyince Rasûlullâh: "Evet, gusletsin" buyurdu. Bunun üzerine Hz. Aişe Ümmü Süleym'e: Ne diyorsun, kadın hiç onu görebilir mi? dedi. Hz. Peygamber de Aişe'ye: تَرَبَّتْ يَمِينِكَ "Allah hayrını versin/elleri toprak olasıca, o zaman çocuk anasına nasıl benziyor?" buyurdu.⁵³⁸ Bu hadiste geçen تَرَبَّتْ يَمِينِكَ ifadesi ile evlenme konusunda "Sen dindar olanı almaya bak, hay elleri topraklanası" hadisinde⁵³⁹ geçen "تَرَبَّتْ يَدَاكَ، أَوْ يَمِينِكَ" ifadesinin aynı anlama geldiğini belirtmektedir. Bahse konu deyim farklı manalar verilmekle birlikte İbnü'l-Arabî lügat manasından hareketle Ümmü Süleym'in Hz. Peygamber'e sorduğu konuyu Hz. Aişe'nin de bilmediğini, bu hususta onun da bilgiye ihtiyaç duyduğunu, bu yorumun daha doğru olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁰

Garip kelimeleri açıklarken Arap şiirleriyle de istişhadda bulunmaktadır. "Rasûlullâh sabah namazını kıldıktan sonra kadınlar örtülerine bürünmüş olarak

⁵³³ Tevbe, 9/3.

⁵³⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/313, 314.

⁵³⁵ *Muvatta'*, "Vukûtu's-Salât", 22.

⁵³⁶ Mutaffifin, 83/1.

⁵³⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/415.

⁵³⁸ *Muvatta'*, "Tahâret", 84. Ayrıca bk. Buhârî, "İlim", 50; Müslim, "Hayz", 29.

⁵³⁹ Buhârî, "Nikâh", 16. Ayrıca bk. Tirmizî, "Nikâh", 4;

⁵⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/219.

evlerine dönerlerken henüz karanlıktan tanınmazlardı”⁵⁴¹ rivayetinde geçen الغلس kelimesinin gecenin sonundaki karanlık manasına geldiğini ifade etmektedir. Bu kelimenin gecenin karanlığı manasına geldiğini teyit etmek için Şair Ahtal’ın şiirini⁵⁴² örnek olarak vermiştir.⁵⁴³

Mekke’nin fethedildiği yıl Rasûlullâh’ın tek kumaş parçasından olan elbiseye sarılarak sekiz rekât kuşluk namazı kıldığı bilgisinin yer aldığı⁵⁴⁴ hadis in açıklamasında الضُّحَى kelimesindeki ض harfi zammeli, sonundaki elif maksûde olduğunda güneşin doğması, ض harfi fethalı, sonundaki elif memdûde olduğunda güneşin ışığı, ziyası anlamına gelmektedir. Zikredilen bu manaları teyit etmek için Şair Nâbiğa’nın beytini⁵⁴⁵ delil olarak getirmiştir.⁵⁴⁶

Bazen de bir kelimenin birden çok farklı manalara gelebileceğini belirtir. *Sabah namazında kunut duasının okunması* başlığı altında kunut hakkında şu bilgileri vermiştir:

Kunuttan maksat namazın sonunda yapılan dua olup lügat ilminde şu dört kullanımı vardır:

Birincisi dua anlamındadır. Dua anlamına geldiğinin delili şu rivayettir: Hz. Peygamber rukûdan sonra Rı’l ve Zekvân kabilelerine bir ay beddua ederek kunut yaptı. O: “Usayya kabilesi Allah’a ve Rasûlüne isyan etmiştir” diyordu.⁵⁴⁷

İkincisi sükût etme manasındadır. Bunun delili şu rivayettir: Bizler namaz kılariken konuşurduk. Birimiz yanındaki kardeşine ihtiyacı hususunda söz söylerdi. Nihayet “Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah’a gönülden boyun eğerek

⁵⁴¹ *Muvatta’*, “Vukûtu’s-Salât”, 4. Ayrıca bk. Buhârî, “Mevâkîtu’s-Salât”, 27; Müslim, “Mesâcid”, 232.

⁵⁴² Beyit şu şekildedir: كَذَّبْتُكَ عَيْنُكَ هَلْ رَأَيْتَ بِوَأَسِطٍ ... غَلَسَ الظُّلَامُ مِنَ الرَّبَابِ حَيًّا لَا
“Gecenin zifiri karanlığından dolayı gözün mü seni yanılttı, yoksa Rabâb’ı Vâsıt şehrinde gördün mü? (Rabâb sevgilisinin adı, Vâsıt da Irak’ta bir şehrin ismidir. Şair Ahtal, bu beytinde “sevgilini gerçekten gördün mü, yoksa gözlerin seni yanılttı mı veya hayal mi gördün?” diyerek Ferezdak ile dalga geçmektedir.)

⁵⁴³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/351.

⁵⁴⁴ *Muvatta’*, “Kasru’s-Salâti fi’s-Sefer”, 27; Buhârî, “Salât”, 4; Müslim, “Salâtü’l-Müsafirîn”, 82.

⁵⁴⁵ Beyt şu şekildedir: أَعْجَلَهَا أَفْئِدَتِي الضُّحَى ضَحَى ... وَهِيَ تُنَاصِي دَوَائِبَ السَّلْمِ
“Kuşluk vaktinin ışığında Selem Ağacının gölgesinde gölgelenmeden acele edip devemi kestim.”

⁵⁴⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/87; *el-Kabes*, 1/334.

⁵⁴⁷ Buhârî, “Megâzi”, 28. Ayrıca bk. Müslim, “Mesâcid”, 299.

namaza durun”⁵⁴⁸ ayeti indi de böylece bize namazda sükût etmemiz emredildi.⁵⁴⁹ قَانِتِينَ Kelimesi, صَامِتِينَ ساكتين “susanlar, sükût edenler” manalarına gelmektedir.

Üçüncüsü taat anlamını ifade etmektedir. Bunun delili şu ayet-i kerimedir: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا “Şüphesiz İbrahim, Allah’a itaat eden, hakka yönelen bir önder idi.”⁵⁵⁰ قَانِتًا Kelimesi, طَائِعًا لِلَّهِ تعالی “Allah’a itaat eden” manasına gelmektedir.

Dördüncüsü kıyam manasına gelmektedir. Bunun delili şu ayet-i kerimedir: أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ آنَاءَ اللَّيْلِ “Yoksa o gece saatlerinde kalkan...”⁵⁵¹

İbnü’l-Arabî hadislerde geçen mekân adlarını da açıklar. İhramlı kişinin başını yıkayıp yıkayamayacağı meselesinin anlatıldığı hadiste⁵⁵² Ebvâ isimli bir yer geçmektedir. Bunun Mekke istikametinde Medine’ye yakın bir yerin adı olduğunu söylemiştir. Yine Hz. Peygamber’in Mekke’ye giriş ve çıkış yaptığı ve hadiste⁵⁵³ “كِدَاءٌ” olarak ifade edilen kelime üzerinde durmuştur. Söz konusu kelime ك harfinin fethası ile okunduğunda Mekke şehrinin üst tarafında bulunan bir tepenin, dammesi ile okunduğunda Mekke şehrinin alt tarafında bulunan tepenin kast edildiğini ifade etmiştir.⁵⁵⁴

Ölçü birimleri hakkında da bilgiler vermektedir. Hz. Aişe’nin: “Rasûlullâh bir farak⁵⁵⁵ dolusu su ile gusül abdesti alırdı” rivayetinde⁵⁵⁶ geçen الْفَرَقُ kelimesiyle ilgili Halil b. Ahmed’in bir ölçü birimi, İbn Vehb’in ahşaptan yapılmış bir ölçü birimi, İbn

⁵⁴⁸ Bakara, 2/238.

⁵⁴⁹ Buhârî, “Tefsîr”, 43 (Bakara Suresi); Müslim, “Mesâcid”, 35.

⁵⁵⁰ Nahl, 16/120.

⁵⁵¹ Zümer, 39/9; İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/122, 123. İbnü’l-Arabî bu kelimeyle ilgili şunları söylemektedir: “Kunut kelimesinin manalarını araştırdım. Onun on manaya geldiğini gördüm: 1. Taat, 2. İbadet, 3. Taate devam etmek, 4. Namaz, 5. Kıyam, 6. Kıyama uzun tutmak, 7. Dua, 8. Huşu‘, 9. Sükût, 10. İltifatı terk etmek. Kunut kelimesi bütün bu sayılanları ifade etse de sükût, huşu‘ ve kıyam manalarına gelmesi daha evladır (İbnü’l-Arabî, *‘Arizatü’l ahvezi*, 2/178, 179).

⁵⁵² *Muvatta’*, “Hac”, 4; Buhârî, “Cezâu’s-Sayd”, 14; Müslim, “Hac”, 91.

⁵⁵³ Buhârî, “Hac”, 41; Müslim, “Hac”, 225.

⁵⁵⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/284.

⁵⁵⁵ Farak; İslâm’dan önce ve İslâmî dönemde Hicaz, Yemen ve Mezopotamya’da su, bal, süt ve hububat gibi maddelerin hacmini ölçmede kullanılan bir ölçü birimidir. Hz. Peygamber dönemi Medine’sinde kullanılan faraka “şer’î farak” veya “Medine farakı” denmekte olup bazı hadislerde verilen bilgilere (Müslim, “Hayz”, 40, “Hac”, 83; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 94) ve çoğunluğun görüşüne göre üç şer’î sâ değerindedir (Cengiz Kallek, “Farak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/164, 165).

⁵⁵⁶ *Muvatta’*, “Tahâret”, 68. Ayrıca bk. Buhârî, “Gusl”, 2; Müslim, “Hayz”, 40.

Şihâb'ın Beni Ümeyye kıstı ile beş kıstı içine alan bir kap olduğunu, ismini vermediği bir başkasının ise bir farakın üç sâ'a tekabül ettiğini söylediklerini ifade etmiştir.⁵⁵⁷

Yine Rasûlullâh bir sâ' ve nihayet beş müdd (miktârı su) ile vücûdunu yıkar yahut yıkanır, bir müdd ile de abdest alırdı⁵⁵⁸ şeklinde rivayet edilen hadisin şerhinde Hicazlı ve Iraklı âlimlerin müdd ve sâ'ın miktarı konusundaki ihtilaflarına değinerek şu açıklamalarda bulunmaktadır: Iraklı âlimler bir sâ'ın sekiz rıtıl ve bir müd iki rıtıldan ibaret olduğunu, Medineli âlimler ise bir müddün çeyrek sâ'a (bu da bir tam bir bölü üç rıtıla denk gelir) tekabül ettiğini, sâ'ın ise beş tam bir bölü üç rıtıldan oluştuğunu söylemişlerdir. Ebû Yûsuf'un İmâm Mâlik ile yaptığı bir münazaradan sonra Hicazlılar'ın görüşünü benimsediğini ifade etmektedir.⁵⁵⁹

Bazen de bir kelimeye verilen manada isabet edilmediğini belirterek kendisi o kelimeyi açıklama cihetine gitmektedir. "الإمام ضامن والمؤذن مؤتمن اللهم أرشد الأئمة واغفر للمؤذنين" "İmâm zâmindir (yani cemaatin namazının sorumluluğunu üstlenendir), müezzin ise güvenilen kişidir. Ey Allah'ım! İmamları doğru yola ilet, müezzinleri de başla"⁵⁶⁰ hadisinde geçen ضامنٌ kelimesinin راع (önder, çoban) manasına geldiği ifade edilse de bu doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü "damân" kelimesi riayet etmek veya korumak, hem ıstılah hem de sözlük anlamındaki karşılığı ise bir şeyi üstlenmek manasına gelmektedir. Bu kelime aynı zamanda içine almak manasını da ifade eder. Bir şeyi başka bir şeyin içerisine koymayı فقد ضمّنته إياه cümlesiyle ifade edebilirsin. Yani kısacası bu kelime şunu ifade etmektedir: Şartlarını yerine getirme noktasında cemaatin namazı, imam olan kişinin namazına bağlıdır. İmamın namazı fasid olduğunda cemaatin namazı da fasid olur ve namaz borcu düşmez.⁵⁶¹

⁵⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/190. İbnü'l-Arabî, bu bilgileri *el-İstizkâr*'dan alıntı yaparak aktarmıştır. İbnü'l-Arabî'nin ismini zikretmediği kişiyi İbn Abdülber Muhammed b. İsa el-Ameş olarak vermiştir. (*el-İstizkâr*, 3/74, 75)

⁵⁵⁸ Buhârî, "Vudû", 47; Müslim, "Hayz", 51.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/188, 189

⁵⁶⁰ Ebû Dâvûd, "Salât", 32. Ayrıca bk. Tirmizî, "Salât", 40.

⁵⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/325; *Ârizatü'l-ahvezî*, 2/6, 7.

3.1.2. Gramer Tahlili Yapması

İbnü'l-Arabî, hadislerin lafzi manasını tespit maksadıyla yaptığı işlemlerden biri de cümlenin gramer yapısını tahlil etmek olmuştur. *doğru* الترغيب في القضاء بالحق *hükmetmeye teşvik* bab başlığıyla ilgili yaptığı açıklamada şöyle demiştir: Bu başlığın/tercemenin tamamı mübtedadır. Haberi ise nakledilen rivayetin bütünüdür. Ayrıca الترغيب kelimesi müteaddi bir fiilin mastarı olduğundan hem fâil hem de mefûl olması gerekmektedir. Ancak bu cümlede fâil ile mefûl gizlidir.⁵⁶²

لو يعلم المر بين يدي المصلي ماذا عليه في ذلك لكان أن يقف أربعين خيرا له من أن يمر بين يديه
 “Namaz kılanın önünden geçen şayet bunun vebalini bilmiş olsaydı, kırk (gün) (Ravi Ebu'n-Nadr demiştir ki: bu hadisi nakledenin kırk gün mü, kırk ay mı, yoksa kırk yıl mı dediğini hatırlamıyorum) olduğu yerde beklemesi onun önünden geçmesinden kendisi için daha iyi olurdu”⁵⁶³ rivayetinde geçen خير kelimesi ref ve nasb ile rivayet edilmiştir. Onu ref ile okursan أن يقف nin haberi كان ile okursan كان nin haberi olur bilgisini vermiş, bu açıklamalardan sonra ref ile okumanın nasb ile okumaya göre daha isabetli olduğunu belirterek kendi tercihini belirtmiştir.⁵⁶⁴

“اجعلوا من صَلَاتِكُمْ فِي بيوْتِكُمْ”⁵⁶⁵ “Namazınızı evlerinizde kılınız.” Bu hadisin manasıyla ilgili iki görüş olduğunu belirtmiştir. Bunlardan birincisi: evlerde kılınması istenen namazdan nafilelerin kast edildiğini, hadis metninin açılımının şu şekilde olduğunu söylemiştir: اجعلوا صلاة النافلة في بيوتكم “nafile namazı evlerinizde kılın.” من صَلَاتِكُمْ gibi olduğu gibi “Bana hiç kimse gelmedi” cümlesinde olduğu gibi من صَلَاتِكُمْ kelimesindeki "من" harfi zaittir. Diğer görüşe göre ise “min” harfi cerri teb'iz manasındadır. Bu takdirde hadisin açılımı şu şekildedir: “ أن يجعل بعض فرضه في بيته “ hane halkı kendisine uysun diye farzlardan bir kısmını evinde kılması” manası kast edilmiştir. Cemaatten geri kalma konusunda Hz. Peygamber'den aykırı bir görüş gelmemesi ve hatta kadınların dahi Rasûlullâh döneminde mescitlere

⁵⁶² İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/881.

⁵⁶³ *Muvatta'*, “Kasru's-Salâti Fi's-Sefer”, 34. Ayrıca bk. Müslim, “Salât”, 261.

⁵⁶⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/101.

⁵⁶⁵ *Muvatta'*, “Kasru's-Salâti Fi's-Sefer”, 73. Ayrıca bk. Buhârî, “Salât”, 52; Müslim, “Salâtu'l-Musafirîn”, 208.

giderek Allah Rasûlü'nün namazına uymaları dikkate alındığında ikinci görüşün doğru olmadığını ifade etmiştir.⁵⁶⁶

Bazen ayetlerin gramer tahlilini yapmaktadır. Mesela *وَأْمَسُّوْا بِرُءُوسِكُمْ* "başlarınızı mesh edin"⁵⁶⁷ ayetiyle ilgili şu açıklamayı yapar: Yolculuklarımın birinde meşhur dil âlimlerinden biri yanıma uğradı ve *وَأْمَسُّوْا بِرُءُوسِكُمْ* ayetindeki ب harfiyle ilgili bana şunları söyledi: Bir maksada binaen ب harfi gelmiştir. Mesh; mesh edilen şey (el) ve mesh etme aracı olarak kullanılan şey (su) olmak üzere iki unsurdan oluşmaktadır. Allah Teâla *وَأْمَسُّوْا بِرُءُوسِكُمْ* ayetini ب harfi olmaksızın söyleseydi, eli su olmaksızın başa değdirme ile mesh yerine gelmiş olurdu. ب Harfini getirmesindeki maksat, ıslak el ile başa mesh edilmesidir. Söz konusu ayetin açılımı şu şekildedir: "وَأْمَسُّوْا بِرُءُوسِكُمْ الْمَاءَ" "başlarınızı su ile mesh edin."⁵⁶⁸

Garip kelimelerin anlamını ortaya koyma, hadis metnlerinin anlaşılmasının ilk basamağını teşkil eder. İbnü'l-Arabî hadislerin doğru bir şekilde anlaşılması için büyük bir çaba sarf etmiş, herhangi bir hadisi şerh ederken ilk önce *isnad* başlığı altında hadisin senedi hakkında değerlendirmelerde bulunduktan sonra hadiste geçen ve anlaşılması zor olan kelimeler üzerinde durmuştur. Bunu yaparken diğer şarihler, dilciler ve alanındaki uzman kişilerden istifade etmiştir. Yine hadislerin lafzi manasını tespit maksadıyla yaptığı işlemlerden biri de cümlenin gramer yapısını tahlil etmek olmuştur.

3.2. MUHTEVANIN AÇIKLANMASI

Hadisin ihtiva ettiği mananın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için lafzi manasının bilinmesi önem arz etmektedir. Ancak lafzi mananın ortaya konması tek başına yeterli değildir. Çünkü sözlük ve ıstılahi anlamlarıyla anlaşılır durumda olup muhteva derinliği bakımından izaha muhtaç pek çok rivayet mevcuttur. Muhtevayı iyi anlayabilmek için öncelikle Kur'ân ve hadisi iyi bilmek gerekmektedir. İbnü'l-Arabî de hadislerin ihtiva ettiği manaları başta ayet ve hadisler olmak üzere diğer unsurlardan da yararlanarak izah etmeye çalışmıştır.

⁵⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/184. Birinci görüşü İbn Abdülber'den (*el-İstizkâr*, 6/286), ikinci görüşü ise Bâcî'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-Müntekâ*, 1/299)

⁵⁶⁷ Mâide, 5/6.

⁵⁶⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/20; *el-Kabes*, 1/122.

3.2.1. Ayetlerden Faydalanması

Kur'ân'ın tefsirinde sünnete ihtiyaç duyulduğu gibi hadislerin doğru anlaşılmasında da Kur'ân'a ihtiyaç duyulmaktadır. Nitekim Allah Rasûlün'ün bazen bir hususu zikrettikten sonra onun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için aynı içerikli ayetleri okuduğu olmuştur.

İbnü'l-Arabî'nin *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli bir tefsiri bulunmaktadır. Dolayısıyla o tefsir alanında da uzman bir âlimdir.⁵⁶⁹ Bu özelliği sebebiyle hadisleri şerh ederken ayetlerden yeterince istifade etmiştir. Nitekim hadislerin lafzi manalarını ortaya koyarken ayetlere başvurduğu gibi, dinin hükümlerini ve hadislerin muhtevasını izah ederken de ayetlere müracaat etmiştir. Böylelikle hadislerin içerdiği manaları ayetlerle destekleme cihetine gitmiştir.

İbnü'l-Arabî şerhlerinde ayetlerden şu şekilde yararlanmıştır:

Bab başlıklarına giriş yaparken genel olarak hadisleri zikretmeden önce konuya delil teşkil eden ayetlere başvurmuştur. Mesela *Zekât Kitabına* başlarken zekâtla ilgili şu ayetleri sıralamaktadır: “Namazı kılın, zekâtı verin.”⁵⁷⁰ “Eğer tövbe ederler, namazı kılıp zekâtı da verirlerse, kendilerini serbest bırakın.”⁵⁷¹ “Namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmiştir. İşte bu dosdoğru dindir.”⁵⁷² “Müminler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki namazlarında derin saygı içindedirler.”⁵⁷³ Bu dört ayeti zikrettikten sonra konuyla ilgili Kur'ân-ı Kerîmde birçok ayetin daha olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷⁴

Yine oruçla ilgili bölümün hemen başında Bakara Suresindeki “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakınmanız için oruç, sizden öncekilere farz

⁵⁶⁹ Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin *Envârü'l-fecr* isimli bir tefsir kitabından bahsedilmektedir. En hacimli kitaplarından biridir. Toplam 80.000 varaktan oluşan tefsirini imlâ usulüyle yirmi yılda yazmıştır. Fakat eserin insanların ellerinde dağıldığını, ancak 20.000 varaklık kısmını toplayabildiğini ifade etmiştir (*el-Kabes*, 3/1047, 1048).

⁵⁷⁰ Bakara, 1/43.

⁵⁷¹ Tevbe, 9/5.

⁵⁷² Beyyine, 98/5.

⁵⁷³ Mü'minûn, 23/1, 2. İbnü'l-Arabî, namazla ilgili ayeti zikremiş olsa da hemen iki ayet sonra “onlar ki, zekâtı öderler” ayetini kast ettiği anlaşılmaktadır.

⁵⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/5; *el-Kabes*, 2/450.

kılındığı gibi, size de farz kılındı”⁵⁷⁵ ayetini zikretmektedir.⁵⁷⁶ Görüldüğü gibi bir ibadetin farziyyetini delillendirmek için hadislerden önce ayetleri zikretme yoluna gitmektedir.

Hz. Peygamber’in: “Benim beş ismim vardır: Ben Muhammed’im. Ben Ahmed’im. Ben Mâhî’yim: Allah küfrü benimle mahvedip yok eder. Ben Hâşirim: İnsanlar ayağımın üzerinde (benim peşimsıra) haşrolunacaklardır. Ben Âkib’im (Peygamberlerin sonuncusuyum)”⁵⁷⁷ şeklindeki hadisinin şerhinde Allah Rasûlü’nün her bir ismi ile ilgili Kur’ân’dan bir ayet getirerek konuyu şu şekilde izah etmektedir:

Allah Kur’ân-ı Kerîm’de: “Muhammed Allah’ın Rasûlüdür”⁵⁷⁸ buyurduğu için Hz. Peygamber “Ben Muhammed’im” ismini kullanmıştır.

Allah Kur’ân-ı Kerîm’de: “Hani Meryem oğlu İsa “Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben Allah’ın size benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim” demiştir”⁵⁷⁹ buyurduğu için Allah Rasûlü “Ben Ahmed’im” ismini kullanmıştır.⁵⁸⁰

“Ben Mâhî’yim: Allah küfrü benimle mahvedip yok edecektir” ismiyle ilgili: “De ki: Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl yok olmaya mahkûmdur”⁵⁸¹ ayetini zikretmiştir.

“Ben Hâşirim: İnsanlar ayağımın üzerinde (benim peşimsıra) haşrolunacaklardır” ismiyle ilgili bir takım açıklamalardan⁵⁸² sonra وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ “İçlerinden bir adama, insanları uyar ve iman edenlere Rableri katında kendileri için bir doğruluk makamı bulunduğunu müjdele diye vahyetmemiz,

⁵⁷⁵ Bakara, 2/183.

⁵⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/145; *el-Kabes*, 2/477

⁵⁷⁷ *Muvatta'*, “Esmâu'n-Nebi”, 1. Ayrıca bk. Buhârî, “Menâkib”, 18.

⁵⁷⁸ Fetih, 48/29

⁵⁷⁹ Saff, 61/6.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Arabî, bu ve önceki paragrafı Bâcî'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-Müntekâ*, 7/328).

⁵⁸¹ İsra, 17/81.

⁵⁸² Hattâbî'den naklen şu bilgileri vermiştir: “Hadiste zikredilen ayaktan maksat zamandır. Bu takdirde mana şu şekildedir: ‘Ümmeti Muhammed’in yaşayacağı zaman kıyametten önceki en son zaman dilimidir. Kıyamet bundan sonra kopacak ve daha sonra haşır gerçekleşecektir. Onun getirdiği dini hükümleri hiçbir şeriat ortadan kaldıramayacak ve küfür yok edemeyecektir. İbnü'l-Arabî bu görüşün daha doğru olduğunu belirtmiştir (*'Arizatü'l-ahvezi*, 10/282).

insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu ki, o kâfirler “bu elbette apaçık bir sihirbazdır” dediler”⁵⁸³ ayetini zikretmiştir.

“Ben Âkib'im (Peygamberlerin sonuncusuyum.)” ismini ise “Muhammed, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o Allah'ın Resulü ve nebilerin sonuncusudur” ayeti ile açıklamıştır.⁵⁸⁴

İbnü'l-Arabî, bazen de izah ettiği konuyla ilgili herhangi bir rivayet yok ise onunla alakalı ayeti delil getirmektedir. Mesela, *Boyalı elbise giyme ve altın ziynet takma* isimli bab başlığı altında beyaz, kırmızı, siyah ve yeşil renkli elbiselerin giyilip giyilemeyeceği hususundaki rivayetleri zikrettikten sonra sarı renkli elbisenin durumuyla ilgili şu açıklamayı yapar: “Bu konuda herhangi bir hadis varid olmamıştır. Fakat Kur'ân'da İsrailoğullarının keseceği sığırın rengiyle ilgili övücü nitelikte bir açıklama bulunmaktadır. Ayet-i Kerîme şu şekildedir: ⁵⁸⁵ بَقْرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ “Onlar, bizim için rabbine dua et de rengi neymiş açıklasın dediler. Musa şöyle dedi. “Rabbim diyor ki o, rengi bakanların içini açan sapsarı bir sığırdır.”⁵⁸⁶ Bu ayetten hareketle sarı renkli elbisenin giyilebileceğini ifade etmektedir.

İbnü'l-Arabî, hadislerin ortaya koyduğu anlamları teyit etmek ve desteklemek için ayetlerden istifade etmiş ve genellikle şu ifadeyi kullanmıştır: “ومصدق ذلك في” (bu hadisi onaylayan/tasdik eden Allah'ın kitabındaki şu ayetlerdir). *Sadakaya Teşvik* babında: “Kim helal kazancından bir sadaka verirse -zaten Allah ancak helalı kabul eder- onu Allah'ın kudret eline koymuş olur. Allah da onu dağ gibi oluncaya kadar sizden birinin tayını veya deve yavrusunu büyüttüğü gibi büyütür”⁵⁸⁷ şeklinde geçen hadisin manasını şu ayetlerin teyit ettiğini ifade etmektedir: ⁵⁸⁸ “Onlar, kullarının tövbelerini kabul edenin ve sadakaları alanın Allah olduğunu; tövbeyi çok kabul edenin, çok merhametli olanın Allah olduğunu bilmediler mi?” Diğer ayet ise يَمْحَقُ

⁵⁸³ Yunus, 10/2.

⁵⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/605-607.

⁵⁸⁵ Bakara, 2/69.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/283, 284; *el-Kabes*, 3/1102, 1103.

⁵⁸⁷ *Muvatta'*, “Sadaka”, 1. Ayrıca bk. Buhârî, “Tevhîd”, 23; Müslim, “Zekât”, 63.

⁵⁸⁸ Tövbe, 9/104.

اللَّهُ الرَّبَّاءُ وَيُرِي الصَّدَقَاتِ “Allah faiz kazancını mahveder, sadakaları ise artırır (bereketlendirir)”⁵⁸⁹ Sonunda da zikredilen bu ayetler, Kur’ân’ın hadisleri tefsir etmesinin en güzel örneklerindendir ifadesini kullanmıştır.⁵⁹⁰

Hadislerdeki kapalılığı ve açıklama gerektiren hususlarda muğlaklığı gidermek için ayetlerden faydalanmıştır. Nitekim Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: “Her peygamberin kabul olunmuş bir duası vardır. Ben ise duamı -öbür dünyada ümmetime şefaath etmek için- ahirete bırakmak istiyorum.”⁵⁹¹ Bu hadiste hangi peygamberin nasıl dua ettiğine ve müstecab olan duanın hangisi olduğuna dair bir açıklama bulunmamaktadır. İbnü’l-Arabî, mezkûr hadisin şerhinde ayetlerden istifade ederek şu şekilde izahatta bulunmaktadır:

Âdem ile Havvâ: Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz⁵⁹² diye dua etmişler, Allah Teâlâ da şu ayeti ile Âdem’in duasına icabet etmiş ve onun tövbesini kabul etmiştir: Derken, Âdem Rabbinden birtakım cümleler aldı, (onlarla amel edip Rabbine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz o, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.⁵⁹³

Hız. Nûh, kavmi için şu şekilde beddua etmiş: Nûh şöyle dedi: Ey Rabbim! Kâfirlere hiç kimseyi yeryüzünde bırakma⁵⁹⁴ Allah Teâlâ onun duasına icabet etmiştir.

Hız. İbrahim şu şekilde dua etmiştir: Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bir kısmını senin kutsal evinin (Kâbe’nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.⁵⁹⁵

⁵⁸⁹ Bakara, 2/276.

⁵⁹⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/595.

⁵⁹¹ *Muvatta’*, “Kur’ân”, 26. Ayrıca bk. Buhârî, “Da’avât”, 1; Müslim, “İmân”, 334.

⁵⁹² A’raf, 7/23.

⁵⁹³ Bakara, 2/37.

⁵⁹⁴ Nûh, 71/26.

⁵⁹⁵ İbrâhîm, 14/37.

Hız. Musa ve Harun ise Şu Şekilde dua etmiŐilerdir: Ey Rabbimiz, sen onların mallarını silip sŐpŐr ve kalplerine darlık ver, unkŐ onlar elem dolu azabı gŐrŐnceye kadar iman etmezler.⁵⁹⁶ Allah Teâlâ da Şu ayet ile her ikisinin duasını kabul ettiğini bildirmiştir: Allah da, her ikinizin de duası kabul edildi. Öyleyse dŐrŐst olmaya devam edin ve sakın bilmeyenlerin yoluna gitmeyin dedi.⁵⁹⁷ “Hız. Muhammed’in duasına gelince Őmmetine Őefaata talebidir.”⁵⁹⁸

İbnŐ’l-Arabî, kapalılık sebebiyle anlaşılması mŐŐkil rivayetleri izah ettiği gibi bazen de mŐteŐabih ayetleri açıklama cihetine gitmiştir. Allah’ın her gece dŐnya semasına indiğini ifade eden hadisin⁵⁹⁹ Şerhinde; bu ve buna benzer hadisler gibi mŐteŐabih ayetler de vardır diyerek ayetlerde geçen "عليه" و "إليه" و "بين يديه" ifadeleri Őzerinde durmuş ve buna dair gŐrŐŐŐnŐ ŞÖyle dile getirir: “Bir takım karinelere hareketle mŐteŐabih ayetleri açıklamaya çalıŐsak da bunu tam anlamıyla yapamayız. Bilinmezlik ve kapalılık her zaman devam eder. Yine de bu ve buna benzer kelimelerin tamamını açıklama yoluna gitmek ŐŐpheyi ortadan kaldırıır, art niyetli kişilerin zihinlerde meydana getirmeye çalıştığı karıŐıklıđı giderir.”

Konuyla ilgili *TeŐrîf* adlı bir başlık açarak mŐteŐabih ayetlerde ifade edilen Allah tasavvuru ile ilgili Şu açıklamaları yapmaktadır: “Allah’ın hareket etmesi, bir yerden başka bir yere intikal etmesi dŐŐŐnŐlemez. O’nu hiçbir mekân ihata etmez. O’nun için zaman mefhumu söz konusu değildir. Bilgisinin dışında bir geliŐme olamaz. O, yerde ve gŐklerde ilahtır. Bunlar apaçık delillerle ispat edilmiş, kalplere yerleŐmiŐ bir akidedir.” İbnŐ’l-Arabî belirlediği mŐteŐabih onbeŐ ayet ile mŐŐkil sekiz hadisin⁶⁰⁰ tevilini yaptıktan sonra *Hatime* başlığı altında Şu bilgileri

⁵⁹⁶ YŐnus, 10/88.

⁵⁹⁷ YŐnus, 10/89.

⁵⁹⁸ İbnŐ’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/435, 436.

⁵⁹⁹ *Muvatta’*, “Kur’ân”, 30; Buhârî, “Da’avât”, 14; MŐslim, “Salâtü’l-Misafirîn”, 168.

⁶⁰⁰ **Birinci hadis:** YahŐdî âlimlerden biri Hız. Peygamber’e gelerek Yâ Muhammed! Yahut Yâ Ebe’l-Kâsim! ŐŐphesiz ki, Allah Teâlâ kıyâmet gŐnŐnde gŐkleri bir parmak ŐstŐnde, yerleri bir parmak ŐstŐnde, dağlarla ağaçları bir parmak ŐstŐnde, su ile toprağı bir parmak ŐstŐnde, sâir mahlŐkatı da bir parmak ŐstŐnde tutacak, sonra onları sallayarak: “Melik benim; Melik benim” buyuracaktır, dedi. Bunun Őzerine RasŐlŐllâh bu âlimin sŐylediđine ŐaŐarak onu tasdik için gŐldŐ. Sonra Şu âyeti okudu: “Onlar Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler. YeryŐzŐ kıyâmet gŐnŐnde bŐtŐnŐyle O’nun elindedir. GÖkler de O’nun kudretiyle dŐrŐlmŐŐtŐr. O, onların ortak koŐtuklarından uzaktır, yŐcedir” (ZŐmer, 39/67) (Buhârî, “Tevhîd”, 26. Ayrıca bk. MŐslim, “Sıfatü’l-Kıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr”, 2). **İkinci hadis:** “Allah kıyâmet gŐnŐnde gŐkleri dŐrecek; sonra onları sağ eline alacaktır. Sonra: ‘Melik benim, cebbarlar nerede? Nerede mŐtekebbirler’ diyecektir. Sonra sol eliyle yerleri dŐrerek: ‘Melik

vermektedir: “Allah müteşabih ayetler ve müşkil hadislerle kullarını imtihan etmektedir. Bu tarz ayet ve hadisler hakkında şüphe uyandıracak bir şekilde konuşma yapmak ve muhatabını kendi yaptığı tevile inandırmaya zorlamak caiz değildir. Çünkü kulu herhangi birşeyle mükellef tutma selahiyeti ancak Allah ve Rasûlüne aittir.”⁶⁰¹

Herhangi bir meselenin tedrici olarak emredilmesini veya yasaklanmasını izah ederken de ayetlerden yararlanmışır. Mesela, cihad ayetlerinin tedrici olarak beş aşamada indirildiğini belirtmiş ve konuyu şu şekilde açıklamıştır: Birinci aşamada İslam’ın ilk dönemlerinde Hz. Peygamber ile Müslümanların Müşriklerden yüz çevirdiklerini,⁶⁰² onların yaptıkları eziyetlere sabrettiklerini, Allah’ın hükümlerine teslim olup boyun eğdiklerini; ikinci aşamada “Kendilerine savaş açılan Müslümanlara zulme uğramaları sebebiyle cihad için izin verildi”⁶⁰³ ayetiyle savaşa izin verildiğini; üçüncü aşamada “Allah’a ortak koşanlar sizinle nasıl topyekûn savaşıyorlarsa, siz de onlarla topyekûn savaşın”⁶⁰⁴ ayetiyle topyekûn savaşmanın farz kılındığını; dördüncü aşamada “Gerek yaya olarak, gerek binek üzerinde Allah yolunda sefere çıkın”⁶⁰⁵ denildiğini; beşinci aşamada ise “(Tabi ki) müminlerin hepsi toptan sefere çıkacak değildir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din

benim, cebbarlar nerede? Nerede mütekebbirler’ buyuracaktır” (Müslim, “Sıfatu’l-Kıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr”, 7. Ayrıca bk. Buhârî, “Tefsîr”, 39 (Zümer Suresi). **Üçüncü hadis:** “Allah, melekleri kendisinin dirsek ve göğüs kıllarından yaratmıştır.” İbn Fûrek, hadisin ravilerinden Abdullâh b. Amr’ın bu hadisi Hz. Peygamber’e ref etmediğini belirtmiştir (Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbüri (406/1015), *Müşkilü’l-hadis ve beyânüh*, nşr. Mûsâ Muhammed Ali, (Beyrût: Âlimü’l-Kütüb, İkinci Baskı, 1985), 143). İbnü’l-Arabî, üçüncü hadisin sabit olmayıp münker olduğunu ifade etmiştir. **Dördüncü hadis:** “Allah iki kişiyi rızası ile karşılar: Bunlar birbirini öldürüp cennete giren iki kimsedir. Şu (müslümân) Allah yolunda çarpışır. Şehid düşer (de cennete girer). Sonra Allah onu öldürene hidâyet eder ve sonunda o da şehid edilir” (Buhârî, “Cihâd”, 28. Ayrıca bk. Müslim, “İmâra”, 128). **Beşinci hadis:** “Allah Teâlâ; hayra yönelip hevâ ve hevesi terk eden, vakar sahibi, olgun genci sever (hoşuna gider)” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hadis No: 17371, 28/600). **Altıncı hadis:** Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Cehennem, durmadan daha var mı? (Kâf sûresi 30. âyet) diyecek, sonunda Allah ayağını Cehenneme koyacaktır. Bunun üzerine Cehennem izzetin hakkı için yeter yeter diyecektir ve böylece Cehennem bir kısmı bir kısmına sıkışacaktır” (Müslim, “el-Cennenet’ü ve Sıfatü Neîmehâ ve ehlehâ”, 37. Ayrıca bk. Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 50). **Yedinci hadis:** “Biriniz kardeşikle kavga ederse yüzüne vurmaktan kaçınsın! Çünkü Allah Âdem’i kendi suretinde yaratmıştır” (Müslim, “Birr”, 115). İbnü’l-Arabî sekiz hadisten bahsetmiş, fakat yedi hadis zikremiştir. Söz konusu hadisleri zikrettikten sonra da “Hatime” isimli bir başlık altında genel değerlendirme yapmıştır.

⁶⁰¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/454-467.

⁶⁰² “Ve Müşriklerden yüz çevir” (Hicr, 15/94).

⁶⁰³ Hac, 22/39.

⁶⁰⁴ Tevbe, 9/36.

⁶⁰⁵ Tevbe, 9/41.

konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar”⁶⁰⁶ ayetiyle dinin artık istikrar bulup iyice yerleştiğini ifade etmiştir.⁶⁰⁷

Netice itibariyle hadisçiliği kadar tefsirciliğiyle de ön plana çıkan, ilim dünyasında önemli tefsirlerden biri kabul edilen *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ın müellifi İbnü'l-Arabî, hadislerin muhteva açıklamasında sık sık ayetlere başvurmuş, meseleleri ayet hadis bütünlüğü çerçevesinde değerlendirmeye çalışmış, konuyla ilgili önce ayetleri daha sonra da hadisleri zikretmiştir. Hadislerin ortaya koyduğu anlamları teyit etme ve destekleme manasında genellikle şu ifadeyi kullanmıştır: “ومصدق ذلك في كتاب الله” (bu hadisi onaylayan/tasdik eden Allah'ın kitabındaki şu ayetlerdir).

3.2.2. Hadislerden Faydalanması

Hadisleri şerh ederken Kur'ân-ı Kerîm'in yanında başvurulacak öncelikli kaynaklardan biri de hadislerdir. Aynı konudaki hadisler muhteva ve üslup olarak birbirine en çok benzeyen metinlerdir. Bunların doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanmasında başka bir rivayeti kullanmak en çok müracaat edilen yöntemlerden biridir.

“Sahih olan bir hadis, aynı manayı ifade eden ve durumu henüz açıklığa kavuşmamış olan bir diğer hadis için destek olur. O halde durumu bilinmeyen hadislerin ilmi değerinin anlaşılmasında başvurulacak kaynaklardan birisi de hadislerdir.”⁶⁰⁸

İbnü'l-Arabî de hadisleri izah ederken başka rivayetlerden çokça istifade etmiştir. Bab başlıklarına giriş yaparken genel olarak önce ayetleri sıralamakta, daha sonra konuyla ilgili hadisleri zikretmektedir. Mesela *Kitâbu's-Sayd*ın başında üç mukaddime⁶⁰⁹ zikredeceğini belirtmiş, birinci mukaddimedede konuyla ilgili ayetleri

⁶⁰⁶ Tevbe, 9/122.

⁶⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/9, 10; *el-Kabes*, 2/579, 580.

⁶⁰⁸ Adil Yavuz, *Sehâvî (902/1496) ve el-Mekâsîdu'l-hasene Adlı Eserinin Tenkid ve Tahlili*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993), 164.

⁶⁰⁹ Üçüncü Mukaddimeyi zikretmemiştir.

tadat etmiş,⁶¹⁰ ikinci mukaddimede avlanmanın mubah olduğuna dair sahih kabul ettiği dört hadisi sıralayarak konuya giriş yapmıştır.⁶¹¹

Kitâbu'l-Buyû' konusuna başlarken faizin kitap, sünnet ve icmâ' ile haram kılındığını belirtmiş, konuya dair ayetleri sıraladıktan sonra faizin haram olduğunu ifade eden şu hadisi zikretmiştir: “Rasûlullâh faiz alana, verene, riba anlaşmasına şahit olana ve onu yazana lanet etti.”⁶¹² Müslim rivayetinde هم سواء “bunlar günah bakımından eşittir”⁶¹³ ilavesi vardır. Son olarak da furû' meselelerde ihtilaf olsa da faizin genel olarak haram kılındığına dair icmâ' vardır ifadesini kullanmıştır.⁶¹⁴

Özet olarak İbnü'l-Arabî, *Muvatta'*daki konuları işlerken edille-i şeriyeye dediğimiz kitap, sünnet, icmâ' ve kıyas delillerini kullanmakta, konuyla ilgili varsa ayetleri, hadisleri zikretmekte, icmâ' ve kıyas delillerine işaret etmektedir.

Bazen bir hadiste zikredilen meseleyi vuzuha kavuşturmak için aynı içerikteki başka hadisleri zikretmek suretiyle konuyu açıklama yoluna gitmiştir. Mesela “İnsanlar ezandaki ve birinci saftaki fazileti bilselerdi -ezan okumak ve ilk safta bulunmak için kur'a çekmekten başka imkân da olmasaydı- mutlaka kur'a çekerlerdi. Eğer namaza erken gelmenin faziletini bilselerdi erken gelmek için yarışlardı. Yatsı ve sabah namazlarının ecir ve sevabını bilselerdi -emekleyerek de olsa- onlara gelirlerdi.”⁶¹⁵ Bahse konu hadisin şerhinde: “Ezânın fazileti bilinen bir husustur. Konuyla ilgili birçok hadis bulunmaktadır. Bunları zikretmenin yeri burası değildir” diyerek ezanın faziletine işaret eden sadece dört hadisi zikretmiştir.⁶¹⁶

İlk safta namaz kılmanın faziletiyle ilgili iki hadis dışında itimat edilecek başka rivayet bulunmadığını ifade ettikten sonra şu iki hadisi zikretmektedir:⁶¹⁷ “Erkek saflarının en hayırlısı ilk saftır. En hayırsızı da son saftır. Kadın saflarının en

⁶¹⁰ Avlanmanın mubah olması ve hükmü ile ilgili şu ayetleri zikreder: Maide, 5/94, 96; Maide, 5/4, 5.

⁶¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/253-259; *el-Kabes*, 2/630, 631.

⁶¹² Buhârî, “Libâs”, 96. Ayrıca bk. Müslim, “Müsâkât”, 105, 106; Ebû Dâvûd, “Buyû'”, 4; Tirmizî, “Buyû'”, 2; Nesâî, “Zînet”, 25.

⁶¹³ Müslim, “Musâkât”, 106

⁶¹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/10-13.

⁶¹⁵ *Muvatta'*, “Salât”, 3. Ayrıca bk. Buhârî, “Ezân”, 9; Müslim, “Salât”, 129.

⁶¹⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/318, 319; *el-Kabes*, 1/198, 199.

⁶¹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/319; *el-Kabes*, 1/200.

hayırlısı son saftır. En hayırsızı da ilk saftır.”⁶¹⁸ Diğeri ise şudur: Rasûlullâh namazda omuzlarımıza dokunup: “Saflarınızda düzensiz durmayınız ki kalpleriniz ayrılığa düşmesin. Benim arkama, akli başında âkıl-bâlig olanlarınız, daha sonra derece itibariyle onlardan sonra gelenler, onların arkasına da daha sonra gelenler dursun!”⁶¹⁹

Namaza erken gitmenin faziletine dair iki hadis dışında sahih hadis bulunmadığı açıklamasını yaparak şu iki hadisi zikretmektedir: ⁶²⁰ “Namazı vakit girer girmez kılmak Allah’ın rızasına vesiledir.”⁶²¹ Diğeri ise “Bir kul namazı beklediği müddetçe hep namazdadır.”⁶²² Daha sonra da: “Yatsı ve sabah namazlarının ecir ve sevabına dair birçok sahih hadis vardır. Fakat bunların özü dört hadistir” diyerek o hadisleri zikretmiştir.⁶²³

İbnü’l-Arabî, bazen hadiste farklı manalara gelebilecek şekilde söylenen bir ifadeyi vuzuha kavuşturmak için başka bir hadisi delil olarak kullanmıştır. Şöyle ki, “Namazlarınızı evlerinizde kılınız”⁶²⁴ hadisinin farz ve nafil ayırımı yapmadığını, bununla birlikte evde kılınması istenilen namazlarla farzların değil nafil namazların kast edildiğini belirtmiş, bunu da Hz. Peygamber’den gelen şu rivayete dayandırmıştır: “Farz namazlar hariç en faziletli namaz, sizden birinizin evinde kıldığı namazdır.”⁶²⁵ Bu hadisi zikrettikten sonra artık bunun üzerine kimsenin konuşma hakkı yoktur ifadesini kullanmıştır.⁶²⁶

Bazen bir hadisin umumi olarak ifade ettiği mananın başka bir hadis tarafından tahsis edildiğini belirtmektedir. Gıybetin genel olarak haram olduğunu

⁶¹⁸ Müslim, “Salât”, 132. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 98; Tirmizî, “Salât”, 53.

⁶¹⁹ Müslim, “Salât”, 122. Ayrıca bk. Nesâî, “İmâme”, 22.

⁶²⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/320.

⁶²¹ Tirmizî, “Salât”, 14.

⁶²² *Muvatta’*, “Kasru’s-Salâti fi’s-Sefer”, 52. Ayrıca bk. Buhârî, “Ezân”, 36; Müslim, “Mesâcid”, 274; Ebû Dâvûd, “Salât”, 20.

⁶²³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/321; *el-Kabes*, 1/202, 203.

⁶²⁴ *Muvatta’*, “Kasru’s-Salâti Fi’s-Sefer”, 73. Ayrıca bk. Buhârî, “Salât”, 52; Müslim, “Salâtu’l-Musafirîn”, 208.

⁶²⁵ *Muvatta’*, “Salâtu’l Cemâ’a”, 4. Ayrıca bk. Buhârî, “Ezân”, 81; Müslim, “Salâtu’l-Musafirîn”, 213; İbn Mâce, “İkâmetu’s-Salât”, 186.

⁶²⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/185.

ifade eden hadisin⁶²⁷ şerhinde fasıklar, çeşitli ahlaksızlıkları alenen işleyen ve yayanlar ile sapık fikirli bidat ehlinin yaptıklarını anlatmanın bu yasak kapsamı dışında tutulduğunu söylemiştir. Buna Allah Rasûlü'nün zevcesi Hz. Aişe'den Uyeyne b. Hısn hakkında rivayet edilen şu hadisi delil getirmiştir:⁶²⁸ “Ben Rasûlüllah ile beraber iken, bir adam huzuruna girmek için izin istedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) O, kabilenin en kötü oğludur dedi. Sonra ona izin verdi. Aradan fazla zaman geçmeden Rasûlüllâh'ın onunla beraber güldüğünü işittim. Adam çıkınca: Ya Rasûlallâh! Biraz önce sen o adam hakkında söyleyeceğini söyledin. Sonra aradan zaman geçmeden onunla beraber güldün dediğimde, Allah Rasûlü: İnsanların en kötüsü, şerrinden dolayı insanların kendisinden korunduğu kimsedir buyurdu.”⁶²⁹

Ayetlerdeki bazı hususları açıklamak için de hadislerden faydalanır. Mesela *Kitâbu'r-Radâ'* (Süt emme) bölümünde konuyla ilgili “Sizi emziren sütannelerinizi, süt kızkardeşlerinizle evlenmek size haram kılındı”⁶³⁰ ayetini zikrettikten sonra şu açıklamayı yapmıştır: “Kur'ân'da sütanneler ve süt kardeşlerle evlenmenin yasaklanması dışında başka bir nas bulunmamaktadır. “Nesep yoluyla evlenilmeleri haram olanlar, süt yoluyla da haramdır”⁶³¹ hadisi⁶³² ile bu yasağın kapsamı

⁶²⁷ *Muvatta'*, “Kelâm”, 10. Ayrıca bk. Müslim, “Birr”, 70; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 40; Tirmizî, “Birr”, 23.

⁶²⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/248, 578, 579.

⁶²⁹ *Muvatta'*, “Husnû'l-Hulk”, 4. Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 38; Müslim, “Birr”, 73; Ebu Dâvud, “Edeb”, 6; Tirmizî, “Birr”, 60.

⁶³⁰ Nisâ, 4/23.

⁶³¹ Buhârî, “Şehâdât”, 7. Ayrıca bk. Müslim, “Radâ”, 9; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 6.

⁶³² İbnü'l-Arabî, ayrıca şu iki hadisin de mezkûr ayeti açıkladığını belirtmiştir. Birincisi; Hz. Ali'den rivayet edilmiştir: Rasûlüllâh'a: “Ey Allah'ın Rasûlü! Evlenme hususunda neden Haşimoğullarını bırakıp da Kureyş'i tercih ediyorsun?” dedim. Rasûlüllâh: “Sizin içinizde evleneceğim uygun bir kimse var mı?” diye sordu. Ben de: “Evet, Hamza'nın kızı var!” dedim. Bunun üzerine Rasûlüllâh: “O, bana helal olmaz. Çünkü o, benim süt kardeşim Hamza'nın kızıdır” buyurdu (Müslim, “Radâ”, 11. Ayrıca bk. Nesâî, “Nikâh”, 50). İkinci hadis ise Ümmü Habîbe b. Ebî Süfyân'dan rivayet edilmiştir: “Rasûlüllâh yanıma girmişti. Ona: “Kız kardeşim Ebû Süfyân'ın kızı Azze'yle evlenme hususunda bir arzun yok mu?” diye sordum. Rasûlüllâh: “Ne yapacağım!” buyurdu. Ben de: “Onunla evlenirsin” dedim. Rasûlüllâh: “Sen bunu ister misin?” buyurdu. Ben de: “Ben senin bir tanen değilim. Dolayısıyla bana hayırda kız kardeşimin ortak olmasını isterim” dedim. Rasûlüllâh: “O, bana helal olmaz” buyurdu. Ben de: “Fakat ben senin, Dürre b. Ebî Seleme'yle evlenmek istediğini haber aldım” dedim. Rasûlüllâh: “Ümmü Seleme'nin kızı mı?” diye sordu. Ben de: “Evet!” dedim. Rasûlüllâh: “O, benim terbiyem altında bulunan üvey kızım olmasa bile o bana yine helal değildir. Çünkü o, benim süt kardeşimin kızıdır. Onun babası ile beni Süveybe emzirmiştir. Artık kızlarınızı ve kız kardeşlerinizi evlenmem için bana teklif etmeyin!” buyurdu (Buhârî, “Nikâh”, 26. Ayrıca bk. Müslim, “Radâ”, 15; Nesâî, “Nikâh”, 44).

genişletilmiştir. Söz konusu hadis, mezkûr ayeti hem açıklamış hem de ilave hüküm getirmiştir.⁶³³

Müellif bazen Hz. Peygamber'in fiili uygulamasına dair rivayet edilen hadisleri konuya delil olarak getirmektedir. Mesela namazın kısaltılmasıyla ilgili Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Yeryüzünde sefere çıktığımız vakit kâfirlerin size saldırmamasından korkarsanız, namazı kısaltmanızdan ötürü size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.”⁶³⁴ İbnü'l-Arabî bu ayetin açıklamasını şu şekilde yapmaktadır: “Bu ayetin zahiri, namazı kısaltmayı korku haline ve seferde bulunmaya bağlamıştır. Korku halinde olmadığı halde seferde bulunan kişinin de namazını kısaltarak kılabilceğine dair Hz. Peygamberin fiili uygulaması vardır. Çünkü Rasûlullâh seferdeyken korku ve emniyet içerisinde bulunduğu zamanlarda da namazlarını kısaltarak kılardı. Ayrıca Hz. Peygamberle ilgili şu hadis de buna işaret etmektedir: Abdullâh b. Ömer'e “Ebû Abdurrahmân! Kur'ân'da korku namazı ve hazarda kılacağımız namaz hakkında ayetler buluyoruz. Fakat seferde iken namazın nasıl kılınacağı hakkında ayet bulamıyoruz, niçin?” diye sordum. Şu cevabı verdi: “Yeğenim! Aziz ve Celil olan Allah, Muhammed'i bize, bizler hiçbir şey bilmezken gönderdi. Onun için Hz. Peygamber'in nasıl yaptığını görüyorsak, biz de aynısını yapıyoruz.”⁶³⁵

İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamber'in fiili uygulamalarından hareketle oruçlu kişinin eşiyle öpüşmesine ve oynaşmasına, cünüp olarak sabahlayan kişinin yıkanıp orucuna devam etmesine ruhsat verildiğini ifade etmiş ve şu açıklamayı yapmıştır: Hz. Peygamber'in sözlerine uyulduğu gibi uygulamalarına işaret eden fiillerine de uymak gerekir.⁶³⁶ Ayrıca Rasûlullâh'ın: “Ben cünüp olup da oruç tutmak istediğimde yıkanıp orucumu tutarım”⁶³⁷ sözünden şu sonucu çıkarmıştır: Tahsis ifade ettiğine dair herhangi bir delil olmadığı müddetçe Hz. Peygamber'in kavli hadisleri ile fiili

⁶³³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/672-674; *el-Kabes*, 2/765, 766.

⁶³⁴ Nisâ, 3/101.

⁶³⁵ *Muvatta'*, “Kasru's-Salâti Fi's-Sefer”, 7. Ayrıca bk. Nesâi, “Taksîru's-Salât”, 1. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/73; *el-Kabes*, 1/328.

⁶³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/181; *el-Kabes*, 2/491.

⁶³⁷ *Muvatta'*, “Sıyâm”, 9. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Savm”, 36.

uygulamalarına işaret eden hadislerine uymanın gerekliliği konusunda bir ayrım yoktur.⁶³⁸

İbnü'l-Arabî, bazen şerh ettiği hadisin manasını destekleyen başka bir hadisi “وهو مطابق لقوله عليه السلام” (bu hadis, Allah Rasûlünün şu sözüne mutabıktır) ifadesini kullanarak zikretmektedir. Mesela “Sizler, biri Cuma günleri ve diğeri de sair günlerde giymek üzere iki elbise edinseniz ne olur?”⁶³⁹ Bu hadisin şu rivayete mutabık olduğunu ifade etmiştir: “Allah size bol verince, siz de kendinize iyi bakınız (temiz giyinin). Herkes giyimine önem versin.”⁶⁴⁰

Hız. Peygamber’in “Gece namaz kılmayı adet haline getiren kişi, uyuyakalır da teheccüd namazına kalkamazsa, Allah ona teheccüd sevabını yazar, uyuması da sadaka sayılır”⁶⁴¹ sözünde geçen “Allah ona teheccüd sevabını yazar” ifadesinin “Kim bir iyilik yapmak ister de yapamazsa, Allah bunu yapılmış mükemmel bir iyilik olarak kaydeder”⁶⁴² ve “Ameller ancak niyetlere göredir ve kişi için ancak niyet ettiği vardır”⁶⁴³ hadislerine mutabık olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁴ “Kim bana bir defa salât ederse, bu sebeple Allah Teâlâ da ona on misli merhamet eder”⁶⁴⁵ hadisinin de “Kim bir iyilik yaparsa ona on katı vardır”⁶⁴⁶ ayetine mutabık olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁷

İbnü'l-Arabî, hadisin/sünnetin Kur’ân’ın umumunu tahsis edip edemeyeceği hususuna temas etmiş, “Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesileni haram kıldı”⁶⁴⁸ ayetinin neleri kapsayıp kapsamadığı konusunda İbn Ömer’in rivayet ettiği şu hadisi zikretmiştir: “Bize iki meyte ve iki kan helal kılındı.

⁶³⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/175; *el-Kabes*, 2/490.

⁶³⁹ *Muvatta*, “Cum’a”, 17. Ayrıca bk. İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salât”, 83; Ebû Dâvûd, “Salât”, 218.

⁶⁴⁰ *Muvatta*, “Libâs”, 3. Ayrıca bk. Buhârî, “Salât”, 9. Bu metin Rasûlullâh’ın değil de Hz. Ömer’in sözü olarak rivayet edilmiştir (İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/466, 467).

⁶⁴¹ *Muvatta*, “Salât’ul-Leyl”, 1. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 308; Nesâî, “Kıyâmu’l-leyl”, 61.

⁶⁴² Buhârî, “Rikâk”, 31. Ayrıca bk. Müslim, “İmân”, 206.

⁶⁴³ Buhârî, “Nikâh”, 5. Ayrıca bk. Müslim, “İmâret”, 155.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/483. *el-Kabes* isimli şerhinde ise söz konusu hadisler yerine “Müminin niyeti amelinden hayırlıdır” hadisini zikretmiştir (*el-Kabes*, 1/293).

⁶⁴⁵ Müslim, “Salât”, 70. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 36; Tirmizî, “Salât”, 239.

⁶⁴⁶ En’âm, 6/160

⁶⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/157.

⁶⁴⁸ Bakara, 2/173.

İki meyte: Balıkla çekirgedir. İki kan ise karaciğerle dalaktır.”⁶⁴⁹ Devamında hadisin/sünnetin Kur’ân’ın umumunu tahsis etmesinde ihtilaf olmakla birlikte zayıf hadisin Kur’ân’ın ortaya koyduğu hükümleri tahsis etmesinin caiz olmadığı hususunda ittifak olduğunu beyan etmiş ve açıklamasına şöyle devam etmiştir: Yukarıda İbn Ömer tarikiyle rivayet edilen hadisin senedi sahih değildir. Fakat (denizin sahile attığı) anber (balina) denilen balığın yenmesiyle ilgili Câbir b. Abdullâh’tan rivayet edilen hadis⁶⁵⁰ hasen-sahihtir.⁶⁵¹

Şerh geleneğinde kullanılan metotların en önemlilerinden biri hadislerin hadislerle şerh edilmesidir. İbnü’l-Arabî de hadislerin daha iyi anlaşılabilmesi için şerhlerinde hadisleri izah ederken başka rivayetlerden yoğun bir şekilde faydalanmıştır. Bab başlıklarına giriş yaparken genel olarak ilk önce ayetleri zikretmiş, daha sonra konuyla ilgili hadisleri sıralamıştır. Bir meseleyle ilgili olabildiğince farklı rivayetlere yer vererek hadislere bütüncül bir gözle bakmaya çalışmıştır. Hadislerin ayetleri ve diğer rivayetleri tefsir ettiğini, bir hadisin umumi olarak ifade ettiği mananın başka bir hadis tarafından istisna edilebileceğini ifade etmiştir. Bazen şerh ettiği hadisin manasını destekleyen başka bir hadisi “وهو مطابق لقوله عليه السلام” (bu hadis, Allah Rasûlünün şu sözüne mutabıktır) ifadesini kullanarak zikretmiştir.

3.2.3. Şiirlerden Faydalanması

Şarihler, rivayet metinlerini izah ederken ayet ve hadislerden istifade ettikleri gibi zaman zaman şiirlerden de yararlanmışlardır. Şiirler daha çok hadislerde geçen garib kelimelerin anlamlarını tespit için kullanılmıştır.

İbnü’l-Arabî de bazen hadislerin muhtevasını birtakım şiirler yardımıyla izah etmeye çalışmıştır. Şiirlerini kullandığı şairlerin isimlerini bazen belirtmiş bazen de

⁶⁴⁹ İbn Mâce, “Et’ime”, 31; Dârekutni, *Sünenü'd-Dârekutni*, “Eşribe”, 4/272.

⁶⁵⁰ *Muvatta*’, “Sıfatu’n-Nebî”, 24; Buhârî, “Şerike”, 1; Müslim, “Sayd”, 17. Sifü’l-bahr gazası anlatımında geçmektedir.

⁶⁵¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/313, 314; *el-Kabes*, 2/637. *el-Mesâlik*’in başka bir yerinde Sifü’l-bahr Gazasına katılanların Anber denilen balıktan açlık sebebiyle zaruretten dolayı yedikleri ileri sürülmüş ise de İbnü’l-Arabî bu hususa şu şekilde cevap vermiştir: “Gazveye katılanlar balıktan yemekle kalmamışlar, karınlarını doymuşlar, hatta o kadar çok yemişler ki kilo dahi almışlar, bununla da yetinmemişler azık dahi almışlar. Mecbur kaldıkları için yemiş olsalardı zaruret dışında yemeleri hariç bu zikredilenlerden herhangi birini yapmaları caiz olmazdı” (*el-Mesâlik*, 2/56; *el-Kabes*, 1/143).

zikretme gereği duymamıştır. Şiirlerinden istişhadda bulunduğu şairler arasında Hassân b. Sâbit, İmruülkays, Mâlik b. Dînâr, Nâbiğa, Kattâl el-Kilâbî ve Lebîd gibi isimler bulunmaktadır.

Özellikle *Kitâbu'l-İstiskâ* bölümünde şiirden yoğun bir şekilde istifade etmiştir. Şöyle ki, halk kıtlığa duçar olduğunda Ömer b. Hattâb ve Abbâs b. Abdülmuttalib ile (tevessül ederek) istiskâ eder ve “İlahi bizler Peygamberimiz ile tevessül ederek senden niyazda bulunur ve sen de bize yağmurlar ihsan ederdin. Şimdi de Peygamberimizin amcası ile tevessül ederek senden niyaz ediyoruz bize yine yağmur ihsan et!” diye dua ederdi. Râvî (Enes) der ki: “(Bu duayı edince) yağmur yağardı.”⁶⁵²

Müellif bu hadisi zikrettikten sonra Hz. Abbâs’ın ayağa kalkarak dua ettiğini, duasını henüz bitirmeden dağlar kadar bulutların görüldüğünü ve oluk gibi yağmurlar boşanmaya başladığını belirttikten sonra Hz. Ömer ve Abbâs’ın duası üzerine (Hasan b. Sâbit’e ait) şu şiirin söylendiğini belirtmektedir:

سأل الخليفة إذ تتابع جذبُهُ ... فسقى الغمام بغير العباس
عُمُ النَّبِيِّ وَصِنُوْهُ وَالِدِهِ الَّذِي ... وَرَثَ النَّبِيِّ بِذَلِكَ دُونَ النَّاسِ
أَحْيَا بِهِ اللهُ الْبِلَادَ فَأَصْبَحَتْ ... مُخْضِرَّةً الْأَرْجَاءَ بَعْدَ الْيَاسِ

Kıtlık peş peşe gelince Halife (Ömer) Abbâs’tan istedi.

Abbâs’ın yüzü suyu hürmetine bulut yağmur yağdırdı.

O ki, Peygamber’in amcası ve babasının ikizi. İnsanlar içinde onun varisi.

Allah o yağmurla beldeleri ihya etti. Umutsuzluktan sonra her tarafı yemyeşil kıldı.

İbnü'l-Arabî devamında şöyle söylemektedir: Bir hadiste⁶⁵³ geçtiği üzere bir bedevi Hz. Peygamber’in huzuruna gelip kıtlıktan şikâyet ederek: “Ya Rasûlallâh!

⁶⁵² Buhârî, “İstiskâ”, 3.

⁶⁵³ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (öl. 458/1066), *Delâilü'n-nübüvve ve ma'rifetu ahvâli sâhibi's-şerîa*, nşr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Birinci Baskı, 1408/1988), 6/141.

Bizim ne böğürebilecek/inildeyecek bir devemiz kaldı, ne de bağırbilecek çocuğumuz” dedikten sonra şu şiiri inşad etti:

أَتَيْنَاكَ وَالْعَذْرَاءُ يَدْمَى لَبَانُهَا ... وقد شَغَلَتْ أُمُّ الصَّبِيِّ عَنِ الطِّفْلِ
وَأَلْقَى بِكَفِّهِ الصَّغِيرُ اسْتِكَانَةً ... من الجُوع موتًا ما يُمِرُّ وما يُحَلِي
ولا شيءَ ممَّا يأكلُ النَّاسُ عِنْدَنَا ... سِوَى الحَنْظَلِ المَأْكُولِ فِي زَمَنِ المَحَلِ
وليس لنا إِلَّا إِلَيْكَ وَسِيلَةٌ ... وأين فرارُ الخَلْقِ إِلَّا إِلَى الرَّسْلِ

“Öyle bir durumda sana geldik ki, bakire kızların göğsü kıtlıktan kanıyor/bağrı yanıyor.

Çocuklu anaların yavrularına bakmaya vakitleri yok. Çocuklar açlıktan neredeyse ölmek üzere, miskin miskin ellerini yanlarına salıvermiş, ağızlarından acı tatlı hiçbir söz çıkamaz oldu.

Yanımızda yiyecek bir şey kalmadı. Kıtlık zamanında yenen hanzal dışında.

Bizim sana tevessül etmekten başka elimizden bir şey gelmez. İnsanlar peygamberlerden başka kime/nereye sığınabilir ki!”

Bunun üzerine Allah Rasûlü hemen ridasını sıvayarak ayağı kalktı ve minbere çıkıp dua etti.

İbnü'l-Arabî peygamberler, salihler, âlimler ve hatiplerin söyledikleri şiirler ve irad ettikleri hutbelere örneklerle istiskâ konusunu izah etmeye devam etmiştir.⁶⁵⁴

Saçları boyama konusunda sakalın tamamının siyaha boyanması hususunu izah ederken şu açıklamayı yapmaktadır: “Savaşa katılacak kişilerin düşmana sert ve cevval görünmesi dışında sakalın siyaha boyanmasının mekruh olduğunda fakihler icmâ’ etmiştir.” Sonra bu manayı teyit etmek için Ukbe b. Âmir ile Hasan b. Ali’nin şu şiirlerini örnek olarak vermiştir:

نُسَوِّدُ أَعْلَاهَا وَتَأْتِي أَسْوَلُهَا ولا خَيْرَ فِي الأَعْلَى إِذَا فَسَدَ الأَصْلُ

Sakalın kökü beyaz kalmaya devam ederken üst kısmını siyaha boyuyoruz.

⁶⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/316-326.

Kökü beyaz kaldıktan sonra yukarı kısmını siyaha boyamanın ne yararı var!

نُسَوِّدُ أَعْلَاهَا وَتَأْبَى أَسْوَلُهَا فَلَيْتَ الَّذِي يَسَوِّدُ مِنْهَا هُوَ الْأَصْلُ

Sakalın kökü beyaz kalmaya devam ederken üst kısmını siyaha boyuyoruz.

Keşke sakalın kökü siyaha boyanabilseydi.⁶⁵⁵

İbnü'l-Arabî, şiirle istişhadda bulunma uygulamasını *el-Mesâlik*'e göre *el-Kabes* isimli şerhinde daha az yapmıştır. Nitekim bunda *el-Kabes*'in muhtasar olmasının da etkisi vardır. Takva konusunu izah ederken takvanın göz, kulak, dil ve kalple ilgili olduğunu ifade etmiş, gözle kalp arasında bir ilişki kurmuştur. Mesela gözün baktığı şeylerin (haram/helal) kalbi olumlu veya olumsuz manada etkilediğinden bahsettikten sonra şu şiiri örnek olarak vermiştir:

إِذَا لَمْتُ عَيْنِي اللَّتَيْنِ أَضْرَّتَا ... بِجَسْمِي وَقَلْبِي قَالَتَا لِي أَلَمْ الْقَلْبَا

فَإِنْ لَمْتُ قَلْبِي قَالَ عَيْنَاكَ جَرَّتَا ... إِلَيَّ الرَّوْيَا ثُمَّ لِي تَجْعَلُ الذَّنْبَا

Bedenime ve kalbime zarar verdiği için gözlerimi kınadığımda, bana “kalbini suçla” der.

Kalbimi kınayınca o da şöyle der: “Gözlerin beni görmeye sevk etti. Sen ise günahı bana yüklüyorsun.”

İbnü'l-Arabî, bu beyti naklederek gözün haramlara bakması sebebiyle kalbin etkilendiğini, bunun da kişinin takvasına olumsuz etki yaptığını ifade etmek istemiştir.

Ayrıca bu şiir ile Ebû Hureyre'den rivayet edilen şu hadisın aynı manayı ihtiva ettiğini belirtmektedir: “Allah insana zinadan payını takdir etmiştir. Hiç şüphesiz insan ezelde takdir olunan bu paya erişecektir. Dolayısıyla gözlerin zinası, mahremi olmayan kadına şehvetle bakmaktır. Dilin zinası, zevkle konuşmaktır. Nefis temenni eder ve şehvetlenir. Cinsel organ ise ya bunu gerçekleştirir ya da yalanlar.”⁶⁵⁶

⁶⁵⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/490.

⁶⁵⁶ Buhârî, “Kader”, 9. Ayrıca bk. Müslim, “Kader”, 20; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 42-43. İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1177, 1178.

Bir adam Hz. Peygamber'e gelerek: "Ya Rasûlallâh! Bana hayatımda uygulayacağım birkaç cümle öğret. Unutacağım çok şey söyleme" deyince Rasûlullâh: "Hiç birşeye kızma" buyurdu.⁶⁵⁷ Bu rivayetle ilgili şu beyti zikretmesi bir diğer örneği teşkil etmektedir:

لَيْسَ الْأَحْلَامُ فِي حَيْنِ الرَّضَا ... إِنَّمَا الْأَحْلَامُ فِي حَيْنِ الْغَضَبِ

Rıza halindeki hilm, hilm değildir. Gerçek hilm ancak öfke anındakidir.⁶⁵⁸

Bir kelimenin anlamıyla ilgili istişhadda bulunulan şiirin yanlışlığından bahsetmiştir. Şöyle ki: Cehennem, Rabbine şikâyetle bulunup: Rabbim! Bir kısmım bir kısmımı yedi. Bana izin ver de nefes alayım dedi. Bunun üzerine Allah ona iki nefes için izin verdi. Bir nefes kışın, bir nefes de yazın (alır.) İşte hissetmekte olduğunuz sıcaklığın en şiddetlisi ile soğukun en şiddetlisi budur.⁶⁵⁹ Bu hadisin şerhinde "Orada ne güneş görürler, ne de dondurucu soğuk"⁶⁶⁰ ayetinde geçen (زمهرير) kelimesi ile ilgili şu açıklamada bulunmuştur: "Bu kelimeden kast edilen Ay'dır (القمر) denilse de, Zemherîr kelimesine bu manayı veren başka bir müfessir görmedim ve bunu Mâverdî'den başka hikâyeye eden olmamıştır." Ay manasına geldiği şu şiirle desteklenmeye çalışılmıştır:

وليلة ظلامها قد اعتكر ... قطعنها والزمهرير ما زهر

"Ve bir gece ki, karanlıkları gittikçe koyulaştı

Ve ben o geceyi geçtim, Zemherîr (Ay) ise hiç parlamadı"

Her ne kadar yukarıdaki şiir delil getirilerek zemherîr kelimesinin ay manasına geldiği ileri sürülmeye çalışılmışsa da İbnü'l-Arabî bunun yanlış olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ *Muvatta'*, "Husnü'l-Hulk", 11.

⁶⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/256, 257. Bu kısmı İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 26/142, 143).

⁶⁵⁹ Buhârî, "Mevâkîtu's-Salât", 9. Ayrıca bk. Müslim, "Mesâcid", 187.

⁶⁶⁰ İnsan, 76/13

⁶⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/458, 459. Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (öl. 450/1058), *Tefsîrü'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)* nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 6/169.

İbnü'l-Arabî, hadisteki mananın mecaz mı yoksa hakikat mi olduğunu izah için de şiirle istişhadda bulunmuştur. “Cehennem rabbine şikâyet etti...” hadisinde⁶⁶² cehennem nasıl Allah ile konuşuyorsa devenin de sahibi ile konuştuğuna işaret eden şu şiiri örnek olarak getirmiştir:

يشكو إليّ جملي طول السرى ... صبراً جميلاً فكلانا مبتلى

“Geceleyin uzun yürümekten devem bana şikâyet ediyor.

Güzelce sabret. Zira ikimizde belalarla karşı karşıya bulunuyoruz (dedim).”⁶⁶³

Şiirle istişhadda bulunmasına diğer bir örnek: “Allah sizden üç hususta razı olur ve üç hususta da size gazap eder. Sizin kendisine ibadet edip ona hiçbir ortak koşmamanıza; toptan Allah’ın ipine sarılmanıza ve Allah’ın başınıza getirdiği kişilere itaat etmenize razı olur. Dedikodu yapmanıza, malınızı gereksiz yere harcamanıza ve çok soru sormanıza da gazap eder”⁶⁶⁴ hadisinde geçen “hablullah” kelimesiyle ilgili şu açıklamayı yapmıştır: Âlimler bu kelimenin; Kur’ân, cemaat, İslam ve sıratı müstakim gibi manalara geldiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. “Cemaat” manasında kullanıldığına dair İbn Mubârek’in şu şiiri bulunmaktadır:

إِنَّ الْجَمَاعَةَ حَبْلُ اللَّهِ فَأَعْتَصِمُوا ... مِنْهُ بِعُرْوَتِهِ الْوُثْقَى لِمَنْ دَانَا

“Cemaat şüphesiz hablullahtır.

(Allah’a) Yakınlaşmak isteyen onun sapasağlam kulpuna yapışsın.”⁶⁶⁵

Şiirlerin Arap örf ve adetlerine dair bilgileri ihtiva etmesinden ötürü şarihler ilgili yerlerde şiirlerden bir hayli yararlanmışlardır. İbnü'l-Arabî de hadislerin manalarının daha iyi anlaşılabilmesi için şiirlerden istifa etmiştir. Bu istifadenin iki şekilde olduğu göze çarpmaktadır. Birincisi kelimelerin anlamlarının ortaya konması, diğeri ise hadislerle verilmek istenen mesajın şiirlerle desteklenmesidir.

⁶⁶² *Muvatta*’, “Vukûtu’s-Salât”, 27.

⁶⁶³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/454; *el-Kabes*, 1/108.

⁶⁶⁴ *Muvatta*’, “Kelâm”, 20. Ayrıca bk. Müslim, “Akdiye”, 10.

⁶⁶⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/585, 586.

3.2.4. Sûfilerin Sözlerinden Faydalanması

Tasavvufla ilgili *Sirâcü'l-mürîdîn fî sebîli'd-dîn*⁶⁶⁶ ve *Sirâcü'l-mühtedîn fî âdâbi's-sâlihîn*⁶⁶⁷ gibi eserleri bulunan İbnü'l-Arabî, *Muvatta'* şerhlerinde hadisleri izah ederken mutasavvıflardan/sûfilerinden zaman zaman nakillerde bulunmuştur. Bazen sûfilerin görüşlerini tenkit etmiş, bazen de onaylamıştır. نكتة صوفية (Tasavvufi nükte) başlıklarını kullanarak konuyla ilgili bilgiler vermiştir. Zaman zaman, وقال وقاتل الصوفية وأرباب القلوب, بعض الصوفية gibi ifadelerle sûfilerden nakillerde bulunmuştur.

İbnü'l-Arabî, tasavvufi kavramlar üzerinde durmuştur. Meryem oğlu İsa şöyle derdi: “Ey İsrail oğulları! Berrak su için, karada biten yeşil sebzeleri ve arpa ekmeğini yiyin. Buğday ekmeğinden sakının. Çünkü siz onun şükrünü yerine getiremezsiniz.”⁶⁶⁸ Bu rivayetin şerhinde zühd kavramını uzun uzadıya anlatmış, erbâb-ı kulûbün zühd ve veranın manaları üzerinde ihtilaf ettiğinden bahsetmiş ve zühdle ilgili dört görüşü zikretmiştir.⁶⁶⁹

İbnü'l-Arabî, hadisleri şerh ederken sûfilerin görüşlerinden istifade etmiştir. Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: “Rabbimiz her gece, gecenin son üçte birinde rahmetiyle dünya semasına tecelli ederek şöyle der: Kim dua ediyor, hemen kabul edeyim, kim bir istekte bulunuyor hemen vereyim, kim af diliyor hemen onu affedeyim.”⁶⁷⁰ Bu hadisin şerhinde Allah'ın nüzulünün ne anlama geldiğini izah ettikten sonra sûfi âlimlerden bazılarının “Allah'ın gecenin son üçte birinde inmesinden maksat, öfke halinden rahmet/merhamet haline geçmesidir” şeklinde yorumladığını ifade etmiştir.⁶⁷¹

Sufilerin görüşlerinden istifade etse de bazen yanlış düşünce ve yorumlarından dolayı sûfilere eleştirdiği olmuştur. “Rasûlullâh (s.a.v.) Mekke

⁶⁶⁶ *Sirâcü'l-mürîdîn fî sebîli'd-dîn* isimli eser Abdullâh et-Tevrâtî tarafından neşredilerek 1438/2017 tarihinde Dârü'l-Hadîsi'l-Kettâniyye (Tanca/Beyrût) tarafından basılmıştır.

⁶⁶⁷ *Sirâcü'l-mühtedîn fî âdâbi's-sâlihîn* isimli eser, Muhammed b. el-Emîn Buhubze el-Hasenî tarafından tahkik edilerek 1430/2009 tarihinde Dâru İbn Hazm (Beyrût) tarafından basılmıştır.

⁶⁶⁸ *Muvatta'*, “Sıfatü'n-Nebi”, 27.

⁶⁶⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/413-419. Zühdle ilgili kısmı kaynak belirtmeden İbn Rüşd'en alıntı yaparak aktarmıştır (*el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, 3/393-396).

⁶⁷⁰ *Muvatta'*, “Kur'ân”, 30. Ayrıca bk. Buhârî, “Da'avât”, 14; Müslim, “Salâtu'l-Müsafirîn”, 168.

⁶⁷¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/449.

yolunda yürümekteydi. Derken Cümdan denilen bir dağın yanından geçti. Yanındakilere: Yürüyün! Bu, Cümdan dağıdır. Müferrid olanlar öne geçip ilerlemişlerdir buyurdu. Sahabiler: Ey Allah'ın Rasûlü! Müferrid olanlar ne demektir? diye sordular. Rasûlullâh (s.a.v.): Allah'ı çok anan erkeklerle kadınlardır" buyurdu.⁶⁷² Bu hadis ile Hasan Basrî'den "Vallahi, yetmiş Bedirliye yetiştim, çoğu kez giydikleri sûf idi. Eğer siz onları görseydiniz deli sanırdınız. Onlar da sizin iyilerinizi görselerdi bunların ahirette bir nasibi yok derlerdi. Kötülerinizi görselerdi bunlar hesap gününe inanmıyorlar derlerdi"⁶⁷³ şeklindeki rivayetin yorumunda sûflerin yanılığa düştüğünü şu şekilde ifade etmiştir:

Sûfler bahse konu rivayetten -gören kişinin bu adam delirmiş diyecek kadar bıkmadan usanmadan devamlı bir şekilde Allah'ı zikretmenin kast edildiğini söylemişlerdir. Hâlbuki bu rivayetten kast edilen kişinin sadece Allah'ı zikretmesi değil, namaz ve oruç gibi bütün amelini Allah için yapması, hangi hal ve durumda olursa olsun taat halinde olmasıdır. Şöyle ki istirahat geçtiğinde Allah'a itaat için kuvvetimi topluyorum; yemek yediğinde kuvvet bulmak için yemek yiyorum; eşiyile cinsel ilişkiye girdiğinde kendimi ve ailemi korumak için ilişkiye giriyorum; güzel koku süründüğünde Hz. Peygamber'e uymak ve meleklerin seviyesine yükselmek için bunu yapıyorum düşüncesinin olmasıdır. Bütün bunları yaptığında uykusu da ibadet olur. İşte Hz. Peygamber'in sünnetine uyarak Allah'ı zikretmek ve Ona şükretmek budur.⁶⁷⁴ Yani bıkmadan usanmadan devamlı bir şekilde Allah'ı zikretmek yerine hangi ibadeti veya eylemi yaparsa yapsın Allah'ı düşünerek yaptığı takdirde zikrin dışındaki bütün eylemin de ibadet sayılacağını belirtmektedir.

Kıyamet günü Arş'ın gölgesinde gölgelenecek yedi gruptan biri olan "tenhada Allah'ı anıp gözyaşı dökken" kişiyle ilgili hadisi⁶⁷⁵ şerh ederken sûflere şu şekilde bir eleştiri getirmektedir: Kendisiyle baş başa kalmak suretiyle halvet halinde ahiret ahvalini tefekkür etmek faydalı; cenneti, cehennemi, hesabı ve azabı

⁶⁷² Müslim, "Zikir", 4. Tirmizî rivayetinde şu şekilde geçmektedir: Müferridler Allah'ı zikretmeye düşkün olan kimselerdir. Zikir onların sırtlarındaki günah yüklerini indirdiği için kıyamet günü hafiflemiş olarak gelirler. Tirmizî bu hadis için hasen garib ifadesini kullanmış, Elbânî de zayıf olduğunu belirtmiştir (Tirmizî, "Deavât", 129).

⁶⁷³ İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/156.

⁶⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/433; *el-Kabes*, 2/409.

⁶⁷⁵ *Muvatta*, "Şa'r", 14; Buhârî, "Hudûd", 19; Tirmizî, "Zühd", 53; Nesâî, "Âdâbu'l Kudât", 2.

düşünmek kalp için yararlı olsa da bütün sufilerin yalnız kaldıklarında yani halvet halindeyken Allah'ın kudret, azamet ve nimetlerini düşünerek mükâşefe (sanki gözüyle görüyormuş gibi kalp gözünün açılmasıyla gayb âleminin görülmesi) halinde olduklarını söylemeleri doğru değildir. Çünkü bu mükâşefe hali çok az insanda nadir görülen bir durumdur.⁶⁷⁶

Namazda Rasûlullâh'a salavât getirme konusunu işlerken İbn Atâ'nın şöyle dediğini anlatır: Duanın, üzerine oturacağı temelleri vardır. Kuş gibi kanatları mevcuttur, onu hedefine çabucak ulaştıracak sebepleri ve süratle kabul edileceği vakitleri vardır. Eğer dua, temelleri üzerine oturursa güçlü olur. Kanatlarını takınırsa göğe yükselir. Dua zamanında ve yerinde yapılırsa kabul edilir. Kendisini hedefine ulaştıracak sebeplere sahip olursa başarıya ulaşır.

Duanın temelleri; dua edenin kalbinin huzur duyması, o sırada duygulu ve hassas olması, Allah'a boyun eğmesi ve kendini önemsememesidir. Dua edenin Allah'tan korkup sesini yükseltmemesi, kalbini sadece Allah'a bağlaması ve başkasından bir şey beklememesidir. Duanın kanatları; sözünde ve özünde doğrudurüst olmaktır. Duanın kabul edileceği vakitler; seher vakitleridir. Duanın kabul olacağı sebepler ise Hz. Peygamber'e salavat-ı şerife getirmektir.⁶⁷⁷

Bazen de hadisin anlamını beyan etmek için zikrettiği ayetle ilgili sûfilerin görüşlerine başvurur. Ayette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “İnsanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır.”⁶⁷⁸ Sûfilerin şu açıklamayı yaptığını ifade eder: Karanın bozulması, cesetlerin/bedenlerin bozulması; denizin bozulması, kalplerin bozulması; bedenin fesadı, kişinin ibadetten mahrum kalmasıdır. Kalbin bozulması, kıyametin unutulmasıdır. Kalp ve beden her ikisinin bozulması da kişinin dünya ile meşgul olması, riyâ ve itibar peşinde

⁶⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/498.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/155. Bu bilgileri Kâdî İyâz'dan alıntı yaparak aktarmıştır (Kâdî İyâz (öl. 544/1149), *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, nşr. Hüseyin Abdülhamid Nil, (Beyrût: Dârü'l-Erkâm, t.y.), 2/68; Mehmet Yaşar Kandemir, *Şifa-i şerîf şerhi; tercüme ve şerh*, (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2017), 2/424).

⁶⁷⁸ Rûm, 30/41.

koşmasıdır. Yine bedenin fesadı, günah işlemesi; kalbin bozulması, insanın dünya hayatında ebedi yaşayacak gibi plan ve program yapması anlamlarına gelmektedir.⁶⁷⁹

Bazen sufilerin kendi aralarında yaptıkları tartışmalara dair bilgiler nakleder. Mesela sufilerin duanın mı yoksa zikrin mi daha faziletli olduğu hususunda ihtilaf ettiklerinden bahseder ve sözüne şu şekilde devam eder: Sufilerden bazıları “Yüce Allah şöyle buyurdu: Benim kitabımı okumak ve beni zikretmekten dolayı kim benden bir şey isteyecek durumda olmazsa ben o kimseye isteyenlere verdiğim en üstününü veririm. Allah’ın sözlerinin diğer sözlere karşı üstünlüğü, Allah’ın yarattıklarına karşı üstünlüğü gibidir⁶⁸⁰ şeklinde rivayet edilen kutsî hadisten⁶⁸¹ hareketle: Mücerred zikir duadan daha faziletlidir, çünkü dua esnasında dua eden kişinin Ya Rabbi! Ben şunu istiyorum, benim için şunu yap gibi ifadeler söyleyerek kendi istediği gibi davranma durumu söz konusudur” demişlerdir.

İbnü’l-Arabî bu görüşte olanların düşüncesini çürütmek için şu delilleri getirmiştir: “Bana dua edin, duanıza cevap vereyim”⁶⁸², “Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki) gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm”⁶⁸³, “Şanı Yüce olan Rabbimiz her gece, gecenin son üçte biri kaldığında dünya semasına inip: Kim Bana dua ederse, onun duasını kabul ederim! Kim Benden bir şey isterse, istediğini ona veririm! Kim Benden bağışlanma dilerse onu bağışlarım.⁶⁸⁴ Bu delillerden hareketle Allah’ın kendisinden bir şey isteyen kişiyi sevdiğini ve o kişiye bol bol mükâfat verdiğini, yine Hz. Peygamber’den dua ile ilgili rivayet edilenlerin zikirden daha fazla olduğunu söylemiştir. Zikrin duadan daha faziletli olduğu söylene de onu şu şekilde yorumlar: Kişi zaman zaman ya dua eder ya da zikir çeker. Dua ettiği zaman duasına icabet edilir. Zikir çektiğinde ise duadan daha fazla sevap kazanır. Sonuç olarak bu kişi her iki halde de kazançlı çıkar.⁶⁸⁵ İbnü’l-Arabî’nin zikrin duadan daha faziletli olduğunu

⁶⁷⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/615.

⁶⁸⁰ Tirmizî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 25. Tirmizî “Bu, hasen-garib bir hadis” demiştir.

⁶⁸¹ Yani kişi Kur’an okumaktan ve Allah’ı zikretmekten dolayı dua yapmaya fırsat bulamıyor.

⁶⁸² Mü’min, 40/60.

⁶⁸³ Bakara, 2/186.

⁶⁸⁴ *Muvatta’*, “Kur’ân”, 30. Ayrıca bk. Buhârî, “Teheccüt”, 14; Müslim, “Salâtu’l-Müsafirîn”, 168;

⁶⁸⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/437; *el-Kabes*, 2/411, 412.

ileri sürenlere karşı ayetlerden ve hadislerden deliller getirmek suretiyle bu görüşü kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Sûfilerden bazıları da şu ayetlerden hareketle duanın zikirden daha faziletli olduğunu ifade etmişlerdir: “Eyyûb’u da hatırla. Hani o Rabbine: Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisisin diye niyaz etmişti. “Biz de onun duasını kabul ettik.”⁶⁸⁶ “Zunnûn’u da hatırla. Hani öfkelenerek (halkından ayrılp) gitmişti de kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde: Senden başka hiçbir ilah yoktur. Seni eksikliklerden tenzih ederim. Ben gerçekten (kendine) yazık edenlerden oldum” diye dua etti.⁶⁸⁷

Müellif bazen de tasavvufi konulara soru cevap şeklinde temas etmektedir. “Savm-ı Visâl” ile ilgili hadisleri şerh ederken, “birisi gündüzleri devamlı oruç tutmak mı yoksa geceyi devamlı ibadetle geçirmek mi daha faziletlidir diye sorsa şu cevabı veririm” diyerek cevabını şöyle ifade etmektedir:

Gündüzleri oruç tutmak gençler için daha faydalıdır. Çünkü gençler şehvet sahibidir. Şehveti ise ancak oruç dizginleyebilir. Yaşlı kişiler için geceleri ihya etmek gündüzleri oruç tutmaktan daha faziletlidir. Çünkü yaşlı ilerlemiş kişinin şehvi arzuları zayıflamıştır. Oruç tuttuğu takdirde kuvveti gider ve iyice halsizleşir. Farzları yapmada dahi ihmali olabilir. Orta yaş grubunda olanlar ise gündüzleri oruç tutabilir, geceleri ise ibadetle meşgul olabilirler. Çünkü bu grupta olanlar gençlikten çıkmış, fakat yaşlılar grubuna henüz girmemişlerdir. Güçleri kuvvetleri yerindedir. Bu yaş gurubunda olan kişiler geceyi değerlendirmek suretiyle gecenin feyzinden istifade etsinler, gündüzleri oruç tutmakla da orucun hazzını alsınlar.⁶⁸⁸

Riyâzet-oruç mukayesesinde ise şöyle der: Yeme içme gibi tabii ihtiyaçları en aza indirmek manasındaki riyâzet⁶⁸⁹ mi yoksa sünnete tabi olarak oruç tutmak mı daha faziletlidir? diye sorulsa, cevabım şu olur: İftarı helalinden yaparak ve sünnete

⁶⁸⁶ Enbiyâ, 21/83, 84.

⁶⁸⁷ Enbiyâ, 21/87. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/438

⁶⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/216.

⁶⁸⁹ Riyâzet kelimesi tasavvuf terimi olarak nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşrû arzularından mahrum etmeyi ifade eder (Süleyman Uludağ, “Riyâzet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/143, 144).

uygun hareket ederek oruç tutmak, oruç tutmaksızın aç kalmaktan yani riyazetten daha faziletlidir.”⁶⁹⁰

Netice itibariyle, İbnü'l-Arabî doğu İslâm ülkelerine yaptığı yolculukları esnasında o dönemin meşhur sufilerini ziyaret etmiş ve bir süre tasavvufla ilgilenmiştir. İki seneye yakın bir süre kaldığı Bağdat'ta Gazzâlî'den en önemli eseri olan *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'i dinlemiştir.⁶⁹¹

Muvatta' şerhlerinde tasavvufî konulara değinen İbnü'l-Arabî prensip olarak tasavvufa karşı değildir. Hadisleri izah ederken sûfîlerin görüşlerine fazlaca yer vermiştir. Zaman zaman sûfîlerin kendi aralarında yaptıkları tartışmalara değinirken, kimi zaman onlara katılmadığını belirtmiş ve yanıldıklarını ifade etmiş bazen soru cevap şeklinde kendi tasavvufî görüşlerini ifade etmeye çalışmıştır.

3.3. HADİSLERDE GÖRÜLEN İHTİLAFLARA YAKLAŞIMI

Muhtelifü'l-Hadîs ilim dalının farklı tanımları yapılmakla birlikte kısaca şu şekilde tarif edilebilir: “Makbul bir hadisin aynı konuda kendisi gibi makbul bir veya birçok hadise yahut diğer şer'î delillere görünürde veya gerçekte manen muhalif olmasından ve muhaletin giderilmesi yollarından bahseden bir ilim dalıdır.”⁶⁹²

Muhtelifü'l-Hadîs, hadis ilimlerinin en önemlilerindedir. Branşı ne olursa olsun hadisten hüküm elde eden her âlim bunu bilmek mecburiyetindedir. Bu ilim dalında manası zahiren birbirine zıt gibi görünen iki hadisin arası bulunur veya biri diğerine tercih edilir. Bu işi en mükemmel şekilde yapanlar hadis ile fıkıhı iyi bilen imamlar ile manalara hakkıyla vakıf olan usulcülerdir.⁶⁹³

İbnü'l-Arabî *Muhtelifü'l-Hadîs*'in tanımını yapmamakla birlikte zahirleri itibariyle birbirlerine tezat teşkil ediyormuş izlenimi veren rivayetlerin arasını cem ve telif etmek için büyük gayret sarf etmiştir. İlgili kaynaklardan bahsederken İmâm Şafîî'nin *Muhtelifü'l-Hadîs* isimli eseri ile kitap adı vermeksizin İbn Kuteybe ve

⁶⁹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/217.

⁶⁹¹ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 457.

⁶⁹² İsmail Lütfî Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-Hadîs İlmi)*, (İstanbul: İFAV, Nu. 130, Üçüncü Baskı, 2000), 33, 34.

⁶⁹³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (öl. 676/1277), *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*, nşr. Muhammed Osman el-Haşet, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 90.

Tahâvî'nin isimlerini zikretmiştir.⁶⁹⁴ Hadisler arasındaki ihtilafın çözümü için yöntemlerin sıralanışı fıkıhçılarla hadisçiler arasında farklılık gösterse de hadisçiler daha çok cem ve telif, nesh, tercih ve tevakkuf şeklindeki sıralamayı benimsemişlerdir.⁶⁹⁵

İbnü'l-Arabî *وجه الجمع* ifadesini kullanarak hadislerin arasını telif etmeye yani uzlaştırmaya çalışmıştır. Namaza başlarken tekbir için elleri kulakların veya omuzların hizasına kaldırmayla ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Onlardan biri şu hadistir: “Rasûlullâh namaza dururken ellerini omuzlarının hizasına kadar kaldırırdı.”⁶⁹⁶ Diğeri de: “Rasûlullâh tekbir aldığı zaman ellerini ta kulaklarının hizasına kadar kaldırırdı” hadisidir.⁶⁹⁷ Rivayetlerden biri namaza başlarken ellerin omuz, diğeri ise kulakların hizasına kaldırılması gerektiğini ifade etmekte, zahiren her iki hadis arasında çelişki olduğunu görülmektedir. İbnü'l-Arabî, görünürde birbirine zıt gibi gözüken bu rivayetlerin arasını şu şekilde uzlaştırmaktadır: “Tekbir alırken parmakların ucu kulak hizasına, avucun alt kısmı omuzlara gelecek şekilde kaldırılır ve parmakların arası da açık tutulur.”⁶⁹⁸ Yani Hz. Peygamber tekbir için ellerini parmaklarının ucu kulaklarına degecek, avuçlarının alt kısmı omuzlarına gelecek şekilde kaldırırdı. Dolayısıyla Rasûlullâh'ın anılan uygulamaları arasında herhangi bir tearuz bulunmamaktadır.

Kıblenin sabah ve ikinci namazlarında Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesi hakkındaki iki farklı rivayet bu konuya başka bir örnek olarak verilebilir. Bunlardan birincisi şu rivayettir: “Halk sabah namazında Kubâ Mescidinde iken biri gelerek: Bu gece Rasûlullâh'a bir ayet nazil olmuş, bundan sonra Kâbe'ye dönmesi emredilmiş, siz de oraya yönelin dedi. O sırada Şam'a (Kudüs'e) yönelmişlerdi. Bunun üzerine orada bulunanlar hemen yönlerini Kâbe'ye doğru döndüler.”⁶⁹⁹ Diğeri ise şu rivayettir: “Bir adam Peygamberle birlikte ikinci namazını Kâbe'ye doğru kıldıktan

⁶⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/315, 316; *el-Kabes*, 2/557, 558.

⁶⁹⁵ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 162.

⁶⁹⁶ *Muvatta'*, “Salât”, 16. Ayrıca bk. Buhârî, “Ezân”, 83; Müslim, “Salât”, 21, 22.

⁶⁹⁷ Müslim, “Salât”, 25. Ayrıca bk. Nesâî, “Sıfatu's-Salât”, 4.

⁶⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/347; *el-Kabes*, 1/213. Herhangi bir kaynak belirtmeksizin bir de ellerin göğüs hizasına kaldırılması rivayetinden bahseder. Fakat bu rivayetin asılsız olduğunu ifade etmektedir (İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/347).

⁶⁹⁹ *Muvatta'*, “Kible”, 6. Ayrıca bk. Buhârî, “Salât”, 32; Müslim, “Mesâcid”, 13.

sonra Ensâr'dan bir cemaate uğradı, onlar ikinci namazını Beyt-i Makdis'e doğru kılmakta ve rükû' vaziyetinde idiler. Rasûlullâh ile beraber Kâbe'ye doğru namaz kıldığına şehâdet edip Kâbe'ye doğru namaz kılınmaya başlandığını söyledi. Onlar da rükû hallerini bozmadan yönlerini değiştirdiler.”⁷⁰⁰ Yukarıda zikredilen ve birbirine zıt gibi görünen rivayetlerin arasını İbnü'l-Arabî şu şekilde cem etmiştir: “Kıblenin değiştirilmesiyle ilgili emir, cemaatle namaz kılan bir topluluğa ikinci vaktinde, Kubâ'dakilere ise sabah namazı vaktinde ulaşmıştır.”⁷⁰¹

Mutearız hadislerin arasını cem' ve telif etmeyi sağlayan metotlardan biri de tahsîstir. Tahsîs, bir delile binaen âmmı umum anlamından çıkarıp onu kapsamında bulunan bir kısım fertlere hasretmektir. Bunu sağlayan delile “muhassıs” adı verilir.⁷⁰²

İbnü'l-Arabî âmm ile hâssın tearuz edebileceği hususunda mütekaddimun ile müteahhirun âlimler arasında ihtilaf olmadığını belirttikten sonra şu örneği vermiştir: “Haram aylar çıkınca Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün.”⁷⁰³ Bu ayet herhangi bir istisna yapmaksızın bütün müşrikleri öldürmeyi emretmektedir. Fakat “Rasûlullâh gazvelerinin birinde kadın cesetleri gördü. Bunun yapılmasını hoş görmeyerek kadın ve çocukların öldürülmelerini yasakladı”⁷⁰⁴ şeklinde rivayet edilen hadis ile çocukların ve kadınların öldürülmeleri söz konusu ayetin kapsamından çıkarılarak o ayet tahsis edilmiştir.⁷⁰⁵

İbnü'l-Arabî konuyla ilgili açıklamasına şu şekilde devam etmiştir: “Bir konudaki âmm ve hâss rivayetler ya birbiriyle uyumlu olurlar ya da ihtilaf ederler. Birbirleriyle uyumlu olduklarında âmm ve hâss lafızlar delalet ettikleri mana üzere kalırlar. Yani biri diğerine tercih edilmez. Bir konuda birbirine mutearız iki haberden biri âmm, diğeri hâss olduğunda bu ikisinin arasının uzlaştırılması gerektiği hususunda mütekaddimun ve müteahhirun âlimler arasında ihtilaf bulunmamaktadır.

⁷⁰⁰ Tirmizî, “Salât”, 142. Ayrıca bk. Nesâî, “Kible”, 1.

⁷⁰¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/349.

⁷⁰² Zeydân, *el-Vecîz*, 310.

⁷⁰³ Tevbe, 9/5.

⁷⁰⁴ *Muvatta'*, “Cihâd”, 9. Ayrıca bk. Buhârî, “el-Cihâd ve's-Siyer”, 148; Müslim, “el-Cihâd ve's-Siyer”, 24.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/469, 470; *el-Kabes*, 2/428.

Bunun örneği şu rivayettir: “Rasûlullâh ikindinin farzından sonra güneş batıncaya kadar, sabahın farzından sonra güneş doğuncaya kadar namaz kılmayı yasaklamıştır.”⁷⁰⁶ Söz konusu hadis, sabah ve ikindi namazını kıldıktan sonra güneşin doğması veya batmasına kadar geçen sürenin tamamını kapsamaktadır. Bu sebeple mezkûr rivayetin ihtiva ettiği mana âmmdır. Ancak “Kılacağınız namaz için güneşin doğma ve batma zamanını taharri (kasten tercih) etmeyiniz”⁷⁰⁷ hadisi ise namaz kılmanın güneşin doğduğu ve battığı ana denk getirilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla ikinci rivayetin manası birinci rivayete göre hâsır. Bu vakitlerde namaz kılınmaması gerektiğini ifade etmeleri açısından aralarında bir ihtilaf söz konusu değildir. Hâs olan, âmmin açıkladığı hükmü teyit etmektedir. Ancak ihtiva ettiği manalar ihtilaf ettiğinde hâs olan âm olana tercih edilir.⁷⁰⁸ Dolayısıyla İbnü’l Arabî, rivayetlerde geçen âm ve hâs lafızların delalet ettikleri manalar üzere kalmaları taraftarıdır. Fakat aralarında bir ihtilaf söz konusu olduğunda hâs olan rivayetin âm olanı tahsis ettiğini söylemektedir.

Müteâriz hadislerin arasını cem etme imkânı yoksa çözüm yollarından bir diğeri olan nesh yöntemine başvuraktır. İbnü’l-Arabî neshten söz edilebilmesi için iki nassın çelişmesi ve aralarını uzlaştırma imkânının kalmaması gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁰⁹ Zaman bakımından sonra gelen nass önce gelen nassı nesheder. Tarihleri bilinmediği takdirde iki nass arasında tercih yapılır.⁷¹⁰ Buradan hareketle İbnü’l-Arabî’nin birbirine tearuz eden hadislerin arasını ilk önce uzlaştırma yoluna gittiği, bunun mümkün olmaması durumunda neshe başvurduğu anlaşılmaktadır. Buna mut‘a nikâhı örnek olarak verilebilir. Mut‘a nikâhının mubah olduğuna dair şu rivayet mevcuttur: “Biz Rasûlullâh ile birlikte gazaya çıkmıştık. Yanımızda eşlerimiz yoktu. Şehvetimize hâkim olmada zorlanınca Rasûlullâh’a: ‘Hayalarımızı çıkartıp

⁷⁰⁶ *Muvatta’*, “Kur’ân”, 48. Ayrıca bk. Müslim, “Salâtu’l-Müsafirîn”, 285.

⁷⁰⁷ *Muvatta’*, “Kur’ân”, 47. Ayrıca bk. Buhârî, “Mevâkîtu’s-Salât”, 31, Müslim, “Salâtu’l-Müsafirîn”, 289.

⁷⁰⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/470, 4/244, 245; *el-Kabes*, 2/428.

⁷⁰⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/406, 6/546; İbnü’l-Arabî, *en-Nâsîh ve’l-mensûh*, 1/202, 203.

⁷¹⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/276; *el-Kabes*, 2/450

hadım olsak mı?’ diye sorduk. Rasûlullâh, bize bunu yasakladı. Bundan sonra bir elbise karşılığında bir kadınla belirli bir süreye kadar evlenmemize izin verdi.”⁷¹¹

İbnü’l-Arabî, konuyla ilgili şu açıklamayı yapar: İslam’ın ilk dönemlerinde mut‘a nikâhı mubah idi. Daha sonra şu hadis ile nesh edildi: “Rasûlullâh Hayber savaşı günü mut‘a nikâhını ve ehli merkep etinin yenmesini yasakladı.”⁷¹²

Kendiliğinden ölen hayvanların derilerinin kullanılıp kullanılmayacağı hususunda birbiriyle çelişen iki hadis mevcuttur. Derilerin kullanılabilmesine dair Abdullâh b. Abbâs’ın Hz. Peygamber’den naklettiği hadiste: “Hayvan derisi tabakalanınca temiz olur”⁷¹³ buyurulmaktadır. Ölü hayvanın derisinden yararlanılmayacağına dair de Abdullâh b. Ukeym’in şu rivayeti mevcuttur: أتنا كتاب رسول الله صلى الله عليه وسلم أن لا تنتفعوا من الميتة بإهاب ولا عصب “Ölen hayvanın derisinden yararlanmayınız diye bize Rasûlullâh’tan bir mektup geldi.”⁷¹⁴

Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Abdullâh b. Ukeym’in rivayetine dayanarak tabaklansa da ölü hayvan derisinden hiçbir şekilde faydalanılmayacağını belirtmiştir. İbnü’l-Arabî ise bahse konu tearuzla ilgili şu bilgileri vermektedir: “İkinci zikredilen hadis, İbn Abbâs’ın rivayetiyle çelişmektedir. İkinci hadisin vurud tarihi bellidir, diğerininki meçhuldür. Vurud tarihi bilinen hadisin bilinmeyene önceleneceği hususunda âlimler arasında ihtilaf bulunmamaktadır.”⁷¹⁵

Birbiriyle çelişen hadisler *cem-telif* yollarından herhangi biriyle uzlaştırılmaz ve *neshe* de gidilemezse, diğer çözüm yolu olan *tercihe* başvurulur.

⁷¹¹ Buhârî, “Nikâh”, 8. Ayrıca bk. Müslim, “Nikâh”, 11.

⁷¹² *Muvatta’*, “Nikâh”, 41. Ayrıca bk. Buhârî, “Megâzî”, 38; Müslim, “Nikâh”, 30. İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/509; *el-Kabes*, 2/713, 714. Mut‘a nikâhının Hayber savaşıdan sonra Huneyn gazvesinde tekrar mubah kılındığını, bundan sonra ise tamamen haram kılındığını ifade etmiştir.

⁷¹³ *Muvatta’*, “Sayd”, 17. Ayrıca bk. Müslim, “Hayz”, 105.

⁷¹⁴ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 42. Ayrıca bk. İbn Mâce, “Libâs”, 26; Tirmizî, “Libâs”, 7. Tirmizî bu hadis ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: “Bu hadis hasendir. Bu hadis Abdullâh b. Ukeym vasıtasıyla onun şeyhlerinden de rivâyet edilmiştir. İlim adamlarının çoğunluğu bu hadis ile amel etmemiştir. Aynı zamanda bu hadis Abdullâh b. Ukeym’den şu şekilde de rivâyet edildi: “Vefatından bir ay önce Rasûlullâh’ın bir mektubu bize geldi” (Ebû Dâvûd, “Libâs”, 42). Ahmed b. Hasan’dan işittim şöyle diyordu: Ahmed b. Hanbel’in uygulaması “Vefatından önce” denmesinden dolayı bu hadise göredir ve Rasûlullâh’ın son emrinin bu olduğunu söylediler. Sonradan bu hadisin senedindeki karmaşıklığı görünce bu hadisi terk etti” (Tirmizî, “Libâs”, 7). İbnü’l-Arabî, Ahmed b. Hanbel’in şu şekildeki açıklamasına da yer vermektedir: “İki haber arasında tearuz bulunmamaktadır. Çünkü derinin dabağalanmadan önceki haline “ihâb” ismi verilir. Dolayısıyla Abdullâh b. Ukeym rivayeti ile İbn Abbâs rivayetinin içerikleri farklıdır” (İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/308).

⁷¹⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/302; *el-Kabes*, 1/298.

Sihhat bakımından ikisi de aynı derecedeki iki rivayet tetkik edilir. Birini diğerine üstün kılacak herhangi bir husus araştırılır. Tercih sebebi denilen herhangi bir özellik taşıyan hadis, diğerine yeğ tutularak onunla amel edilir.⁷¹⁶ İbnü'l-Arabî fıkıh usulüne dair eserinde *tercîhi* “zan ifade eden iki rivayetten birini diğerine tercih etmekten ibarettir” şeklinde tanımlamış ve tercih sebeplerini 16 madde olarak belirlemiş, “10’u nasla, 6’sı da umum ifade eden rivayetlerle alakalıdır” diyerek bunları şöyle sıralamıştır:

Nasla ilgili olanlar:

- 1) İki rivayetten biri zaman, mekân veya hal olarak sonra olduğuna dair bir emarenin ortaya çıkması durumunda diğerine tercih edilir.
- 2) Daha güvenilir olduğu bilinen ravilerden oluşan senedle rivayet edilen hadis diğerine tercih edilir
- 3) Ravi sayısı fazla olan hadis, az olana tercih edilir.
- 4) Ravi sayısı az olmakla birlikte daha güvenilir kişilerden oluşan hadis, ravi sayısı fazla olan habere tercih edilir.⁷¹⁷
- 5) Sahabenin ameliyle desteklenen haber, diğerine tercih edilir.
- 6) Hadisi rivayet eden ravinin rivayet ettiği hadisla amel etmesi, rivayet ettiği hadisla amel etmeyene tercih edilir.
- 7) Kur’ân-ı Kerîm’in veya Sünnetin zahirinin muvafakat ettiği rivayet diğerine tercih edilir.
- 8) Kıyasın desteklediği haber, böyle olmayan muarızına tercih edilir.
- 9) Tearuz eden hadislerden ihtiyata daha uygun olan, diğerine tercih edilir.⁷¹⁸

⁷¹⁶ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 403.

⁷¹⁷ Üçüncü ve dördüncü maddelerin daha iyi anlaşılabilmesi için şu açıklamanın yapılması faydalı olacaktır: “Dördüncü maddede ravisi az olan haberin ravileri daha güvenilirdir. Üçüncü maddede böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Buna göre ravileri daha güvenilir haber öncelenir. Fakat ravileri güvenilir olmayan haberler için sayı çokluğu itibara alınır.”

⁷¹⁸ Yani bir fiil iki haberden birine göre haram, diğeri göre mubah sayılıyorsa, ihtiyata uygun olan haram olduğunu ifade eden haberin tercih edilmesidir.

10) İki haberden biri ispat, diğeri nefiy ifade ediyorsa, ispat nefye tercih edilir.

Umum ifade eden lafızlarla ilgili olanlar:

1) Umum ifade eden rivayetlerden ravi sayısı fazla olan diğirine tercih edilir.

2) Tahsis edilmemiş âmm, muhassas âmm'a tercih edilir.

3) Umum kastı zahir olan âmm, diğir âmm'a tercih edilir.

4) Mutlak olan âmm, belirli bir sebebe binaen varid olmuş âmm'a tercih edilir.

5) Delîlü'l-hitâb (muhâlif mefhûm)⁷¹⁹ ile çelişmeyen âmm, diğir âmm'a tercih edilir.

6) Umumi haberlerden kendisiyle amel edilen, diğir âmm'a tercih edilir.⁷²⁰

Tercihle ilgili bu izahlardan sonra konunun daha iyi anlaşılması için örnekler üzerinde durmakta fayda vardır. Yolculuk esnasında oruç tutulup tutulamayacağına dair birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Ramazan ayında oruç tutmanın hoş karşılanmadığını ve yolcudan orucunun bozulmasının istendiğini ifade eden iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi: Rasûlullâh Mekke'nin fethi yılında Ramazan ayında Mekke'ye doğru yola çıkmıştı. Mekke ile Medine arasındaki "Kürâu'l-Ğamîm" denilen yere varıncaya kadar oruç tuttu. Beraberindeki insanlar da oruç tuttu. Sonra bir kadeh su istedi. Kadehi herkesin görebileceği bir şekilde kaldırıp sonra suyu içti. Bundan sonra ona: İnsanların bir kısmı halen oruç tutuyorlar denildi. Bunun üzerine Rasûlullâh: "Onlar asi kimselerdir, onlar asi kimselerdir"⁷²¹ buyurdu. Aynı bağlamda değerlendirilebilecek diğir rivayet ise şöyledir: Rasûlullâh, Ramazan ayında bir yolculukta bulunuyordu. Bir ara başına insanlar toplanmış ve gölgelendirilmekte olan bir adamı gördü. Orada bulunanlara: "Bunun nesi var?" diye

⁷¹⁹ Muhâlif mefhum; zikredilen hükümden akıl yoluyla anlaşılacak aksi hükmü ifade eder. Mesela "âlimlere hürmet et" cümlesinden "cahillere hürmet etme" manasının anlaşılması gibi. Muhâlif mefhum için Mâlikiler delîlü'l-hitâb tabirini kullanırlar.

⁷²⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl*, 149, 150.

⁷²¹ Müslim, "Sıyâm", 90. Ayrıca bk. Tirmizî, "Savm", 18; Nesâî, "Sıyâm", 49.

sordu. Onlar da: “Bu, oruç tutan bir kimsedir” dediler. Bunun üzerine Rasûlullâh: “Yolculukta bu halde oruç tutmanız, iyilik değildir”⁷²² buyurdu.

Bu iki hadisin Ramazan ayında oruç tutmanın muhayyer bırakıldığına dair Enes b. Mâlik’ten “Rasûlullâh ile beraber Ramazanda bir yolculuğa çıkmıştık. Oruç tutanlar tutmayanları, tutmayanlar da tutanları hiç ayıplamadılar”⁷²³ ve Hamza b. Amr el-Eslemî’den Hz. Peygamber’e “Yâ Rasûlallâh! Ben oruç tutan biriyim, seferde de tutabilir miyim?” diye sordu. Hz. Peygamber: “İstersen tut, istemezsen tutma” buyurdular⁷²⁴ şeklinde rivayet edilen hadislerle çeliştiğini beyan ettikten sonra İbnü’l-Arabî şu açıklamayı yapmıştır:

“Birisi hadisler tearuz ettiğinde nasıl hüküm verilir diye sorarsa şu şekilde cevap veririm: Eğer hadislerin vurd tarihlerini bilirsek en son söylenen hadis ile hüküm veririz. Tarihler bilinmediği takdirde bu konuda üç görüş vardır:

1) İki rivayetten daha ağır hüküm ifade eden ehaf alana tercih edilir. Çünkü mutearız hadislerden ihtiyata daha uygun olan ötekine takdim edilir.

2) Birincinin tam aksi ehaf olan ile hükmedilir. Çünkü Allah zorluğu kaldırmıştır ve Hz. Peygamber’i de bu amaçla göndermiştir.

3) Tearuz eden hadislerle amel edilmez. Bu iki hadisten birini destekleyen başka bir delil aranır. Bunun neticesinde delilin desteklediği rivayet tercih edilir ve o hadis ile amel etmek vacip olur.

Bahsedilen konuda Ramazan ayında oruç tutmanın cevazına işaret eden hadis, hoş karşılanmadığını ifade eden hadislere tercih edilir. Çünkü kerih görüldüğünü ifade eden hadisleri Hz. Peygamber bir seferde (özel durumda) ifade etmiştir. Cevazına işaret eden hadisleri ise muhtelif zamanlarda söylemiştir. Aynı şekilde Rasûlullâh, şiddetli sıcak sebebiyle gölgelenen susuzluk ve sıcak sebebiyle takatsiz kalan bir adamın hâlini görünce yolculukta oruç tutmanın iyilik olmadığını dile getirmiştir. “Onlar asi kimselerdir” sözünü de Hz. Peygamber ruhsattan yüz

⁷²² Buhârî, “Savm”, 36. Ayrıca bk. Müslim, “Sıyâm”, 92; Ebû Dâvûd, “Savm”, 43; Tirmizî, “Savm”, 18.

⁷²³ *Muvatta’*, “Sıyâm”, 23. Ayrıca bk. Müslim, “Sıyâm”, 98.

⁷²⁴ *Muvatta’*, “Sıyâm”, 24. Ayrıca bk. Buhârî, “Savm”, 33.

çevirerek orucunuzu bozun demesine rağmen muhalif davrananlara karşı söylemiştir.”⁷²⁵

Netice itibariyle İbnü'l-Arabî seferî olan kişinin oruç tutmasını mutlak surette yasaklayan genel bir yargı yerine, mezkûr hadisleri söz konusu seferde vuku bulan özel olaylar çerçevesinde değerlendirmeye çalışmıştır. Ramazanda sefer halinde iken kişinin oruç tutup tutmamada muhayyer bırakıldığını ifade eden hadisi tercih etmekle beraber tutmanın hoş karşılanmadığını belirten hadisi de yorumlama yoluna giderek terk etmediği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Arabî kavli hadislerin ve fiilî uygulamaların birbiriyle tearuzuna zaman zaman temas etse de “Biz bu meseleyi *el-Mahsûl/Kitâbu'l-Usûl* isimli eserde beyan ettik” ifadelerini kullanmıştır. Dolayısıyla bu konu hem *Muvatta'* şerhlerinden, hem de *el-Mahsûl* isimli kitabından istifade edilerek izah edilecektir. Müellif genel ilke olarak şu prensibi ortaya koymuştur: Aynı zaman dilimi içerisinde aynı şahısla ilgili birbirine zıt iki kavli hadis olması imkân dışı ve teklif-i muhâl/teklif-i mâlâ yutâk kabilinden bir durumdur. Böyle bir şeyin olması durumunda hadislerden biri diğerini nesh eder. Fiilî hadisler için de aynı durum söz konusudur.⁷²⁶

Bu ilkeye temas ettikten sonra bir meselede birbirine zıt fiilî hadislerin olması durumuna değinmiş ve âlimlerin bu konuda üç görüş ileri sürdüğünü ifade etmiştir:

1) İkisinden birini seçme konusunda kişi muhayyerdir.

2) Fiilî hadis kavli hadis gibi kabul edilir. Sonraki uygulama önceki uygulamaya takdim edilerek sonrakine göre hüküm verilir.

3) Kıyas veya başka bir delilin desteklediği fiilî hadis diğerine tercih edilir.⁷²⁷

İbnü'l-Arabî, mutearız hadislerden biri kavli, diğeri fiilî olması durumunda insanların ihtilaf ettiğini ve bu konuda üç görüş olduğunu belirtmiştir:

1) Kavli hadis fiilî hadise takdim edilir. Çünkü kavli hadis ifade ettiği anlam âmmdır.

⁷²⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/187-190; *el-Kabes*, 2/494, 495.

⁷²⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/336, 337.

⁷²⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl*, 111.

2) Fiilî hadis kavî hadise öncelenir. Çünkü fiilî hadisin ifade ettiği anlam diğerine göre daha kuvvetlidir.

3) Tearuz eden her iki hadis terk edilir. İki hadisten birini destekleyen başka bir delil aranır.⁷²⁸

Bu görüşleri ifade ettikten sonra kendi fikrini şu şekilde dile getirmiştir: “Kavî hadis fiilî hadise göre daha kuvvetlidir. Çünkü kavî hadisin ifade ettiği şeyde ihtimallere yer yoktur. Fiilî hadis ise birçok ihtimali içerisinde barındırmaktadır. İçerisinde birçok ihtimali barındıran alınarak açık ve sarîh olan terk edilemez.”⁷²⁹

Örnek vermek gerekirse ihramlı kişinin güzel koku sürünüp sürünemeyeceği hakkında Hz. Aişe'den; “İhramdan önce ihrama hazırlık için, Beytullah'ı tavaftan önce de ihramdan çıkması için Rasûlullâh'a koku sürerdim”⁷³⁰ şeklinde ihramlı kişinin güzel koku sürünebileceğine dair fiilî bir hadis ile “Ya Rasûlallâh! Güzel koku sürünmüş olarak umre için ihrama giren bir kimse hakkında ne buyurursunuz?” diye soru sorana Allah Rasûlü'nün “Bedenine ve elbisene bulaşan kokuyu üç kere yıka, üzerindeki cübbeyi çıkar, hacda ne yaparsan umrede de aynısını yap”⁷³¹ şeklinde ihramlı kişinin güzel koku sürünemeyeceğine dair kavî olarak rivayet edilen başka bir hadisi bulunmaktadır. İbnü'l-Arabî bu iki hadis ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: Hz. Peygamber'in kavî hadisi ile uygulamasına işaret eden fiilî hadisi arasında tearuz vardır. Kavî hadis ile amel etmek gereklidir. Çünkü kavî hadis, fiilî bir duruma yani kendisine intikal eden bir meseleye binaen ifade edilmiştir.⁷³²

⁷²⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/357.

⁷²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mahsûl*, 111, 112. İbnü'l-Arabî kavî hadisin tercih edilmesini şu şekilde gerekçelendirmiştir: “Kavî hadisin bir sığası bulunmaktadır. Fakat fiilî hadis için aynı şey söz konusu değildir.”

⁷³⁰ *Muvatta'*, “Hac”, 19. Ayrıca bk. Buhârî, “Hac”, 18; Müslim, “Hac”, 33.

⁷³¹ *Muvatta'*, “Hac”, 20. Ayrıca bk. Buhârî, “Hac”, 17; Müslim, “Hac”, 9.

⁷³² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/296-299; *el-Kabes*, 2/551-554. İbnü'l-Arabî, Hz. Aişe'nin rivayet ettiği fiilî hadis hakkında âlimlerin ihtilaf ettiğini ve 4 görüş bildirdiklerini ifade etmiştir. 1) Koku sürünmenin Hz. Peygamber'e hâs olduğu söylenmiştir (bu görüşün güzel bir yorum olduğunu ifade etmiştir) 2) Hz. Aişe'nin Hz. Peygamber'e sürdüğü koku, rengi olan fakat herhangi bir koku ihtiva etmeyen bir sıvıdır. İmâm Mâlik'in “İçinde güzel koku bulunmayan yağı sürünmekte bir mahzur yoktur” (*Muvatta'*, Hac, 23) sözü de bunu desteklemektedir. 3) Hz. Aişe'nin; “Rasûlullâh'a koku sürerdim, o da gece kadınlarını dolaştıktan sonra sabahleyin koku neşrederek (yani koku izleri üzerinde iken) ihrama girerdi” (Buhârî, “Gusûl”, 12) sözünden hareketle ihrama girmeden önce süründüğü kokunun sonradan da parlaklığının fark edilmesidir. 4) Hz. Aişe'nin ihramlı kişinin güzel koku sürünebileceğine dair rivayet ettiği hadis, Allah Rasûlü'nün, “Bedenine ve elbisene bulaşan

Diğer bir örnek ise şudur: Def'i hacet esnasında kişinin önünü veya arkasını kibleye çevirmesine dair Ebû Eyyûb'un rivayet ettiği kavli yasak⁷³³ ve Allah Rasûlü'nün Beyt-i Makdis'e dönerek bevlettiğine dair İbn Ömer'den nakledilen fiilî hadislerle⁷³⁴ ilgili olarak İbnü'l-Arabî şunları söylemektedir: “Rivayetleri incelediğimizde Ebû Eyyûb'un hadisinin âmm ve kavli, İbn Ömer ile Câbir'in⁷³⁵ hadislerinin fiilî olduğunu görürüz. Fiili sünnetlerde sıyga olmaz (kavilde ise sıyga mevcuttur ve delalet ettiği bir mana vardır). Fiili sünnet yaşanmış bir olayın anlatımından ibarettir (Ravi hadiseyi gözlemediği şekliyle anlatmaktadır). Yaşanmış hadiseler hikâye edilirken o olaya bazı sebep ve özürler girebilir. Hâlbuki akvâlde böyle bir ihtimal bulunmaz.”⁷³⁶ “Kavlî hadis, şeriatın dayanağıdır; fiilde ise adet söz konusudur. Bundan ötürü nass, âdete öncelenir.”⁷³⁷

İbnü'l-Arabî ateşte pişen şeyi yemenin abdesti bozmayacağı meselesini şerh ederken şu açıklamaları yapmaktadır: “İbn Abbâs ve Süveyd b. Numân'dan gelen hadisler ile Hulefâ-i-Râşidin'in uygulamalarını anlatan rivayetler⁷³⁸ ateşte pişen yemeği yemenin abdesti bozmayacağını göstermektedir. Muhammed b. Münkedir'in ‘Rasûlullâh bir yemeğe davet edilmişti. Kendisine et ve ekmek getirildi. Bunlardan yedikten sonra abdest alıp namaz kıldı’⁷³⁹ şeklindeki rivayetine gelince, bu rivayet özel bir durumda özel bir hususu anlatmaktadır. Bu rivayet bir durumun hikâyesidir (Ravi hadiseyi gözlemediği şekliyle anlatmaktadır). Hz. Peygamber'in aldığı abdest, ateşte pişen yemeği yemesi sebebiyle değil, namaz için vacip olan abdesttir. Yemek yedikten sonra Hz. Peygamber'in abdest aldığına dair rivayeti sahabiler arasında bireysel anlamda farklı anlayanlar olmuş ise de buna itibar edilmez. Çünkü bu görüşün aksine artık icmâ‘ oluşmuştur.” Ayrıca birbirine muhalif gibi gözükten rivayetlerle karşılaşıldığında hangisinin tercih edileceğine dair şu açıklamayı yapmaktadır: “Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler ihtilaf ettiğinde halifelerin

kokuyu üç kere yıka, üzerindeki cübbeyi çıkar, hacda ne yaparsan umrede de aynısını yap” sözü ile nesh edilmiştir. (İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/297-299; *el-Kabes*, 2/551-553)

⁷³³ *Muvatta'*, “Kible”, 1; Buhârî, “Vudû”, 11; Müslim, “Tahâret”, 59.

⁷³⁴ *Muvatta'*, “Kible”, 3; Buhârî, “Vudû”, 12; Müslim, “Tahâret”, 61.

⁷³⁵ Tirmizî, “Tahâret”, 7.

⁷³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/341.

⁷³⁷ İbnü'l-Arabî, *Arizatü'l-ahvezî*, 1/27.

⁷³⁸ *Muvatta'*, “Tahâret”, 19-24.

⁷³⁹ *Muvatta'*, “Tahâret”, 25. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 73; Tirmizî, “Tahâret”, 59.

amel ettiği diğerlerine tercih edilir.”⁷⁴⁰ Yine Muhammed b. Hasan’ın İmâm Mâlik’ten naklettiği şu bilgiye yer verir: “Bize Hz. Peygamber’den birbirine muhalif iki rivayet gelse ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’in bu iki rivayetten biriyle amel edip, diğerini terk ettiklerine dair de bir bilgi ulaşırsa, bu ikisinin amel etmesi o rivayetin daha doğru olduğuna işarettir.”⁷⁴¹

İbnü’l-Arabî, derece bakımından birbirine eşit olan rivayetler ihtilaf ettiğinde ravi sayısı fazla olan hadisin, az olana tercih edileceğini şu örnekle izah etmektedir: Namazını evinde kılıp sonra bir cemaate rastlayan kişinin onlarla birlikte aynı namazı kıldığında birinci namazın mı yoksa cemaatle kıldığı ikinci namazın mı farz yerine geçeceği konusunda ihtilaf olduğunu ve bu konuda üç görüş bulunduğunu ifade etmiştir. Müslim⁷⁴², Tirmizî⁷⁴³, Ebû Dâvûd⁷⁴⁴ ve Nesâî’den⁷⁴⁵ rivayet edilen hadislere göre kişinin evinde kıldığı ilk namaz farz, cemaatle kıldığı ikinci namaz ise nafilidir. Ebû Dâvûd’un Yezîd b. Âmir kanalıyla rivayet ettiği hadiste evinde kıldığı namazın nafil, cemaatle birlikte kıldığı namazın ise farz yerine kaim olacağı,⁷⁴⁶ *Muvatta*’da geçen rivayetlerde ise Allah’ın iki namazdan dilediğini farz, dilediğini nafil sayacağı⁷⁴⁷ ifade edilmiştir. Bu ihtilaflardan sonra kendisi şu açıklamayı yapmıştır: “Hz. Peygamber’den rivayet edilen hadisler arasında ihtilaf olduğunda bunlardan birini diğerine tercih etmek vaciptir. Evinde kıldığı ilk namazın farz, cemaatle kıldığı ikinci namazın ise nafil olduğuna dair hadisler farklı kanallardan rivayet edildiğinden ravi sayıları daha fazladır. Bu sebeple bu rivayetler diğerlerine tercih edilir.”⁷⁴⁸

Müellif bazen de ayetler arasında görülen tearuzu gidermeye çalışır. Ebu’l-Muzaffer el-İsferâyînî’den (öl. 471/1078) naklen şu bilgileri vermektedir: “Allah

⁷⁴⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/86-88; *el-Kabes*, 1/147, 148.

⁷⁴¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/315.

⁷⁴² Müslim, “Mesâcid”, 238.

⁷⁴³ Tirmizî, “Salât”, 16.

⁷⁴⁴ Ebû Dâvûd, “Salât”, 57. (Yezîd b. el-Esved’in babası Esved’den naklettiği hadis)

⁷⁴⁵ Nesâî, “İmâme”, 54.

⁷⁴⁶ Ebû Dâvûd, “Salât”, 57. (Yezîd b. Âmir hadisi)

⁷⁴⁷ *Muvatta*, “Salâtu’l-Cemâ’a”, 9.

⁷⁴⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 1/313. İbnü’l-Arabî, ilk kılınan namazın farz namaz olduğu görüşünün doğru olduğunu ifade etmiş ve şu gerekçeyi ileri sürmüştür: İlk olarak kılınmıştır, farza niyet edilmiştir ve vaktinde şartlarına riayet ederek yerine getirilmiştir.

Teâlâ şöyle buyurmuştur: Allah, ölüm vakitleri geldiğinde insanları vefat ettirir, ölmeyenleri de uykularında ölmüş gibi yapar. Ölümüne hükmettiklerini tutar, diğerlerini ise belli bir süreye kadar (hayata) salar. Kuşkusuz bunda iyice düşünenler için dersler vardır.⁷⁴⁹ Bu ayet-i kerîmede insanların ruhlarını bizzat Allah'ın aldığı ifade edilirken şu ayet-i kerimeler ise meleklerin aldığından bahsetmektedir: Deki: Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak⁷⁵⁰, Melekler, kâfirlerin yüzlerine ve artlarına vura vura ve “haydi tadın yangın azabını” diyerek canlarını alırken bir görseydin.⁷⁵¹ Söz konusu ayetlerin arası şu şekilde telif edilmiştir: İlk külli fail yani ruhları kabzetmenin gerçek faili Allah Teâlâ'dır. Allah kendi amelinin bir cüzünü ölüm meleğine verebilir. Yardımcıları konumunda bulunan bir kısım melekler de ölüm meleğine katılır. Sonra Allah onlara emrini yerine getirmeyi vahyeder de melekler o emri yerine getirmek için hemen koşarlar ve Allah'ın emrini yerine getirirler. Ruhları kabzetmeyi ilk ve gerçek faile nispet edersen “Allah ruhlarımızı kabz etti” dersin. Vasıtaya nispet edersen “Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak” dersin. Ölüm meleğini yardımcılara nispet edersen “Melekler, kâfirlerin yüzlerine ve artlarına vura vura ve haydi tadın yangın azabını diyerek canlarını alırken bir görseydin” dersin. Böylece birbirine muhalif gibi gözükken bu üç ayet tek bir düzlem içerisine yerleştirilerek açıklanmış oldu.⁷⁵²

İbnü'l-Arabî bazen aynı konuyla ilgili farklı rivayetlerden birini birden fazla kıstas ileri sürerek tercih etmiştir. Zekâtın nisabıyla ilgili Hz. Ebû Bekir⁷⁵³ ile Hz. Ömer'in⁷⁵⁴ yazdığı ve Amr b. Hazm'a yazılan mektuplardan bahsetmiştir.⁷⁵⁵ İmâm Mâlik'in Hz. Ebû Bekir'in yazdığı mektubu değil de Hz. Ömer'inkini tercih etmesini dört sebebe bağlamıştır:

1) Hz. Ömer hilafette uzun yıllar kalmış ve İslam toprakları onun döneminde genişlemiştir. Zekât konusunda kendisine itiraz eden olmamıştır.

⁷⁴⁹ Zümer, 39/42.

⁷⁵⁰ Secde, 32/11.

⁷⁵¹ Enfâl, 8/50.

⁷⁵² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/449, 450; *el-Kabes*, 1/105, 106.

⁷⁵³ Buhârî, “Zekât”, 33-39 (Buhârî, Ebû Bekr es-Siddîk'in Enes b. Mâlik'e yazdığı mektubu altı bölüme ayırarak, birbiri ardınca gelecek olan ayrı ayrı altı bâbdaki hükümlere delil olarak zikretmiştir). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Zekât”, 10; Ebû Dâvûd, “Zekât”, 4; Nesâî, “Zekât”, 10.

⁷⁵⁴ *Muvatta'*, “Zekât”, 23.

⁷⁵⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 2/467; *el-Mesâlik*, 4/55, 56.

2) Kendisinden sika ve hafız olan Abdullâh b. Ömer'in iki oğlu yani torunları rivayette bulunmuştur.

3) Medine ehli bu mektubu nakletmede ittifak etmiştir. Medine ehlinin nakli, diğerlerinin nakline tercih edilir.

4) Hz. Ebû Bekir'in mektubunun gönderildiği bölgelerde dahi Ömer b. Abdülaziz Hz. Ömer'in mektubu ile amel etmiştir.⁷⁵⁶

Namazda teşehhüt konusunu izah ederken İmâm Mâlik'in Ömer b. Hattâb'ın okuduğu teşehhüdü, İbn Abbâs ve Abdullâh b. Mesûd'un teşehhüdüne tercih etmesini şu şekilde izah etmektedir: "Hz. Ömer, teşehhüdü herkesin huzurunda minberde insanlara öğretti. İştienlerden hiç kimse bunu inkâr etmedi ve böylece Hz. Ömer'in teşehhüdü icmaen diğer teşehhütlere tercih edildi."⁷⁵⁷ Bir konuyla ilgili bazen farklı rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l-Arabî yukarıda zikredilen iki örnekte görüldüğü üzere bir meseleyle ilgili birden fazla rivayet olmasına rağmen İmâm Mâlik'in *Muvatta*'da geçen rivayetleri tercih etmesini kendisine göre bazı kriterler belirleyerek izah etmeye çalışmıştır.

Netice itibariyle hadis külliyyatında zahiren birbiriyle tearuz eden rivayetler önemli bir yer tutmaktadır. Çelişkili gibi görünen hadisleri anlaşılır hale getirmek ve aralarındaki ihtilafları gidermek için İbnü'l-Arabî büyük çaba sarf etmiştir. İhtilafı gidermek için değişik bakış açıları ve farklı çözüm yolları benimsenmiş olsa da O önce bahse konu rivayetlerin arasını uzlaştırmak için cem ve te'lif metoduna başvurmuş, bunun mümkün olmaması durumunda neshe müracaat etmiş, son olarak da belirlediği kriterler çerçevesinde tercih yöntemini kullanmıştır.

3.4. FIKHÎ HADİSLERE YAKLAŞIMI

İbnü'l-Arabî, doğu İslâm ülkelerine gitmeden önce memleketi Endülüs'te eğitim görmüş, Endülüs ve Kuzey Arfika halkı çoğunlukla Mâlikî mezhebine mensup olduğu için Mâlikî çevrede yetişmiş, ilk tahsilini Malikî hocalardan almıştır. Daha sonra ilim yolculuğu için doğuya çıkmış, on yıla yakın bir süre değişik ilim

⁷⁵⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/55-57; *'Arizatü'l-ahvezî*, 3/106, 107.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/389, 390; *el-Kabes*, 1/240.

merkezlerine uğrayarak farklı dallarda ilim tahsil etmiştir. Uğradığı ilim merkezlerinden biri de daha çok Hanefî ve Şafîî mezheplerine göre eğitim verilen Nizamiye Medreseleridir. Burada çeşitli ders halkalarına katılarak yapılan münazaraları takip etmiş, diğer alanlarda olduğu gibi fıkıh, usûl-i fıkıh ve hilafiyat konularında da uzmanlaşmıştır.

Bu yolculukları esnasında Şafîî fakih Fahrü'l-İslâm Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî (öl. 507/1114),⁷⁵⁸ Hanbelî âlim Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed b. Akîl el-Bağdâdî (öl. 513/1119)⁷⁵⁹ gibi farklı mezheplere mensup kişilerden fıkıh, usul-i fıkıh vb. alanlarda dersler almıştır. Değişik fikhî mezheplere mensup hocalardan ders alması fıkıh ilminde ufkunun açılmasına sebep olmuştur.

İbnü'l-Arabî Mâlikî mezhebine mensup müctehid seviyesinde bir âlim kabul edilir. Mezhep imamına usulde bağlı olmakla birlikte zaman zaman içtihatlarında imamına muhalefet ederdi. Bazı tercihleri mezhep taassubuna göre değil, delilleri değerlendirmesine göre olmuştur. Diğer mezhepler hakkında da geniş ve sağlam bilgiye sahipti. Onları delilleriyle bilmekte ve mezhepler arasındaki görüş farklarına dair münakaşaları delillere istinad ettirmekteydi. Usûl-i fikh ve fıkıh sahalarında da eserler yazmıştır. *el-Mahsûl fî usûli'l-fikh* isimli kitabı fıkıh usulüne dair yazdığı eserdir. Süleymaniye Kütüphanesi Kılıç Ali Paşa kısmı 320 no'da kayıtlı olan *İhtilâfî eimmeti'l-erba'a* isimli eserinde ise taharet bölümünden başlayarak delillere ve münakaşalara girmeksizin meselelerin kısa ve dört mezhebe göre sadece hükümlerini bildirmektedir.⁷⁶⁰

Eserle ilgili Baltacı şu değerlendirmeyi yapıyor: İbnü'l-Arabî'yi meşhur eden *el-İnsâf fî-mesâili'l-hilâf* isimli eserin yirmi cilt olduğu bildirilmektedir. Müellif eserlerinin birçoğunda en fazla bu kitabına atıflarda bulunmaktadır. Onda dört mezhebe ait hususları delilleriyle tartışmaktadır. Bir hayli emek verdiği anlaşılan bu

⁷⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/263, 477, 6/24; *el-Kabes*, 1/76, 283, 2/674, 787.

⁷⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/406, IV, 117; *el-Kabes*, 1/92.

⁷⁶⁰ Baltacı, *Ebu Bekr b. el-Arabî'nin Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*, 44, 45, 72. Doksan sekiz varaktan oluşan *İhtilâfî eimmeti'l-erba'a* isimli bu nüsha, 798/1395 yılında Abdulhâdî isimli bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir (Arık, *Ebû Bekr İbnü'l-'Arabî ve Sünen Şerhi 'Arizatü'l-Ahvezî*, 31).

kitabını çok beğenmektedir. Ne yazık ki bu kitap kayıp eserler arasındadır. *İhtilâfî eimmeti'l-erba'a* bu kitabın muhtasarı mahiyetindedir.⁷⁶¹

Bu başlık altında zikredilecek hususlar, fıkıh ve usûl-i fıkha dair bilgileri içerse de hadislerin doğru anlaşılmasını ve onlardan hüküm çıkarılmasını konu edinen ve bir ilim dalı olarak ifade edilen fıkhu'l-hadisle irtibatlıdır. Fıkhu'l-hadîs, “genel manada hadisleri anlamayı, hadislerden hareketle Hz. Peygamber’in gâye ve maksadını kavramayı konu edinen bir ilim dalı”⁷⁶² şeklinde tanımlanır.

İbnü'l-Arabî'nin en iyi olduğu yönlerinden biri hiç şüphesiz fıkıh sahasıdır. Her ne kadar tefsir kitabı olsa da *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ı onun fıkıhtaki derecesini göstermeye kâfidir. Mezkûr eserin bazı konuları bir hilafiyat kitabını çağrıştırmaktadır. Bu eser, Malikî mezhebinin en önemli kaynaklarından biri kabul edilmiştir. Yine Malikî mezhebine göre yazılan ve ahkâm ağırlıklı olan Kurtubî Tefsiri'nin ana omurgasını İbnü'l-Arabî'den yapılan nakiller oluşturmuştur.⁷⁶³

İbnü'l-Arabî, *Muvatta'* şerhlerinde fikhî konulara bir hayli ağırlık vermiştir. Farklı başlıklar altında fikhî değerlendirmelerde bulunmuştur. Usûl-i fikhın konularına, âlimlerin ihtilaflarına ve dayandıkları delillere, farklı fikhî görüşlere dair bilgiler vermektedir. Herhangi bir konuyu izah edeceği zaman *الفقه في عشر مسائل* şeklinde başlık koyarak 5, 10 vb. sayıda fikhî meselelere temas etmektedir. Bazen de konuya dair hadisi zikrettikten sonra *نكتة الأصول والفقه والفوائد نكتة فقهية، الفقه فيه من الفقه أصولية* vb. başlıklar kullanarak fıkıh ve usûl-i fıkha dair bilgiler aktarmaktadır.

İbnü'l-Arabî, herhangi bir konuyu izah ederken kendi mezhebi dışındaki diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Hz. Peygamber: “Köpek herhangi birinizin kabından su içer veya bir şey yerse o kabı yedi kez yıkayın” buyurmuştur.⁷⁶⁴ Bu hadisin şerhinde köpek ve köpeğin içtiği su kabıyla ilgili dört farklı görüş olduğunu belirtip onları şu şekilde izah etmiştir:

1) Ebû Hanife ve ashabının görüşü: “Köpeğin kendisi necistir. Köpeğin yaladığı kap diğer necis şeyler gibi kabul edilerek ve herhangi bir sınırlama

⁷⁶¹ Baltacı, *Ebu Bekr b. el-Arabî'nin Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*, 71.

⁷⁶² Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 103.

⁷⁶³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/98.

⁷⁶⁴ *Muvatta'*, “Tahâret”, 35. Ayrıca bk. Buhârî, “Vudû”, 33; Müslim, “Tahâret”, 90.

yapılmaksızın iki veya üç defa yıkanır. Onlar yedi defa yıkanacağını ifade eden hadisi reddetmişlerdir.”⁷⁶⁵

2) Davûd (Zâhirî mezhebinin kurucusu) ve ashabının görüşü: “Köpeğin artığı temizdir. Köpeğin yaladığı kaptaki yemek varsa yıkamaya gerek yoktur.”

3) Şâfi'nin görüşü: “Köpeğin yaladığı kap yıkanır. Kabın içindeki yemek yenir ve su ile abdest alınır.”

4) Mâlikî mezhebinin görüşünün özeti şu şekildedir: “Köpeğin yaladığı kabın yıkanması, başka su bulan kişinin bu su ile abdest almaması müstahaptır. Bu konuda mezhep içerisinde ihtilaflar vardır. İbnü'l-Kâsım: Bu su ile abdest alınmaz, teyemmüm edilir, İbnü'l Mâcişûn: Abdest alınır, teyemmüm edilir ve İbn Sahnûn: Teyemmüm edilir ve namaz kılınır demişlerdir. İmâm Mâlik'in Kur'ân'ın avcı köpeklerin tuttuğunu helâl sayan hükmüne muarız olduğunu belirterek köpeğin yaladığı kabın yıkanmasıyla ilgili hadisi zayıf addettiği nakledilmektedir. İbnü'l-Arabî, köpeğin yaladığı kabı yıkamadaki makasadin temizlik mi yoksa teabbudilik mi olduğu hususunda ihtilaf edildiğini belirtmiş ve kendisi şunları söylemiştir: “Rivayette asıl anlam teabbudîliktir. Temizlik olsaydı herhangi bir sayı belirtilmez ve ayrıca toprakla yıkanmasına gerek olmazdı.”⁷⁶⁶ Köpeğin kendisinin necis olup olmadığı ve yaladığı kabın kaç defa yıkanması gerektiği meselesinde sahabeden mezhep imamaları zamanına kadar çeşitli görüşlerin olduğu görülmektedir.

İbnü'l-Arabî Mâlikî mezhebine mensup olsa da zaman zaman İmâm Mâlik'e katılmadığı, hatta onu eleştirdiği durumlar olmuştur. Cinsel organına dokunan kişinin abdestinin bozulup bozulmayacağı konusunda İmâm Mâlik'ten farklı görüşler gelmiştir. İbnü'l-Arabî şu bilgileri vermektedir: “Bu kişinin abdestinin bozulduğuna dair Hz. Peygamber'den birçok rivayet olup Safvân'ın kızı Büsre'nin rivayeti de

⁷⁶⁵ Ebû Hureyre'nin “yedi defa yıkayın” şeklinde rivayeti bulunmakla birlikte bir diğer rivayetinde “üç kere yıkayın” denmektedir. Tahâvî bu iki rivayeti şu şekilde yorumlamıştır: “Ebû Hureyre'nin üç defa yıkayın” şeklinde rivayet ettiği hadis, yedi defa yıkayın hadisini nesh etmiştir. Ayrıca hadisin râvîsi Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den işittiği şeyi, ancak bir benzeri karşısında terk edeceği konusunda hüsn-i zan besleyerek kötü şeyler düşünmemeliyiz. Yoksa adaletine hâlel gelir de sözü ve rivayeti kabul edilmez (Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî, (öl. 321/933), *Şerhu meâni'l-âsâr*, nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/23).

⁷⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/123-125.

bunlardan biridir.⁷⁶⁷ Öncelikle mezkûr hadis sahihtir. Ama İmâm Müslim ve Buhârî Bûsre'nin bu hadisini kitaplarına almamışlardır. İmamımızın bu konudaki tutumuna hayret ediyorum. Hem bu hadisi kitabına alıyor, ömrü boyunca öğretiyor, sonra da o hadisle amel etmiyor, bu konudaki fetvaları değiştiriyor. Bu hadisi bazen zayıf, bazen de kuvvetli kabul ediyor. Bazen cinsel organına dokunmada şehveti esas alıyor, bazen de buna itibar etmiyor. Biz ise öncelikle Bûsre hadisini sahih kabul ediyoruz. Konunun detayıyla ilgili verilen bilgileri kabul etmiyoruz ve şunu söylüyoruz: Hadisin zahirine uyarak ister şehvet kastı olsun ister olmasın cinsel organına dokunan kişinin abdesti bozuktur.”⁷⁶⁸

İbnü'l-Arabî bazen Mâliki mezhebinin dışındaki mezheplerin görüşlerini eleştirir ve hükümlerini üzerine bina ettikleri delillerde isabet etmediklerini ortaya koymaya çalışır. Eleştirdiği mezheplerin başında Hanefî mezhebi ve kurucusu İmâm Ebû Hanife gelmektedir. İbnü'l-Arabî Hz. Peygamber'in "فَأَقْضِيْ لَهُ عَلَى نَحْوِ مَا أَسْمَعُ" in "Ben de ondan duyduğuma göre lehinde hüküm veririm"⁷⁶⁹ ifadesinin kadı olarak görev verilecek kişinin derin hukuk bilgisine sahip bir şahıs olması gerektiğine işaret olduğunu söylemiştir. Oysaki Ebû Hanife derin hukuk bilgisine sahip olmayan, herhangi bir mezhebin veya bir müctehidin belirli bir görüşünü taklit edebilen bir kişinin de kadı tayin edilebileceğini söylemiştir.⁷⁷⁰ Ebû Hanife'nin bu görüşünü şu şekilde eleştirmektedir: "Fetva veren kişi, aynı zamanda hüküm veren de olduğu"⁷⁷¹

⁷⁶⁷ *Muvatta'*, "Tahâret", 58; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 68; Tirmizî, "Tahâret", 61; Nesâî, "Tahâret", 118. Hadis şu şekildedir: Urve b. Zübeyr anlatıyor: Mervân b. Hakem'in yanına girdim. Onunla abdesti bozan şeyleri konuştuk. Bu arada Mervân: "Cinsi organına dokunmanın abdesti bozuktur" deyince, "Bunu bilmiyordum" dedim. Mervân: "Bunu bana Safvân'ın kızı Bûsre söyledi. O, Rasûlullâh'ı: "Herhangi biriniz cinsi organına dokunursa abdest alsın" buyururken duymuş, dedi.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/163, 164; *el-Mesâlik*, 2/177.

⁷⁶⁹ *Muvatta'*, "Akdiye", 1. Ayrıca bk. Buhârî, "Şehâdât", 27; Müslim, "Akdiye", 4.

⁷⁷⁰ Hanefîlere göre de kadının fıkıh ve sünneti bilmesi gerekir. Bilmezse hüküm vermeye muktedir olamaz ve nasıl hüküm vereceğini bilemez. Ancak Ebû Yûsuf'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hâkimin takva sahibi olması müctehid olmasından daha fazla hoşuma gider. Farzları bilirse bu kadılık yapması için yeterlidir. Başka bir görüşe göre de cahili kadı olarak tayin etmek caizdir. Çünkü o, müftüden aldığı fetva ile hüküm verir. Ama âlim olması daha iyidir (Ebû'l-Fazl Mevdûddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî (öl. 683/1284), *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, nşr. Mahmûd Ebû Dakîka, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996), 2/83). İbnü'l-Arabî'nin burada Ebû Yusuf'un görüşünü kast ettiği anlaşılmaktadır.

⁷⁷¹ İbnü'l-Arabî bu sözyle şunu kast etmektedir; müftü olan şahsın âlim olması gerektiği gibi, kadının da âlim olması gerekir.

için Ebû Hanife'nin bu görüşü geçersizdir ve onun bu tutumu cehaletinin nihayetsiz olduğunu göstermektedir.”⁷⁷²

Âlimler tarafından hâkimlik görevini üstlenecek kişilerin nitelikleri ve şartları belirlenmiştir. Bu niteliklerden biri de hâkimin erkek olmasıdır. Hanefiler ise bu şarta uymayarak kadınların sadece şahitliklerinin kabul edildiği hukuk davalarına bakmak üzere hâkim olarak tayin edilebileceklerini ifade etmişlerdir. İbnü'l-Arabî ise Hanefilerin bu görüşünün yanlış olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: “Kâfirin de şahitliğinin geçerli olduğu alanlar bulunmaktadır. Şahitlik yapılan davalara hâkim olunabileceği prensibinden hareket edildiği takdirde kâfirin de kadılık görevi yapmasının caiz olduğu sonucunu çıkarmamız gerekecektir. Hâlbuki kâfirin idareci de hâkim de olması caiz değildir. Ayrıca ümmet kadının halife olamayacağı hususunda icma etmiştir. Kadılık görevi de aynı şekildedir. Diğer taraftan sesi avret olduğu için kadının müezzinlik yapamayacağı konusunda ümmet ittifak etmiştir. Hiç kimsenin göremeyeceği bir yerde (minarede) kadının sesini duyurması caiz olmadığına göre, insanlarla aynı yerde oturacak, onlarla konuşup tartışacak şekilde kadılık görevini üstlenmesi evleviyetle caiz değildir. Cahiller topluluğu meseleyi bu şekilde düşünse hak yoldan sapmazlardı. Yani bu konu tartışılmayacak kadar açıktır.”⁷⁷³ İbnü'l-Arabî, Ebû Hanife ve Hanefî mezhebi âlimleri için “cahiller topluluğu” ifadelerini kullanarak eleştiri sınırlarını zorlamıştır.⁷⁷⁴

İbnü'l-Arabî, bazen de Ebû Hanife'nin bir konuda ileri sürdüğü delillerle, bu deliller üzerine bina ettiği hükümlerde çelişkiye düştüğünü, kendi içerisinde tutarsız olduğunu belirtmiştir. “Rasûlullâh, ikindinin farzından sonra güneş batıncaya, sabahın farzından sonra da güneş doğuncaya kadar namaz kılmayı yasaklamıştır”⁷⁷⁵ şeklinde rivayet edilen hadisle sabah ve ikindi namazlarından sonra başka bir namazın kılınması yasaklanmıştır. “Her kim bir namazı uyku sebebiyle yahut

⁷⁷² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/219, 220; *el-Kabes*, 3/875.

⁷⁷³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/229; *el-Kabes*, 3/878, 879.

⁷⁷⁴ Hanefilere göre kadının, şahitliğinin kabul edildiği sahalarda kadılık görevini üstlenmesi prensip olarak caiz olmakla birlikte yine de mekruhtur. Çünkü kadılık vazifesini yürütürken, erkeklerle konuşmak durumunda kalır. Hâlbuki kadınların hayatında esas olan erkeklerden gizlenmelerdir (Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/84).

⁷⁷⁵ *Muvatta'*, “Kur'ân”, 48. Ayrıca bk. Müslim, “Salâtu'l-Müsafirîn”, 285.

unuttuğu için kılamazsa hatırladığı zaman o namazı kılsın”⁷⁷⁶ hadisi ile de sabah ve ikindi namazlarından sonraki vakitler de dâhil olmak üzere herhangi bir zaman sınırlaması olmaksızın namazların kılınabileceği ifade edilmiştir.

İbnü’l-Arabî, bu iki hadisin tearuz ettiğini, İmâm Mâlik ve Şâfiî’nin emri nehye takdim ettiklerini, Ebû Hanife’nin ise nehyi emre takdim ettiğini ifade ettikten sonra şu açıklamayı yapmıştır: “Ebû Hanife, hem emir ile nehyi tearuz ettiğinde, nehyi emre takdim edilir diyor, hem de kişinin kılamadığı ikindi ve sabah namazını yasaklanan vakitte hatırladığında kılınabileceğini söylemek suretiyle kendi içerisinde apaçık bir çelişkiye düşmüştür.”⁷⁷⁷

Üzerine hüküm bina edilebilecek derecede sağlam deliller olmamasına rağmen Ebû Hanife, vitir namazını terk eden kişinin tedip edilmesi gerektiğini söylemiştir. Mâlikî mezhebinin oluşumunda ve Kuzey Afrika’ya yayılmasında önemli katkıları bulunan Sahnûn (öl. 240/854) ise Ebû Hanife’nin görüşünü tercih etmiştir. Sahnûn bu görüşünden dolayı İbnü’l-Arabî tarafından eleştiriye maruz kalmıştır.⁷⁷⁸

Âlimlerin tamamına yakını tarafından namazda Hz. Peygamber’e salavat getirmenin müstahap olup vacip olmadığı, terk edilmesi durumunda namazın tamam olacağı ifade edilirken İmam-Şâfiî ise “Son teşehhüdden sonra, selamdan önce Hz. Peygamber’e salavat getirmeyen kişinin namazı fasid olur”⁷⁷⁹ şeklinde görüş bildirmiştir. İbnü’l-Arabî Şâfiî’nin bu görüşünün doğru olmadığını, bu konuda diğer mezheplere aykırı hüküm beyan ettiğini söyleyerek İmâm-Şâfiî’yi eleştirmiş ve açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: “Salavat getirmek namazın farzlarından

⁷⁷⁶ Buhârî, “Mevâkit”, 37; Müslim, “Mesâcid”, 314-316; Ebû Dâvûd, “Salât”, 11.

⁷⁷⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/470; *el-Kabes*, 2/428, 429. Aslında birinci hadis bu iki vakitte nafie namaz kılmayı yasaklamış, ikinci hadis ise uyuya kalmak veya unutmak suretiyle namazını kılamayan kişinin kerahat vakitleri de olsa farz namazları kılınabileceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu iki hadis farklı manaları ihtiva ettiğinden aralarında tearuz gözükmektedir.

⁷⁷⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/7; *el-Kabes*, 1/295.

⁷⁷⁹ Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdi (öl. 450/1058), *el-Hâvi’l-kebîr*, nşr. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdulmevcût, (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 2/137. Şâfiî ve Hanbelîler’e göre namazın son ka‘desinde Hz. Peygamber’e salatta bulunmak farzdır (M. Suat Mertoğlu, “Salâtüselâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/23).

değildir. Bunun delili ise Şâfiî'den önceki selef âlimleri ile ehl-i Medinenin uygulamalarıdır. Bu görüşünden dolayı Şâfiî ciddi manada eleştiri almıştır.”⁷⁸⁰

En fazla eleştirdiği mezheplerden biri de Endülüs'te etkisi bir hayli fazla olan Zâhirî mezhebidir. Hatta *el-Mesâlik* isimli şerhini, Zâhirî mezhebine mensup bazı kişilerin *Muvatta*'a yönelik tenkit ve eleştirilerini cevaplandırmak maksadıyla yazdığını ifade etmiştir.

Namazları cemaatle kılmanın hükmüyle ilgili üç görüş olduğunu bildirmiştir.

1) Âlimlerin ekseriyeti müstehap olduğunu söylemiştir. Çünkü Hz. Peygamber cemaatle namaz kılmanın tek başına namaz kılmaya üstün olduğunu belirtmek için ikisini karşılaştırmıştır.

2) Dâvûd ez-Zâhirî ve Zâhirî mezhebine göre farzdır. Zâhirîlerin, şeriatın delilleri ile Hz. Peygamber'in hitap tarzının ne anlama geldiğinden haberleri bulunmamaktadır. Çünkü cemaatle namaz kılmak farz olsaydı, tek başına namaz kılan kişinin namazının geçerli olmaması gerekirdi. Görüşlerini desteklemek için âmâ oluşu yanında evinin camiye uzaklığını ileri süren İbn Ümmü Mektûm'un Rasûl-i Ekrem'den cemaate gelmemek için izin istemesi ve Hz. Peygamber'in bulunduğu yerden ezanı duyduğunu öğrenmesi üzerine cemaate devam etmesine dair Müslim ve Ebû Dâvûd'un rivayet ettiği hadisi⁷⁸¹ delil getirmişlerdir.

3) Sünnettir.

İbnü'l-Arabî bu görüşleri ifade ettikten sonra kendi kanaatini şu şekilde dile getirmiştir: Hz. Peygamber cemaatle namaz kılmaya devam ettiği için sünnet-i müekkededir. Sünnet, Hz. Peygamber'in yaptığı veya yerine getirdiği davranışlara denir. Bunun neticesinde kişiyi sevap yazılır.⁷⁸²

Zâhirî mezhebini bilgisizlikle itham ettiği gibi onların kanaatlerine katılmadığını belirtmek amacıyla cemaatle namaz kılmanın farz olmadığını üç başlık altında cevaplandırmıştır:

⁷⁸⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/159, 160

⁷⁸¹ Müslim, “Mesâcid”, 255; Ebû Dâvud, “Salât”, 46.

⁷⁸² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/15, 16.

1) Özü olan kişinin cemaate katılmama ruhsatı olduğuna dair ümmetin ittifakı vardır. Hz. Peygamber ihtiyaçlarını kendisi karşılayabildiği için İbn Ümmü Mektûm'un âmâ olmasını mazeret olarak kabul etmemiştir. Allah'a ibadet etmek herşeyden önemlidir.

2) Hz. Peygamber döneminde münafıkların varlığı bilinen bir gerçektir. İbn Ümmü Mektûm'a cemaate katılmama ruhsatı verildiği takdirde münafıkların da bir takım geçersiz mazeretler ileri sürerek cemaatle namaza katılmamaları söz konusu olabilirdi. Dolayısıyla cemaatle namaz kılmada bir zafiyet oluşmaması için tavizsiz davrandı. Hz. Peygamber'in bu tutumu sedd-i zerî'a⁷⁸³ kabilinden bir durumdur.

3) İbn Ümmü Mektûm, Hz. Peygamber'den vakit namazları için değil de, Cuma namazı için izin istemiştir. Cuma namazı aynî bir farzdır, kifaî değil.⁷⁸⁴ Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'a camiye mutlaka gelmesi gerektiğini söylemesinden İbnü'l-Arabî Cuma namazı için izin istediği sonucunu çıkarmıştır. Çünkü Allah Rasûlü zamanında cemaate katılmayıp evinde namaz kılanlar da vardı.

İbnü'l-Arabî Zâhirî mezhebinin görüşlerine o kadar karşıdır ki bazen eleştirinin dozunu artırarak *Muvatta*'yı eleştirdikleri için bu mezhebe mensup bir grup âlimi bilgisiz olarak nitelemiş ve anlayışlarının kıt olduğunu ifade etmiştir.⁷⁸⁵

İbnü'l-Arabî, üzerine hüküm bina edebileceği bir nass bulamadığı durumlarda aklî bir takım çıkarımlarla sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Bir sahrada/boş bir arazide müslüman mı kâfir mi olduğu belli olmayan bir canaze bulunduğu yakanıp yikanmayacağı, cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı konusunda farklı kriterler olduğunu, kendisinin ise şunu kıstası alacağını belirtmiştir: “Cenazenin bulunduğu yörede yaşayan insanların geneline bakılır, çoğunluk Müslüman ise ölen kişiye Müslüman, değilse kâfir muamelesi yapılır.”⁷⁸⁶

⁷⁸³ Sedd-i Zerâî'; Şer'an sakıncalı sonuçlara götürmesi kesin veya kuvvetle muhtemel olduğunda mubah fiillerin yasaklanması anlamında fıkıh usulü terimi; özellikle Mâlikî usulünde edille-i şer'iyeden biridir (İbrahim Kâfi Dönmez, “Sedd-i Zerâî'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/277).

⁷⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/16; *el-Kabes*, 1/305.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/330. Konuyla ilgili bk. 2/497.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/513; *el-Kabes*, 2/436.

Bazen benzer iki hadiseyi birbirine kıyaslamakta ve aralarındaki nüansa işaret etmektedir. Çıplak olarak namaz kılan bir kimsenin elbise bulması durumunda temin ettiği elbiseyle namazını yeniden kılması gerekir. Teyemmüm abdesti ile namaz kılan kişinin ise su bulması durumunda namazını bozmasına gerek yoktur. Aralarında şöyle ince bir fark vardır: “Teyemmümlü kişi abdest yerine geçen bir bedelle (teyemmüm), çıplak kişi ise elbise yerine geçen bir şey temin edemeden namazını kılmıştır.”⁷⁸⁷

3.4.1. Teklifî Hükümlerden Bahsetmesi

İbnü'l-Arabî, Mâlikî mezhebine mensup olmasına rağmen Hanefî mezhebinin namaz özelinde kullandığı *vacip*, *farz* ve *sünnet* gibi terimleri açıklar ve aralarındaki farklara işaret eder. *Vacip*, sünnetin üzerinde farzın bir derece aşağısında olan tekliifi hükümdür. *Sünnet* ile arasında şöyle bir fark vardır; sünneti terk etmek caizdir, fakat vacibi terk etmek caiz değildir. Farzdan bir derece aşağıda olması sebebiyle farzı inkâr eden küfre girer, vacibi inkâr eden küfre girmez. Farz kitapla, vacip ise vitir namazı gibi Allah Rasûlü'nün sünneti ile sabit olur.⁷⁸⁸

Daha sonra kendi mezhebinin bu kavramları hangi manada kullandığına işaret eder. *Farz*: Beş vakit namaz gibi terkine karşılık kınanmaya müstahak olunan şeydir. *Sünnet*: Yerine getiren kimse sevap kazanır, o kişiye Allah lütufta bulunur. Terk eden kişiyi Allah dilerse cezalandırır, dilerse rahmetiyle affeder.⁷⁸⁹ *Nafîle*: Yapılmasına karşılık sevap verilen fiillerdir. *Reğâib*: Sabah namazının iki rekât sünneti gibi Hz. Peygamber'in yapılmasını teşvik ettiği, miktarını belirlediği ibadetlerdir.⁷⁹⁰

Diğer mezheplerde olduğu gibi farzın da *kifaye* ve *ayn* olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtmiş ve bu kavramları şu şekilde tanımlamıştır: *Farz-ı ayn*, her mükellefin bizzat kendisinin yerine getirmesi gereken davranışları, *farz-ı kifâye* ise ilk başta bütün mükelleflerin sorumlu olduğu, ancak mükelleflerden bir kişinin yapmasıyla herkesin sevap kazandığı, herhangi bir kişi tarafından yerine

⁷⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/204.

⁷⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/493-495.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/6; *el-Kabes*, 1/295.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/495, 496.

getirilmediğinde bütün Müslümanlara günah yüklenen davranışları ifade eder.⁷⁹¹ Müslümanların şiarı, müminlerle kâfirler arasını ayıran bir alamet olduğu için ezanın *farz-ı kifâyedir*. Bir bölgede bir kişinin ezan okuması yeterlidir. Yöre halkının tamamı ezanı terk etmede anlaşılırsa o kişilerle savaşılmaması gerekir.⁷⁹²

Müellif, *mekrûh* kavramının kullanımı hakkında bilgiler vermiştir. İmâm Mâlik'in مَا يُكْرَهُ مِنْ بَيْعِ التَّمْرِ *Hurma satışının mekrûh olan/câiz olmayan türü* konusunda mekrûh lafzını -haram manasını da içerdiği için- haram manasında kullandığını söylemiştir.⁷⁹³ Açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: “İmâm Mâlik, mekrûhu iki kısma ayırmıştır. Birincisi yapılması haram olan eylemler ki, bu haram manasındadır. Diğeri ise bir şeyin terk edilmesi yapılmasından evlâ olan davranışlar ki bu usulcülerin ıstılahında *mekrûh* manasını ifade etmektedir.” Bu izahlardan sonra müellif kendi kanaatini şöyle dile getirmektedir: “*Mekrûh* usul-i fikhin tartışmalı konularından biri olduğu için usul âlimleri *mekrûh*un tanımını tam olarak yapmamışlar, kitaplarında bu konuyu izah etmemişler ve buna dair örnekler vermemişlerdir. Sadece özet olarak tanımını yapmakla yetinmişler, detaylı bilgi vermekten kaçınmışlardır.” Bu izahtan sonra kendisi mekruhu; sözlükte kişinin kerih görülen eylemi yapması şeklinde tanımlamış, çok gülmeyi mekruha örnek olarak vermiş ve açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: *Mekrûh* kavramını, hem harama hem mekrûha veya sadece mekrûha hamletmede bir problem bulunmamaktadır. Hangi manada kullanıldığını deliller belirlemektedir.⁷⁹⁴

Nehyin sıygası birçok anlamda kullanılabilir. İbnü'l-Arabî nehyin hangi durumda haramlık hangi durumda mekruhluğa anlamına geleceği üzerinde durmuş ve bu konuda şu açıklamayı yapmıştır: Eğer nehiy lafzı, bir eylemi yapana ceza terettüp edeceğini belirtiyorsa haram, böyle bir karine olmadan mutlak olarak kullanılmış ise edebi ifade eder. Ancak kişiye ait bedensel veya mali bir maslahata yönelik olduğunu gösteren bir karîne bulunursa bu onun mekruh olduğuna işaret eder, haram seviyesine çıkarmaz. Söz konusu maslahat toplumu ilgilendiriyorsa

⁷⁹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 2/443, 444.

⁷⁹² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/314; *el-Kabes*, 1/190, 191.

⁷⁹³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/87; *el-Kabes*, 2/815.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 2/829, 830; *el-Mesâlik*, 6/115.

nehiy haramlığı ifade eder. Bunun delili de ferдин aleyhine olan az bir zararı tahammül etmesinin mümkün olması ve başkalarına herhangi bir zarar vermesinin caiz olmamasıdır.

نهي sıygası kullanılarak Rasûlullâh'ın şöyle söylediği rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, bir kişinin sol elle yemek yemesini veya (bir ayağı yalın diğer ayağına) bir tek ayakkabı giyerek yürümesini, bir omuzu kapatan diğer omuzu açık bırakan ve kolunu çıkaracak yeri olmayan bir elbise giymesini ve uylukları üzerine ayaklarını dikip avret mahalli görülecek şekilde bir elbiseye bürünmüş halde oturmasını yasakladı.”⁷⁹⁵ Yukarıda açıklanan prensipler çerçevesinde bu hadiste zikredilen eylemlerden ilk üçü mekrûh, dördüncü ise (kişinin üzerinde bir elbise olduğu halde avret mahalli görülecek şekilde uylukları üzerine ayaklarını dikerek oturması) haram kapsamına girmektedir. Dördüncü maddede anlatılan kişi, bu oturuş tarzıyla avret yerlerinin görülmesine sebep olduğundan bu eylemi haram olarak telakki edilmiştir.⁷⁹⁶

3.4.2. Usûl-i Fıkıh Konularına Temas Etmesi

İbnü'l-Arabî, *Muvatta'* şerhlerinde usûl-i fıkıhın konularına da temas etmektedir. Şer-i delillerin 5 olduğunu, Kitap, Sünnet, İcmâ-ı ümmet, Nazar/İctihadda âlimlerin ittifak ettiğini, beşincisi olan maslahat konusunda ise İmâm Mâlik'in tek kaldığını belirtmiştir.⁷⁹⁷ Müellif, herhangi bir meseleyi izah ederken konuyla ilgili ilk önce Kur'ân'a başvurmakta, Kur'ân'da açık bir hüküm bulamadığında hadislere müracaat etmekte,⁷⁹⁸ sonunda da o meselede icmâ' olup olmadığına bakmaktadır.⁷⁹⁹

İslâm hukukunun asıl kaynaklarından *kıyası* da delil olarak kabul etmiştir. Şeriatın rükünlerinden biri olan *kıyas* delilini inkâr ettikleri için ehl-i bid'atı dalaletle suçlamıştır.⁸⁰⁰ *el-Mesâlik* kitabına üç mukaddime ile başlayacağını söylemekte,

⁷⁹⁵ *Muvatta'*, “Sıfatu'n-Nebi”, 5. Ayrıca bk. Müslim, “Libâs”, 70.

⁷⁹⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/336; *el-Kabes*, 3/1110.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/436; *el-Kabes*, 2/683.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/242.

⁷⁹⁹ Kitap, Sünnet, İcmâ', Sahabenin ittifak ve ihtilaf ettikleri görüşler ve Kıyas olmak üzere İmâm Şâfiînin 5 delilinin olduğunu ifade etmiştir (*el-Mesâlik*, 6/244).

⁸⁰⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/405.

ikinci mukaddimenin *kıyas* delilini kabul etmeyen Zâhirî mezhebinin görüşlerinin doğru olmadığını açıklamaya, kitap, sünnet ve icmâ' delilleriyle kıyası ispata yönelik olacağını belirtmektedir.⁸⁰¹

İbnü'l-Arabî'nin *kıyas* deliline önem verdiği görülmektedir. Irak'a yaptığı seyahatinde Hanbelî fakihî Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in, "Zayıf eser güçlü nazardan daha hayırlıdır" sözünü Ahmed b. Hanbel'e nisbet ettiğini duymuş, bu sözü Ahmed b. Hanbel'in konumuna yakışmayan bir yanılğı olarak değerlendirmiş ve şu açıklamaları yapmıştır: "Nazar şeriatın delillerinden biridir. Selef âlimleri ona değer vermiştir. Ayrıca nazar pek çok hükmün esasıdır. Helal ile haramı ayırmada da kıstasdır."⁸⁰²

Hükümlerin üzerine bina edildiği illetlere de temas etmiştir. İslâm hukukçuları arasında faizin haram olduğu hususunda ittifak bulunmakla birlikte nelerde cereyan ettiği meselesinde değişik görüşler ileri sürüldüğünü belirtip mezheplerin görüşlerini şu şekilde özetlemiştir: İmâm Şâfiî faizin bütün gıda maddelerinde, Ebû Hanîfe bütün ölçülebilir ve tartılabilir maddelerde, İmâm Mâlik depolanıp saklanabilir gıda maddelerinde, İbn Mâcişûn da herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün mallarda geçerli olduğunu söylemişlerdir.⁸⁰³

İbnü'l-Arabî illeti iki kısma ayırmıştır. Birincisi illeti vâkıfa ki, bulunduğu nassa sabit kalıp başka bir olaya sirayet etmeyen illet demektir. Nassın hükmünün başka meselelere değil, sadece nassın düzenlediği olaya bağlanmasından ibarettir. Ariyyenin⁸⁰⁴ sadece hurmada geçerli olup, diğer meyvelerin satışında geçerli olmaması örneğinde olduğu gibi. Diğeri ise illeti müteaddiye (geçişli illet) ki, sadece asla has olmayıp benzer meselelere de sirayet edebilen illet demektir.⁸⁰⁵

İlletle ilgili diğeri bir açıklaması da teravih namazının Hz. Ömer döneminde cemaatle kılınmaya başlanmasıdır. Bu konuda şu açıklamalarda bulunmuştur: "Hz.

⁸⁰¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331. O üç mukaddimeden ikisi mevcuttur. Ancak Zâhirî mezhebinin kıyasla ilgili görüşlerinin geçersiz olduğuna dair mukaddime kitapta bulunmamaktadır.

⁸⁰² İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/341.

⁸⁰³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/19; *el-Kabes*, 2/779, 780.

⁸⁰⁴ Ariyye; belli bir miktar kuru hurmanın tahminen aynı miktardaki taze hurmayla değiştirilmesini ifade eden terimdir (Halit Ünal, "Arâyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/337.

⁸⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/75, 76; *el-Kabes*, 2/779, 780.

Peygamber Ramazan ayında birkaç gün teravîh namazı kıldırdı. Cemaatin yoğun ilgi gösterdiğini görünce Allah'ın farz kılabilceği endişesini taşıyarak artık cemaate çıkmadı.⁸⁰⁶ Teravîh namazının tek başına kılınmasına Hz. Ebû Bekir zamanında devam edildi.⁸⁰⁷ Hz. Ömer ise insanların mescidde toplanıp teravîh namazını ayrı ayrı kıldıklarını, bunun camide dağınkılığa sebebiyet verdiğini, bir imamın arkasında namaz kılmanın gereklilik olduğuna kanaat getirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in uygulamasına ittiba ederek Übey b. Kâ'b'dan cemaate teravîh namazı kıldırmasını istedi.⁸⁰⁸ Bu bilgiyi verdikten sonra açıklamalarına şöyle devam etmiştir: “Bir hüküm bir illete bağlandığı zaman illet varsa hüküm vardır, illet yoksa hüküm de yoktur. Teravîh namazının cemaatle değil de tek başına kılınmasının illeti, onun insanlara farz kılınma korkusu idi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu ihtimal kalktığı için cemaatle namaz kılınabileceğine hükmedilmiştir.”

Ayrıca hocası Ebû Bekir eş-Şâfi'den Bağdat'ta derste işittiği şu bilgiyi aktarmaktadır: “Ancak bir hüküm mutlak bir lafza/nassa bağlanmış ise artık illete bakılmaz, illet olsa da olmasa da hüküm geçerlidir. Bunun örneği şudur: Hz. Peygamber, müşriklere karşı güçlü ve kuvvetli görünmek için tavafın ilk üç şavtında adımlarını kısaltarak, omuzlarını silkerek çalımlı bir şekilde (remel) yürümüştür. Müşriklere karşı güçlü görünme düşüncesinden ötürü yapılan bu uygulamanın daha sonra Müslümanların güçlenmesiyle terk edilmesi gerekirdi. Fakat tavafın ilk üç şavtında adımları kısaltarak, omuzları silkerek çalımlı bir şekilde yürüme, Hz. Peygamber'in “koşun”⁸⁰⁹ emrine ve veda haccındaki uygulamasına⁸¹⁰ bina edildiği için Müslümanlar güçlense de⁸¹¹ remel yapma hükmü devam etmektedir.”⁸¹²

⁸⁰⁶ *Muvatta'*, “Kitâbus's-Salât fî Ramazan”, 1; Müslim, “Salâtu'l-Müsafirîn”, 178.

⁸⁰⁷ *Muvatta'*, “Kitâbus's-Salât fî Ramazan”, 2; Buhârî, “Salâtu't-Terâvîh”, 1; Müslim, “Salâtu'l-Müsafirîn”, 174.

⁸⁰⁸ *Muvatta'*, “Kitâbus's-Salât fî Ramazan”, 3; Buhârî, “Salâtu't-Terâvîh”, 1.

⁸⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Hadis No. 27367), 45/363. Bahse konu hadis şu şekildedir: Habîbe binti Ebî Tecdât der ki: Kureyşli bir grup kadınla birlikte Ebû Hüseyin'in evine girdik. O sırada Hz. Peygamber Safa ile Merve arasında sa'y yapıyordu. Sa'yı hızlı yapmasından dolayı izarı ayaklarına dolanıyor, bir yandan da ashabına: “Sa'y yapın! Allah sa'y yapmanızı emretti” buyuruyordu.

⁸¹⁰ Müslim, “Hac”, 147; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 56.

⁸¹¹ Hicretin yedinci yılında ifa edilen umretü'l-kazâ esnasında müşrikler arasında Medine havasının müslümanları hasta ve zayıf düşürdüğü söylentisinin yayılması üzerine Hz. Peygamber müslümanlara tavafın ilk üç şavtında remel yapıp Rüknyemânî ile Hacerülesved arasında normal yürüyüşle yürümelerini emretmişti (Buhârî, “Hac”, 55; Müslim, “Hac”, 240). Bu uygulama Resûl-i Ekrem tarafından Vedâ haccında tekrar edilmiş (Müslim, “Hac”, 231) ve daha sonra da sürdürülmüştür

Şer‘i delillerden biri olan *maslahat* prensibine *Muvatta’* şerhlerinin birçok yerinde temas etmekte, onun usûl-i fıkıhın rükünlerinden biri olduğunu ifade etmekte⁸¹³ ve bu prensibi şu şekilde tanımlamaktadır: “Şeriatın kanunlarına uygun olarak kulların menfaatlerinin gözetilmesidir.”⁸¹⁴

İbnü’l-Arabî, *maslahat* prensibinden hareketle arâyâ satışına kıyasla süt ve yaş hurmanın satışının selem akdi⁸¹⁵ kapsamında değerlendirilebileceğini şu şekilde ifade etmiştir: “Alıcı günlük süte ve yaş hurmaya ihtiyaç duyar, üzerinde devamlı nakit para bulundurma durumu olmayabilir. Hurma ve süt satıcısı da paraya ihtiyaç duyar. Dolayısıyla alıcının süte ve hurmaya, satıcının ise nakit paraya ihtiyacı olduğundan selem konusunda kendilerine ruhsat verilmiştir.”⁸¹⁶

Bazen de usûl-i fıkıhla ilgili iki kavram arasındaki farkı ve inceliği açıklar. Şöyle ki, *nesih* ile *istisnânın* birbiriyle karıştırıldığını, hâlbuki *neshin*, birinci hitabın ihtiva ettiği hususu ikinci hitabın tamamen ortadan kaldırması manasına geldiğini; *istisnânın* ise birinci hitap ile ifade edilen umumun/bütünün veya özel konumdaki ögenin ikinci hitap ile beyan edilmesi/açıklanması manasını ifade ettiğini, bu iki kavramın zikredilen manalarda kullanımıyla ilgili akıl sahipleri ve âlimler arasında ihtilaf bulunmadığını belirtmiştir.⁸¹⁷ Ayrıca *istisnânın* da muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemekte ve bunları şu şekilde tanımlamaktadır: *Muttasıl*, lafzın ihtiva ettiği manalardan bir kısmının cümleden çıkarılması manasına gelmektedir. “Nûh, onların içinde elli yıl hariç bin sene kaldı”⁸¹⁸ ayetinde olduğu gibi (yani elliyi, binin içerisinden çıkarmak). *Munfasıl* ise lafzın içerdiği mananın bir önceki cümleden çıkarılmamasıdır. {وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ

(Salim Ögüt, “Tavaf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/178-180)

⁸¹² İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 1/281-284; *el-Mesâlik*, 2/477, 478.

⁸¹³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/152; *el-Kabes*, 1/305.

⁸¹⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/18, 19; *el-Kabes*, 2/779.

⁸¹⁵ Selem: Nitelikleri belirlenen vadeli malın peşin bedelle satımını ifade eder (Bilal Aybakan “Selem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/402).

⁸¹⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/121, 122; *el-Kabes*, 2/832.

⁸¹⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/29; *el-Kabes*, 2/791.

⁸¹⁸ Ankebût, 29/14

{مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً} “Yanlışlıkla olması dışında bir mü’minin bir mü’mini öldürmeye hakkı yoktur”⁸¹⁹ ayetinden hataen bir müminin canına kıyılabilir hükmü çıkarılamaz.⁸²⁰

Şer’i deliller arasında sayılan *şer’u men kablenâ*’ya⁸²¹ da şerhlerinde bir hayli yer vermiştir. Bu prensibin delil olarak kullanılmasında Mâlikî mezhebi arasında bir ihtilaf bulunmadığını, *şer’u men kablenâ*’yı fakihler arasında ilk olarak İmâm Mâlik’in delil olarak kabul ettiğini ve birçok meselede kullandığını belirtmiş⁸²² ve bu prensibin delil olmasını şu şartlara bağlamıştır; Tevrat’ta (semavi kitaplarda) zikredilen bir ayet, neshedilmediği veya onu tahsis eden başka bir delil olmadığı⁸²³ sürece Kur’ân’da veya sahih hadiste de zikredilirse *şer’u men kablenâ* bizim için de delildir.⁸²⁴ Yine bu cümleden olarak şu bilgiyi zikretmiştir: Müslüman olmuş ehl-i kitap âlimlerinden gelen nakiller, dinimizle çelişmediği sürece rivayet edilebilir.⁸²⁵ Bunun Kur’ân’daki delili şudur; Allah’ın Hz. Musa’ya hitaben “Beni anmak için namaz kıl”⁸²⁶ söylediği söz bizim için de geçerlidir.⁸²⁷ Ebû Hureyre’den rivayet edilen ve “*hasebe hadisi*” diye bilinen rivayetin⁸²⁸ şerhinde şu açıklamayı yapmaktadır: “Bir kimse bu rivayet bizden önceki şeriatlarla ilgilidir derse o kişiye şu cevabı veririm: Hz. Peygamber, bizden önce yaşanmış bir hadiseyi övgü makamında naklederse, bu bizim için de geçerlidir.”⁸²⁹

⁸¹⁹ Nisâ, 4/92.

⁸²⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/201, 202.

⁸²¹ *Şer’u men kablenâ*; Yüce Allah’ın (Hz. Muhammed’den) önceki toplumlar için koyduğu ve - Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa gibi - peygamberleri vasıtasıyla onlara bildirdiği hükümlerdir. (Zekiyüddin Şaban, *Usûlü’l-fıkh*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 208).

⁸²² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/26; *el-Kabes*, 2/788. Ayrıca bk. *el-Mesâlik*, 1/436, 6/435, 7/10, 115; *el-Kabes*, 1/103, 3/980, 988, 1014.

⁸²³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/435.

⁸²⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/60.

⁸²⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1050.

⁸²⁶ Tâhâ, 20/14.

⁸²⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/436; *el-Kabes*, 1/103.

⁸²⁸ Söz konusu rivayet şu şekildedir; “İsrâil oğullarından bir adam, kendi kavminden bir kişiden bin dinâr ödünç para vermesini istedi. İsteddiği zât bu parayı ona (belli bir va’de ile) ödünç verdi. Parayı alınca deniz seferine çıktı. Nihayet parayı miadında göndermek istedi. Fakat bir vapur bulamadı. Bunun üzerine bir odun parçası aldı. Odunu oydu, içine bin dinâr (ile bir mektûb) koydu ve (Allah’ım, sahibine ulaştır diyerek) denize attı. Ödünç veren kimse de (borçlu zamanında gelir ümidiyle deniz kenarına) çıkmıştı. Sahilde bir odun parçasıyla karşılaştı. Odunu ailesinin evde yakması için aldı.” - Râvî Ebû Hureyre, hadîsin geri kalanını tamâmiyle zikrettikten sonra- Ödünç veren kimse evinde odun parçasını kesip kırınca bin dinârı buldu (diye rivayet etmiştir) (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Hadis No: 8587, 14/246, 247; Buhârî, *Zekât*, 65, Kefâlet, 1).

⁸²⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/28, 29; *el-Kabes*, 2/790.

İbnü'l-Arabî, *örf-adet*⁸³⁰ prensibinin İslâm hukukunun kaynaklarından biri olduğunu kabul eder ve şu açıklamayı yapar: “Mâlikî mezhebinde muamelata dair hükümlerin üzerine bina edildiği kaidelerden biri de *Örftür*.”⁸³¹ *Örfladet* delilinin temel ilkesi bilinmezliği ortadan kaldırması, zorluğu gidermesi ve olabildiğince kolaylık sağlamasıdır. Ebû Bekir eş-Şâşî ile aralarında geçen şu hadiseyi zikretmektedir: “Bir kişi bunu yüz dinar ve elli ...ye sattım dese elli, dinara mı yoksa başka bir para birimine mi hamledilir diye sordum.” Şâşî bu konuda ihtilaf olduğunu ve ellinin dinara hamledilmesi gerektiğini ifade etti. Bu sefer de “Murabıtların mı yoksa Emîrîlerin kullandığı dinar mı?” diye sordum. Bana “Emîrîlerin kullandığıdır” cevabını verdi. Ben de kendisine: “Örf ve adet bu şekildedir. Çünkü Medinetü's-Selâm'da sadece bu dinar geçerlidir.” Şâşî cevabında örf ve adet deliline dayanmıştır.”⁸³²

حُذِرِ الْعَفْوُ وَأْمُرٌ بِالْعُرْفِ “Sen af yolunu tut, örf ile emret, cahillerden yüz çevir”⁸³³ ayetinin örf ile hüküm vermede delil olduğunu, aksini ileri sürmenin doğru olmayacağını belirtmiş ve şunu örnek vermiştir: “Bir kişi (cinsini belirtmeksizin) bir dinar karşılığında bir ticaret malını satsa, o yörede genel geçer kabul edilen dinar kast edilmiş olur. Genel geçer kabul edilmeyen diğer paralara itibar edilmez.”⁸³⁴

Sedd-i zerâi' prensibini de şer'î hükümlerin delillerinden biri kabul etmekte, bunu sadece İmâm Mâlik'in delil olarak kullandığını ifade etmekte⁸³⁵ ve bu kavramı şu şekilde tanımlamaktadır: “Haddi zatında kendisi mubah olmakla birlikte şer'an sakıncalı veya yasaklanmış bir sonuca götüren her türlü fiildir.”⁸³⁶

Sedd-i zerâi' prensibinin Kur'an, sünnet ve icmâ' ile desteklendiğini ifade etmiş ve Kur'an'dan şu ayet-i delil getirmiştir; “Onlara, deniz kıyısında bulunan şehir halkının durumunu sor. Hani onlar Cumartesi gününe saygısızlık gösterip haddi

⁸³⁰ Örf: İnsanlarının çoğunluğunun benimseyip alışkanlık haline getirdiği işler veya duyulduğunda hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir anlamda kullanmayı adet edindikleri lafızlardır (Şaban, *Usûlü'l-fikh*, 195)

⁸³¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/47.

⁸³² İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 2/819; *el-Mesâlik*, 6/97.

⁸³³ A'râf, 7/199.

⁸³⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/26; *el-Kabes*, 2/788.

⁸³⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/22; *el-Kabes*, 2/786.

⁸³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/162. *Sedd-i zerâi'* şu şekilde de tanımlar: “Yasaklanmış/caiz olmayan sonuca götüren her türlü mubah fiili ifade eder” (*el-Mesâlik*, 6/22; *el-Kabes*, 2/786).

aşıyorlardı. Çünkü Cumartesi tatili yaptıkları gün balıklar meydana çıkararak akın akın onlara gelirdi, Cumartesi tatili yapmadıkları gün de gelmezlerdi. İşte böylece biz yoldan çıkmalarından dolayı onları imtihan ediyorduk.”⁸³⁷ Cumartesi günü av yasağı olduğu için o gün gelen balıkların çıkış yollarına sed koyarak/yaparak kaçışlarını engelliyorlardı. Pazar günü olunca da avlıyorlardı. Dolayısıyla seddi, yasağı ihlal etmeye vesile (zeria) kıldıklarına işaret ederek, bu suçlarından dolayı onların maymuna çevrildiklerini belirtmiştir.⁸³⁸ Normalde her hangi bir yere sed yapmak yasak bir durum olmamakla birlikte haram olan eyleme vesile olduğu için *seddi-zerî‘a* kapsamında değerlendirilerek bu ayet delil olarak getirilmiştir.

Normal şartlarda şahitlik yapmak caiz bir fiil olmakla birlikte haksız yere hüküm vermeye yol açması kuvvetle muhtemel olduğu için -adil bir kişi de olsaba-banın evladı hakkındaki tanıklığı câiz değildir.⁸³⁹ Diğer bir örnek de mûrisini öldüren kişinin *seddi zerâi‘* prensibinden hareketle mirastan mahrum edilmesidir.⁸⁴⁰ Zira bu yolun kapatılmaması durumunda birçok kişinin miras payını bir an evvel alabilmek için mûrisinin hayatına kast etme ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Netice itibariyle İbnü’l-Arabî, *Muvatta’* şerhlerinde mensubu olduğu Mâlikî mezhebinin ve kurucusu İmâm Mâlik’in görüşlerini savunmuş, hatta *el-Mesâlik* isimli kitabının başında zikrettiği üç mukaddimeden birini İmâm Mâlik’in üstünlüğüne, diğer âlimlerin Mâlik hakkındaki olumlu görüşlerine, *Muvatta’*ın diğer kitaplara göre üstün konumda olmasına ayırmıştır.⁸⁴¹

Doğu İslâm ülkelerine yaptığı seyahatler esnasında farklı mezheplere mensup hocalardan dersler almış, bunun da etkisiyle diğer mezhepler hakkında derin bilgi sahibi olmuştur. *Muvatta’* şerhlerinde Mâlikî mezhebiyle birlikte Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinin görüşlerine temas etmiş, onların hükümleri üzerine bina ettikleri delillerini zikretmiştir. Ekseriyetle muhaliflerin delillerinin geçersizliğini, kendi delillerinin daha isabetli olduğu fikrini ortaya koymaya çalışmıştır. Çoğu zaman kendi mezhebinin görüşlerini benimsemekle birlikte bazen

⁸³⁷ A‘râf, 7/163.

⁸³⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/22; *el-Kabes*, 2/786.

⁸³⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/22; *el-Kabes*, 2/786.

⁸⁴⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/48; *el-Kabes*, 2/802.

⁸⁴¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/333-342.

Mâlikî mezhebini, bazen de diğer mezheplerin görüşlerini tenkit etmiştir. Eleştirilerinde katı bir mezhep taassubu içerisine girmemiş, diğer mezheplerin görüşlerini bazen yumuşak bir üslupla değerlendirirken, bazen de sert ifadeler kullanarak eleştirmiş, eleştirilerinden Endülüste yaygın olan Zâhirî mezhebi de nasibini almış, bazen eleştirinin dozunu o kadar artırmış ki *Muvatta*'yı tenkit etmeleri sebebiyle Zâhirî mezhebine mensup bir grup âlimi bilgisiz olarak nitelemiş ve anlayışlarının kıt olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca hükümlerin gerekçelerini, İslâm hukukunun kaynaklarını, teklifi hükümler gibi birçok konuyu izah etmeye çalışmıştır.

İmâm Mâlik'in *Muvatta*'ı yapısı itibariyle hadis kitabından daha çok fıkıh kitabını andırmaktadır. İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta*' şerhleri de tefsir, kelim, tasavvuf, tarih gibi farklı konulara dair bilgiler içermekle birlikte ağırlıklı olarak bir fıkıh kitabını andırmaktadır. *Muvatta*' şerhinde fikhî meselelere yoğunlaştığını ifade ederek Ebü'l-Velîd el-Bâcî'yi eleştirse de kendisinin de *el-Mesâlik* isimli eserinde fikhî meselere çok yer verdiği görülmektedir. Bir hadisi zikrettikten sonra o hadisten çıkarılabilecek fikhî meseleleri ifade etmiş, bazen mezheplerin görüşlerine yer vermiş, zaman zaman Mâlikî mezhebinin kendi içerisindeki ihtilaflara değinmiş, bazen bunları nakletmekle yetinmiş, bazen de “bana göre doğru olan şudur” ifadelerini kullanarak kendi görüşünü beyan etmiştir. Özet olarak aynı zamanda bir fakih olduğu için hadislerden çıkarılan fikhî hükümleri belirtmiş, fıkıh sahasındaki derin tahlil gücünü ve mezhepler arası mukayeseli fıkıh bilgisini *Muvatta*' şerhlerine yansıtmaya çalışmıştır.

3.5. KELAMÎ MESELELERE DEĞİNMESİ

İbnü'l-Arabî, kelamcılık yönüyle de ün kazanmıştır. Kelamî görüşlerini bu sahada müstakil olarak yazdığı eserlerinde ifade ettiği gibi hadis şerhlerinde de işlemiştir. *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, *el-Emedü'l-aksâ*, *Usûlü'd-dîn* ve *el-Vusûl ilâ ilmi'l-usûl* adlı eserlerinde çeşitli itikadî ve kelamî fikirlerini ortaya koymaya çalışmıştır.

İbnü'l-Arabî, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) 500 ciltte topladığı *Kitâbu'l-Muhtezin* isimli eserini muhalif olarak tanımlamış, Mu'tezile'nin ünlü

kelâmcıları Kâdî Abdülcebbâr el-Hemedânî'nin (öl. 415/1025) *Muhît* adlı eseri ile Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî'nin (öl. 384/994) kitabını çokça okumuş, muhalif olan ve olmayan âlimlerle fikir teatisinde bulunmuş, ehl-i sünnet âlimlerden istifade etmiş, ehl-i bid'at âlimlerle en güzel şekilde münazarada bulunmuştur.⁸⁴²

Doğu İslâm ülkelerine yaptığı yolculuklarda ehl-i sünnet ve ehl-i bid'atten pekçok âlimle karşılaşmıştır. Beyt-i Makdis'e uğradığında Kerrâmiyye, Mu'tezile, Müşebbihe ve Yahudi âlimlerle ilmi müzakerelerde bulunmuştur.⁸⁴³ Kalam ve akaid sahasında meşhur birçok âlimle görüşüp tanışması, onlarla aynı ortamda bulunup müzakerelerde bulunması, ilmi tartışmalar yapması, bu sahada bilgi sahibi ve donanımlı olduğunu göstermektedir. Amelde Mâlikî mezhebine mensup olan İbnü'l-Arabî, itikatta Eş'arî mezhebine yakındır. Ehl-i sünnetin görüşünü her koşulda müdafaa etmiş, ehl-i bid'at ile mücadele etmiştir.

Muvatta' şerhlerinde fikhî meseleler kadar olmasa da kelâmî konulara detaylı bir şekilde yer vermiştir. İtikat ve kelamla ilgili konulara işaret eden hadislerin şerhlerinde bu alanlarla ilgili görüş ve fikirlerini beyan etme yoluna gitmiştir. *Muvatta'* şerhleri incelendiğinde; kelâmın konusuna giren imân/İslâm, mürtekb-i kebîre, halku'l-Kur'ân, kabir azabı, cennet ve cehennemin hali hazırda yaratılmış olup olmadığı, ölüm, peygamberlerin peygamberlikten önce ve sonraki ismeti, itikadî mezhepler, ru'yetullâh, şeytân ve cinlerin varlığı ile mahiyeti ve kaza-kader gibi konulara değindiği görülecektir. Kalam ve itikatta ilgili konuları farklı başlıklar altında işlemiş, nadiren de "نكتة ومقدمة اعتقادية"⁸⁴⁴, "نكتة ومقدمة اعتقادية"⁸⁴⁵ başlıklarını kullanmıştır.

Kelam ilminin konularına geçmeden önce İbnü'l-Arabî'nin cedel ve kalam ilminin öğrenilmesiyle ilgili düşüncesini izah etmekte fayda vardır. O şöyle der: "Bir kişi kalam ve cedel ilminin öğrenilmesinin münecimlik ilmi gibi yerilmiş mi yoksa mubah veya mendup mu olduğunu soracak olursa bilmiş olunuz ki, halk bu sorunun cevabında zaman zaman ifrata bazen de tefrite kaçmıştır. Bazıları bunun bid'at ve

⁸⁴² İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 456, 457.

⁸⁴³ İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vil*, 436, 437.

⁸⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/215.

⁸⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/605. Aynı konuyu *el-Kabes*'te حقيقة اعتقادية başlığı altında zikretmiştir (*el-Kabes*, 2/430).

haram olduğunu, bir kişinin şirk hariç bütün günahlarla Allah'ın huzuruna varmasının cedel ve kelamla varmasından daha iyi olduğunu söylemiştir. Kimileri de kelam ilminin tedris edilemesinin vacip ve farz olduğunu belirtmiş, bazıları farz-ı kifâye, kimileri de farz-ı 'ayn olduğu fikrini ileri sürmüştür. Çünkü bu ilmi tahsil etmek amellerin ve Allah'a yaklaştırıcı fiillerin en faziletlisi ve en yücesidir. Bu görüşü savunanlara göre Kelam ilmiyle uğraşmak tevhidin bilinmesine ve yerleşmesine vesiledir, Allah'ın dinini müdafadır.⁸⁴⁶

Kelam ve cedel ilmiyle ilgili bu iki görüşü ifade ettikten sonra haram ve bidat olduğunu ileri süren âlimlerin görüşlerini destekleyen şu bilgileri aktarmıştır: “Şâfiî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Süfyan es-Sevrî ve bütün selef hadis âlimleri bu ilmin haram olduğu görüşüne sahiptirler. İbn Abdi'l-A'lâ'dan⁸⁴⁷ şu bilgiyi nakleder; Şâfiî'den şunları işittim: Birgün Mu'tezile kelamcılarında Ebû Amr (Ebû Yahyâ), Hafs el-Ferd (öl. 204/820'den sonra) ile münazara edip ona: Kulun şirk koşmak hariç bütün günahlarla Allah'ın huzuruna çıkması, kelam ilminin herhangi bir bahsiyle çıkmasından daha iyidir dedim. Bunun üzerine Hafs'dan öyle bir söz işittim ki, onu söylemeye dahi dilim varmıyor. Şâfiî'ye kelamla ilgili bir mesele sorulduğunda çok sinirlenerek “Bu soruyu bana değil, Hafs el-Ferd ve arkadaşlarına sorun, zira Allah onları rahmetinden mahrum bırakmıştır” dedi.⁸⁴⁸

Bazıları kelam ilmi hakkında şöyle söylemiştir: Eğer insanlar kelamda ne gibi bir heva bulunduğunu bilselerdi, yırtıcı aslandan kaçıkları gibi ondan kaçarlardı. Za'ferânî (öl. 260/874) İmâm-ı Şâfiî'nin şöyle söylediğini nakletmiş: Kelamcılar hakkındaki hükmüm şudur; onlar sopa ile dövülmeli, kabile ve aşiretler arasında gezdirilerek şöyle bağrılmalı: Allah'ın kitabını ve Rasûlullâh'ın sünnetini terk edip Kelam'a dalanların cezası işte budur.⁸⁴⁹

⁸⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/221, 222.

⁸⁴⁷ Bu kişi kuvvetle muhtemel Şâfiî'nin öğrencilerinden Yûnus b. Abdi'l-A'lâ b. Meysere es-Sadeî Ebû Mûsâ el-Mısrî'dir (öl. 264/923).

⁸⁴⁸ İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilmi ve fazlihî*, nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri, (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l Cevziyye, 1414/1994), 2/939, 940.

⁸⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, nşr. Mehmed Saîd Hatiboğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları; 91, 1972), 78; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/222.

Ahmed b. Hanbel de şöyle demiştir: Kelamcı hiçbir zaman felah bulamaz. Biz kelama dalıp da kalbinde İslâmî hakikatlere karşı şek ve şüphe duymayan hiç kimseye rastlamadık.⁸⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, zühd ve takvasına ve bid'atçıleri reddeden bir kitap yazmasına rağmen Hâris el-Muhâsibî'yi terk ederek onunla arkadaşlığına son verdi ve ona şunları söyledi: Yazıklar olsun sana! Sen önce bid'atleri anlatıyorsun ve sonra da onlara hücum ediyorsun. Böylece bid'atleri tasvir eden kitabınla halkı onları mütâala etmeye ve şüpheli mevzularda düşünmeye sevk ediyorsun...⁸⁵¹

İmâm Mâlik ise bu konuda şunları söylemiştir: “Daha kuvvetli bir cedelci gelip de kendisini mağlup etmesi durumunda, bir cedelcinin acaba dinini terk etmeyeceğini mi sanıyorsun?”⁸⁵²

Selef cedelin doğru bir şey olmadığına dair şu delili ileri sürmüştür: Şayet cedel ve kelam dinden olmuş olsaydı, mutlaka Rasûlullâh'ın ehemmiyetle emir buyurduğu ve yolarını gösterip yolcularını ve erbabını övdüğü konular zincirine dâhil olurdu. Hz. Peygamber ashâba istincayı öğretmiş,⁸⁵³ onları ferâiz ilmine teşvik edip bu ilmi bilenleri övmüştür. Onları kader hakkında konuşmaktan menederek şöyle buyurmuştur: Kader konusunda (münakaşa yapmaktan) sakınınız.⁸⁵⁴

Ebü Bekr b. Bâkî el-Endelûsî'den (öl. 540/1145) naklen konuyla ilgili şu bilgileri vermiştir: “Kelam ilmini öğrenmede üç husus göz önünde bulundurulur:

- 1) Bu ilim sırf Allah için öğrenilmeli.
- 2) İmkân ölçüsünde cedel ve münazara esnasında güzel bir uslub kullanılmalı.

⁸⁵⁰ İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilmi ve fazlihî*, 2/941.

⁸⁵¹ bk. el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, nşr. Beşşâr Avvâd Marûf, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), (4283) 9/104.

⁸⁵² İbn Abdülber, *Câmiu beyâni'l-ilmi ve fazlihî*, 2/941.

⁸⁵³ Müslim, “Tahâret”, 57.

⁸⁵⁴ Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, (öl. 360/971), *el-Mu'cemü'l-kebir* (10448), nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, (Kâhire: Mektebet'u İbn Teymiyye, 1414/1994), 10/198; Ebü Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/114. Ebü Nuaym bu hadisin garîb olduğunu, ravilerden Meshher b. Abdülmelik'in Ameş'ten teferrüd ettiğini belirtmiştir. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/221-224. İbnü'l-Arabî, kelam ve cedelle ilgili bilgileri kaynak belirtmeksizin Gazzâlî'den naklederek aktarmıştır (Hüccetü'l-İslâm Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (öl. 505/1111), *İhyâü ulûmi'd-dîn*, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1983), 1/95).

3) Bu ilim ancak ehli ile tartışılıp müzakere edilmelidir.”⁸⁵⁵

Kelam ilminin lehinde değil de aleyhinde kanaat belirten kişilerin görüşlerini zikretmesi, İbnü'l-Arabî'nin genel olarak bu ilme karşı olduğu manasına gelmemektedir. Ona göre sakıncalı olan, Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarını körükleyecek, zihinlerde derin şüpheler uyandıracak, sonuç alınmayacak şekilde ve ehli olmayan kişilerle kelam ve kader gibi meseleler hakkında uzun uzadıya tartışmak ve zihinleri bulandırmaktır. İmâm Mâlik'in *kader hakkında konuşmanın yasaklanması* şeklinde attığı bab başlığını eleştirmesinden kader konusunda konuşmaya sıcak baktığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Arabî, Mâlik'in bab başlığını şu şekilde eleştirmiştir: Bana imandan haber ver diye soran kişiye Rasûlüllâh'ın: “Allah'a, Allah'ın Meleklerine, kitablarına, Peygamberlerine ve âhiret gününe inanman, bir de kadere; hayrına şerrine inanmandır”⁸⁵⁶ cevabını vermesine rağmen İmâm Mâlik'in bu şekilde bir bab başlığı kullanması garib olmuş. İmanın özü konumundaki kader hakkında konuşmanın yasaklanması nasıl söz konusu olabilir.⁸⁵⁷

Eş'arî mezhebine yakın olsa da zaman zaman mezhebin kurucusu Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin görüşlerine katılmayıp eleştirdiği olmuştur. Hayvanların ahirette diriltileceği hususunda âlimlerin ihtilaf ettiğini belirtip, zekâtını vermeyen kişilerin ahirette maruz kalacakları cazanın anlatıldığı hadiste: Zekâtları verilmeyen deve, sığır ve davarlar kıyamet gününde olduklarından daha büyük ve daha semiz olarak sahiplerine gelecekler⁸⁵⁸ şeklinde geçen ifadenin insan ve hayvanlar dâhil bütün mahlûkatın ahirette tekrar diriltileceğine işarettir. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî ise mükellef olmadıkları için hayvanların ahirette tekrar diriltilmeyeceği, onların haşrinin ölümleri olduğu fikrini savunmuştur. İbnü'l-Arabî de bu görüşün isabetli olmadığını ve herhangi bir ilmî dayanağının bulunmadığını ifade ederek mezhebin kurucusunu eleştirmiştir.⁸⁵⁹

⁸⁵⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/467.

⁸⁵⁶ Müslim, “İmân”, 1. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 17.

⁸⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/213, 214; *el-Kabes*, 3/1091.

⁸⁵⁸ Buhârî, “Zekât”, 43; Müslim, “Zekât”, 30; Tirmizî, “Zekât”, 1.

⁸⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/8, 9.

İmanın tanımında Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'den farklı düşünce içerisine girmiştir. Şöyle ki, Eş'arî'ye göre iman kalp ile tasdikten ibaret iken⁸⁶⁰ İbnü'l-Arabî kalp ile tasdike dil ile ikrarı da ilave etmiştir.⁸⁶¹ Ünlü Eş'arî kelâmcısı Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (öl. 403/1013) kalp ile tasdik etmekten ibaret olan imanı “Allah’ın varlığını bilmektir” şeklinde tanımlamış, İbnü'l-Arabî ise iman tasdik manasında kullanımının daha yaygın olduğunu, dolayısıyla Bâkılânî'nin bu tanımında isabet etmediğini, yanılığa düştüğünü söylemiştir.⁸⁶²

3.5.1. İman ve İslâm

Kelâm ilminde üzerinde en çok durulan ve detaylı bir şekilde incelenen konuların başında iman meselesi gelmektedir. Rasûlullâh utangaçlığından dolayı din kardeşini ayıplayan bir adamın yanına varınca: “Onu kendi haline bırak. Çünkü hayâ imandandır”⁸⁶³ şeklindeki hadisin şerhinde İbnü'l-Arabî, imanla ilgili şu açıklamaları yapmıştır: İmanın aslı ve fer'î olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. İmanın aslı, kalple tasdik ederek dil ile *إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ* sözünü söylemektir. Ayrıca öldükten sonra dirilme, Allah’ın melekleri, kitapları ve peygamberleri gibi Rasûlullâh’ın Rabbinden getirdiği şeylerin hak olduğuna, Allah’ın kitabı ile Hz. Peygamber’den mütevatir bir şekilde bize kadar ulaşan namaz, zekât, oruç, hacc ve diğer farzlara inanmaktan ibarettir.

Anneye babaya iyilik etmek, emaneti iade etmek, büyüklere saygı göstermek, küçüklere merhamet ile muamelede bulunmak, hatta yemek ikram etmek ve selamı yaymak gibi salih ameller de imanın fer'ine taalluk eden hususlardır. İmanın fer'ine taalluk eden hususlardan birini yapmayan, Allah’ın yasakladığı eylemler ile⁸⁶⁴ büyük günahları işleyen (mürtekib-i kebare) ve farzları terk eden kişinin imanında bir

⁸⁶⁰ Konuyla ilgili bk. İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbüri (öl. 406/1015), *Müccerradü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret, (Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1987) 150.

⁸⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/255.

⁸⁶² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/477.

⁸⁶³ *Muvatta'*, “Hüsnu'l-Hulk”, 10. Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 16; Müslim, “İmân”, 59.

⁸⁶⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/519.

eksilme meydana gelmez. Bütün bu anlatılanlardan fıkıh ve hadis âlimlerinin de ifade ettiği üzere imanın söz ve amelden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶⁵

Allah'ın varlığını kabul eden bir cariye'nin Hz. Peygamber'in "Ben kimim?" sorusuna "Sen Allah'ın Rasûlüsün"⁸⁶⁶ şeklindeki cevabından hareketle imanın bölünemeyeceğini, Allah'a inanıp Hz. Muhammed'i inkâr eden kişinin imanının geçerli olmayacağını ifade etmiştir.⁸⁶⁷

Netice itibariyle, İbnü'l-Arabî imanın tanımını ehl-i sünnet âlimlerin görüşüne uygun olarak yapmış, günahların imanın artması veya eksilmesine ekti etmeyeceğini, özellikle mürtekib-i kebîre ifadesini kullanarak büyük günah işleyen kişinin iman dairesinden çıkmadığını vurgulamıştır. Ameli imanın bir cüz'ü değil onu koruyan bir kalkan olarak değerlendirmiş, nasslarla kesin biçimde kanıtlanan itikadî, amelî ve ahlâkî bütün hükümlere inanmanın, bunların farz, helâl veya haram olduğunu kabul etmenin gerekli olduğu fikrini savunmuştur.

İslâm itikadının temel unsurlarıyla ilgili taklidin geçerli olup olmaması hususu da kelâmî tartışmalardan biridir. İbnü'l-Arabî, bu konudaki fikrini şu hadisin şerhinde beyan etmiştir: Ensardan bir adam siyahi cariyesini Rasûlullâh'a getirerek şöyle dedi: "Ya Rasûlullâh! Benim bir mümin cariye'm var. Eğer cariye'min imanlı olduğu kanaatinde isen onu azat edeceğim" Rasûlullâh cariyeme: "Allah'tan başka tanrı olmadığına şahadet ediyor musun?" diye sordu. O da: "Evet" dedi. Hz. Peygamber: "Muhammed'in Allah'ın Rasûlu olduğuna şahadet ediyor musun?" diye sordu. O da "Evet" dedi. Allah Rasûlu: "Öldükten sonra dirilmeye yakinen inanıyor musun?" diye sordu. Cariyem: "Evet" diye cevap verdi. Rasûlullâh: "Onu azat et" buyurdu.⁸⁶⁸ Hz. Peygamber'in "Onu azat et" sözünün imanın akıl yürütme ve istidlale/delile dayanmadan ikrar ile gerçekleştiğini,⁸⁶⁹ yani mukallidin imanının sahil olduğu manasına geldiğini beyan etmiştir.

⁸⁶⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/255, 256. İbnü'l-Arabî bu bilgileri kaynak belirtmeksizin İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 26/132, 133).

⁸⁶⁶ *Muvatta'*, "İtk", 8.

⁸⁶⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/518, 519.

⁸⁶⁸ *Muvatta'*, "İtk", 9.

⁸⁶⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/518, 519. İbnü'l-Arabî, bu bilgileri kaynak belirtmeksizin Bâcî'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-Müntekâ*, 6/274).

İmân ile İslâm kavramlarının birbirinden farklı olup olmadığı hususu Kelam ilminde ele alınan meselelerden biridir. İbnü'l-Arabî “Bir Müslüman yahut mümin abdest alırken yüzünü yıkayınca...”⁸⁷⁰ şeklinde rivayet edilen hadisin şerhinde konuyla ilgili şu bilgileri vermiştir: Bu iftilaflı bir konudur. Eş‘arî kelâmcısı İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî (öl. 478/1085), “Bedeviler: İman ettik dediler. De ki “İman etmediniz. (Öyle ise “iman ettik” demeyin) “Fakat boyun eğdik” deyin⁸⁷¹ ayeti ile iman ve İslâm’ı tanımlayan Cibril Hadisinden⁸⁷² hareketle bu iki kavramın farklı manalara geldiğini, bu iki ismin birbirini tamamlayan farklı kavramlar olduğunu belirtmiştir. Fakihlerin çoğunluğu ise “Orada (Lût’un yöresinde) bulunan mümünleri çıkardık”⁸⁷³ ayetini delil getirerek imân ile İslâm’ın aynı şeyler olduğunu söylemişlerdir. İki farklı görüşe yer verdikten sonra İbnü'l-Arabî kendi düşüncesini şu şekilde ortaya koymuştur: “Bana göre bu iki kavram aynı manayı ifade etmektedir.”⁸⁷⁴ İbnü'l-Arabî, Eş‘arî kelâmcıların sözlük mânalarından hareketle iman ve İslâm kelimelerinin aralarında fark olduğunu beyan ederlerken kendisi mezhebinden farklı bir görüş ileri sürmüştür.⁸⁷⁵

3.5.2. Mürtekib-i Kebîre

Müslümanlar arasında meydana gelen ilk ihtilâfların en önemlilerinden biri büyük günah işleyen kişinin (mürtekib-i kebîre) halidir. İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamber'den: Allah kullarına beş vakit namazı farz kılmıştır. Kul onları hafife almadan özen göstererek kılsa Allah onu cennetine sokacağına dair söz vermiştir.

⁸⁷⁰ *Muvatta'*, “Tahâret”, 31.

⁸⁷¹ *Hucurât*, 49/14.

⁸⁷² *Buhârî*, “İmân”, 37; *Müslim*, “İmân”, 1; *Ebü Dâvûd*, “Sünnet”, 17.

⁸⁷³ *Zâriyât*, 51/35.

⁸⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/118, 119; 3/537.

⁸⁷⁵ İmâm Eş‘arî’ye göre iman, kalben tasdiktir. İslâm ise hükme boyun eğmek ve teslim olmaktır. İslâm, imandan daha geniş olup imanı da içine almaktadır (Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş‘arî el-Basrî (öl. 324/936), *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, nşr. Fevkıyye Hüseyin Mahmûd, (Kâhire: Dâru'l-Ensâr, Birinci Baskı, 1397), 26). Eş‘arî kelâmcı Bâkîllânî’ye göre ise İslâm, teslim olmak ve itaat etmek manalarına gelmektedir. Kişinin Rabbinin emirlerine boyun eğerek ve O’na teslim olarak yaptığı her taat, İslâm’dır. Tasdik anlamındaki iman ise İslâm’ın hasletlerinden sadece biridir. İman, İslâm’ın esaslarından birisi olduğu için İslâm, imanı ihtiva etmektedir. Dolayısıyla her mümin aynı zamanda müslümandır. Fakat her müslülan, mümin değildir. (Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî (öl. 403/1013), *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*, nşr. İmâdü'd-dîn Ahmed Haydar, (Beyrût: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1407/1986), 392). Konuyla ilgili bk. Hilmi Karaağaç, “İtikâdî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2, (2012/2), 103-120.

Fakat beş vakit farz namazı eda etmezse Allah katında onun için bir söz yoktur. Dilerse azap eder, dilerse cennete koyar⁸⁷⁶ şeklinde rivayet edilen hadisin şerhinde şu açıklamaları yapmıştır: “من لم يات بهن” “Her kim beş vakit farz namazı eda etmezse” ifadesi, mürtekeb-i kebîre'nin Allah'ın dilemesinde olduğuna delildir. Yani Allah bu kişiye dilerse azap eder, dilerse cennetine koyar. Bu ifade, “Namaz kılmayan kişi bağışlanmaz” ve “Namaz kılmayan kişi kâfirdir” hükmünü veren kişilerin görüşlerini reddeder. Bu hadisin manası şudur: Mümin olduğu halde namazını kılmayan kişi namaz vaktinde gözetlenir, eda etmez ise hadden cezalandırılır, namazı yalanlaması sebebiyle terk eden kişi ise üç gün süreyle tövbeye davet edilir, eğer tövbe edip namazı kılsa bir mesele kalmaz, ancak tövbe etmezse küfrüne hükmedilir ve öldürülür.”⁸⁷⁷ Konuyla bağlantılı olarak Hz. Ömer'in الصلاة لمن ترك الصلاة "ولا حظ في الإسلام لمن ترك الصلاة" “Namazı terk eden kimsenin İslâm'dan nasibi yoktur” sözünü şerh ederken şu bilgileri vermiştir: Farz olduğunu kabul ettiği ve namazı edaya muktedir olduğu halde kasıtlı olarak namaz kılmayan kişinin durumunda âlimler ihtilaf etmişlerdir. Kasten namaz kılmayan kişi, ilk önce tehdit edilir, yapmaması durumunda dövülür, alışkanlığından vaz geçmezse kendisine belirli bir süre verilir, namaz kılsa herhangi bir şey yapmaya gerek kalmaz, bütün bu uyarılara rağmen namaz kılmama hususunda ısrar ederse öldürülür. İmâm Mâlik bu kişinin küfrüne hükmedilmeksizin hadden öldürülür derken, İmâm-Şâfiî küfrüne hükmedilerek öldürülür demiştir. Bu kişinin kâfir kabul edilip edilmemesi şu açıdan önemlidir; namazın farz olduğunu inkâr ettiğinden dolayı öldürülen kişinin cenaze namazı kılınmaz, malı da fey olarak Müslümanlara kalır. Namazın farz olduğunu kabul ettiği halde bütün uyarılara rağmen kılmayan kişiye ise miras hususunda Müslüman muamelesi yapılır, yani malı mirasçılara intikal eder ve cenaze namazı da kılınır.⁸⁷⁸

Mezkûr hadiste “استخفافاً بحقوق” ifadesini şerh ederken şu bilgileri vermiştir: İbadetleri terk etmek iki kısımda değerlendirilir. Kişi ya unutmaya, uyuma gibi herhangi bir kasıt olmaksızın ibadetleri yerine getiremez ki bu kişiler şer‘i olarak sorumlu değildir. Ya da hafife almaksızın tembellik veya iş yoğunluğu sebebiyle

⁸⁷⁶ *Muvatta*, “Salâtü'l-Leyl”, 14. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Salât”, 335; Nesâî, “Salât”, 6.

⁸⁷⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/9.

⁸⁷⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/167.

ibadetlerini terk eder. Bu kişi, âlimlerin geneline göre fasık olarak nitelendirilir. Kasıtlı olarak ibadetleri terk eden kişinin kâfir olduğuna hükmedilseydi, hadisin devamında “Allah dilerse azap eder, dilerse cennete koyar” şeklinde belirtilen ifadenin bir anlamı olmazdı. Ancak Allah’ın emirlerini hafife alan kişi kâfirdir ve ebedi olarak cehennemde kalacaktır.⁸⁷⁹

Yukarıda zikredilenlerden hareketle İbnü’l-Arabî’nin ehl-i sünnetin görüşüne uygun olarak büyük günah işleyen kişiyi mümin olarak kabul ettiği, ameli imanın bir cüz’ü saymadığı için bu kişinin dinden çıkmadığı ve Allah’ın dilemesi üzere olduğu kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır.

3.5.3. Halku’l-Kur’ân

Halku’l-Kur’ân meselesi Müslümanlar arasında itikadi bir problem olarak tartışılmış ve kelam ilminin konularından biri olmuştur. İbnü’l-Arabî “Bu Kur’ân yedi harf üzerine nazil oldu. Onun için kolayınıza gelen şekilde okuyunuz”⁸⁸⁰ hadisinden hareketle bu konudaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: Kur’ân’dan Allah’ın zâtı ile kaim olan kelâm-ı kadîmi kast edilir. Kur’ân’ın sesle teleffuz edilen lafız ve harfleri ise Allah’ın kelam sıfatından farklıdır. Kelâm-ı kadîm diye ifadelendirilen mânâyı seslendirmek, okumak ise mahlûktur. Tilavet kârinin varlığıyla var olan, yokluğuyla yok olan bir durumdur. Kelâm-ı kadîm ise Allah’ın zâtı ile kaim olduğu için yokluğu diye bir şey düşünülemez. Tilâvet, kârinin ziyadesiyle artar, eksilmesiyle noksanlaşır, Kelâm-ı kadîmde eksilme veya artma söz konusu değildir. Seslerden oluşan tilavetin kendine göre bir takım hasletleri vardır. Mesela tilavet cehri, hafî; hızlı, yavaş; hatalı, doğru gibi bir takım sıfatlarla tavsif edilir. Hâlbuki kelâm-ı kadîm bu gibi tavsiflerden beridir.⁸⁸¹

Netice itibariyle İbnü’l-Arabî herhangi bir kasıt ve art niyet olmaksızın nasları tevil eden kişilerin iman dairesinden çıkıp çıkmadıkları konusunda ihtilaf edildiğini, bu kişilerin durumlarını düşündüğünde bazen kâfir olduklarına kanaat getirdiğini, bazen de tevakkuf ettiğini, ancak (Kelâm-ı kadîmi kast ederek) Kur’ân’ın

⁸⁷⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/8.

⁸⁸⁰ *Muvatta’*, “Kur’ân”, 5. Ayrıca bk. Buhârî, “Husûmât”, 4; Müslim, “Salâtu’l-Müsâfirîn”, 270.

⁸⁸¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/379, 380.

mahlûk olduğunu söyleyen kişinin iman dairesinden çıktığı hususunda en ufak bir şüphesinin dahi bulunmadığını,⁸⁸² Kur’ân’ın Allah kelâmı ve zâti sıfatlarından biri olduğunu⁸⁸³ belirterek bu konudaki tavrını net olarak ortaya koymuştur.

3.5.4. Kabir Azabı ile Cennet ve Cehennem

Kabir azabı, cennet ve cehennem hâlihazırda mevcut olup olmadığı hususları kelam ilminin konuları arasında yer almaktadır. “Sizden biri vefat ettiği zaman sabah-akşam makamı kendisine gösterilir. Eğer cennetlikse cennet ehli olarak, cehennemlik ise cehennem ehli olarak... Şöyle denir: İşte kıyamete kadar kalacağın yerin.”⁸⁸⁴ İbnü’l-Arabî bahse konu hadiste geçen “مَقْعَدُهُ” “makamı” kelimesinin - Mutezile mezhebinin inkâr edip ehl-i sünnetin kabul ettiği- kabir azabının varlığına delil olduğunu ifade etmiştir. O sadece bu hadisle yetinmemiş kabir azabının varlığına işaret eden Buhârî ve Müslim’in sahihlerinde geçen şu beş hadisi de zikretmiştir:

1) Hz. Peygamber’in iki kabre uğrayıp kabirde yatan kişilerin kabir azabı çektiğini⁸⁸⁵ söylemesi,

2) “Yahudiler mezarlarında azap görüyor”⁸⁸⁶ demesi,

3) “Kişinin kabre konup arkadaşlarının geriye dönüp gittiklerinde yürürken çıkardıkları ayakkabılarının seslerini işitmesi” ifadesini kullanması,⁸⁸⁷

4) “Cenaze tâbuta konulup erkekler onu omuzları üzerine yükledikleri zaman, o cenaze iyi bir kişi ise: Beni (sevabıma) ulaştırınız, ulaştırınız der. Şayet iyi bir kimse değilse: Yazıklar olsun! Bu cenazeyi nereye götürüyorlar? diye seslenmesi,⁸⁸⁸

5) Amr b. As’ın ölüm döşeginde iken “Beni gömdüğünüz zaman toprağı üzerime iyice döşeyiniz. Sonra bir deve boğazlanıp eti dağıtıncaya kadar geçen süre

⁸⁸² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/398; *el-Kabes*, 1/404.

⁸⁸³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/403.

⁸⁸⁴ *Muvatta’*, “Cenâiz”, 47. Ayrıca bk. Buhârî, “Cenâiz”, 89; Müslim, “Cennet”, 65.

⁸⁸⁵ Buhârî, “Vudû”, 55, 56; Müslim, “Tahâret”, 111.

⁸⁸⁶ Buhârî, “Canâiz”, 87; Müslim, “Cennet”, 69.

⁸⁸⁷ Buhârî, “Canâiz”, 86; Müslim, “Cennet”, 70.

⁸⁸⁸ Buhârî, “Cenâiz”, 90.

boyunca mezarımın etrafında bekleyin ki, siz yanımdayken yerime alışayım ve Rabbimin beni sorgulamakla görevli elçilerini nasıl karşılayacağımı düşünüyüm”⁸⁸⁹ demesidir. Yukarıda zikredilen rivayetler kabir azabının varlığına işaret etmektedir.⁸⁹⁰ Farklı bir yerde yine kabirdeki imtihanın şüpheye mahal bırakmayacak kadar kesin olduğunu ifade etmiş ve Kur’ân’dan sekiz ayeti kabir azabına delil olarak sunmuştur.⁸⁹¹

İbnü’l-Arabî nihayet şöyle der: “Kabir azabının gerçek olduğunu sahih hadisler ve ayetlerle izah ettik. Bu husus ayan beyan ortadadır ve itikadi konulardan biridir. Ümmet de üzerinde ittifak etmiştir. Bütün bunlardan sonra kabir azabının varlığını ancak ahmak, cahil ve dinsizler inkâr eder” diyerek bu konudaki net tutumunu ortaya koymuştur.⁸⁹²

İbnü’l-Arabî, “Sizden biri vefat ettiği zaman sabah-akşam makamı kendisine gösterilir”⁸⁹³ hadisinin cennet ile cehennem hali hazırda mevcutluğuna delil olduğunu, İslâm bilginlerinin çoğunun bu görüşü paylaştığını ve bu konuda birçok eser bulunduğunu ifade etmiş ve bu hususu destekleyen rivayetleri şu şekilde sıralamıştır; “Cehennem rabbine şikâyetle bulundu”⁸⁹⁴, Hz. Peygamber’in küsuf namazından sonra yaptığı konuşmada “Cenneti gördüm, ondan salkım almaya çalıştım. Eğer tutup alsaydım dünya durduğu müddetçe ondan yerdiniz. Cehennemi de gördüm. Bugün gördüğüm korkunç manzara kadarını daha önce görmemiştim. Cehennemliklerin ekserisi kadınlardı”⁸⁹⁵, “Cennetin içine muttali oldum. Bir de gördüm ki cennet ehlinin çoğu fakirlerdir. Cehennem içine de muttali oldum. Gördüm ki, cehennem ehlinin çoğu kadınlardı”⁸⁹⁶ ve “Cennet nefse hoş gelmeyen şeylerle, cehennem de nefsin hoşlandığı şeylerle kuşatılmıştır.”⁸⁹⁷

⁸⁸⁹ Müslim, “İmân”, 192.

⁸⁹⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/594, 595.

⁸⁹¹ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/298, 299; *el-Kabes*, 1/384. Kabir azabının varlığına delil olan ayetler şunlardır: En’âm, 6/93, Mü’min, 40/45, Mü’minün, 23/100, İbrâhîm, 14/27, Tâhâ, 20/124, Mü’minün, 23/114, Mü’min, 40/11, Enfâl, 8/50.

⁸⁹² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/298, 299; *el-Kabes*, 1/384.

⁸⁹³ *Muvatta’*, “Cenâiz”, 47. Ayrıca bk. Buhârî, “Cenâiz”, 89; Müslim, “Cennet”, 65.

⁸⁹⁴ *Muvatta’*, “Vukûtu’s-Salât”, 27.

⁸⁹⁵ *Muvatta’*, “Salâtu’l-Kusûf”, 2. Ayrıca bk. Buhârî, “Kusûf”, 9; Müslim, “Kusûf”, 17.

⁸⁹⁶ Buhârî, “Bedü’l-Halk”, 8. Ayrıca bk. Müslim, “Zikir”, 94; Tirmizî, “Sıfat’u-Cehennem”, 11.

⁸⁹⁷ Buhârî, “Rikâk”, 28. Ayrıca bk. Müslim, “Cennet”, 1; Tirmizî, “Sıfat’u’l-Cennet”, 21.

Bu konuyu destekleyen ayetleri de zikretmiştir: (Öyle bir) ateş ki, onlar sabah akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, “Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun” denecektir.⁸⁹⁸ Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz.⁸⁹⁹

Netice itibariyle kelam kitaplarında kabir azabının varlığı ile cennet ve cehennemin hâlihazırda mevcut olup olmadığı meseleleri tartışılan konulardan biri olmuş, İbnü'l-Arabî ehl-i sünnetin görüşüne uygun hareket ederek kabir azabının varlığı ile cennet ve cehennemin hali hazırda mevcut olduklarını kabul etmiş ve bu görüşünü destekleyen ayet ve hadisleri zikretmiştir.

3.5.5. Ölüm

Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: “Hayatında hiçbir iyilik yapmamış olan birisi, kendisi öldükten sonra bedeninin yakılıp küllerinin yarısını karaya, yarısının da denize savrulmasını ailesine vasiyyet etti... Adam ölünce ailesi vasiyyetini tuttu. Bunun üzerine Allah karalara emretti, adamın külleri derhal toplandı, aynı şekilde denizlere de emretti, denizde bulunanlar da toplandı. Sonra da Cenâb-ı Allah adama: “Bunu niçin yaptın?” diye sordu. Adam: “Sen daha iyi bilirsin, ama senden korkumdan yaptım!” diye cevap verince adamı affetti.”⁹⁰⁰

İbnü'l-Arabî, bu hadisin şerhinde *نُكْنَةُ وَمَقْدَمَةُ اعْتِقَادِيَّة* başlığını atarak ölümle ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: Ölüm mahza bir yokluk veya yok oluş değildir. Bir halden başka bir hale tebdil, bir mekândan başka bir mekâna intikaldir. Gafletten Allah'ı hatırlamaya, uyku halinden yakaza haline bir yolculuk ve yürüyüştür. Şayet ölümden yokluk anlaşılmış olsaydı “Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız”⁹⁰¹ ve “Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık”⁹⁰² ayetlerinin herhangi bir anlamı olmazdı.

⁸⁹⁸ Mü'min, 40/46.

⁸⁹⁹ A'râf, 7/19. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/595, 596; *el-Kabes*, 1/384. İbnü'l-Arabî kaynak belirtmeksizin bu bilgileri İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 8/349, 350).

⁹⁰⁰ *Muvatta'*, “Cenâiz”, 51. Ayrıca bk. Buhârî, “Tevhîd”, 35; Müslim, “Tevbe”, 24.

⁹⁰¹ Mü'minûn, 23/115.

⁹⁰² Sâd, 38/27.

Ölümden sonra dirilme zorunludur. Amellerin durumuna göre kişilere sevap veya ceza terettüp edecektir. Bütün mahlûkatı dirilten ve öldüren ancak Allah'tır.⁹⁰³

3.5.6. Haberî Sıfatlar

Naslarda sabit olmakla birlikte zahiri manaları itibariyle aşkın varlığa nisbet edilmeleri mümkün görünmeyen bazı kavramlar vardır. İslâm akaidinin zengin tenzih literatürünün istisnai bir alanını teşkil eden bu tür nitelermeler kelam tarihi boyunca “haberî sıfatlar” başlığı altında incelenegelmıştır. Bu türden olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'de zahiri manalarıyla yüz (vech), göz (ayn), el (yed); hadislerde parmak (ısbac), ayak (kadem) gibi uzuvlar, ayrıca bazı ayet ve hadislerde “istivâ”, “nuzul” ve “mecî” gibi beşeri fiiller Allah'a nisbet edilmiştir.⁹⁰⁴

Bu tarz ifadelerin geçtiği müşkil hadisler ile müteşabih ayetler hakkında ihtilaf edildiğini belirtmiş ve ihtilafları şu şekilde sıralamıştır: Bazıları, bu tür rivayetler haber-i âhâd kanalıyla geldiği için bunları reddetmişler ve Allah'a nisbet edilen bu tarz sıfatları zâhirî mânada anlamının caiz olmadığını ifade etmişlerdir. Bu kişiler ehl-i bid'attirler. Bazıları ise bu tarz rivayetleri tevil etmeksizin olduğu gibi kabul etmişler. Bunlar hakkında konuşmayı, yorum yapmayı doğru bulmamışlardır. Bir kısım kişiler de hadislerde Allah'a nispet edilen nuzul gibi fiilleri te'vil etmişler ve açıklama cihetine gitmişlerdir.⁹⁰⁵

İbnü'l Arabî, hadislerde geçen ityân, mecî' ve nuzul gibi ifadeleri şu şekilde yorumlamıştır: “Allah'ın bir yerden başka bir yere intikal veya hareket etmesi caiz değildir. Allah'ın nuzulü, yaratılmışların nuzulü gibi değildir. Rahmetinin, ihsanının inmesi, yani kullarına rahmetiyle yönelmesi, tevbelerini kabul etmesi anlamındadır.” Yine nuzul hadisinden⁹⁰⁶ hareketle Allah'ın yedi kat semanın üzerinde bulunan arşın üzerinde olduğunu söyleyenleri şu şekilde eleştirmiştir: “Bu iddiayı savunanlar

⁹⁰³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/605, 606.

⁹⁰⁴ Ramazan Biçer, *Ebû Bekir İbnü'l Arabî ve el-Emedü'l-Aksâ adlı eseri (Esmâ-i Hüsnâ ve sıfâtullâh bahislerinin edisyon kritik, tahkik, tahlil ve değerlendirmesi)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 99.

⁹⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/446.

⁹⁰⁶ *Muvatta'*, “Kur'ân”, 30; Buhârî, “Da'avât”, 14; Müslim, “Salâtü'l-Misafirîn”, 168.

büyük bir cehalet içerisindedirler. Çünkü hadis sadece Allah'ın dünya semasına inmesinden bahsetmekte, nereden ve nasıl indiği hususunda bilgi vermemektedir.”⁹⁰⁷

İbnü'l-Arabî *istivâ* kavramı üzerinde durmuş ve şu açıklamaları yapmıştır: “Araplar, *istivâ* kelimesini hakikat ve mecaz olmak üzere 15 manada kullanmışlardır. Bu kullanımlardan bazılarını ki ayetlerden kast edilen manaları Allah'a nispet etmek caizdir; oturup yerleşmek, karar kılmak vb. mânaları nispet etmek ise hiçbir şekilde caiz değildir” dedikten sonra Mâlik b. Enes'in konuyla ilgili şu görüşüne yer vermiştir: “İstivâ mâlûmdur, keyfiyeti meçhuldür. Bu konuda araştırma yapmak ve soru sormak ise bid'attir.” Bu şekilde inanıldığında teşbîh ve tecsîm nefyedilmiş olur.⁹⁰⁸

İbnü'l-Arabî, inmek, gelmek, gitmek gibi bir yerden başka bir yere intikal manasına gelen lafızları Allah'ın zatı için kullanmanın caiz olmadığını, yaratılmışlara özgü bu tür fiillerin Allah hakkında düşünülmesinin doğru olmadığını ifade etmiştir.⁹⁰⁹

3.5.7. Esmâ-i Hüsnâ

Esmâ-i hüsnâ konusuna isim ile müsemmâ arasında nasıl bir ilişki kurulabileceği açısından yaklaşan kelâmcılar ilâhî isim ve sıfatların Allah'ın zâtının aynı veya gayri oluşunu belirlemeye çalışmışlar, ilâhî isimler aynı zamanda Allah'ı niteleyen sıfatlar olduğundan bu kavramların tasnifiyle öteden beri ilgilenmişlerdir.

Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Onları kim ezberlerse cennete girer. Allah tektir. Tek olanı sever.”⁹¹⁰ İbnü'l-Arabî bu hadisin şerhinde Eş'arî kelâmcısı Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî'den (öl. 418/1027) naklen müsemmâ ile ilgisini dikkate alarak isimleri üç grupta tasnif etmiştir:

1) Allah lafzı örneğinde olduğu gibi isimle müsemmanın aynı olduğu isimlerdir. Bu gruba 28 ismi dâhil eden müellif bunların Allah'ın zâtının isimleri

⁹⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/449, 450.

⁹⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/452.

⁹⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/452.

⁹¹⁰ Buhârî, “Da'avât”, 68. Ayrıca bk. Müslim, “Zikir”, 5.

olduğunu belirtmiş ve bu isimleri şu şekilde sıralamıştır; الْمَلِكُ، الْفُدُوسُ، السَّلَامُ، الْمُؤْمِنُ، الْمُهَيِّمُنُ، الْعَزِيزُ، الْجَبَّارُ، الْمُتَكَبِّرُ، الْعَظِيمُ، الْجَلِيلُ، الْعَلِيُّ، الْحَقُّ، الْمَجِيدُ، الْقَيُّومُ، الْمَاجِدُ، الْوَاجِدُ، الصَّمَدُ، الْأَوَّلُ، الْآخِرُ، الظَّاهِرُ، الْبَاطِنُ، الْمُتَعَالِي، ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ، الْغَنِيُّ، النُّورُ

2) Alîm, habîr lafızlarında olduğu gibi Allah'ın zatı ile kaim olup müsemmânın ne aynı ne de gayri olan sıfatlardır. Bu gruba da 28 sıfatı dâhil eden müellif onları şu şekilde sıralamıştır: الْعَلِيمُ، الْخَبِيرُ، الْحَكِيمُ، الشَّهِيدُ، الْمُحْصِي، الْمُحِيطُ، الْقَهَّارُ، الْوَاحِدُ، الرَّحْمَانُ، الرَّحِيمُ، الْغَفَّارُ، الْحَلِيمُ، الْغَفُورُ، الْكَرِيمُ، الْوَدُودُ، الرَّؤُوفُ، الصَّبِيرُ، الْقَاهِرُ، الْقَوِيُّ، الْقَادِرُ، الْمُقْتَدِرُ، الْحَيُّ السَّمِيعُ، الْبَصِيرُ، الشَّكُورُ، الرَّقِيبُ بِالْعِلْمِ وَالسَّمْعِ وَالْبَصَرِ، الْوَارِثُ

Bunların yedisinin ilim, onunun irade, dördünün kudret, birinin hayat, ikisinin sem' ve basar, birinin kelim ve üçünün bekâ sıfatlarıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. İlimle ilgili olanlar⁹¹¹; الْحَكِيمُ، الْخَبِيرُ، الْحَكِيمُ، الشَّهِيدُ، الْحَافِظُ، الْمُحْصِي; İrade ile ilgili olanlar; الرَّحْمَانُ، الرَّحِيمُ، الْغَفَّارُ، الْوَدُودُ، الْغَفُورُ، الرَّؤُوفُ، الْحَلِيمُ، الْكَرِيمُ، الصَّبِيرُ، الرَّشِيدُ Kudret ile ilgili olanlar; ”ذُو الْقُوَّةِ الْمَتِينِ“ ve ”الْقَادِرُ“، ”الْمُقْتَدِرُ“، ”الْقَوِيُّ“، ”الْقَاهِرُ“ Sem' ve basarla ilgili olanlar; الْحَيُّ السَّمِيعُ، الْبَصِيرُ، hayatla ilgili olan الْحَيُّ، beka ile ilgili olan الْبَاقِي sıfatlarıdır.

3) Hâlik, bâri ve musavvir lafızlarında olduğu gibi müsemmânın gayri olan fiili sıfatlardır. Bu gruba 43 sıfatı dâhil etmiş ve bunları şu şekilde sıralamıştır: الْخَالِقُ، الْبَارِئُ، الْمُصَوِّرُ، الْوَهَّابُ، الرَّزَّاقُ، الْفَتَّاحُ، الْقَابِضُ، الْبَاسِطُ، الْخَافِضُ، الرَّافِعُ، الْمُعِينُ، الْحَكَمُ، الْعَدْلُ، اللَّطِيفُ، الْمُغِيثُ، الْحَسِيبُ، الْمَجِيبُ، الْوَاسِعُ، الْبَاعِثُ، الْوَكِيلُ، الْمُبِينُ، الْمَبْدِئُ، الْمَعِيدُ، الْمُحْيِي، الْمُمِيتُ، الْمُقَدِّمُ، الْمُؤَخَّرُ، الْوَلِيُّ، الْبِرُّ، النَّوَابِ، الْمُنتَقِمُ، مَالِكُ الْمُلْكِ، الْمُفْسِطُ، الْجَامِعُ الْمَانِعُ، الضَّارُّ، النَّافِعُ، الرَّشِيدُ

İbnü'l-Arabî, "Tenbîh" başlığı altında şu bilgileri vermektedir: "Allah, kendisini insanlara ancak isim ve sıfatları ile tanıtır. Esmâ-i hüsnâ Allah için vâcip (zâta nisbeti zaruri), câiz (nisbet edilmesi de edilmemesi de mümkün) ve müstahîl (zâta nisbeti imkânsız) olan sıfatları içermesi sebebiyle kendisi hakkında doğru bilgi edinme imkânı sunar. İsim ve sıfatları olmaksızın Allah'ın aklen idrak edilebilmesi mümkün değildir. Kul Rabbini bu sıfatlar ile tanıdığında mesela rahîm sıfatı ile rahmetini, tevvhâb sıfatı ile tevbesinin kabulunu talep eder."⁹¹²

⁹¹¹ İlimle ilgili olanlar yedi tanedir demesine rağmen altı, kudretle ilgili olanlar dörttür demesine rağmen beş tane zikredilmiştir.

⁹¹² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/492-497.

Bu konuyu *el-Emedü'l-aksâ* isimli eserinde detaylı bir şekilde izah etmiş, ilâhî isimlerin güzel sıfatıyla nitelendirilmesinin sebeplerini şöyle sıralamıştır:

1) Esmâ-i hüsnâ Allah hakkında yücelik ve aşkınlık ifade eder ve kullarda saygı hissi uyandırır.

2) Zikir ve duada kullanılmaları durumunda kabule vesile olur ve sevap kazandırır.

3) Kalplere huzur ve sükûn verir, lutuf ve rahmet ümidi telkin eder.

4) Bilginin değeri bilinenin değerine bağlı bulunduğu ve bilinenlerin en şerefli de Allah olduğu için esmâ-i hüsnâ bilgisine sahip olanlara bu bilgi meziyet ve şeref kazandırır.

5) Esmâ-i hüsnâ Allah için vâcip, câiz ve mümteni‘ olan sıfatları içermesi sebebiyle O’nun hakkında yeterli ve doğru bilgi edinmemize imkân verir.⁹¹³

İbnü'l-Arabî, âlimlerin Allah’ın zatını ikrar edip sıfatlarının tamamını veya bir kısmını inkâr eden kişinin Müslüman mı fasık mı yoksa kâfir mi mu‘attıla mı (Allah’ın sıfatlarını yok sayanlar) olduğu hususunda ihtilaf ettiklerini belirtmiş, kendisi buna şu şekilde cevap vermiştir; kişi Allah’ın sıfatlarının çoğunu ikrar edip, inkâr cihetine gitmeksizin bazı sıfatları cehaletinden dolayı bilemezse bu kişi bid‘at ehlidir, kâfir olduğunu söyleyenler olsa da bu kişi için kâfirdir diyemeyiz.⁹¹⁴

3.5.8. Peygamberlerin İsmeti

İbnü'l-Arabî, “Şübhesiz ki ben de sizin gibi bir beşerim” şeklinde rivayet edilen hadisin⁹¹⁵ şerhinde peygamberlerin günah işlemekten korunmuş olup olmadıkları hususunda ihtilaf edildiğini belirterek kendi görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: “Bize göre peygamberler nübüvveten sonra günah işlemekten korunmuşlardır. Onlardan büyük, küçük bir günah, adilik veya alçaklık manasına

⁹¹³ İbnü'l-Arabî, *el-Emedü'l-aksâ fî şerhi esmâillahi'l-hüsnâ ve sıfâtihi'l-ulâ*, nşr. Abdullâh et-Tevrâfî - Ahmed Arrûbî, (Beyrût: Dârü'l-Hadisi'l-Kettâniyye, 1436/2015), 175, 176; Ayrıca bk. Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/404.

⁹¹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/605, 606; *el-Kabes*, 2/430, 431.

⁹¹⁵ *Muvatta'*, “Akdiye”, 1. Ayrıca bk. Buhârî, “Hiyel”, 10; Müslim, “Akdiye”, 4.

gelecek bir davranış sadır olmaz.”⁹¹⁶ Âlimler Peygamberlerin bir takım eylemleriyle günah işleyebileceklerine dair ihtilaf etse de söylemlerinde yalan konuşmayacakları hususunda ittifak etmişlerdir. Çünkü peygamberler dinin hükümlerini sözleriyle açıklarlar, dolayısıyla onlardan yalan sadır olması durumunda tebliğ görevini yerine getirirlerken güven problemi yaşayacakları göz ardı edilmemelidir.⁹¹⁷

Peygamberlerin nübüvveten önceki durumlarıyla ilgili şu bilgileri vermiştir: Peygamberlerin peygamber olmadan önce günahlardan korunup korunmadıkları hususunda âlimlerin farklı görüşleri vardır. Âlimlerin ekserisi pek çok delil getirerek günahlardan beri olduklarını, bazıları ise günah işleyebileceklerini söylemiş, daha sonra “bize göre” ifadesini kullanarak kendi görüşünü şu şekilde ifade etmiştir: “Peygamberler bütün kusurlardan münezzehtirler, kendilerinden şüphe edilmesine yol açacak her türlü günahattan korunmuşlardır. Günah işleyeceklerini düşünmek imkânsızdır. Çünkü günahlar ve yasaklar dinin yerleşmesinden sonra söz konusudur. Peygamber gelmeden önce din olmayacağına göre, o zaman günah anlayışından nasıl söz edilebilir?” Bizim peygamberimiz Hz. Muhammed ile ilgili iki görüş olduğunu, ünlü Eş‘arî kelamcısı Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî’nin nübüvveten önce de sonra da Hz. Peygamber’in günahlardan korunmuş olduğunu, bazı kişilerin ise peygamberlikten önceki durumuyla ilgili tevekkuf edilmesi gerektiği görüşünü paylaştıklarını belirtmiştir.⁹¹⁸

Peygamberlerin ismet sıfatının yanlış değerlendirilmemesi gerektiğini de şu şekilde ifade etmiştir: Hz. Peygamber’in attan düşerek sağ tarafını incitmesi⁹¹⁹ rivayeti ve Allah seni insanlardan koruyacaktır⁹²⁰ ayetine rağmen Uhud savaşında yaralanması ve dışının kırılması gibi hususlar peygamberlerin ismet sıfatı kapsamında değildir. Bilâkis nübüvmete hâlel getirecek her türlü eylem ve söylem ismet sıfatıyla ilgilidir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in attan düşmesi peygamberliğine

⁹¹⁶ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/214; *el-Kabes*, 3/872.

⁹¹⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/409; *el-Kabes*, 1/248.

⁹¹⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/411. Bir takım tasarruflarda bulunarak bu bilgileri Kâdî İyâz’dan alıntı yaparak aktarmıştır (*eş-Şifâ*, 2/153).

⁹¹⁹ *Muvatta*, “Salâtu’l Cema’a”, 16. Ayrıca bk. Buhârî, “Ezân”, 51; Müslim, “Salât”, 77.

⁹²⁰ *Mâide*, 5/67.

zarar vermez. Allah'ın korumasında olduğu için o ayette müşriklerin Rasûlullâh'ı öldüremeyecekleri manası kast edilmiştir.⁹²¹

Netice itibariyle İbnü'l-Arabî'nin yukarıda zikredilen bilgilir muvacehesinde Peygamberlerin peygamberlikten önce de sonra da nübüvvet görevine zarar verecek günahlardan korunmuş oldukları kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır.

3.5.9. İtikadî Mezhepler

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen bir takım siyasî ve fikrî hadiseler, Müslümanlar arasında farklı itikadî oluşumların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. İslâm düşüncesinde zuhur eden her mezhep, kendi fikrini temellendirmek ve haklı olduğunu ortaya koyabilmek için ilk önce Kur'ân'a daha sonra da Rasûlullâh'ın sünnetine başvurmuştur.

Konuya delil teşkil eden hadis, Ebû Saîd'in Hiz. Peygamber'den "Aranızdan öyle bir grup çıkacak ki, onların namazları yanında siz kendi kıldığınız namazları, onların oruçları yanında kendi oruçlarınızı, amelleri yanında kendi amellerinizi azımsayacaksınız. Onlar Kur'ân da okuyacaklar. Fakat Kur'ân onların hançerelerini geçmeyecek. Onlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkacaklar. Ok demirine bakarsın bir kan izi göremezsin, okun gövdesine bakarsın bir şey göremezsin. Okun yelesine (tüyüne) bakarsın orada da bir iz bulamazsın. Böylece okun gezine (ucuna) kan bulaşıp bulaşmadığından şüphe edersin"⁹²² şeklinde rivayet ettiği hadistir.

Bu hadisin şerhinde Haricilere bu ismin verilmesi, hariciliğin doğuşu, temel vasıfları ve harici fırkalarla ilgili şu bilgileri vermiştir: "Mezkûr hadiste geçen " يخرج فيكم " "İçinizden bir grup çıkacak" ifadesi sebebiyle Hâricilere *Havâric* veya *Hâriciyye*, yine aynı hadiste geçen "يمرقون من الدين" "dinden çıkacaklar" ifadesinden hareketle *Mârîka* ismi verilmiştir. Hâricilerin ortaya çıkışı Sahabe zamanında olmuştur."⁹²³ Rasûlullâh'ın doğuya işaret ederek "İşte fitne buradadır. Şeytanın boynuzunun doğduğu yerdedir."⁹²⁴ Bu hadisin şerhinde de şu açıklamaları yapmıştır:

⁹²¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/47.

⁹²² *Muvatta'*, "Kur'ân", 10. Ayrıca bk. Buhârî, "Fedâilu'l-Kur'ân", 36; Müslim, "Zekât", 148.

⁹²³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/398. Haricilere hârici veya mârîka ismi verilmesiyle ilgili bilgileri İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 8/81, 82).

⁹²⁴ *Muvatta'*, "İsti'zân", 29. Ayrıca bk. Buhârî, "Bed'ul-Halk", 11; Müslim, "Fiten", 46.

“Büyük bir fitne ilk defa doğuda çıkacak veya doğuya has özel bir fitne zuhur edecektir. En büyük fitne Hz. Osmân’ın öldürülmesidir ki bu cemel vakası ile doğu tarafında gerçekleşen Sıffin Savaşına sebebiyet vermiştir. Bu olaylardan sonra da Irak, Necd ve Mâverâunnehir bölgelerinde Hariciler zuhur etmiştir.”⁹²⁵

Haricilerin temel vasıflarını şu şekilde sıralar: Hariciler Müslümanlara karşı ayaklandılar ve onlara muhalefet ettiler. Kur’ân’ın/nassların zahirine sarılıp sahabenin üzerinde icmâ‘ ettiği, şeriatın esası olup Allah’ın emrettiği rey ile hüküm vermeyi terk ettiler. Hariciler “lâ hükme illâ lillâhi ve rasûlih” (hüküm ancak Allah’a ve Rasûlüne aittir) sloganıyla hareket ettiler. Hz. Ali ise bu sözlerine “bu, hak bir sözdür. Ancak bununla batıl murad edilmektedir” cümlesiyle cevap vermiştir. İsyandan vazgeçerler düşüncesiyle Hz. Ali, İbn Abbâs’ı Haricilere elçi olarak gönderdi. Haricilerin isyan etmelerinin sebeplerinden biri Hz. Ali’nin Allah’ın kitabıyla hüküm vermeyi terk edip tahkimi kabul etmesi idi. İbn Abbâs ise tahkimin caiz olduğuna dair Kur’ân’dan şu iki ayeti delil getirerek onları ikna etmeye çalışmıştır: Sizin caiz sayılmıyacağınızı söylediğiniz tahkim hakkında Allah şöyle buyurur: “Ey iman edenler! İhramlı iken av hayvanı öldürmeyin. İçinizden kim onu kasten öldürürse öldürdüğü hayvanın dengi (ona) cezadır. (Buna) Kâbe’ye varacak bir kurban olmak üzere içinizden adalet sahibi iki kişi hükmeder (öldürülen avın dengini takdir eder)...”⁹²⁶ Allah bu konuda yine şunu buyurmuştur: “Karı kocanın arasının açılmasından endişelenirseniz, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden de bir hakem gönderin, bunlar düzeltmek isterlerse, Allah onların aralarını bulur...”⁹²⁷ İbn Abbâs daha sonra insanların arasını bulmak ve kanların akmasını durdurmak için hakemlik yapmak daha üstün değil midir? diyerek onları ikna etmeye çalışsa da İbn Abbâs’ın sözüne itibar etmemişler ve Hâriciler Müslüman topluluktan ayrılmışlardır. Kendilerini hidayet üzere ve akıllı kişiler görseler de Hâriciler yukarıda zikredilen özellikleri sebebiyle hak yoldan çıkmış firkadır. Allah’ın şu

⁹²⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/551, 552.

⁹²⁶ Mâide, 5/95.

⁹²⁷ Nisâ, 4/35.

ayette tasvir ettiği özellik Hâricileri anlatmaktadır: “(Bunlar) iyi işler yaptıklarını sandıkları halde, dünya hayatında çabaları boşa giden kimselerdir.”⁹²⁸

Hâriciler nassların zahirine bakarak hüküm verdikleri için kendi içlerinde devamlı ihtilaf etmişler ve kendi aralarında çeşitli fırkalara ve tali kollara ayrılmışlardır. İbnü'l-Arabî İbâdiyye, Ezârîka, Sufriyye, Necdiyye (Harûriyye) olmak üzere Hârici fırkaların olduğundan bahsetmiştir.⁹²⁹

İmam-Mâlik'in amcası İbn Mâlik oğlu Ebî Süheyl'den: Ömer b. Abdülaziz ile gidiyordum. Bana: “Şu *Kaderiyye* grubu hakkındaki görüşün nedir?” deyince: “Görüşüm, onları tevbeye davet etmendir. Tevbe ederlerse (ne âlâ) etmezlerse onları kılıçtan geçirirsin” dedim. Ömer b. Abdülaziz: “Benim görüşüm de budur” dedi. İmâm Mâlik der ki, “Benim görüşüm de böyledir.”⁹³⁰

Bu rivayetin şerhinde *Kaderiyye* ile ilgili şu açıklamaları yapmıştır: Sorumluluk doğuran fiillerin, yaratıcının değil de insanın iradesiyle gerçekleştiğini, eylemlerini yaratıcının dahil olmaksızın insanın kendisinin yönettiğini/idare ettiğini ileri sürdükleri için kendilerine bu isim verilmiştir.⁹³¹ Rasûlullâh: “Bir kadın, kendisi evlenmek için kızkardeşinin boşanmasını istemesin. Zira kendisi için takdir edilen ne ise o olur” buyurdu.⁹³² Bu hadis, kader meselesini yani her şeyi takdir eden zatın Allah olduğunu ispat etmekte ve Allah'ın ilminin kadîm olduğunu ifade etmektedir. “De ki: Bizim başımıza ancak Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir”⁹³³ ayetinin de buna işaret ettiğini belirtmiştir.⁹³⁴

Daha sonra şu tarihi bilgiyi vermektedir: Kaderci düşüncenin savunucularından Gaylân ed-Dımaşkî'yi Ömer b. Abdülaziz'in öldürtüp astığına inanılır. Hâlbuki bu bilgi doğru değildir. Doğrusu Ömer b. Abdülaziz'in onunla münazara yapması, fikirlerinden vazgeçmemesi sebebiyle “ölümün asılarak olsun”

⁹²⁸ Kehf, 18/104. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/398, 399.

⁹²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/400. Bu bilgileri, İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır (*el-İstizkâr*, 8/83, 84).

⁹³⁰ *Muvatta'*, “Kader”, 6.

⁹³¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/232.

⁹³² *Muvatta'*, “Kader”, 7. Ayrıca bk. Buhârî, “Kader”, 4, “Nikâh”, 54; Müslim, “Nikâh”, 38; Ebû Dâvûd, “Talâk”, 2; Tirmizî, “Talâk”, 14; Nesâî, “Buyû", 19. Tirmizî rivayetinde “Zira kendisi için takdir edilen ne ise o olur” cümlesi yer almamaktadır.

⁹³³ Tevbe, 9/51.

⁹³⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/235.

şeklinde beddua etmesidir. Nitekim Halife Hişâm b. Abdülmelik Gaylân'ı astırarak öldürmüştür.⁹³⁵

Mâlikî mezhebine göre Kaderiyye'ye mensup kişiye selam verilmeyeceğini, arkasında namaz kılınmayacağını, öldüğünde cenaze namazının kılınmayacağını, şahitliğinin kabul edilmeyeceğini,⁹³⁶ görüşünü terk edip ondan vazgeçmesi için tevbeye davet edileceğini ifade etmiştir.⁹³⁷

3.5.10. Yetmiş İki Fırka

İslam toplumunda, Rasûlullâh'ın kendisinden sonra ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını haber verdiği dair genel bir kanaat mevcuttur. Bu rivayetlerde yetmiş iki fırkanın cehennemde, birinin ise cennette olduğu belirtilmektedir.⁹³⁸ Yetmiş üç sayısını hakiki manada anlayıp bu rakamı bulmaya çalışanlar olduğu gibi, bu sayının kesretten kinaye olduğunu ifade eden kişiler de mevcuttur.

İbnü'l-Arabî, Ebû Âsım Huşayş b. Asram en-Nesâî'nin (öl. 253/867) *et-Te'kid fî Luzûmi's-Sünne ve Hubbi Hiyâri Hâzihi'l-Ümme* isimli eserini kaynak göstererek yetmiş iki sayısına şu şekilde ulaşmaya çalışmıştır: İslâm toplumundan ilk ayrılan grup Zenâdika'dır. Bunlar 5 fırkadan oluşmaktadır. Daha sonra Cehmiyye 8, Kaderiyye 7, Mürcie 12, Râfıza 15, Harûriyye 25 fırkaya ayrılmışlar, böylece 72 fırka meydana gelmiştir. Bunlardan bir kısmı diğerini iman dairesinden çıkararak küfürle itham etti, bir kısmı da diğerini cahil ve muhalif olmakla suçladı.

Beş fırkaya ayrılan Zenâdika'nın her birinin daha sonra kendi içerisinde altışar fırkaya bölündüğünü belirterek şu bilgileri vermeye devam etmiştir:

1) *Mu'attıla*. Dünyadaki varlıkların/tabiatın bir yaratıcı ve düzenleyicisinin olmadığını ileri sürenlerdir. Hz. Âdem'in babasının olduğunu ileri sürerler. Bu inanca sahip olanlar dinden çıktıkları için İslâmî gruplarla bir ilgisi bulunmamaktadır.

⁹³⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/233.

⁹³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/288.

⁹³⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/233.

⁹³⁸ İbn Mâce, "Fiten", 17; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 1; Tirmizî, "İmân", 18.

2) *Seneviyye*. İki yaratıcının/ilahın olduğunu ileri sürerler. İlahlardan biri, hayır, nur ve zıyâyı; diğeri ise şer, zulmet ve belâyı yaratmıştır. Bu inançlarından dolayı küfrün en büyüğünü işlemişlerdir ve ebedi olarak cehennemde kalacaklardır. Şu ayet bunların inançlarının yanlışlığını kesin olarak ortaya koyan bir delildir: “Allah hiçbir çocuk edinmemiştir. Onunla birlikte hiçbir ilah yoktur. Öyle olsaydı her ilah kendi yarattığını alır götürür ve mutlaka birbirlerine üstün gelmeye çalışırlardı...”⁹³⁹ Kurucusunun ismi Mânî olduğu için bu gruba Maniheizm ismi de verilmiştir. Mânî, insanları birbirine zıt iki aslî prensibe dayanan gnostik bir düalizme davet ediyordu. İnsanlar onun peygamber olduğuna inanıyorlardı. Daha sonra öldürülmüştür.

3) *Mezdekiyye*. Hz. Âdem vefat edince mirasının evlatlarına eşit bir şekilde taksim edildiğini, mallarda ve kadınlarda istifade etmede herhangi bir üstünlük olmaksızın herkesin eşit olduğunu ileri sürerler. Bu düşüncede olan kişiler dinden çıkıp küfre girmişlerdir. Şu ayet onların düşüncelerinin yanlışlığını ortaya koymaktadır: “Ey iman ederler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaret olursa başka...”⁹⁴⁰

4) ‘Abdekiyye. “Abdek” isimli kişinin düşüncelerini kabul ettiklerinden dolayı kendilerine Abdekiyye denmiştir. Dünyanın bütünüyle insanlara haram olduğunu, kaniatta âdil bir imamın bulunmaması sebebiyle sadece ölmeyecek miktarda yeryüzündeki nimetlerden istifade edilebileceğini ileri sürerler. “Muhakkak ki Allah alış-verişi helal, faizi ise haram kılmıştır”⁹⁴¹ ayeti bu fırkanın düşüncelerinin yanlış olduğunu ifade etmektedir.

5) *Rûhâniyye*. Ruhların semavî âleme bakıp hurileri ve cennetleri müşahede ederek ru’yetullah ile nimetlendiklerine inanan kimselerdir. İbadetin geyesinin tefekkür olduğuna inandıkları için bu fırkaya *fikriyye* ismi de verilmiştir.

Hz. Peygamber’in “Ümmetim yetmiş üç fırkaya bölünecektir. Onlardan biri hariç hepsi ateştedir.” Dediler ki; “O tek kurtulan millet kimdir?” Buyurdu ki: “Ben

⁹³⁹ Mü’minûn, 23/91.

⁹⁴⁰ Nisâ, 4/29.

⁹⁴¹ Bakara, 2/275.

ve ashabının buldukları şey üzerine olanlardır”⁹⁴² hadisi yukarıda bahsedilen fırkalar ile zikredilmeyen diğer gruplara işaret etmektedir.⁹⁴³

3.5.11. Ru’yetullâh

Kelam âlimlerinin ihtilaf ettiği meselelerden biri de müminlerin ahirette Allah’ı görüp göremeyecekleri hususudur. İbnü’l-Arabî şer’i ve akli delillerle Allah’ın görülebileceğini ifade edenlerdendir. Bid‘at ehli, Allah’ın görülebilmesi için Allah’a yer, yön ve mekân izafe edilmesi gerektiğini, hâlbuki Allah’a mekân izafe etmenin doğru olmadığı düşüncesinden hareketle Allah’ın görülemeyeceğini iddia etse de İbnü’l-Arabî, bir şey mevcut ise görülmesi gerektiği, ru’yetullâh olmadığı takdirde Allah sevigisi ile yanıp tutuşan kul ile kâfir arasında bir farkın olmayacağı gibi akli gerekçeler ve “Yüzler vardır ki, o gün ısl ısl parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır (O’nu göreceklerdir)”⁹⁴⁴ ayetinden hareketle Allah’ın görülebileceği tezini savunmuştur.

Allah’ın görülebileceğine dair şu iki hadisi delil olarak zikretmiştir: Biz Rasûlullâh’ın yanında oturmakta idik. Ayın on dördü olan o gecede Rasûlullâh aya bakıp: “Dikkat edin! Doğrusu siz Rabbinizi şu dolunayı gördüğünüz gibi göreceksiniz.”⁹⁴⁵ Diğer rivayette şu şekildedir: Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: “Allah, sizin her birinizle arada tercüman olmaksızın kesinlikle konuşacaktır.”⁹⁴⁶

3.5.12. Şeytan ile Cinlerin Varlığı ve Mahiyeti

Şeytan ve cinlerin varlığı, mahiyeti ve gözle görülüp görülemeyeceği tartışma konularından biridir. Hz. Peygamber ve ashabının bir gece Mekke yolunda konaklayıp uyanamamaları sebebiyle sabah namazını kaçırmalarının anlatıldığı hadiste, Rasûlullâh konakladıkları yer için “Bu vadide şeytan vardır”⁹⁴⁷ ifadesini kullanmıştır.

⁹⁴² Tirmizî, “İmân”, 18. Ayrıca bk. İbn Mâce, “Fiten”, 17.

⁹⁴³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/400-404.

⁹⁴⁴ Kıyâme, 75/22-23

⁹⁴⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 24. Ayrıca bk. Müslim, “Mesâcid”, 211; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 19; Tirmizî, “Sıfatu’l-Cennet”, 16.

⁹⁴⁶ Buhârî, “Tevhîd”, 24. Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 67. İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/461-463.

⁹⁴⁷ *Muvatta’*, “Vukûtu’s-Salât”, 26.

İbnü'l-Arabî bu rivayetin şerhinde: *Cin ve şeytanların ispatı* başlığını atıp şeytanın mahiyetiyle ilgili şu bilgileri vermiştir: Kelam âlimleri şeytanların havada yer işgal eden latif cisimler olduğunu ifade etmişlerdir. Şeytanın gözle görülüp görülemeyeceği hususunda da; “Çünkü o (şeytan) ve yandaşları, sizin onları göremeyeceğiniz yerden sizi görür”⁹⁴⁸ meâlindeki âyetten hareketle Mu‘tezile’den bir grup onun hiçbir şekilde ve durumda gözle görülemeyeceğini, birşeyin gözle görülebilmesi için renkli olması gerektiğini, yine küfre girmiş bazı bilginler maddi bir varlık olmadığı için şeytanın görülmesinin muhal olduğunu ileri sürmüşlerdir.

İbnü'l-Arabî bunların delillerinin geçersiz olduğunu, bu düşüncede olan kişilerle tartışmanın doğru olmadığını, çünkü konuyla ilgili ayet ve tevatür deracesinde rivayetlerin bulunduğunu ifade ederek⁹⁴⁹ şeytan ve cinlerin maddi cisimlerden oluştuğunu ve gözle görülebilmelerinin de imkân dâhilinde olduğunu kabul etmiştir.

Rasûlullâh şöyle buyurdu: “Sizden biri yemek yediğinde sağ eliyle yesin, bir şey içerken sağ eliyle içsin. Çünkü şeytan sol eliyle yer ve sol eliyle içer.”⁹⁵⁰ İbnü'l-Arabî bu rivayetin şerhinde şu açıklamaları yapmıştır: “Bu hadis, felsefecilerin cinlerle ilgili “gayri maddi cevherlerden oluşan basit varlıklardır” tezlerinin doğru olmadığına, aksine cinlerin maddi cisimlerden oluştuğuna delildir. Cinler de insanlar gibi Allah’ın emir ve yasaklarıyla mükelleftirler, içlerinde kâfir-mümin, salih-salih olmayanları vardır. Cinler yerler, içerler, evlenir ve çocuk sahibi olurlar.”⁹⁵¹

3.5.13. Kaza ve Kader

Kader, “Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi”, *Kazâ* da “Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirilmesi” şeklinde tanımlanır.⁹⁵² İbnü'l-Arabî bu tanımları tersine çevirerek kazâyı kader, kadere de kazâ anlamını yüklemiş ve Allah’ın ileride olacak olan her şeyi ezelde tespit ve tayin

⁹⁴⁸ A‘râf, 7/27

⁹⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/441, 442.

⁹⁵⁰ *Muvatta*’, “Sıfatu’n-Nebi”, 6. Ayrıca bk. Müslim, “Eşribe”, 105.

⁹⁵¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/337; *‘Arizatü’l-ahvezî*, 1/34.

⁹⁵² Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/58.

etmesine yani ezeli hükmüne *kaza*, ezelde takdir ve tayin edilen hükümlerin zamanı gelince ortaya çıkarılmasına *kader* demiştir.

Kaza ve kaderin 4 aşamasından bahsetmiştir;

Birinci aşaması, Allah'ın hadiseleri ve olayları önceden bilmesidir.

İkinci aşaması, Allah'ın olaylara ilişkin ilmini yazmasıdır. Şu ayet buna işaret etmektedir: “Her müddetin (yazıldığı) bir kitap vardır. Allah dilediğini siler, dilediğini de sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır.”⁹⁵³

Üçüncü aşaması, Allah'ın ileride olacak olan her şeyi ezelde tespit ve tayin etmesidir.

Dördüncü aşaması ise ezelde takdir ve tayin edilen hükümlerin zamanı gelince ortaya çıkarılmasıdır.⁹⁵⁴

Muvatta'daki Kitabü'l-Kader'i izah ederken *نُكْتَةُ أُصُولِ اعْتِقَادِيَّة* şeklinde bir başlık atmış, kaza ve kader konusundaki düşüncelerini izah etmeye çalışmıştır. Kâinata meydana gelen hiçbir şey, Allah'ın ilmi, kudreti, iradesi ve dilemesi dışında olamaz. Yine hayır-şer, iyi-kötü, iman-küfür, itaat-isyan türünden âlemde meydana gelen her şey, hatta kanatlarıyla uçan kuş,⁹⁵⁵ karnı üzere sürünerek giden veya ayaklarıyla yürüyen bütün canlılar⁹⁵⁶ ve dalından düşen her yaprak⁹⁵⁷ Allah'ın bilgisi dâhilinde olmaktadır.⁹⁵⁸

Netice itibariyle; İbnü'l-Arabî hadis, fıkıh ve tefsir sahasında kendisini geliştirdiği gibi kelam alanında da yetiştirmiş ve derin bir bilgiye sahip olmuştur. İtikatta Eş'ari mezhebine yakın olan müellif, hem ehl-i sünnet inancına sıkı sıkıya bağlı hem de bu inancı her ortamda savunan, ehl-i bid'at ile devamlı mücadele eden bir âlimdir. Daha çok farklı alanlarda telif ettiği eserleriyle meşhur olmuş, bununla birlikte kelama dair müstakil eserler yazmıştır. *Muvatta* ' şerhlerinde özellikle kendi döneminde tartışma konusu olan kelamın neredeyse bütün konularına değinmiş,

⁹⁵³ Ra'd, 13/38, 39.

⁹⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/218.

⁹⁵⁵ En'âm, 6/38.

⁹⁵⁶ Nur, 24/45.

⁹⁵⁷ En'âm, 6/59.

⁹⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/215. Ayrıca bk. *el-Kabes*, 3/1091-1095.

bazen naslarla bazen akli gerekçelerle fikirlerini savunmaya çalışmıştır. Ahkâm hadislerinin şerhinde nasıl ki fıkha dair bilgiler vermiş ise kelim ve itikat konularını ihtiva eden hadislerin şerhlerinde de kelamla ilgili meseleleri derinlemesine izah etmeye, diğer bir ifadeyle hadisleri kelami perspektiften yorumlamaya çalışmıştır.

Eş'arî mezhebine yakın olsa da iman, kalp ile tasdikten ibarettir diyen Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'den farklı olarak dil ile ikrarı da ilave etmiştir. Yine Eş'arî kelâmcıların sözlük mânalarından hareketle iman ve İslâm kelimelerinin aralarında fark olduğunu beyan ederlerken kendisi mezhebinden farklı olarak bu iki kavramın aynı manayı ifade ettiğini söylemiştir. Sapık itikadi fırkaları zikrederek onları tanıtmaya, savundukları tezleri akli ve nakli delillerle çürütmeye çalışmış, nasların zorlama tevillerle izah edilmesine veya sadece zahirine bakarak yorumlanmasına karşı çıkmıştır. Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarını körükleyecek, zihinlerde çeşitli şüpheler uyandıracak ve herhangi bir fayda temin etmeyecek kelami münazaraları tasvip etmemiştir.

İbnü'l-Arabî *Muvatta'* isimli kitabı şerh etmekle birlikte *Muvatta'* dışındaki temel hadis kitaplarından da hadisler nakletmiştir. Kendisinden önceki âlimlerden istifade etmiş ve sonraki âlimlere de etki etmiştir. Bir sonraki bölümde *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*'in kaynakları, sonraki şerhlere etkileri, müellif ve mezkûr kitapları hakkındaki değerlendirmelere yer verilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-KABES İLE EL-MESÂLİK'İN KAYNAKLARI VE MUVATTA' ŞERHLERİ İÇERİSİNDEKİ YERLERİ

4.1. EL-KABES VE EL-MESÂLİK'İN KAYNAKLARI

İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* adlı iki eseri *Muvatta'* üzerine yazılan şerhler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Muhtelifü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, usûl-i hadîs, ricâl vb. hadis ilimleriyle ilgili bilgiler içermekle birlikte tefsir, fıkıh, akaid, kelam, lügat, siyer ve tasavvuf gibi farklı ilim dallarına ait bilgileri de muhtevirdirler. *Muvatta'* şerhleri denilince İbn Abdülber'in *el-İstizkâr* ve *et-Temhîd*'i ile Bâcî'nin *el-Müntekâ*'sından sonra İbnü'l-Arabî'nin bu iki şerhi daha çok akla gelmektedir.

H 532 yılında *el-Kabes*'i imla eden İbnü'l-Arabî yaklaşık 10 sene sonra da mezkûr eserin içeriğini zenginleştirerek *el-Mesâlik* isimli eserini telif etmiştir. Kendinden önceki âlimlerin görüş ve fikirlerinden istifade ettiği gibi yeri geldiğinde onların düşüncelerini eleştirdiği olmuş, akıl ile nakli mecz eden bir anlayışla şerhlerini yazmıştır. Kendisinden önceki âlimlerden istifade ederken zaman zaman onların isim ve kitaplarını zikretmiş, bazen de herhangi bir kaynak adı söylemeden nakillerde bulunmuştur.

Burada *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*'in kaynakları, temel hadis kaynakları ve diğer kaynaklar şeklinde iki başlık altında incelenecektir.

4.1.1. Hadis Kaynakları

İbnü'l-Arabî, *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli eserlerinde her ne kadar *Muvatta'*da geçen hadisleri şerh etse de diğer hadis kaynaklarından da rivayetler nakleder ve onları açıklamaya, şerh etmeye çalışır. Zaman zaman hadisleri senetleriyle, kimi zaman senedsiz olarak aktarır. *el-Kabes*'te *Muvatta'* ile ilgili olarak şöyle demiştir: “*Muvatta'* İslâm hukuku üzerine telif edilmiş ilk ve son eserdir. Zira daha bir benzeri yazılamamıştır.”⁹⁵⁹ Başka bir eserinde ise “*Muvatta'* birinci, *Sahîh-i*

⁹⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/75.

Buhârî ikinci asıl kaynaktır. Müslim, Tirmizî ve diğer kitaplar ise bunların üzerine bina edilmiştir.”⁹⁶⁰

İbnü'l-Arabî, *Buhârî*'yi ikinci asıl kaynak olarak kabul ettiği için *el-Câmiu's-Sahîh*'de geçen hadislerden sık sık nakillerde bulunmuştur. *Muvatta'* şerhlerinde zaman zaman *وفي البخاري* şeklinde ifade kullanarak müellifin ismini zikretmiştir.⁹⁶¹ Yine *Şerhu's-Sahîhayn*⁹⁶² (*Buhârî* ve Müslim'in Şerhi) ile *Şerhu's-Sahîh*⁹⁶³ (*Buhârî*'nin şerhi) şeklinde kitap isimlerine yer vermektedir. Yaptığı atıflardan bu eserlerin *Buhârî* ve Müslim'in şerhleri olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu eserler günümüze ulaşmadığı veya henüz gün yüzüne çıkmadığı için net bir bilgi vermek mümkün değildir. İbnü'l-Arabî'nin *Buhârî* ve Müslim'i şerh etmesi bu iki esere önem verdiğini göstermektedir.

Görüşünü desteklemek için *Buhârî*'de geçen hadise müracaat ettiği olmuştur. Mesela *Akşam ve Yatsı Namazlarında Kıraat* babında garip kelimeleri izah ederken *المغرب* kelimesinin akşamı mı yoksa yatsıyı mı ifade ettiğini şöyle izah etmektedir: “Mağrib *غرب* kelimesi *مَفْعَل* kalıbından olup güneşin batışını ifade eden ismi zamandır. *Sahîhi Buhârî*'de geçen şu hadis bu kelimenin yatsıyı değil akşam vaktini ifade ettiğine delildir: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Bedeviler takımı sizin şu namazınızın, yani akşam namazınızın isminde size gâlib gelmesinler. Peygamber - yahut Abdullâh ibn Mugaffal el-Muzenî- Bedeviler (akşam namazına) ‘ışâ derler, dedi.”⁹⁶⁴

İbnü'l-Arabî şerhlerinde *Buhârî*'nin *Sahîh*'inden sık sık nakillerde bulunsa da zaman zaman *Buhârî*'nin delil olarak kullandığı hadisleri eleştirdiği olmuştur. İhramlı kişinin ihramlı iken evlenip evlenemeyeceği meselesinde İmâm Mâlik şu hadisi delil olarak kullanmıştır: “İhramlı kişinin kendisi bir başkası ile nikâhlanamaz, başkası için nikâh kıyamaz ve kız isteyemez.”⁹⁶⁵ *Buhârî* ise şu rivayeti esas almıştır:

⁹⁶⁰ İbnü'l-Arabî, *‘Arizatü'l-ahvezî*, 1/5.

⁹⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/411.

⁹⁶² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/500, 7/455.

⁹⁶³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/165, 7/330; *el-Kabes*, 1/246, 251, 358, 369.

⁹⁶⁴ *Buhârî*, “Mevâkîtu's-Salât”, 19, *Buhârî* bu hadisi *Akşam namazına ışâ denmesini kerih gören kimse* bâbında zikretmiştir. İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/349.

⁹⁶⁵ *Muvatta'*, “Hac”, 73. Ayrıca bk. Müslim, “Nikâh”, 41.

“İbn Abbâs’dan rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber Meymûne ile ihramlı iken evlenmiştir.”⁹⁶⁶ Saïd b. el-Müseyyeb’in “İbn Abbâs Hz. Peygamber’in Meymûne ile ihramlı iken evlendiğine dair rivâyetinde yanılmıştır” sözü sebebiyle⁹⁶⁷ İmâm Mâlik’in delilinin daha sağlam olduğuna vurgu yapmıştır.⁹⁶⁸

Yine İbnü’l-Arabî, Buhârî’nin *Kitâbu’s-Sulh*’un birinci babında; Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinin ilk günlerinde Hazreçliler’in başkanı Abdullâh İbn Übeyy’in İslâm’a davet edilmesi ve “Eğer mü’minlerden iki zümre birbiriyle dövüşürlerse, aralarını bulup barıştırın...” âyetinin⁹⁶⁹ indirilmesinin anlatıldığı hadisle⁹⁷⁰ ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Buhârî bu hadisi sulha delil olarak zikretmiştir. Burada sulhdan bahsetmek mümkün değildir ve bu hadis sulha delil teşkil etmez. Çünkü sulh müslümanlarla münafıklar arasında vuku bulmaz. Ayrıca söz konusu hadisle amel edilmez. Bu hadis aynı zamanda *maktû*⁹⁷¹ (*munkatı*)’dur.⁹⁷²

Buhârî’yi eleştiri konusu yaptığı hususlardan biri de şudur: İbnü’l-Arabî, meni inzal olsa da olmasa da dühul gerçekleştiği takdirde guslün gerekli olduğunu, buna dair Kur’ân ve sünnetten delillerin bulunduğunu, ilk zamanlar Müslümanlar arasında bulunan ihtilafın sonradan ortadan kalktığını, guslün vacip olduğu hususunda ittifak meydana geldiğini, Buhârî hariç Müslümanlardan hiç kimsenin artık bu konuda ihtilaf ettiğini hatırlamadığını beyan etmiştir. İbnü’l-Arabî’nin eleştiri konusu yaptığı rivayet Buhârî’de şu şekilde geçmektedir: Ubeyy b. Ka’b Hz. Peygamber’e: Yâ Rasûlallâh erkek, kadın ile cinsî münâsebette bulunup menî gelmediği zaman nasıl hareket etmelidir? diye sordu. Rasûlullâh: “Kendinden kadına

⁹⁶⁶ Buhârî, “Cezâu’s-Sayd”, 12, “Nikâh”, 30.

⁹⁶⁷ Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 38.

⁹⁶⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/261. Daha geniş bilgi için bk. Fatih Çınar, “İslâm Fıkhiına Göre İhramlı Halde Evlilik”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/24, (Haziran 2020), 186-205.

⁹⁶⁹ Hucurat, 49/9. Bu âyetin Abdullâh b. Übeyy ve onun taraftarları ile sahabenin anlaşmazlığı hakkında inmesi söz konusu olamaz. Çünkü Abdullâh ve arkadaşları mü’min değillerdi.

⁹⁷⁰ Buhârî, “Sulh”, 1; Müslim, “Cihâd ve’s-Siyer”, 117.

⁹⁷¹ Bahse konu hadis, Müsedded > Mutemir > babası Süleyman et-Teymi > Enes tarihiyle rivayet edilmiştir. Süleyman’ın Enes’ten sema’ı bulunmamaktadır (Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), *Fethu’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, nşr. Abdülaziz b. Abdullâh b. Bâz - Muhibbüddîn el-Hatip - Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beirut: Dârü’l-Marife, 1379), 5/298).

⁹⁷² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/127.

dokunan şeyi (yâni zekerini) yıkar, sonra abdest alır ve namaz kılar” buyurdu. Buhârî şöyle dedi: (Menî gelmese de) gusül almak (dinde) daha ihtiyatlıdır. Biz bunu ancak yıkanmanın vâcib olup olmaması hususundaki ihtilâflardan dolayı beyân ettik.⁹⁷³ İbnü'l-Arabî bu rivayetin bir bölümünü zikrettikten sonra açıklamalarına şu şekilde devam etmektedir: “Buhârî'nin *Câmi*'inde “Yıkanmak ihtiyata daha uygundur” ifadesi zikredilmektedir. Bu münker bir kelimedir. Bu Buhârî için büyük bir hatadır. Bütün deliller guslün vacip olduğuna işaret ederken ve zikredilen hadisler sahih iken nasıl olurda kendisi vücup yerine ihtiyat kelimesini zikreder?”⁹⁷⁴ İbnü'l-Arabî, Buhârî'nin sadece *el-Câmi 'u's-Sahîh*'ini kaynak olarak kullanmamış, ravilere dair açıklamalarında onun *Tarih*'inden⁹⁷⁵ de yararlanmıştı.

Buhârî'den sonra önem verdiği diğer eser Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî'nin (öl. 261/875) *el-Câmi 'u's-Sahîh*'idir. Zaman zaman في صحيح مسلم şeklinde sarih bir ifadeyle Müslim'in *Sahîh*'ine⁹⁷⁶ atıfta bulunurken bazen de kaynak göstermeden görüşünü desteklemek için *Sahîh*'den hadis nakleder. Sarımsak yiyen kişinin mescitlere gelmemesiyle ilgili *Muvatta*'da hadis⁹⁷⁷ mevcut iken böyle bir kimsenin gelmesi durumunda nasıl bir tavır takınılacağıyla ilgili Müslim'de geçen Hz. Ömer'in şu sözünü nakleder: “Sonra ey insanlar! Bence iğrenç olan iki bitkiyi, soğan ve sarımsağı yiyorsunuz. Bizzat gördüm ki Rasul-i Ekrem (s.a.v.) mescitte bir kimseden bunların kokusunu aldığı zaman emreder, onu mescitten çıkartıp Bakî' mezarlığına kadar gönderirdi. Her kim soğan sarımsak yerse onları pişirerek öldürsün (kokusunu etkisiz hale getirsin.)”⁹⁷⁸ Bu hadisten hareketle

⁹⁷³ Buhârî, “Gusl”, 28.

⁹⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/168, 169; *el-Mesâlik*, 2/196,197. Cumhûra muhalefet ettiği için İbnü'l-Arabî konuyla ilgili şu açıklamaları da yapmıştır: Menî gelmese bile her cinsel ilişkinin gusül gerektireceğine dair Ashâb-ı Kirâm ve onlardan sonra gelenler ittifak etmişlerdir. Bu bâbda Dâvûd ez-Zahirî'den başka muhalefet eden yoktur. Onun muhalefetine itibar edilmez. Ancak din imâmlarının ve müslüman âlimlerin en büyüklerinden biri olduğu halde nasıl olurda İmâm Buhârî burada guslün müstehab olduğunu söyleyebilir. Ama ihtimâl o bu sözü ile “dinde ihtiyat olan yıkanmaktır” manasını kastetmiştir. Bu mesele usulü dinde meşhur bir baktır. İmâm Buhârî'nin ilmüne ve imâmlığına yakışan da bu mânâdır (İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, 1/169,170).

⁹⁷⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/300, 4/47.

⁹⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/281, 4/7, 161; *el-Kabes*, 1/314, 3/1159.

⁹⁷⁷ *Muvatta*, “Vukûtu's-Salât”, 30; Müslim, “Mesâcid”, 71.

⁹⁷⁸ Bk. Müslim, “Mesâcid”, 78. Ayrıca bk. Nesâî, “Mesâcid”, 17.

sarımsak yiyerek mescide gelen kişinin mescidden uzaklaştırılabileceği sonucuna varmıştır.⁹⁷⁹

İbnü'l-Arabî, Müslim'den hadis aktarmakla yetinmeyip bazen o hadisin *Sahîh*'in hangi bölümünde geçtiğini belirtir. Farzlarına ve sünnetlerine riayet ederek abdest alan bir kişinin elde edeceği mükâfatın anlatıldığı rivayeti Müslim'in *Kitâbu't-Tahâret* bölümünde⁹⁸⁰ zikrettiğini belirtmiştir.⁹⁸¹

İbnü'l-Arabî, Müslim'in *Sahîh*'i ile Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini karşılaştırmış, Ebû Dâvûd'a göre Müslim'in hadisleri kabul etme şartları daha ağır olduğundan *Sahîh*'in *Sünen* ile eşit tutulamayacağını ifade etmiştir.⁹⁸²

Bazen de *وفي الصحيحين* ifadesini kullanarak⁹⁸³ hem Buhârî hem de Müslim'den hadis nakleder. *Muvatta*'da geçen hadisi zikrettikten sonra bir nevi *Muvatta*'daki hadisin sıhhatini desteklemek için *هذا حديث صحيح متفق عليه* tabirini kullanarak hem hadisin sahih olduğunu, hem de Buhârî ve Müslim'in ittifak ettiğini belirtir.⁹⁸⁴ İbnü'l-Arabî'nin Buhârî ve Müslim'e bakışı, ikisinden birini tercih etmek yerine her iki kaynağı da birlikte kullanma şeklinde tezahür etmiştir.

İbnü'l-Arabî bazen Müslim'in rivayet ettiği bir hadisi Buhârî'nin neden kitabına almadığını izah etmeye çalışır. Mesela “Müezzinler kıyâmet gününde insanların en uzun boyunluları olacaklardır” hadisini⁹⁸⁵ Müslim kitabında tahrir ettiği halde Buhârî'nin bu hadisi kitabına almamasının sebebini şu şekilde izah etmiştir: “Ya bu hadis kendisine ulaşmamıştır. Ya da senesinde emin olmadığı ve güvenmediği ravi/raviler bulunmaktadır.”⁹⁸⁶ Yine İbnü'l-Arabî *Bakirenin ve dul kadının evlenmeleri hususunda müsaadelerinin istenmesi* babında Mâlik > Abdullâh b. el-Fadl > Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im > Abdullâh b. Abbâs senediyle rivayet edilen hadisle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: “Bu hadis sahihtir. Müslim bunu tahrir

⁹⁷⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/481.

⁹⁸⁰ Müslim, “Tahâret”, 17.

⁹⁸¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/471.

⁹⁸² İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/313.

⁹⁸³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/616, 5/328; *el-Kabes*, 2/639.

⁹⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/284, 318, 3/33, 354, *el-Kabes*, 1/186.

⁹⁸⁵ Müslim, “Salât”, 14. Ayrıca bk. İbn Mâce, “Ezân”, 5.

⁹⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/327, 328.

etmiş⁹⁸⁷ Buhârî ise kitabına almamıştır. Çünkü Buhârî meçhul ravilerden değil de kendi zamanından Hz. Peygamber dönemine varıncaya kadar son derece güvenilir ve adil muhaddisler tarafından nakledilen rivayetleri kitabına almayı prensip edinmiştir. Söz konusu hadisin senedinde yer alan Abdullâh b. el-Fadl'ın durumuna baktığında bu kişinin Rabî'a b. el-Hârise kabilesinden mi yoksa Utbe b. Ebû Leheb kabilesinden mi olduğu kendisine aşikâr olmadığından bu hadisi tahriç etmemiştir. Durumu belirsiz kişilerden rivayet etmek meçhul kişilerden rivayet etmeye eş değerdir."⁹⁸⁸ Dolayısıyla İbnü'l-Arabî Buhârî'nin eserine aldığı hadisleri hangi şartlara göre seçtiğini zikretmeye çalışmıştır.

İbnü'l-Arabî'nin şerhlerinde hadis naklettiği en önemli eserlerden biri de Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî'nin (öl. 279/892) *el-Câmi'u's-sahîh*'idir. Tirmizî'nin eserine o kadar çok önem vermiştir ki, mezkûr eseri *Âridatü'l-ahvezî bi-şerh-i Sahîhi't-Tirmizî* ismiyle şerh etmiş, mukaddimesinde onu övücü şu ifadeleri kullanmıştır: Ebû İsmâ'nın kitabı gibi faydalı, istifadesi güzel başka bir kitap yoktur. Bu kitabın içinde farklı ilim dallarına ait faydalı on dört husus vardır ki, bunlar bilindiğinde hadislerle amel etme kolaylaşacaktır. Bu on dört husus şunlardır: Rivayetlerin müsned, sahih ve zayıf olanlarına temas etmesi, hadislerin farklı varyantlarını göstermesi, cerh ve ta'dil ilmine yer vermesi, müphem ravilerin isim ve künyelerini izah etmesi, hadislerin mevsûl ve maktu' olanlarını belirtmesi, amel edilen ve edilmeyen hadisleri izah etmesi, rivayetlerin red veya kabulü yönündeki âlimlerin ihtilafları ile hadislerin te'vîlindeki ihtilafları açıklaması. Bu hususların tamamı hadis ilimleri içerisinde çok önemli bir yere sahiptir.⁹⁸⁹

Tirmizî'den gelen rivayetlere ayrı bir önem verir. Onun sadece *el-Câmiu's-Sahîh*'inden yararlanmamış, hadislerin senedinde geçen ravilerin durumlarıyla ilgili açıklamalarında *Kitâbü'l-İlel*'inden de istifade etmiştir.⁹⁹⁰

Tirmizî'den nakillerde bulunsa da zaman zaman eleştirdiği olmuştur. Bu eleştirilerinden biri şu rivayetle ilgilidir: Hz. Peygamber'in kızlarından biri vefat

⁹⁸⁷ Müslim, "Nikâh", 66, 67.

⁹⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 2/687.

⁹⁸⁹ İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, 1/5, 6.

⁹⁹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/52, 114.

etmişti. Bunun üzerine Rasûlüllâh: “O’nu, bir, üç veya beş defa gerek duyarsanız daha fazla yıkayın, su ve sidr ile yıkayın. Sonuncusunda kâfur veya kâfurdan bir parça koyarak yıkayın. İşiniz bitince bana bildirin” buyurdu. Biz de işimizi bitirince bildirdik. Bize kendi giydiği *hıkve* denilen elbisesini vererek: “Bunu kızıma iç gömleği yapın” buyurdular.⁹⁹¹ Tirmizî, Ümmü Atiyye’den rivayet ettiği bu hadiste Hz. Peygamber’in vefat eden kızının Ümmü Gülsüm olduğunu ifade etmektedir. İbnü’l-Arabî’ye göre bu hatalı bir bilgidir. Abdürrezzâk’ın da belirttiği gibi vefat eden kızı Zeynep’tir. Çünkü Ümmü Gülsüm vefat ettiğinde Hz. Peygamber yanında değildi.⁹⁹²

Tirmizî’nin *hasenün sahîhun*⁹⁹³ ve *hadîsün garîbün*⁹⁹⁴ gibi hadislerin sıhhat durumuyla ilgili değerlendirmelerine de şerhlerinde işaret etmiştir. “Rasûlüllâh Kur’ân’dan bir âyetle gece namazının tümünü kılmıştı”⁹⁹⁵ rivayetiyle ilgili Tirmizî: “Bu hadis bu vecihle hasen garibtir”⁹⁹⁶ ifadesini kullanmıştır. İbnü’l-Arabî de Tirmizî’nin bu hükmünü nakletmiştir.⁹⁹⁷

Sık kullandığı kaynaklardan biri de Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî’nin (öl. 275/889) *es-Sünen*’idir.⁹⁹⁸ *Muvatta*’da mürsel olarak geçen hadislerin müsned şekillerini bazen Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inden zikretmektedir. Ezanın meşru kılınmasıyla ilgili *Muvatta*’da geçen hadis mürseldir.⁹⁹⁹ İbnü’l-Arabî, Ebû Dâvûd’un onu *Sünen*’inde¹⁰⁰⁰ محمد بن إسحاق، عن محمد

⁹⁹¹ Tirmizî, “Cenâiz”, 15. Ayrıca bk. *Muvatta*’, “Cenâiz”, 2; Buhârî, “Cenâiz”, 8; Müslim, “Cenâiz”, 36.

⁹⁹² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/510. İbnü’l-Arabî, Tirmizî’nin Hz. Peygamber’in vefat eden kızının Ümmü Gülsüm olduğunu bildirse de Tirmizî rivayetinde “Hz. Peygamber’in kızlarından biri” ifadesi geçmektedir. İbn Battâl, Abdürrezzâk’ın rivayetini esas alarak Hz. Peygamber’in vefat eden kızının Zeyneb olduğunu ifade etmiştir (Ebü’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (öl. 449/1057), *Şerhu Sahîhi l-Buhârî*, nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm, (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1423/2003), 3/258, 259). Hâlbuki Abdürrezzâk bahse konu rivayetinde Zeyneb ismini zikretmemektedir (Abdürrezzâk, Musannef, “Cenâiz”, 9, (6115-6119. hadisler) III, 250, 251). İbnü’l-Arabî’nin bu bilgiyi İbn Battâl’dan aldığı tahmin edilmektedir.

⁹⁹³ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/351, 455, 3/110.

⁹⁹⁴ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/101, 372; *el-Kabes*, 3/1184.

⁹⁹⁵ Bu ayetin Mâide suresinin 118. ayeti olduğu söylenmiştir (İbn Mâce, “İkametu’s-Salat”, 179; Nesâî, “Sıfatu’s-Salat”, 79).

⁹⁹⁶ Tirmizî, “Salat”, 217.

⁹⁹⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/372,

⁹⁹⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/185, 271,

⁹⁹⁹ *Muvatta*’, “Salât”, 1.

¹⁰⁰⁰ Ebû Dâvûd, “Salât”, 28.

عن أبيه عن محمد بن عبد الله بن زيد، عن إبراهيم، عن إبراھیم، عن محمد بن عبد الله بن زيد، عن أبيه Müslim'in *Muvatta*'da geçen Abdullâh b. Zeyd el-Ensârî'nin hadisini tahric etmediklerini belirtmiştir.¹⁰⁰¹ Yine *Muvatta*'da "Namazlarınızdan bazısını (nafile namazları) evlerinizde kılınız"¹⁰⁰² hadisinin müsned olmadığını, Ebû Dâvûd'un¹⁰⁰³ bu hadisi müsned olarak zikrettiğini ifade etmiştir. Zaman zaman hadis metinlerini ayrı ayrı zikretmeksizin "Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî de bu hadisi tahric etmiştir" ifadesini kullanmaktadır.¹⁰⁰⁴

Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî'nin (öl. 303/915) *es-Sünen*'i ile *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı da İbnü'l-Arabî'nin en fazla nakilde bulunduğu eserler arasında yer almaktadır.¹⁰⁰⁵ İbnü'l-Arabî abdest alırken kulakları meshetme ile ilgili Nesâî'nin "Hz. Peygamber abdest aldı, başını ve kulaklarını da meshetti"¹⁰⁰⁶ şeklindeki rivayeti dışında Hz. Peygamber'den nakledilen başka bir rivayet bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁰⁰⁷

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî'den (öl. 273/887) ismini zikrederek hadis naklettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. İbnü'l-Arabî'nin İbn Mâce'den bîhaber olması düşünülemez. Çünkü doğu İslâm ülkelerine yaptığı yolculukta mutlaka İbn Mâce'den haberdar olmuştur. İbn Mâce'den neden hadis almadığına dair bir açıklaması olmamakla birlikte İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin -diğer beş kitapta yer almayan- zayıf hadisleri içermesi veya Kütüb-i Sitte'ye dâhil edilmesine sıcak bakmaması sebebiyle şerhlerinde İbn Mâce'nin ismini zikretmediği tahmin edilmektedir. Çünkü Endülüslü âlimler *Muvatta*'ı Kütüb-i Sitte'den kabul ederken, İbn Mâce'nin *Sünen*'ini bu kapsamda görmemektedirler.

Kütüb-i Sitte'yi bir araya getirme düşüncesini ilk gerçekleştiren kişi, İbnü'l-Arabî'nin muasırı ve kendisi gibi Endülüslü olan muhaddis Rezîn b. Muâviye es-

¹⁰⁰¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/311.

¹⁰⁰² *Muvatta*', "Kasru's-Salâti fi's-Sefer", 73.

¹⁰⁰³ Ebû Dâvûd, "Salât", 204. Ebû Dâvûd bu hadisi حدثنا أحمد بن محمد بن حنبل ثنا يحيى عن عبيد الله أخبرني نافع عن أبيه عن محمد بن عبد الله بن زيد، عن إبراهيم، عن محمد بن عبد الله بن زيد، عن أبيه Müslim'in *Muvatta*'da geçen Abdullâh b. Zeyd el-Ensârî'nin hadisini tahric etmediklerini belirtmiştir.

¹⁰⁰⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/468, 2/103, 3/15.

¹⁰⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/385, 2/133, 295; *el-Kabes*, 2/513, 824, 3/940, 1007.

¹⁰⁰⁶ Nesâî, "Tahâret", 84.

¹⁰⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/133.

Sarakustî'dir (öl. 535/1140). İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i yerine Endülüslü âlimlerin en sahih hadis kitabı kabul ettikleri İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ını ilâve ederek Kütüb-i Sitte'deki hadisleri şerh etmeksizin bir araya getirdiği, *et-Tecrîd li's-sihah ve's-sünen* diye de anılan eserine *el-Cem' beyne'l-usûli's-sitte* adını vermiştir.¹⁰⁰⁸

İbnü'l-Arabî; Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin kitaplarından övgü ile bahsetmiş ve mezkur müelliflerin eserlerini *Kütübü Hamse* olarak nitelendirmiş ve açıklamasına şu şekilde devam etmiştir: “*Muvatta*' da bunlara dahildir. Çünkü o, bu kitapların tacı ve ruhudur.”¹⁰⁰⁹ Müellifin bu ifadesinden *Muvatta*'ı Kütüb-i Sitteye dahil ettiği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Arabî, Kütüb-i Sitte dışındaki kitaplardan da hadisler nakletmiştir. Onları yazarlarının isimleriyle birlikte şu şekilde sıralayabiliriz; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî'nin (öl. 211/826-27) *Musannef*'i,¹⁰¹⁰ Ebû Bekr Abdullâh b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî'nin (öl. 219/834) *Müsned*'i,¹⁰¹¹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî'nin (öl. 235/849) *el-Musannef*'i,¹⁰¹² Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) *Müsned*'i,¹⁰¹³ Ebû Muhammed el-Hâris b. Muhammed b. Dâhir (Ebî Üsâme) et-Temîmî'nin (öl. 282/895) *Müsned*'i¹⁰¹⁴ ve Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî'nin (öl. 385/995) *Sünen*'i.¹⁰¹⁵

İbnü'l-Arabî zaman zaman herhangi bir yazar veya kitap ismi zikretmeksizin *الأثر المرسله، رُوِيَ فِي الأَثَرِ الصَّحِيحِ، رُوِيَ فِي الأَثَرِ* kalıplarıyla rivayetlerde bulunduğu da olmuştur.¹⁰¹⁶ Yine herhangi bir isim söylemeksizin şu ifadeleri de kullanmaktadır:

وقد وردَ في ذلك أحاديثٌ كثيرةٌ في المصنَّفاتِ والمُسنَدَاتِ¹⁰¹⁷

¹⁰⁰⁸ Detaylı bilgi için bk. Çakan, “Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-Rasûl” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1993), 7/136.

¹⁰⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *Arizatü'l-ahvezi*, 3/276.

¹⁰¹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/254, 3/361.

¹⁰¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/90,

¹⁰¹² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/419, 2/352, 7/594.

¹⁰¹³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/387, 388, 3/355; *el-Kabes*, 1/238, 396.

¹⁰¹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/431.

¹⁰¹⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/16, 77; *el-Kabes*, 2/845, 3/981.

¹⁰¹⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/387, 3/318, 471, *el-Kabes*, 1/113, 272, 2/481, 800.

¹⁰¹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/294; *el-Kabes*, 3/892. Ayrıca bk. *el-Mesâlik*, 1/472, 2/75; *el-Kabes*, 2/501.

İbnü'l-Arabî, *Muvatta'* şerhlerinde Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin rivayetini esas alsa da *Muvatta'*ın şu ravilerini de kaynak olarak zikretmiştir: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805), Abdurrahmân b. Kâsım (öl. 191/806), Abdullâh b. Vehb (öl. 197/813), Ma'n b. Îsâ el-Kazzâz (öl. 198/814), Muhammed b. Mübârek es-Sûrî (öl. 215/830), Abdullâh b. Yûsuf et-Tinnîsî (öl. 218/833), Ebû Abdurrahmân Abdullâh b. Mesleme b. Ka'neb el-Hârisî el-Ka'nebî (öl. 221/836), Saîd b. Kesîr b. Ufeyr (öl. 225/839), Yahyâ b. Abdullâh b. Bükeyr el-Mısrî (öl. 231/845), Mus'ab b. Abdullâh ez-Zübeyrî (öl. 236/851) ve Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zührî (öl. 242/857).

Netice itibariyle İbnü'l-Arabî, *Muvatta'* dışında yukarıda isimleri zikredilen kitaplardan hadisler nakletmiştir. '*Âridatü'l-ahvezî* isimli eserinde "*Muvatta'* birinci, *Sahîh-i Buhârî* ikinci asıl kaynaktır. Müslim, Tirmizî ve diğer kitaplar ise bunların üzerine bina edilmiştir" şeklinde verdiği bilgiye uygun olarak *Muvatta'*dan sonra sırasıyla en çok Buhârî, Müslim, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin eserlerinden hadisler nakletmiştir. Bazen hadis metnini zikretmeksizin doğrudan "harreçhû el-Buhârî, Müslim ve't-Tirmizî ve Ebû Dâvûd" gibi ifadeler kullanmış, bazen de hadisi senedi ve metniyle birlikte zikretmiştir.

İbnü'l-Arabî *Muvatta'*dan sonra *Sahîh-i Buhârî*'yi ikinci asıl kaynak kabul etse de Buhârî'nin delil olarak kullandığı hadisleri eleştirdiği olmuş, Müslim'in kitabına aldığı bir hadisi Buhârî'nin eserine neden almadığını izah etmeye çalışmıştır. Müslim'in *Sahîh*'i ile Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini karşılaştırmış, Ebû Dâvûd'a göre Müslim'in hadisleri kabul etme şartları daha ağır olduğundan *Sahîh*'in *Sünen* ile eşit tutulamayacağını ifade etmiştir.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni'den (öl. 273/887) ismini zikrederek hadis naklettiğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. İbnü'l-Arabî'nin neden Mâce'den hadis nakletmediğine dair sarih bir ifadesi olmasa da İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inin -diğer beş kitapta yer almayan-zayıf hadisleri içermesi veya Kütüb-i Sitte'ye dâhil edilmesine sıcak bakmaması sebebiyle şerhlerinde İbn Mâce'nin ismini zikretmediği tahmin edilmektedir.

4.1.2. Diğer Kaynaklar

Günümüzde kitap yazan müellifler başka kitaplardan/kaynaklardan istifade etikleri gibi önceki âlimlerimiz de kitap yazarken kendilerinden önceki müelliflerin kitaplarından yararlanmışlardır. İbnü'l-Arabî Endülüslü olduğu için Endülüs'te telif edilen kitaplardan daha fazla istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte doğu İslâm dünyasına yaptığı ilim yolculuklarında farklı ülkelere uğrayarak birçok ilim adamından dersler almış, ilim meclislerinde yapılan münazaralara katılmıştır. Dolayısıyla Endülüslü âlimlerden yararlandığı gibi doğu İslâm dünyasındaki âlimlerden de istifade etmiştir. Müellif temel hadis kaynaklarından başka şu eserlerden istifade etmiştir:

En fazla istifade ettiği müelliflerin başında Ebû Mervân Abdülmelik b. Habîb b. Süleymân es-Sülemî (öl. 238/853) gelmektedir. İlk *Muvatta'* şarihi olarak kabul edilen İbn Habîb'in *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta'*¹⁰¹⁸ isimli eseri bulunmaktadır. Daha çok *حكاه ابن حبيب, قال ابن حبيب, وكان ابن حبيب يقول* gibi ifadeler kullanarak İbn Habîb'ten bilgiler aktarmaktadır.

Muvatta''ın ilk şarihlerinden olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. İbrâhîm b. Müzeyn el-Kurtubî de (öl. 259/873)¹⁰¹⁹ yararlandığı müelliflerdendir. İbn Müzeyn'in eserinden *Tefsîru İbn Müzeyn* diye bahsetmiştir.¹⁰²⁰ Ancak doğrudan İbn Müzeyn'in *Muvatta'* şerhini kaynak olarak kullanmak yerine daha çok Bûnî'nin *Tefsîru'l-Muvatta'* ve Bâcî'nin *el-Müntekâ* adlı şerhlerinden alıntı yaptığında İbn Müzeyn'den bahsettiği anlaşılmaktadır.

el-Mesâlik'in mukaddimesinde kendisinden önce *Muvatta'*'a şerh yazan Kanâzi'î, Bûnî ve İbn Müzeyn gibi müelliflerin *Muvatta'* şerhlerinin okuyucu için faydalı olmadığını, kendilerine güvenilemeyeceğini ifade ettiği¹⁰²¹ için Ebu'l-Mutarrif el-Kanâzi'î el-Kurtubî (öl. 413/1022) ile Ebu Abdülmelik Mervân b. Ali Bûnî'nin (440/1048) *Tefsîru'l-Muvatta'* adlı eserlerinin isimlerini zikretmemiş, daha

¹⁰¹⁸ Bu eser için *Şerhu Garîbi'l-Muvatta'* ismini kullanmıştır (*el-Mesâlik*, 2/27).

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/208, 5/442, 6/358, 7/57.

¹⁰²⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/212.

¹⁰²¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331,

ziyade ¹⁰²² وقال بعض العلماء ¹⁰²³ veya قال بعض الأشياخ ¹⁰²³ gibi ifadeler kullanarak nakillerde bulunmuştur. ¹⁰²⁴

Başka bir *Garîbü'l-Muvatta'* müellifi Ebû Abdullah Ahmed b. İmrân b. Sellâme el-Elhânî'ye de (öl. 250/864'ten önce) *el-Mesâlik*'te zaman zaman atıflarda bulunmaktadır. ¹⁰²⁵ Daha çok garip kelimeleri izah ederken قال الأَخْفَش diyerek bilgiler aktarmaktadır. ¹⁰²⁶

İbnü'l-Arabî, diğer *Muvatta'* şerhlerinden yararlandığı gibi Sahîh-i Buhârî'ye şerh yazan Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî'nin (öl. 449/1057) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* ile Sahîh-i Müslim'i şerh eden Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî el-Mâzerî'nin (öl. 536/1141) *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim* isimli eserlerinden de istifade etmiştir.

İbn Battâl'ın eserinden çok fazla istifade etmesine rağmen ondan alıntı yaptığında kaynak göstermemiştir. Şu misaller örnek olarak verilebilir: *Sarımsak kokusuyla mescide gidilmesinin yasaklandığına dair babı* izah ederken dokuz faideden bahsetmiş, bunlardan 5, 6, 7 ve 8. faideleri İbn Battâl'ın Buhârî şerhinden alıntı yaparak aktarmasına rağmen bunu belirtmemiştir. ¹⁰²⁷ Yine *sabah namazında kıraat* babını izah ederken "تأصيل" isimli bir başlık açmış, yaklaşık dört paragraflık bilgiyi İbn Battâl'dan alıntı yaparak aktarmasına rağmen ne müellifin ne de eserinin isminden bahsetmiştir.

Söz konusu ibare İbn Battâl'ın kitabında şu şekilde geçmektedir:

اتفق العلماء على أن أطول الصلوات قراءة الفجر، وبعدها الظهر إلا أن البخارى لم يدخل غير حديث أبي برزة: أن نبي الله كان يقرأ في الصبح ما بين الستين إلى المائة، وذكر عن أم سلمة: (أن الرسول قرأ بالطور)، وذكره في الباب بعد هذا، وذكر فيه ابن عباس: (أنه عليه السلام قرأ: قل أوحى)، وذكر ابن أبي شيبه: سماك، عن جابر بن سمرة: (أن قراءة الرسول في الفجر كانت ب (قاف)، ونحوها). واختلفت الآثار عن الصحابة في ذلك، فروى عن أبي بكر الصديق أنه قرأ بسورة البقرة في الركعتين. وعن عمر بن الخطاب:

¹⁰²² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/8, 142, 443, 5/17,

¹⁰²³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/423.

¹⁰²⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/478, 574.

¹⁰²⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/23, 33, 4/88, 5/231.

¹⁰²⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/32, 4/45, 5/231, 7/531.

¹⁰²⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/476, 477, 478; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/466, 467.

أنه قرأ بيونس وبهود، وقرأ عثمان بيوسف وبالكهف، وقرأ على بالأنبياء، وقرأ عبد الله بسورتين الآخرة منها بنو إسرائيل، وقرأ معاذ بالنساء، وقرأ عبدة بالرحمن ونحوها، وقرأ إبراهيم بياسين وأشباهاها، وقرأ عمر بن عبد العزيز بسورتين من طوال المفصل. فدل هذا الاختلاف عن السلف أنهم فهموا عن الرسول إباحة التطويل والتقصير في قراءة الفجر وأنه لا حد في ذلك لا يجوز تعديده، ويمكن والله أعلم، أن يكون من طول القراءة فيها من الصحابة علم حرص من خلفهم على التطويل وأما اليوم فينبغي التزام التخفيف؛ لأن في الناس السقيم والكبير وذا الحاجة

İbnü'l-Arabî ise alıntıya fazla müdahale etmeden hemen hemen aynı kelimelerle şu şekilde ifade etmiştir:

تأصيل

اتفق العلماء على أن أطول الصلاة قراءة الفجر، وبعدها الظهر، بيد أن البخاري لم يدخل غير حديث أبي برة؛ أن النبي - صلى الله عليه وسلم - كان يقرأ في الصبح ما بين السنين إلى المئة، وذكر عن أم سلمة؛ أنه قرأ بالطور، وعن ابن عباس في الباب بعد هذا؛ أنه - عليه السلام - قرأ: بقل أوجي إلي أنه استمع نقر من الجن، السورة

وذكر ابن أبي شيبه حديث سماك، عن جابر بن سمرة؛ أن قراءة النبي - صلى الله عليه وسلم - كانت: بقاف والقرآن المجيد ونحوها

واختلف الآثار عن الصحابة في ذلك، فروي عن أبي بكر أنه قرأ بسورة البقرة في الركعتين. وعن عمر أنه قرأ بيونس، وهود، وقرأ عثمان بيوسف وبالكهف. وقرأ علي بالأنبياء. وقرأ عبد الله بن مسعود بسورتين الآخرة منهما بنو إسرائيل. وقال معاذ بالنساء. وقرأ عبدة بن الجراح بسورة الرحمن ونحوها.

وقرأ عمر بن عبد العزيز بسورتين من طوال المفصل

قال الإمام: فدل من هذا الاختلاف عن السلف؛ أنهم فهموا عن النبي - صلى الله عليه وسلم - إباحة التطويل والتقصير في قراءة الفجر، وأما اليوم فالتخفيف أجمل؛ لأن الناس لم يعتادوا ذلك، وللحديث؛ أن فيهم السقيم والضعيف والكبير وذا الحاجة

Her iki ibare karşılaştırıldığında:

وقرأ إبراهيم بياسين وأشباهاها

وأنه لا حد في ذلك لا يجوز تعديده، ويمكن والله أعلم، أن يكون من طول القراءة فيها من الصحابة علم حرص من خلفهم على التطويل

Şeklindeki cümlelerin İbn Battâl'ın şerhinde yer aldığı ancak İbnü'l-Arabî'nin bunları yazmadığı görülmektedir.¹⁰²⁸

İbn Battâl'ın ismini şerhlerinde sarıh bir şekilde zikrettiğine rastlanmamıştır. Mâzerî'nin *el-Mu'lim* isimli eserlerinden alıntı yaptığında ise bazen hem müellifin hem de eserinin ismini, bazen sadece müellifin ismini kaynak olarak göstermekte,¹⁰²⁹ zaman zaman alıntı yapmasına rağmen adını zikretmemektedir.¹⁰³⁰

Yararlandığı diğer kaynaklardan bazıları şunlardır; Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ'sı*,¹⁰³¹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'nin (öl. 505/1111) *İhyâü 'ulûmi'd-dîn'i*,¹⁰³² Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb en-Nesâî'nin (öl. 279/892-93) *et-Târîhu'l-kebîr'i*,¹⁰³³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî'nin (öl. 463/1071) *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb'ı*,¹⁰³⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nîsâbü'rî'nin (öl. 406/1015) *Müşkilü'l-Hadîs'i*.¹⁰³⁵

Kitap adı vermeden sadece müellifin ismini zikrederek bilgi aktardığı durumlar da olmuştur. Bu kişilerden bazıları şunlardır: Ebû Muhammed Abdullâh b. İbrâhîm b. Muhammed el-Ümevî el-Endelüsî el-Asîlî (öl. 392/1002),¹⁰³⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (öl. 403/1013),¹⁰³⁷ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdümelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-

¹⁰²⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/352, 353; İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 2/385, 386.

¹⁰²⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/37, 194, 169, 3/17, 18, 6/521,

¹⁰³⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/20, 307, 5/599. "Allahümme lebbeyk" ifadesinin açıklamasını *el-Mu'lim*'den almasına rağmen onu kaynak göstermemiştir (Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî el-Mâzerî (öl. 536/1141), *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*, nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer, (Tûnus: el-Müessesetü'l-Vataniyye li't-Terceme ve't-Tahkîk ve'd-Dirâsât, Beytü'l-Hikme, 1988), 2/70).

¹⁰³¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/425. Şerhlerinde bu eserin ismini sadece bir defa zikrettiğine rastlanmıştır.

¹⁰³² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/292, 7/558, 580, 601; *el-Kabes*, 2/600. Şerhlerinde Gazzâlî'den daha çok künyesi ve nisbesiyle yani أبو حامد الطوسي diye bahsetmektedir.

¹⁰³³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/388.

¹⁰³⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/111.

¹⁰³⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/445, 3/446, 457, 466; *el-Kabes*, 3/1192. *Müşkilü'l-Hadîs* yerine *Müşkilü'l-Kur'ân* ismini kullanmıştır. Bunun sehven olduğunu düşünüyoruz. Çünkü yapılan araştırmada İbn Fûrek'in *Müşkilü'l-Kur'ân* adlı bir eserine rastlanmamıştır.

¹⁰³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/412, 2/150,

¹⁰³⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/373, 442, 2/409, 3/477, 5/513.

Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî (öl. 478/1085),¹⁰³⁸ Fahrû'l-İslâm Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî (öl. 507/1114),¹⁰³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî (öl. 520/1126),¹⁰⁴⁰ Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr (Şâhfûr) b. Tâhir b. Muhammed el-İsfahânî el-İsferâyînî (öl. 471/1078),¹⁰⁴¹ Ebû İshâk Rüknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî (öl. 418/1027).¹⁰⁴²

Fıkhi meseleleri izah ederken şu eserlerden istifade etmiştir: Abdülmelik b. Habîb'in (öl. 238/853) *el-Vâzıhatü fi's-Sünen ve'l-Fıkh*'i,¹⁰⁴³ Mâlikî mezhebinin teşekkülünde ve Afrika'nın Kuzeyine yayılmasında önemli katkıları olan Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî'nin (Sahnûn) (öl. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*'sı,¹⁰⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Utbe el-Utbî el-Kurtubî'nin (öl. 255/869) *el-Utbiyye*'si,¹⁰⁴⁵ Mâlikî fakih Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Abdûs el-Kayrevânî el-Mağribî'nin (öl. 260/874) *el-Mecmû'a*'sı,¹⁰⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Ziyâd el-İskenderânî'nin (öl. 269/883) *el-Mevvâziyye*'si,¹⁰⁴⁷ Mâlikî fakih (İbnü'l-Cellâb) Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Hüseyin b. Hasen b. el-Cellâb el-Basrî'nin (öl. 378/988) *et-Tefrî*'i,¹⁰⁴⁸ İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin (öl. 386/996) *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât 'alâ mâ fi'l-Müdevvene min gayrihâ mine'l-ümmehât*'i,¹⁰⁴⁹ Mâlikî fakih Kâdî Abdülvehhâb b. Alî b. Nasr el-Bağdâdî'nin (öl. 422/1031) *el-İşrâf 'alâ nüketi mesâ'ili'l-hilâf*'i¹⁰⁵⁰ ile *el-Ma'üne 'alâ mezhebi 'âlimi'l-Medîne*'si,¹⁰⁵¹ Ebû

¹⁰³⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/442, 447, 2/48, 118, 3/600, 5/499; *el-Kabes*, 1/137, 173, 2/705, 831,

¹⁰³⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/354, 2/195, 6/24, 7/31; *el-Kabes*, 1/76, 172, 283, 2/787, 815. İbnü'l-Arabî doğu İslâm ülkelerine yaptığı yolculuklarda Bağdat'ta eş-Şâşî'den dersler almış, bu ders halkasındaki konuşmalardan hatırladıklarını şu ifade kalıplarıyla nakletmiştir:

قال لنا فخر الإسلام الشاشي، قال لنا الشيخ الإمام فخر الإسلام، سمعت الشاشي بمدينة السلام
¹⁰⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/455, 2/40, 347, 5/315, 331; *el-Kabes*, 1/110, 137, 210. İbnü'l-Arabî, doğu İslâm ülkelerine yaptığı yolculuklarda Mescid-i Aksa ve İskenderiye'ye uğrayıp Turtûşî'den dersler almış, bu ders halkasındaki konuşmalardan hatırladıklarını şu ifadelerle nakletmiştir:

تكلما يوماً بالمسجد الأقصى مع شيخنا أبي بكر الفهري، قال لي شيخنا أبو بكر الفهري بالمسجد الأقصى
¹⁰⁴¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/449; *el-Kabes*, 1/105.

¹⁰⁴² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/19, 464, 3/494, 7/502.

¹⁰⁴³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/59, 451, 3/50, 62.

¹⁰⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/6, 160, 228, 3/36, 51, 111; *el-Kabes*, 1/118, 216.

¹⁰⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/485, 2/153, 2/303; *el-Kabes*, 2/548, 797, 853.

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/41, 161, 6/467; *el-Kabes*, 2/846.

¹⁰⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/163, 4/130, 132, 7/16, 98.

¹⁰⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/228, 3/47, 4/36, 234, 261, 304, 5/337, 466; *el-Kabes*, 2/642.

¹⁰⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/480, 2/30, 4/356, 5/48, 418.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/23, 4/270, 6/514; *el-Kabes*, 2/627, 728.

¹⁰⁵¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/648, 661, 671, 6/141, 232, 275; *el-Kabes*, 3/879.

Muhammed Abdülhak b. Muhammed b. Hârûn es-Sehmî es-Sıkkîlî el-Mâlikî'nin (öl. 464/1072 yahut 466/1074) *en-Nüket ve'l-furûk li-mesâ'ili'l-Müdevvene'si*.¹⁰⁵² Ayrıca İmâm Mâlik'in önde gelen talebelerinden İbnü'l-Mâcişûn'dan (öl. 212/827) da sık sık nakillerde bulunmaktadır.¹⁰⁵³

İbnü'l-Arabî'nin en fazla yararlandığı kaynaklardan biri de Mâlikî fakihî ve kadısı (İbn Rüşd) Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî el-Endelüsî'nin (öl. 520/1126) *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât* isimli eseridir.¹⁰⁵⁴ İbn Rüşd'den çok alıntı yapmasına rağmen görebildiğimiz kadarıyla çok az yerde müellifin ismini zikretmiş¹⁰⁵⁵ diğer yerlerde قال الإمام الحافظ قال علماءنا gibi genel ifadeler kullanarak ondan nakillerde bulunmuştur. İbnü'l-Arabî *Vukûtu's-Salât* bölümünde ذِكْرُ أَوْقَاتِ الصَّلَوَاتِ وَتَحْدِيدُ الْمَوَاقِيتِ isimli bir başlık oluşturmuş ve bu başlık altında dört sayfaya yakın bilgiler vermiştir. *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât* isimli esere bakıldığında İbn Rüşd'ün de فصل في تحقيق حدود الأوقات diye benzer şekilde bir başlık oluşturduğu görülmektedir. İbnü'l-Arabî bu başlık altında verdiği bilgileri İbn Rüşd'den alıntı yaparak aktarmıştır.¹⁰⁵⁶ Yine İbnü'l-Arabî köpeğin herhangi bir kaptan su içmesi veya yemek yemesiyle ilgili rivayet edilen hadisin¹⁰⁵⁷ şerhinde “İkmal” isimli bir başlık atmıştır. Bu başlık altında verdiği bilgileri İbn Rüşd'den yararlanarak aktardığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵⁸ Müellif burun kanamasıyla ilgili rivayetleri şerh ederken “تتبيه على مقصد”، “مزید بیان” ve “تكملة” isimli başlıklar altında beş sayfaya yakın bilgiyi İbn Rüşd'den alıntı yaparak aktarmıştır.¹⁰⁵⁹ İbn Rüşd daha çok mezkûr kitabında “فصل” başlığı altında bu bilgileri aktarırken İbnü'l-Arabî ise aynı bilgileri daha sistemli hale getirerek oluşturduğu farklı başlıklar altında zikretmektedir.

¹⁰⁵² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/416, 6/195. Doğrudan değil de daha çok Bâcî'nin *Müntakâ*'sından naklen bu eserin adını zikretmiştir. (Ayrıca bk. *el-Mesâlik*, 2/416- *el-Müntekâ*, 1/174; *el-Mesâlik*, 6/195- *el-Müntekâ*, 5/146; *el-Mesâlik*, 4/193- *el-Müntekâ*, 2/52)

¹⁰⁵³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/125, 131, 280, 432, 3/38; *el-Kabes*, 2/544, 779, 785, 3/911, 973.

¹⁰⁵⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/125, 158.

¹⁰⁵⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/379, 2/259, 3/75.

¹⁰⁵⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/378-381; İbn Rüşd, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, 1/148-153.

¹⁰⁵⁷ *Muvatta'*, “Tahâret”, 35.

¹⁰⁵⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/125, 126; İbn Rüşd, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, 1/91, 92.

¹⁰⁵⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/158-161; İbn Rüşd, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, 1/107-111.

İbnü'l-Arabî'nin istifade ettiği kişilerden biri de hocası Gazzâlî gelmektedir. Gazzâlî'den *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*'i dinlediği için şerhlerinde bu kitabı kaynak olarak kullanmıştır.¹⁰⁶⁰ Genelde müellifin ve kitabının ismini zikretmeden bilgiler aktarmaktadır. Ancak bazen “الشيخ الإمام أبو حامد الطوسي” şeklinde ismine “كتاب الإحياء” diyerek de kitabının adına atıflarda bulunmaktadır.¹⁰⁶¹ Mesela *el-Mesâlik*'te “نكتة نافعة” isimli bir başlık oluşturmuş, yaklaşık iki sayfaya yakın bilgiyi kitap ve müellif ismi zikretmeksizin *İhyâ*'dan alıntı yaparak aktarmıştır.¹⁰⁶² Yine cedel ilmiyle ilgili iki sayfadan fazla bir bilgiyi herhangi bir kaynak belirtmeksizin Gazzâlî'den alıntı yaparak aktarmıştır.¹⁰⁶³ Tasavvuf, ahlak ve edeple ilgili bilgiler aktarırken daha çok Gazzâlî'nin eserine müracaat ettiği gözlemlenmiştir.

İbnü'l-Arabî *Muvatta'* şerhlerinde birçok eserden istifade etmiş olsa da yararlandığı kaynakların ana omurgasını *et-Temhîd*, *el-İstizkâr*, *el-Müntekatâ*, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, *Tefsîru'l-Muvatta' (Bûnî'ye ait)*, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât ve İhyâü ulûmi'd-dîn* gibi eserler oluşturmaktadır.

4.2. ÖNCEKİ ŞERHLERDEN YARARLANMASI

Her müellif gibi İbnü'l-Arabî de *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli *Muvatta'* şerhlerini telif ederken muhtelif kaynaklardan istifade etmiştir. Kendisinden önceki şerhlerden ne oranda yararlandığını ortaya koymak için yine Endülüs'te yazılan İbn Abdülber'in *et-Temhîd* ile *el-İstizkâr*, Bâcî'nin *el-Müntekâ* ile Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân b. Abdurrahman el-Kanâzi'î (öl. 413/1022) ve Ebû Abdülmelik Mervân b. Ali el-Esedî el-Bûnî'nin (öl. 440/1048) *Tefsîru'l-Muvatta'* isimli eserleri örnek olarak seçilmiştir. *el-Mesâlik*'i tahkik edenlerin dipnotlarda

¹⁰⁶⁰ İbnü'l-Arabî, doğu İslâm dünyasına yaptığı ilim yolculuğunda Bağdat'ta üç yıl kalmıştır. Burada uzun süre kalmasının en önemli sebeplerinden biri de, o sıralar Bağdat'dan ayrılmış olan Gazzâlî'nin tekrar geri dönmesini beklemesidir. Gazzâlî Bağdat'a geri dönünce görüşme fırsatını yakalamış ve Nizamiye Medresesi karşısında yer alan Ebû Saîd Tekkesi'nde ondan dersler almıştır. Felseye olan düşkünlüğünü eleştirse de hocaları arasında en fazla istifade ettiği ve etkilendiği kişilerden biri Gazzâlî'dir. Gazzâlî'yi övücü mahiyette şu ifadeleri kullanmıştır: “Sen kaybedip bulduğumuz yitiğimizisin, sen bizim yol gösterici imamımızsın, gelmenle birlikte gerçek bir marifete kavuştuk, anlatılanın çok fevkinde olduğunu gördük.” Yine onunla ilgili övücü mahiyette şu ifadeleri kullanmıştır: “O öyle bir kişidir ki, ona baktığımda güzelliğini görürsün, ilmi birikimini yokladığında sonsuz bir deniz gibi bulursun” (İbnü'l-Arabî, *Kânûnu't-te'vîl*, 450, 451).

¹⁰⁶¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/558, 580, 601

¹⁰⁶² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/261, 262; Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, III, 173-176.

¹⁰⁶³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/221-224; Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 1/95.

vermiş oldukları bilgilerden de istifade edilerek yukarıda isimleri zikredilen müelliflerden ne oranda yararlandığını ortaya koymaya çalışacağız. Bahsi geçen müelliflere ait kitapların tamamını karşılaştırma durumu söz konusu olmadığından sondajlama yapılarak bu bilgiler aktarılacaktır.

4.2.1. et-Temhîd ve el-İstizkâr

et-Temhîd, Muvatta' üzerine yazılan en önemli şerhlerinden biridir. Tam adı: *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*'dir. İbn Abdülber bu kitabı *el-İstizkâr* isimli şerhinden önce yazmıştır. Mukaddimesinde telif sebebi olarak şunları zikretmektedir: Mâlik b. Enes'in *Muvatta'*nda yer alan hadislerin tahricini yapanların, *munkatî'* ve *mürsel* rivayetleri bırakıp sadece *müsned* hadisleri kullandıklarını gördüm.¹⁰⁶⁴ Bu durum karşısında Endülüslü Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin rivayetini esas alarak *Muvatta'*daki *müsned, maktû'*, *mürsel* ve Hz. Peygamber'e izafesi mümkün olan her hadisi içine alan bir şerh yazmayı uygun gördüm. Bu hadisleri derecelerine göre sıraladım. Şöyle ki, muttasıl olanları önceledim. Muttasıl olduğu hususunda ihtilafı olanları ikinci sıraya aldım. Daha sonra *munkatî'* ve *mürsel* olanları zikrettim. Kullanımı kolay olsun diye kitabımı Mâlik'in şeyhlerinin adlarının alfabetik sırasına göre düzenledim. Mâlik'in rivayetinde *maktû'* olan her rivayetin *Muvatta'* dışında muttasıl bir senedini bulup vaslettim. Her *mürsel* rivayeti başka tariklerden *müsned* olarak gelenlerle desteklemek suretiyle *müsned* seviyesine çıkardım. Bunu *Muvatta'*da bulunan rivayetlerin ne kadar sahih ve meşhur olduğunu görsünler diye yaptım. Bu işlemleri yaparken imamların ve sika ravilerin nakillerine itimat ettim. Hadislerin ihtiva ettiği manaları ve hitabın zahiriyle kast edilen hükümleri de ileri gelen fukahanın görüşleri çerçevesinde zikretmeye çalıştım. Yine hadislerin tevili, nâsihi ve mensûhu hakkındaki âlimlerin görüşlerini serdetmeye çalıştım.¹⁰⁶⁵

Muvatta', musannef türü yani konularına göre yazılmış bir eser olmasına rağmen İbn Abdülber *et-Temhîd'i* İmâm Mâlik'in hocalarının alfabetik isim sırasına

¹⁰⁶⁴ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/1.

¹⁰⁶⁵ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/8, 9.

doğrudan *et-Temhîd*'den alıntı yaparak aktamıştır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için hem *et-Temhîd*'de hem de *el-Mesâlik*'te geçen ibareyi karşılaştırarak zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. *et-Temhîd*'de yer alan ibare şu şekildedir:

وَفِي هَذَا الْحَدِيثِ مِنَ الْفَقْهِ دُخُولُ الْعَالِمِ عَلَى السُّلْطَانِ

وَفِيهِ مَا كَانَ عَلَيْهِ الْأَمْرَاءُ وَالسَّلَاطِينُ فِي سَالِفِ الْأَيَّامِ فِي الْإِسْلَامِ مِنَ السُّؤَالِ عَنِ الْعِلْمِ وَالْبَحْثِ عَنْهُ
وَمَجَالَسَةِ أَهْلِهِ

وَفِيهِ الْقِرَاءَةُ عَلَى الْعَالِمِ وَأَنَّ قَوْلَهُ نَعَمْ يَفُومُ مَقَامَ إِخْبَارِهِ وَكَذَلِكَ الْإِقْرَارُ يَجْرِي عِنْدَنَا هَذَا الْمَجْرَى وَإِنْ
كَانَ غَيْرُنَا قَدْ خَالَفْنَا فِيهِ وَهُوَ أَنْ يُقَالَ لِلرَّجُلِ الْفُلَانُ عِنْدَكَ كَذَا فَيَقُولُ نَعَمْ فَيَلْزِمُهُ كَمَا لَوْ قَالَ لِفُلَانٍ عِنْدِي كَذَا
وَفِيهِ الرَّخْصَةُ فِي الزِّيَادَةِ عَلَى الْجَوَابِ إِذَا كَانَ مِنْ مَعْنَى السُّؤَالِ¹⁰⁷³

el-Mesâlik'te ise ibare şu şekilde geçmektedir;

الفوائد والفقہ:

الأولى: فيه من الفقه دخول العالم على السلطان.

الثانية: فيه ما كان عليه الأمراء والسلاطين في سالف الأيام في الإسلام من السؤال عن العلم، والبحث عنه، ومجالسة أهله.

الثالثة: فيه القراءة على العالم وأن قوله نعم يقوم مقام إخباره، وكذلك الإقرار عندنا يجري هذا المجرى، وإن كان غيرنا قد خالفنا فيه، وهو أن يقال للرجل الفلان: عندك كذا؟ فيقول: نعم، فيلزمه، كما لو قال لفلان: عندي كذا.

الرابعة: فيه الرخصة في الزيادة على الجواب إذا كان من معنى السؤال.¹⁰⁷⁴

Her iki ibare karşılaştırıldığında kelimelerin ve cümlelerin tamamen aynı olduğu görülecektir. Buradan hareketle İbnü'l-Arabî'nin şerhlerini yazarken *et-Temhîd*'i yanında bulundurduğu, bazı bahisleri ondan olduğu gibi aktardığı sonucuna varılabilir.

İbnü'l-Arabî *et-Temhîd*'den istifade ettiği gibi İbn Abdülber'in diğer *Muvatta*' şerhi olan *el-İstizkâr*'dan da bir hayli yararlanmışır. *el-İstizkâr Muvatta*'ın bab tertibine göre tasnif edilmiştir. Dolayısıyla bu kitabın *et-Temhîd*'e göre kullanımı daha kolaydır. Mesela İbnü'l-Arabî, *Mestler üzerine mest etme* babında *Muvatta*'da

¹⁰⁷³ İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 1/391, 392.

¹⁰⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/353.

geçen ilk hadisi¹⁰⁷⁵ ifade ettikten sonra 17 faide zikretmekte¹⁰⁷⁶ bunlardan 14 tanesini kaynak göstermeden *el-İstizkâr*'dan¹⁰⁷⁷ alıntı yaparak aktarmaktadır.

İbnü'l-Arabî bazen bir babın altında zikrettiği bilgilerin tamamını *el-İstizkâr*'dan alıntı yaparak aktardığı olmuştur. Mesela hac kitabının *Düşman dışında bir engelden dolayı tavaf yapamayanın durumu* babında verdiği bilgilerin tamamını *el-İstizkâr*'dan alıntı yaparak aktarmıştır. Bahse konu ibare *el-Mesâlik*'te şu şekilde geçmektedir:

باب ما جاء فيمن أُحْصِرَ بغيرِ عُدُوٍّ:

لا خلاف عن مالك أن المَحْصَرَ بمرضٍ ومن فاتته الحجَّ حكمهما سواء، كلاهما يتحلَّلُ بعملِ عُمْرَةٍ، وعليه دَمٌ لا يذبحه إلا بِمَكَّةَ أو بِمَنَى، وهو قول أبي حنيفة. وقال الشَّافِعِيُّ: ينحر في الحلِّ إذا لم يقدر على الحرم قال القاضي - رضي الله عنه: المشهور من مذهب الشَّافِعِيِّ؛ أن المَحْصَرَ ينحر هَدْيُهُ حيث أُحْصِرَ؛ لأنَّه خارج من قوله - عَزَّ وَجَلَّ -: {ثُمَّ مَحَلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ} وبدليل نحر رسول الله - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - هَدْيِهِ يومَ الْحُدَيْبِيَّةِ فِي الْحَلِّ عَلَى مَا نَقَلَهُ أَهْلُ السِّيَرِ وَالْمَعَارِيزِ، وقوله تعالى: {وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحَلَّهُ} فدلَّ ذلك أن البلوغ على من قدر لا على من أُحْصِرَ.

و عند مالك والشَّافِعِيِّ فِي الْمَكِّيِّ وَالْغَرِيبِ يُحْصَرُ بِمَكَّةَ أَنَّهُ يَحِلُّ بِالطَّوَافِ وَالسَّعْيِ، قال مالك: إذا بقي محصوراً حتى فرغ النَّاسُ من حجَّهم، فإنَّه يخرج إلى الحلِّ، فَيَلْبِي وَيَفْعَلُ ما يَفْعَلُ الْمُعْتَمِرُ وَيَحِلُّ، فإذا كان قابلاً حجَّ وأهدى

el-İstizkâr'a bakıldığında ibarenin hemen hemen aynı lafızlarla geçtiği görülmektedir:

وَلَا خِلَافَ عَن مَالِكٍ أَنَّ الْمَحْصَرَ بِمَرَضٍ، وَمَنْ فَاتَهُ الْحَجُّ حُكْمُهُمَا سَوَاءٌ، كِلَاهُمَا يَتَحَلَّلُ بِعُمْرَةٍ، وَعَلَيْهِ دَمٌ لَا يَذْبَحُهُ إِلَّا بِمَكَّةَ أَوْ مَنَى. وَهُوَ قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ: يَنْحَرُهُ حَيْثُ حُبِسَ فِي حِلٍّ كَانَ أَوْ حَرَمٍ. وَقَالَ بَعْضُ أَصْحَابِهِ: إِنَّمَا يَنْحَرُهُ فِي الْحَلِّ إِذَا قَدَرَ عَلَى الْحَرَمِ. وَالْمَعْرُوفُ عَنِ الشَّافِعِيِّ أَنَّهُ [قَالَ]، فِي الْمَحْصَرَ: يَنْحَرُ هَدْيُهُ حَيْثُ أُحْصِرَ، لِأَنَّهُ خَارِجٌ مِنْ قَوْلِ اللَّهِ، عَزَّ وَجَلَّ: ثُمَّ مَحَلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ بِدَلِيلِ نَحْرِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - هَدْيِهِ يَوْمَ الْحُدَيْبِيَّةِ فِي الْحَلِّ. وَقَوْلُ اللَّهِ، عَزَّ وَجَلَّ: وَالْهَدْيَ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَحَلَّهُ فَدَلَّ ذَلِكَ أَنَّ الْبُلُوغَ عَلَى مَنْ قَدَرَ لَا عَلَى مَنْ أُحْصِرَ. وَعِنْدَ مَالِكٍ وَالشَّافِعِيِّ وَأَبِي نُؤَيْرٍ: فِي الْمَكِّيِّ وَالْغَرِيبِ يُحْصَرُ

¹⁰⁷⁵ Muvatta', "Tahâret", 41.

¹⁰⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/139-145.

¹⁰⁷⁷ İbn Abdülberr, *el-İstizkâr*, 2/230-238.

بِمَكَّةَ أَنَّهُ بَجَلٌ بِالطَّوَّافِ وَالسَّعْيِ قَالَ مَالِكٌ: " إِذَا بَقِيَ الْمَكِّيُّ مَحْصُورًا حَتَّى فَرَغَ النَّاسُ مِنْ حَجِّهِمْ، فَإِنَّهُ يَخْرُجُ إِلَى الْحِلِّ فَيَلْبِي وَيَفْعَلُ مَا يَفْعَلُ الْمُعْتَمِرُ، وَيَجِلُّ، فَإِذَا كَانَ قَابِلٌ حَجَّ وَأَهْدَى.¹⁰⁷⁸

Yine Kitâbu'l-Hacc'ın *Kabe'ye gönderilecek kurbanlığa yapılacak işler* bab başlığı altında hemen hemen aynı ibarelerle zikrettiği dört sayfaya yakın bilgilerin tamamını "قال القاضي" diyerek *el-İstizkâr*'dan alıntı yaparak aktarmıştır. İbnü'l-Arabî'nin Kitâbu'l-Hacc'ın özellikle *Kabe'ye gönderilecek kurbanlığa yapılacak işler* bab başlığından sonra hac bölümünün sonuna kadar ki bablarda verdiği bilgileri az tasarruflarla olduğu gibi *el-İstizkar*'dan alıntı yaparak aktardığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁹

Müellif veya kitap adı zikretmeden alıntı yapmasının olumsuz yönlerinden biri; şerhlerinde beyan ettiği görüşlerin sanki kendi fikriymiş gibi düşünülmesine sebebiyet vermesidir. Mesela; İbnü'l-Arabî *Cinsi organa dokununca abdestin bozulması* babını izah ederken *إسناد يحيى بن يحيى في إسناده يحيى بن يحيى* şeklinde bir başlık oluşturmuş, bu başlık altında Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin senedde hata yaptığını ifade etmek için şu açıklamaları yapmıştır: "Söz konusu hadisi İmâm Mâlik, Abdullâh b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'dan rivayet etmesine rağmen Yahyâ, bin (بن) kelimesi yerine an (عن) harfini kullandığı için senedin aslını bozmuştur. Bu hatadan dolayı bahse konu hadis Abdullâh b. Ebû Bekir'den değil de sanki Muhammed b. Amr b. Hazm'dan rivayet edilmiş gibi olmuştur." *et-Temhîd*'e bakıldığında aynı ibarenin orada da aynen yer aldığı görülmektedir.¹⁰⁸⁰ İbnü'l-Arabî'nin "قال الإمام الحافظ أبو بكر بن العربي" "İmam, hafız Ebû Bekir b. el-Arabî dedi ki" diyerek aktardığı bilginin aynısının *el-İskizkâr*'da da geçtiği görülmektedir.¹⁰⁸¹

İbnü'l-Arabî'nin İbn Abdülber'den yapmış olduğu alıntılarda en fazla göze çarpan noktalardan birisi, hadisin senedi ve sıhhati ile ilgili yapılan değerlendirmelerdir. *İsnad* başlığı altında, hadisin senedi ve sıhhatine dair verilen hükümlerin çoğunda İbn Abdülber'in etkisinin çok fazla olduğu aşikârdır. Müellif

¹⁰⁷⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/391, 392; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 12/102, 103. Sadece bold yazılı yerler farklılık göstermektedir.

¹⁰⁷⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/428-477; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 12/290-13/372.

¹⁰⁸⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/175; İbn Abdülber, *et-Temhîd*, 17/183, 184.

¹⁰⁸¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/465-İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 1/366. Ayrıca bk. *el-Mesâlik*, 2/85- *el-İstizkâr*, 2/138, 139.

Sabah ve ikindi namazlarından sonra nafîle namaz kılmanın nehyedildiğine dair babta zikredilen hadisleri şerh ederken bu konuyu üç fasılda izah edeceğini söylemiş ve birinci faslın isnadla ilgili olduğunu ifade etmiştir. Bir sayfadan fazlaya tekabül eden bilgiyi İbn Abdülber'den alıntı yaparak aktarmıştır. Aynı konunun üçüncü faslında da bir takım meselelere temas etmiş, aynı şekilde İbn Abdülber'den istifade ederek bilgiler nakletmiştir.¹⁰⁸² Yine Hz. Ömer'in su ile istinca yaptığını ifade eden hadisin şerhinde tercüme, isnad ve bazı meselerle ilgili üç fasıl olduğunu söylemiş ve büyük oranda İbn Abdülber'den istifade ederek bu üç faslı izah etmeye çalışmıştır.¹⁰⁸³

Netice itibariyle, *et-Temhîd* ve *İskizkâr* isimli kitapların ikisi de *Muvatta'* şerhi olmakla birlikte, *et-Temhîd* daha ziyade isnad ve rivayet ağırlıklı iken, *el-İstizkâr*'da rivayetlerin anlamları ve yorumları daha baskındır.¹⁰⁸⁴ *Muvatta'* üzerine yazılmış şerhler içerisinde, zikredilen kitaplar en kapsamlı olanları ve en fazla rağbet görenleridir. Onların fazla rağbet görmelerinin önemli sebepleri olarak şunlar ifade edilebilir: *Muvatta'*da *maktû'* olarak gelen her rivayetin *Muvatta'* dışındaki muttasıl bir senedini bulup vasletmesi, her mürsel rivayeti başka tariklerden müsned olarak gelenlerle desteklemek suretiyle müsned seviyesine çıkarması ve hadislerin sıhhat durumlarını ortaya koyan bilgiler içermesidir. Ayrıca kendilerinden önce yazılmış şerhleri bünyelerinde barındıran en kapsamlı şerhler olmalarıdır.

Bu itibarla İbn Abdülber'in İbnü'l-Arabî üzerinde inkârı mümkün olmayan bir etkiye sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu etkiyi, özellikle *el-Mesâlik* isimli şerhinin her yerinde görmek mümkündür. Kimi zaman müellifin ismini zikrederek, kimi zaman herhangi bir kaynak göstermeden ondan nakillerde bulunmuş, bazen uzun alıntılar yapmış, fakat kaynak göstermemiştir. Ne kadar alıntı yaptığıyla ilgili malumat vermesi açısından şu bilginin verilmesi önem arz etmektedir: İbnü'l-Arabî, Kitâbu'l-Hacc'ın özellikle *Kabe'ye gönderilecek kurbanlığa yapılacak işler* bab başlığından hac bölümünün sonuna kadar ki bablarda şerh ettiği bilgileri küçük

¹⁰⁸² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/462-466; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 1/357-367.

¹⁰⁸³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/32-35; İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, 2/54.

¹⁰⁸⁴ Yusuf Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdülber*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 180.

tasarruflarla birlikte *el-İstizkar*'dan alıntı yaparak aktarmıştır. Bu da yaklaşık otuz küsur baba tekabül etmektedir. İbnü'l-Arabî'nin İbn Abdülber'den yapmış olduğu alıntılarda en fazla göze çarpan noktalardan birisi de hadisin senedi ile ilgili yapılan değerlendirmelerdir. "İsnad" başlığı altında hadisin senedine dair verilen bilgilerin çoğunda İbn Abdülber'nin etkisinin çok fazla olduğu aşikârdır.

4.2.2. el-Müntekâ

Ebü'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücîbî el-Bâcî (öl. 474/1081) daha önce telif ettiği *el-İstîfâ* isimli büyük hacimli eserini ihtisar ederek *el-Müntekâ* adında bir şerh yazmıştır. Mukaddimesinde telif sebebi olarak şunları ifade etmektedir: "*el-Müntekâ*'da hadislerin senedlerini vermedim, hadislerle ilgili bütün meselelere değinmedim, muhaliflerin görüşlerini zikretmedim. *İstîfâ*'daki yöntemi kullanarak hadisler ve onlarla ilgili temel meselelere yer verdim, bu meseleleri izah ederken detaya girerek mütekaddimûn hocalarımızın görüşlerini kaydettim.¹⁰⁸⁵ *Müntekâ*'da hadis metinlerinin başına (ص), hadisle ilgili şerhin başlangıcına (ش) harfleri konarak ve "kavlühü" diyerek açıklamalarda bulunulmuştur.¹⁰⁸⁶

Fıkhî meselelere yoğunlaştığını, hadis ilimleri açısından yetersiz kaldığını ifade ederek Bâcî'nin şerhini eleştirse de¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Arabî'nin en fazla başvurup yararlandığı kaynakların başında *el-Müntekâ* gelmektedir. Ondaki alıntı yaptığı bazen "المنتقى" قاله أبو الوليد الباجي في demek suretiyle hem müellifin hem de kitabın ismini vererek kaynak göstermektedir.¹⁰⁸⁸ Daha çok¹⁰⁸⁹ قال القاضي, حكاة القاضي, قال القاضي أبو الوليد gibi ifadelerle şarihin adını zikrederek Bâcî'ye atıfta bulunmaktadır. Zaman zaman قال الإمام, قال علماءنا, قال علماءنا gibi ifadelerle isim belirtmeden Bâcî'den nakiller yapar.¹⁰⁹⁰ İbn Abdülber'de yaptığı gibi çoğu zaman ne müellifin ne de kitabının ismini zikretmeksizin uzun alıntılar yapmaktadır. Bâcî'nin

¹⁰⁸⁵ Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/3.

¹⁰⁸⁶ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 207.

¹⁰⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331.

¹⁰⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/433, 482, 5/106. *el-Kabes*'te *Müntekâ* ve Bâcî'nin sarıh bir şekilde isimlerinin zikredildiğine rastlanmamıştır.

¹⁰⁸⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/384, 399, 417, 429, 431, 452, 2/6, 10, 224, 3/9, 342, 501, 7/469.

¹⁰⁹⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/359, 373, 415, 3/136, 522, 560, 4/70.

sadece *el-Müntekâ*'sından yararlanmamış zaman zaman *es-Sirâc fî tertîbi'l-hicâc*¹⁰⁹¹ isimli eserine de atıflarda bulunmuştur.

Bâcî, *Muvatta*'da yer alan hadisi zikrettikten sonra "mesele", "fer" gibi değişik başlıklar kullanmaktadır. Kullandığı başlıklardan biri de "fasıl"dır. Fasıl başlığı altında açıklanmasına gerek duyduğu hadisin bir cümlesini veya bir bölümünü "kavlühü" ifadesini kullanarak şerh etmektedir. İbnü'l-Arabî'nin de Bâcî'den etkilenecek benzer bir yol takip ettiği görülmektedir. Mesela *Fatiha'nun okunuşu* isimli bab başlığı altında şu hadis zikredilmektedir:¹⁰⁹²

حدثني يحيى عن مالك عن العلاء بن عبد الرحمن بن يعقوب أن أبا سعيد مولى عامر بن كريز أخبره: أن رسول الله صلى الله عليه و سلم نادى أبي بن كعب وهو يصلي فلما فرغ من صلاته لحقه فوضع رسول الله صلى الله عليه و سلم يده على يده وهو يريد أن يخرج من باب المسجد فقال إني لأرجو أن لا تخرج من المسجد حتى تعلم سورة ما أنزل الله في التوراة ولا في الإنجيل ولا في القرآن مثلها قال أبي فجعلت ابطئ في المشي رجاء ذلك ثم قلت يا رسول الله السورة التي وعدتني قال كيف تقرأ إذا افتتحت الصلاة قال فقرأت { الحمد لله رب العالمين } حتى أتيت على آخرها فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم هي هذه السورة وهي السبع المثاني والقرآن العظيم الذي أعطيت

Bâcî bu rivayeti cümlelere ayırarak şöyle şerh etmiştir:¹⁰⁹³

وَقَوْلُ أَبِي فَوْضَعَ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - يَدَهُ عَلَى يَدِي إِنَّمَا ذَلِكَ لِمَعْنَى التَّائِسِ وَالتَّقْرِيبِ وَالتَّنْبِيهِ عَلَى الإِقْبَالِ عَلَيْهِ وَالتَّأْمُلِ لِمَا يَرُدُّ عَلَيْهِ مِنْ جِهَتِهِ مِنْ قَوْلٍ أَوْ فِعْلٍ وَقَوْلُهُ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - «مَا أَنْزَلَ فِي التَّوْرَةِ وَلَا فِي الإِنجِيلِ وَلَا فِي الفُرْقَانِ مِثْلَهَا» ذَكَرْشُبُوخُنَا أَنَّ مَعْنَى ذَلِكَ أَنَّهَا تُجْزَى عَنْ غَيْرِهَا فِي الصَّلَاةِ وَلَا يُجْزَى عَنْهَا وَقَوْلُ أَبِي بِنِ كَعْبٍ فَجَعَلْتُ ابْطِئُ فِي المَشْيِ رَجَاءَ ذَلِكَ دَلِيلٌ عَلَى جِرْصِهِ عَلَى العِلْمِ

İbnü'l-Arabî'de bu rivayetin şerhi şöyledir:

قوله: "فَوْضَعَ يَدَهُ عَلَى يَدِي" هذا على معنى التائيس له والتقريب.

وقوله: "ما أنزل في التوراة" الحديث، قال بعض أشياخنا: إن معنى ذلك أنها تُجْزَى عن غيرها في الصلاة، ولا يُجْزَى عنها.

قوله: "فجعلت ابطئ" دليل على جِرْصِهِ على العلم وإفادته.

¹⁰⁹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/12, 24.

¹⁰⁹² *Muvatta*, "Salât", 37.

¹⁰⁹³ Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/154, 155.

Görüldüğü gibi kaynak göstermeksizin bilgileri Bâcî'den alıp hadisi hemen hemen aynı ifadelerle şerh ettiği görülmektedir.¹⁰⁹⁴

İbn Abdülber'de olduğu gibi çoğu zaman herhangi bir kaynak göstermeksizin Bâcî'den uzun alıntılar yapmaktadır. Mesela, *Ayakta kılınan namazın oturarak kılınan namazdan üstün oluşu* başlıklı babın altında zikredilen hadisleri¹⁰⁹⁵ şerh ederken açıklamalarının tamamına yakını (ki yaklaşık üçbuçuk sayfa tutar) kaynak göstermeksizin Bâcî'den alıntı yaparak yazmıştır. O bilgileri المسألة، الفقه، الأصول başlıkları altında zikretmiştir. Hatta Bâcî farklı görüşleri aktardıktan sonra وَعِنْدِي (bana göre) diyerek kendi görüşünü açıklamış, İbnü'l-Arabî de bu cümleyi aynen alarak kendi söylemiş gibi yazmıştır.¹⁰⁹⁶ Dolayısıyla *el-Mesâlik*'i okuyan biri “bana göre” diyerek yapılan tercihlerin İbnü'l-Arabî'ye ait olduğu fikrine kapılabilir.

İbnü'l-Arabî, hayvanların dışkısı ve bevlinin temiz olup olmamasıyla ilgili fihki bilgileri aktarmış, misk sıçanı/faresi konusunda şu ibareyi zikretmiştir:

“وَأَمَّا فَارَةُ الْمِسْكِ، فَقَدْ قَالَ أَبُو إِسْحَاقَ: هِيَ مَيْتَةٌ وَيُصَلَّى بِهَا. وَتَفْسِيرُ ذَلِكَ عِنْدِي”

el-Müntekâ'ya bakıldığında aynı ibare şu şekilde geçmektedir:

وَأَمَّا فَارَةُ الْمِسْكِ فَقَدْ قَالَ أَبُو إِسْحَاقَ هِيَ مَيْتَةٌ وَيُصَلَّى بِهَا قَالَ الْقَاضِي أَبُو الْوَلِيدِ وَتَفْسِيرُ ذَلِكَ عِنْدِي¹⁰⁹⁷

Yaklaşık bir paragraflık açıklamayı müellifin ismini ve eserini zikretmeksizin Bâcî'den alıntı yaparak aktarmış, buna rağmen “bana göre bunun tefsiri şu şekildedir” diyerek sanki kendi fikriymiş gibi izahatta bulunmuştur.

İsnâd başlığı altında verilen bilgilerde genellikle İbn Abdülber'in etkisinin bir hayli fazla olduğu ifade edilmişti. İbnü'l-Arabî'nin مسائل...الفقه şeklinde başlıklar kullanarak hadislerden çıkardığı fikhî hükümlerde Bâcî'den yaptığı alıntılarının etkisinin bir hayli fazla olduğu dikkat çekmektedir. *Nafîle Orucun Kazası* bab başlığı altında zikredilen hadisin¹⁰⁹⁸ şerhinde مسائل في ستّ الفقه şeklinde bir başlık

¹⁰⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/372.

¹⁰⁹⁵ *Muvatta'*, “Salâtü'l-Cemâ'a”, 19, 20.

¹⁰⁹⁶ Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/241, 242; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/48-52, 4/380.

¹⁰⁹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/74; el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/61.

¹⁰⁹⁸ *Muvatta'*, “Siyâm”, 50.

oluşturmuştur. İki sayfadan fazla bir bilgiye tekabül eden altı meselenin tamamını *Münteka*'dan alıntı yaparak aktarmıştır.¹⁰⁹⁹

Yine İbnü'l-Arabî, *Mecburiyet halinde birkaç kişinin aynı kabre defnedilmesi* babında zikredilen hadislerin şehrinde *الفقه في تسع مسائل* başlığı oluşturmuş, çok az miktarda değişikliklerle birlikte altı buçuk sayfaya yakın verdiği bilgileri *Müntakâ*'dan alıntı yaparak aktarmıştır. Hatta Bâcî *el-Müntekâ*'da: *قَالَ الْقَاضِي أَبُو الْوَلِيدِ: وَهَذَا عِنْدِي لِأَجْحُ بِذَلِكَ وَهُوَ عِنْدِي لِأَجْحُ بِذَلِكَ* ifadesini kullanarak konuyla ilgili kendi görüşünü beyan etmiş, İbnü'l-Arabî de sanki kendisine aitmiş gibi bahse konu görüşü *وهو عندي لأجْحُ بِذَلِكَ* cümlesini kullanmıştır.¹¹⁰⁰

Yine İbnü'l-Arabî *Şehitlerin Yıkanması* babında Abdullâh b. Ömer'den: "Ömer b. Hattâb yıkandı, kefenlendi ve namazı kılındı. O şehitti, Allah ona rahmet eylesin"¹¹⁰¹ şeklinde rivayet edilen hadisi izah ederken: "عُسِّلَ وَكُفِّنَ" يريد: "غسل الميت المشروع، وقد تقدّم في الجنائز" ifadesini kullanarak ölünün yıkanmasıyla ilgili konunun Cenâiz Bölümünde geçtiğini belirtmektedir. *el-Müntekâ*'ya bakıldığında Bâcî'nin de: "قَوْلُهُ (عُسِّلَ وَكُفِّنَ) يُرِيدُ غُسْلَ الْمَيِّتِ الْمَشْرُوعِ وَقَدْ تَقَدَّمَ فِي كِتَابِ الْجَنَائِزِ مِنَ الْإِسْتِيفَاءِ" şeklinde aynı ibareyi kullandığı, konunun Cenâiz Kitâbı'nda zikredildiğini ifade ettiği görülmektedir.¹¹⁰²

İbnü'l-Arabî'nin bazen bir babı izah sadedinde verdiği bilgilerin tamamını Bâcî'den alıntı yaparak aktardığı da olmuştur. Mesela Cihâd Kitâbı'nın *Şehitliğin İstenmesi* babında zikrettiği bilgilerin tamamını Bâcî'den aktarmıştır. İbnü'l-Arabî, söz konusu bab başlığından sonra "bu konuda beş fâide var" demiştir.

el-Mesâlik'te birinci faidede şu bilgiler yer almaktadır:

الفائدة الأولى

قول عمر بن الخطاب: "اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ شَهَادَةً فِي سَبِيلِكَ. وَوَفَاءَةً بِبَيْتِ رَسُولِكَ" وهذا أيضاً يقتضي تفضيل المدينة على سائر البقع مكة وغيرها، ولو كانت عنده مكة أفضل لتمنى أن يُقتل بها مسافراً أو حاجاً، ولا

¹⁰⁹⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/227, 228, 229; el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 2/67, 68.

¹¹⁰⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/136-142; el-Bâcî, *el-Müntekâ*, 3/225-227. İbnü'l-Arabî dokuz mesele olduğunu ifade etse de yedi meseleden bahsetmiştir. İki tane de "فرع" başlığı oluşturmuştur. Yedi mesele ile birlikte "Fer" başlığı altında verdiği bilgileri Bâcî'den alıntı yaparak aktarmıştır.

¹¹⁰¹ *Muvatta*', "Cihâd", 36.

¹¹⁰² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/95; Bâcî, *el-Müntekâ*, 3/210. İbnü'l-Arabî Cenâze Kitâbının başında "الباب الأول ما جاء في غسل الميت" başlığını kullanmıştır (İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/299).

يكون ذلك نقضاً لهجرته، وقد علم من فضل المدينة ما علم على ما يأتي بيانه في " كتاب الجامع " إن شاء الله، وقد أجمع المسلمون على أن هذا الدعاء مستجاب، وأنه - رضي الله عنه - شهيدٌ، وهذا يقتضي أن من قُتِلَ على هذا الوجه، وإن لم يُقتل في حربٍ ولا مدافعة، فإنه شهيدٌ

el-Müntekâ'ya bakıldığında aynı ibarenin şu şekilde geçtiği görülmektedir:

قَوْلُهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ شَهَادَةً فِي سَبِيلِكَ وَوَفَاءَةً بِبَيْدِ رَسُولِكَ دُعَاءً مِنْهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - بِأَنْ يَجْمَعَ لَهُ بَيْنَ الشَّهَادَةِ وَالْوَفَاءَةِ بِبَيْدِ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - لِيَكُونَ قَبْرُهُ بِهَا وَهَذَا يَقْتَضِي تَفْضِيلَهُ لِلْمَدِينَةِ عَلَى سَائِرِ بُقَعِ مَكَّةَ وَغَيْرِهَا وَلَوْ كَانَتْ مَكَّةُ عِنْدَهُ أَفْضَلَ لَتَمَنَّى أَنْ يُقْتَلَ بِهَا مُسَافِرًا أَوْ حَاجًّا وَلَا يَكُونُ ذَلِكَ نَقْضًا لِهَجْرَتِهِ وَقَدْ عَلِمَ مَنْ رَأَى عُمَرَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - تَفْضِيلَ الْمَدِينَةِ وَقَدْ أَجْمَعَ الْمُسْلِمُونَ عَلَى أَنَّ هَذَا الدُّعَاءَ مُسْتَجَابٌ وَأَنَّهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - شَهِيدٌ وَهَذَا يَقْتَضِي أَنْ مَنْ قُتِلَ عَلَى هَذَا الْوَجْهِ وَإِنْ لَمْ يُقْتَلَ فِي حَرْبٍ وَلَا مُدَافَعَةٍ فَإِنَّهُ شَهِيدٌ وَاللَّهُ أَعْلَمُ

el-Mesâlik: **الفائدة الثانية:**

قوله: "كَرَمُ الْمُؤْمِنِ تَقْوَاهُ" يحتمل أن يكون مأخوذاً من قوله: {إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ} الآية، يريد أن كرمه في نفسه وفضله تقوى الله

el-Müntekâ:

(ش): قَوْلُهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - كَرَمُ الْمُؤْمِنِ تَقْوَاهُ يَحْتَمِلُ أَنْ يَكُونَ مِنْ قَوْلِهِ تَعَالَى {إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ} [الحجرات: 13] يُرِيدُ أَنْ كَرَمَهُ فِي نَفْسِهِ وَفَضْلُهُ تَقْوَاهُ اللَّهُ تَعَالَى

el-Mesâlik: **الفائدة الثالثة:**

قوله: "وَدِينُهُ حَسْبُهُ" يريد أن انتسابه إلى الدين هو الشرف، وأما انتسابه إلى أب كافرٍ على وجه الفخر فممنوعٌ، وانتسابه إلى أبٍ صالحٍ على أن له بذلك فضلاً لا بأس به، غير أن انتسابه إلى دينه الذي يخصه أتم في الشرف

el-Müntekâ:

وَقَوْلُهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - وَدِينُهُ حَسْبُهُ يُرِيدُ أَنْ انْتِسَابُهُ إِلَى الدِّينِ هُوَ الشَّرْفُ وَالْحَسْبُ الَّذِي يَخُصُّهُ فَأَمَّا انْتِسَابُهُ إِلَى أَبِي كَافِرٍ عَلَى وَجْهِ الْفَخْرِ بِهِ فَهُوَ مَمْنُوعٌ وَانْتِسَابُهُ إِلَى أَبِي صَالِحٍ عَلَى أَنْ لَهُ بِذَلِكَ فَضْلاً لَا بَأْسَ بِهِ غَيْرَ أَنْ انْتِسَابُهُ إِلَى دِينِهِ الَّذِي يَخُصُّهُ أَتَمُّ فِي الشَّرْفِ وَالْحَسْبِ

el-Mesâlik: **المسألة الرابعة:**

قوله: "وَمُرُوئُهُ خُلُقُهُ" يريد أن المروءة مختصة بالأخلاق من الصبر والجلم والمواساة والإيثار

el-Müntekâ:

وَقَوْلُهُ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - وَمُرُوئُهُ خُلْفُهُ يُرِيدُ أَنَّ الْمُرُوَّةَ الَّتِي يُحْمَلُ عَلَيْهَا النَّاسُ وَيُوصَفُونَ بِأَنَّهَا مِنْ ذَوِي الْمُرُوَّاتِ إِنَّمَا هِيَ مَعَانٍ مُخْتَصَّةٌ بِالْأَخْلَاقِ مِنَ الصَّبْرِ وَالْحِلْمِ وَالْجُودِ وَالْمُؤَاسَاةِ وَالْإِيْتَارِ

el-Mesâlik: الفاندة الخامسة

قوله: "وَالشَّهِيدُ مَنْ احْتَسَبَ نَفْسَهُ" يريد مَنْ رَضِيَ بِالْقَتْلِ فِي طَاعَةِ اللَّهِ رَجَاءَ ثَوَابِ اللَّهِ تَعَالَى

ثُمَّ قَالَ: وَالشَّهِيدُ مَنْ احْتَسَبَ نَفْسَهُ يُرِيدُ مَنْ رَضِيَ بِالْقَتْلِ فِي طَاعَةِ اللَّهِ رَجَاءَ ثَوَابِ اللَّهِ تَعَالَى.

Her iki kitapta yer alan bilgiler karşılaştırıldığında manaya taalluk edecek çok önemli bir farkın olmadığı ibarelerin neredeyse birebir aynı olduğu görülmektedir.¹¹⁰³

Bâcî'nin İbnü'l-Arabî üzerinde inkârı mümkün olmayan bir etkiye sahip olduğunu söylemek abartılı bir ifade olmayacaktır. Bu etkiyi şerhlerinin her yerinde görmek mümkündür. Birçok hadisi şerh ederken açıklamalarının tamamını veya bir kısmını *Münteka*'dan aldığı görülmektedir. Ondan yaptığı nakillerde bazen cüzi değişiklikler yapsa da genellikle açıklamaları olduğu gibi almayı tercih etmiştir. Ayrıca *Münteka*'da "mesele", "fer", "kavlühü" ve "fasl" gibi başlıkların kullanıldığı dikkate alındığında, İbnü'l-Arabî'nin de zaman zaman aynı başlıkları kullandığı, bazen onları geliştirip bazı ilavelerde bulunduğu görülmektedir. İbnü'l-Arabî, fikhî meselelere çok yer verdiğini ifade ederek Bâcî'yi eleştirirse de kendisinin de *el-Mesâlik* isimli eserinde fikhî meselere yoğunlaştığı, hatta fıkıhla ilgili bilgileri aktarırken *el-Müntekâ*'dan bir hayli yararlandığı dikkatlerden kaçmamıştır.

İbnü'l-Arabî'nin İbn Abdülber ile Bâcî'den yaptığı nakiller kısa cümleler halinde değil, bilâkis paragraflar, pasajlar ve hatta bazen çok uzun parçalar şeklindedir. Hacmi *el-Kabes*'e göre büyük olan *el-Mesâlik*'ten bu iktibasların çıkarılması durumunda hacminde büyük eksilme olacağı muhakkaktır.

4.2.3 Tefsîru'l-Muvatta' Adlı Eserler

Bu başlık altında İbnü'l-Arabî'nin Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân b. Abdurrahman el-Kanâzi'î (öl. 413/1022) ile Ebû Abdülmelik Mervân b. Ali el-Esedî

¹¹⁰³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/93, 94; Bâcî, *el-Müntekâ*, 3/209, 210. İbare farklılıklarına bold yazı ile işaret edilmiştir.

el-Bûnî'nin (öl. 440/1048) *Tefsîru'l-Muvatta*¹¹⁰⁴ adlı eserlerinden yaptığı alıntılar üzerinde durulacaktır. *el-Mesâlik*'in mukaddimesinde, *Muvatta*'a şerh yazan Kanâzi'î, Bûnî ve İbn Müzeyn gibi müelliflerin şerhlerinin okuyucu için faydalı olmadığını, onlara güvenilemeyeceğini ifade etmesine¹¹⁰⁵ rağmen, Kanâzi'î ve özellikle Bûnî'nin adı geçen eserlerinden bir hayli istifade etmiştir.

Kanâzi'î ve Bûnî'den yararlanırken *el-Mesâlik*'te genellikle kendilerinin ve kitaplarının isimlerini zikretmez bazen ¹¹⁰⁶ قال علماءنا gibi genel ifadeler kullanarak adı geçen müellifleri kast etmiş, çok nadir de olsa وقال البوني وقد ذكر البوني gibi ifadelerle¹¹⁰⁷ sadece Bûnî'nin adını zikretmiştir. *el-Kabes*'te ise ne kendilerinin ne de eserlerinin isimlerini zikrettiğine rastlanmıştır.

İbnü'l-Arabî, hadislerde geçen garip kelimeleri izah ederken Bûnî'den yararlanmıştır. Zübeyr oğlu es-Salt (es-Salt b. ez-Zübeyr) der ki: “Süleyman b. Yesâr'a aktığımı hissettiğim ıslaklığı sorduğumda: Elbisenin altına biraz su serp ve onu unut (içinden vesveseyi at)” diye cevap verdi.¹¹⁰⁸ İbnü'l-Arabî, bahse konu rivayette geçen "وَاللهَ عَنَّهُ" "onu unut" (içinden vesveseyi at) ifadesini izah sadedinde "نَكْتةٌ لَعْوِيَّةٌ" isimli bir başlık koymuş¹¹⁰⁹ ve altında zikrettiği bilgileri kaynak göstermeksizin olduğu gibi Bûnî'nin eserinden alıntı yaparak aktarmıştır.¹¹¹⁰ Yine

¹¹⁰⁴ Kanâzi'î'nin eseri Âmir Hasan Sabri tarafından tahkik edilerek Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye tarafından Katar'da iki cilt halinde basılmıştır. Yazma nüshasının başında ve sonunda düşmeler söz konusudur. Bu sebeple ilk on bab hariç "Tahâret" kitabının üçüncü babından başlayarak "Tefsîr-u ebvâbi'l-libâs ve'l-intiâl"e kadar devam etmektedir (Âmir Hasan Sabri, "Mukaddime", *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/113). Bûnî'nin eseri ise Abdülaziz es-Sagîr Dehhân el-Museylî'nin tahkiki ile Dâru'n-Nevâdir tarafından 2012 yılında iki cilt halinde basılmıştır. Yazma nüshasında *Muvatta*'ın ilk ve sonraki kitabı "Vukûtu's-Salât" ve "Kitâbu'l-Câmi'" bölümlerinin tamamı ile "Tahâret" kitabının ilk hadisi olmadığı için hâlihazırdaki baskıda bu bölümler yer almamıştır (Abdülaziz es-Sagîr Dehhân el-Museylî, "Mukaddime", *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/83).

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/331.

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/8, 142, 443, 5/17.

¹¹⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/478, 574, 7/482, 582.

¹¹⁰⁸ *Muvatta*, "Tahâret", 57.

¹¹⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/174. İbare şu şekildedir:

قوله "وَاللهَ عَنَّهُ" يريد اغفل عنه، يقال منه: لهي بلهي، ولها بلهو، من اللهو يقال: لهيبت عن كذا فأنا ألهي عنه، إذا غفلت ولهوت، فأنا ألهو من اللهو

¹¹¹⁰ Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/136. İbare şu şekildedir:

وقوله: (اله عنه): يريد: اغفل عنه، تقول منه: لهي بلهي ولها، ولها، بلهو، من اللهو، يقال: لهيبت عن كذا، فأنا ألهي عنه، إذا غفلت، ولهوت فأنا ألهو، من اللهو

tavaf esnasında remel babını şerh ederken şavt kelimesini isim zikretmeksizin Bûnî'den alıntı yaparak izah etmiştir.¹¹¹¹

Hadislerin senedleri hakkında bilgiler aktarırken Bûnî'den yararlanmıştır. *Pey akçesi (Kaparo) vermek* babında yer alan hadis *حدثني يحيى عن مالك عن الثقة عنده عن عمرو* حدثنى يحيى عن مالك عن الثقة عنده عن عمرو senediyle rivayet edilmiştir.¹¹¹² İbnü'l-Arabî *وقال قوم* diyerek şu bilgileri vermektedir: “Amr b. Şuayb’ın babası ve dedesi vasıtasıyla rivayet ettiği hadisler zayıftır. Çünkü büyük dedesi Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın meşhur *es-Sahîfetü's-sâdika*’sı Amr b. Şuayb’a intikal etmiş O da elindeki bu sahîfeden hadisleri *vicâde* yoluyla rivayet etmiştir.” Yani Şuayb¹¹¹³ bu yolla gelen rivayetleri dedesinden bizzat duymamıştır. Bûnî’nin kitabına bakıldığında İbnü'l-Arabî’nin *وقال قوم* diyerek aktardığı bilginin aynısını Bûnî *قيل* diyerek ifade etmiştir. Yine İbnü'l-Arabî açıklamalarını şu şekilde sürdürmektedir: “İmam Mâlik, Amr b. Şuayb’ın babası ve dedesi kanalıyla *Muvatta*’a iki rivayet almıştır. Bunlardan birincisi *Pey akçesi (Kaparo) vermek* babında yer alan hadis, diğeri de: Tek yolcu şeytandır. İki yolcu iki şeytandır. Üç yolcu ise cemaattir hadisidir.”¹¹¹⁴ İbnü'l-Arabî, son verdiği bilgiyi de herhangi bir kaynak göstermeksizin Bûnî’nin eserinden alıntı yaparak aktarmıştır.¹¹¹⁵

Ravi isimlerinin okunuşlarını izah ederken Bûnî'den yararlanmıştır. *Ticari emtianın zekâtı* babında yer alan hadisi Züreyk b. Hayyân rivayet etmiştir.¹¹¹⁶ İbnü'l-Arabî bu ismin okunuşuyla ilgili Bûnî'den kaynak göstermeksizin şu bilgileri aktarmıştır: “Ra” harfinin “zay” harfine takdimi ile Ruzeyk şeklinde okunması konusunda muhaddisler arasında ihtilaf yoktur. “Zay” harfinin “ra” harfine takdimi ile Züreyk şeklinde okunmasında ise ihtilaf vardır.¹¹¹⁷

¹¹¹¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/395; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/492.

¹¹¹² *Muvatta*, “Buyû”, 1.

¹¹¹³ Şuayb, İbn Muhammed b. Abdillâh b. Amr b. el-Âs’dır. Yani Şuayb’ın dedesi sahabeden Abdullâh b. Amr b. el-Âs’dır. Bu şekilde Amr, babasının dedesinden rivayet etmiş olmaktadır (Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 101).

¹¹¹⁴ *Muvatta*, “İsti’zân”, 35.

¹¹¹⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/50; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 2/747, 748.

¹¹¹⁶ *Muvatta*, “Zekât”, 20.

¹¹¹⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/47; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/384.

Gramer tahlili konusunda Bûnî'den yararlanmıştır. *Cihad bölümünde* şu hadis mevcuttur: “Allah Teâlâ sadece kendi rızası için cihada çıkan ... kimseyi (şehit olursa) cennete sokmayı yahut sevap veya ganimetle tekrar evine döndürmeyi üzerine almıştır.”¹¹¹⁸ Bu hadiste yer alan *مع ما نال من اجر او غنيمة* ifadesindeki “ev” harfinin “vav” atıf harfi manasında kullanıldığını belirtir.¹¹¹⁹ Bûnî'nin de konuyla ilgili aynı ifadeyi kullandığı görülmektedir.¹¹²⁰

İbnü'l-Arabî'nin zaman zaman Bûnî'den uzun alıntılar yaptığı olmuştur. Bu alıntılar bazen iki sayfaya yakın olmaktadır. “Velâ sadece azat edene aittir”¹¹²¹ şeklindeki rivayetin şerhinde Mâzerî'nin *el-Mu'lim* isimli eserinde Berîre hadisiyle ilgili birçok fâidenin ve önemli meselelerin olduğunu söylediğini ifade etmiştir. İbnü'l-Arabî, bu hadis ile ilgili 15 madde altında bir takım açıklamalarda bulunmuş, bunların tamamını hemen hemen aynı ifadelerle Bûnî'nin eserinden kaynak göstermeksizin alıntı yaparak aktarmıştır. Ancak Mâzerî'nin ve eserinin adını zikrettiği için okuyucu sanki bu 15 maddede zikredilen bilgileri Mâzerî'den alıntı yaptığı fikrine kapılabilir.¹¹²²

Abdullâh b. Ömer'in Medine köylerinden biri olan Muaviye oğulları yurduna uğrayıp: “Rasûlullâh bu mescidinizde nerede namaz kıldı biliyor musunuz?”¹¹²³ diye sorduğu ve aldığı cevapların anlatıldığı hadisin şerhinde Bûnî'den iki sayfaya yakın kaynak göstermeksizin bilgiler aktarmıştır. İki kitap karşılaştırıldığında İbnü'l-Arabî'nin sadece 3 satır civarında bir bilgiyi kendisinin verdiği, bunun dışındaki izahların tamamına yakınında önemli bir değişiklik yapmaksızın hemen hemen aynı ifadeleri olduğu gibi Bûnî'den aktardığı görülmektedir.¹¹²⁴

¹¹¹⁸ Muvatta, “Cihâd”, 2.

¹¹¹⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/15.

¹¹²⁰ Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 2/546.

¹¹²¹ Muvatta, “İtk ve'l-Velâ”, 17.

¹¹²² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 6/521, 522, 523; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 2/885-887. Mâzerî: “Berîre hadisiyle ilgili birçok fıkhi konu vardır” demiş, ancak İbnü'l-Arabî'den farklı meselelere temas etmiştir (*el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*, 2/223).

¹¹²³ Muvatta, “Kur'ân”, 35.

¹¹²⁴ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/479, 480, 481; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 1/367, 368.

Mestler üzerine mesh etme babında yer alan ikinci hadisin¹¹²⁵ şerhinde beş, üçüncü hadisin şerhinde üç fâideden bahsetmekte¹¹²⁶ ve bu fâidelerin tamamını müellif ve kitap adı zikretmeksizin Bûnî'nin eserinden neredeyse aynı kelimelerle alıntı yaparak aktarmaktadır. Bûnî'nin herhangi bir başlık oluşturmadan zikrettiği bilgileri İbnü'l-Arabî genellikle "fâide" isimli başlık altında aktarmaktadır.

İbnü'l-Arabî, Bûnî kadar olmasa da Kanâzi'î'den de yararlanmışır. Ondan bilhassa hadislerde geçen garip kelimeleri izah ederken istifade ettiği görülmektedir. Şöyle ki, "şigâr" kelimesini¹¹²⁷ açıklarken Kanâzi'î'nin konuyla ilgili kullandığı ifadeleri kaynak göstermeden olduğu gibi alıntı yaparak aktarmıştır.¹¹²⁸

Hadislerin senedleri hakkında izahta bulunurken Kanâzi'î'den istifade etmiştir. *Bakirenin ve dul kadının evlenmeleri hususunda müsaadelerinin istenmesi* babında Mâlik > Abdullâh b. Fadl > Nâfi' b. Cübeyr b. Mut'im > Abdullâh b. Abbâs senediyle rivayet edilen hadisin¹¹²⁹ şerhinde şu açıklamaları yapmıştır: "Süfyan b. Uyeyne'nin bu konudaki rivayetleri¹¹³⁰ muztariptir. İmam Mâlik'in rivayeti ise daha sahihtir. Medine ehlinin uygulaması şöyledir: Bakire kızları babaları izin almadan

¹¹²⁵ *Muvatta*, "Tahâret", 42.

¹¹²⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/150-152; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta* 1/126, 128.

¹¹²⁷ Abdullah b. Ömer'den: "Rasûlüllah şigâr usulü nikâhı yasakladı." Şigâr: İki kişinin mehir vermeden karşılıklı birbirlerinin kızları ile evlenmeleridir (*Muvatta* ' , "Nikâh", 24).

¹¹²⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/498; Kanâzi'î, *Tefsîru'l-Muvatta* ' , 1/351. " وَشَعَرَتْ بِلَدَّةٍ لَا سُلْطَانَ فِيهَا، أَيْ " "رُتِقَتْ، وَهُوَ مَاخُودٌ مِنَ الشَّعَارِ، لِأَنَّ هَؤُلَاءِ إِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ فَقَدْ رَفَعُوا بَيْنَهُمَا الصَّدَاقَ " "herhangi bir ülkede yönetici bulunmadığında" ifadesi kullanılır. Şigar usulü nikâh kıyıldığında da mehir söz konusu olmamaktadır" ifadesi Kanâzi'î'nin eserinde olmasına rağmen İbnü'l-Arabî şigarla ilgili sadece bu cümleyi eserine almamıştır.

¹¹²⁹ *Muvatta*, "Nikâh", 4. Söz konusu hadis şu şekildedir: Hz. Peygamber "Dul kadının rıza ve müsaadesi, velisinin rızasından daha önemlidir. Bakire kızların da müsaadesi alınır, onların sükûtu müsaade sayılır" buyurdu.

¹¹³⁰ Süfyan b. Uyeyne'nin bu konuda farklı iki rivayeti mevcuttur. Bunlardan birincisi:

حدثنا قتيبة بن سعيد حدثنا سفيان عن زياد بن سعد عن عبد الله بن الفضل سمع نافع بن جبير يخبر عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم قال الثيب أحق بنفسها من وليها والبكر تستأمر وإنها سكوتها

"Bize Kuteybe b. Saîd rivâyet etti. (Dedi ki): Bize Süfyan, Ziyâd b. Sad'dan, o da Abdullah b. Fadl'dan naklen rivâyet etti. Abdullah, Nafi' b. Cübeyr'i İbn Abbâs'tan naklen haber verirken dinlemiş ki, Hz. Peygamber: "Dul kadın kendisi için velisinden daha ziyade hak sahibidir. Kızdan ise izni istenir; onun izni susmasıdır."

Diğer rivayet ise şudur:

وحدثنا ابن أبي عمر حدثنا سفيان بهذا الإسناد وقال الثيب أحق بنفسها من وليها والبكر يستأذنها أبوها في نفسها وإنها صماتها وربما قال وصمتها إقرارها

Bize İbn Ebî Ömer rivâyet etti. (Dedi ki): Bize Süfyan bu isnâdla rivâyette bulundu ve "Dul kadın kendisi için velisinden daha ziyade hak sahibidir. Kızdan nefsi hakkında babası izin ister. Onun izni susmasıdır" dedi. Galiba: "Susması ikrarıdır" da dedi. Birinci rivayette **أبوها** kelimesi yokken ikinci rivayette bu kelime mevcuttur (Müslim, "Nikâh", 67, 68) Ebû Dâvûd da mezkûr hadiste geçen "babası" kelimesinin mahfuz olmadığını ifade etmiştir (Ebû Dâvûd, "Nikâh", 26).

evlendirir ve bu şekilde kısılan nikâh geçerli olurdu. Zikredilen bu bilgilerin birebir aynısının Kanâzi'î'nin eserinde olduğu görülmektedir. İbnü'l-Arabî'nin kaynak göstermeksizin onları Kanâzi'î'den aktardığı anlaşılmaktadır.¹¹³¹

İbnü'l-Arabî Kanâzi'î'den uzun paragraflar şeklinde değil de daha çok kısa alıntılar yapmaktadır. Mesela *Bakirenin ve dul kadının evlenmeleri hususunda müsaadelerinin istenmesi* babında “الفقه في أربع مسائل” şeklindeki başlığın “المسألة الرابعة” dördüncü meselesini kaynak göstermeksizin neredeyse aynı kelimelerle Kanâzi'î'den alıntı yaparak aktarmıştır. Kanâzi'î'nin Ahmed b. Halid'den¹¹³² naklettiği bilginin aynısını İbnü'l-Arabî قال علماءنا diyerek zikretmiştir.¹¹³³

Cihada teşvik babında “At bazı kimseler için sevap, bazıları için (fakirlik ve ihtiyâcına) bir perde, bazıları için de vebaldir” şeklinde rivayet edilen hadisin¹¹³⁴ şerhinde “وفي هذا الحديث ست فوائد” başlığını koymuş, altı fâideden bir ve ikincilerin tamamını, dördüncünün de bir bölümünü kaynak göstermeksizin Kanâzi'î'den alıntı yaparak aktarmıştır.¹¹³⁵

*Muvatta'*ın ilk şarihlerinden olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. İbrâhîm b. Müzeyn el-Kurtubî'nin (öl. 259/873) *Tefsîru'l-Muvatta'*¹¹³⁶ isimli eseri de İbnü'l-Arabî'nin yararlandığı kaynaklardan biridir. Ancak doğrudan İbn Müzeyn'in *Muvatta'* şerhini kaynak olarak kullanmadığı, daha çok Bâcî'nin *el-Müntekâ* isimli şerhi ile Bûnî'nin *Tefsîru'l-Muvatta'* adlı eserlerinden alıntı yaptığında İbn Müzeyn'den bahsettiği anlaşılmaktadır. Mesela, İbnü'l-Arabî nafîle namazların evde kılınmasıyla ilgili¹¹³⁷ rivayetin şerhinde “وكذلك رواه ابن مَرْيُون عن عيسى ابن دينار وابن نافع” ibaresini zikretmektedir.¹¹³⁸ Aynı ibarenin öncesi ve sonrasıyla birlikte *el-Müntekâ*'da geçtiği

¹¹³¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/447; Kanâzi'î, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 1/340, 341. Kanâzi'î'nin bu bilgileri hocası Ebû Muhammed Abdullâh b. Ebî Zeyd Abdirrahmân el-Kayrevânî'den (386/996) naklettiği görülmektedir.

¹¹³² Bu kişinin hadis hâfızı ve Mâlikî fakihi Ebû Ömer (Amr) Ahmed b. Hâlid b. Yezîd b. el-Cebbâb el-Kurtubî (öl. 322/934) isimli kişi olduğu tahmin edilmektedir.

¹¹³³ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/450, 451; Kanâzi'î, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 1/340, 341.

¹¹³⁴ *Muvatta'*, “Cihâd”, 3.

¹¹³⁵ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/16, 17; Kanâzi'î, *Tefsîru'l-Muvatta'*, 2/578.

¹¹³⁶ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/208, 5/442, 670, 6/358, 7/57. İbn Müzeyn'in eserinden *Tefsîru İbn Müzeyn* diye bahsetmiştir (*el-Mesâlik*, 2/212).

¹¹³⁷ *Muvatta'*, “Kasru's-Salâti fi's-Sefer”, 73.

¹¹³⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/185.

anlaşılmaktadır.¹¹³⁹ Yine İbnü'l-Arabî'nin, “ وقال ابن مزين: سألت عيسى عن الاطلاع للنظر؟ ” diyerek aktardığı bilginin aynısının *el-Müntekâ*'da da geçtiği görülmektedir.¹¹⁴⁰

İbnü'l-Arabî, *Muvatta*'da cünüp olduğunun farkında olmayarak namaz kılan kimsenin, namazı iade etmesi ve elbiselerini yıkamasına dair babta geçen ilk hadisten sonra قال الإمام diyerek

ولم يذكر البخاري أنه كبر، وإنما ذكر أنه استوى في الصف، وكل ذلك سواء؛ لأن مالكا إنما ذكر أن النبي كبر ولم يذكر أن القوم كبروا، وإذا لم يكبر القوم فلا بأس بانتظارهم إمامهم، وقد ذكر ابن مزين أن القوم كبروا. İbn Müzeyn'in isminin de geçtiği bir paragraflık bilgiyi zikretmektedir. Bu paragrafı olduğu gibi Bûnî'nin eserinden alıntı yaparak aktardığı görülmektedir.¹¹⁴¹ Yine İbnü'l-Arabî aynı eserinde İbn Müzeyn'in isminin geçtiği şu ibareye yer vermektedir: “ وقال عيسى في "تفسير ابن مزين": يُعِيدُ فِي الْوَقْتِ ” Aynı ibarenin Bûnî'nin eserinde de geçtiği görülmektedir.¹¹⁴²

4.2.4. Değerlendirme

İbnü'l-Arabî'nin yararlandığı kaynaklara bakıldığında şerhlerin önemli bir yer teşkil ettiği, diğer ilim dallarına dair eserlerden de azami derecede istifade etmeye çalıştığı görülmektedir. *Muvatta*' şerhleri içerisinde en fazla yararlanılan kaynakların başında İbn Abdülber'in *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr*'ı gelmektedir. Özellikle sened ve râvî değerlendirmelerinde mezkûr kitaplardan çok fazla istifade etmiştir. Bu eserlerin etkisini özellikle *el-Mesâlik*'in her yerinde görmek mümkündür.

Bâcî'nin *el-Müntekâ*'sı ve Bûnî'nin *Tefsîfu'l-Muvatta*'ı da esas alınan ve birçok yerde kendilerine başvurulmuş kaynaklardır. Bunlar içerisinde Bâcî'nin *el-Müntekâsı* çok daha fazla ön plana çıkmakta, özellikle fikhî değerlendirmelerde en fazla müracaat ettiği kaynaklar arasında yer almaktadır. Kanâzi'nin *Tefsîru'l-Muvatta*' isimli eserinden nadiren istifade etmiştir.

¹¹³⁹ Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/299.

¹¹⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/442; Bâcî, *el-Müntekâ*, 3/265.

¹¹⁴¹ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/208; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/145.

¹¹⁴² İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/212; Bûnî, *Tefsîru'l-Muvatta*, 1/146. Konuyla ilgili bk. *el-Mesâlik*, 6/383-*Tefsîru'l-Muvatta*, 2/817.

Buhârî'nin *Sahîh*'i üzerine yazılan şerhler arasında en fazla yararlandığı eser İbn Battâl'ın *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'dir. Müslim'in *el-Câm'iu's-Sahîh*'inin şerhi olan Mâzerî'nin *el-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim* isimli eseri de istifade ettiği kaynaklar arasındadır.

İbnü'l-Arabî'nin daha önce de ifade edildiği gibi İbn Abdülber ve Bâcî'den bir hayli istifade ettiği, hatta *el-Mesâlik*'in ana omurgasını anılan müelliflere ait kitapların oluşturduğu bir gerçektir. *el-Mektebetü's-Şâmîle* programı üzerinde yapılan taramada; *el-Mesâlik*'te isim olarak İbn Abdülber'i yüz on civarında, *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr*'ı da üçer defa zikrettiği görülmektedir. Yine *el-Mesâlik*'te elliye yakın yerde Bâcî'nin ismini zikretmektedir. *el-Kabes*'te ise *el-Müntekâ* ve Bâcî'nin sarıh bir şekilde isimlerinin zikredildiğine rastlanmamıştır.

İbnü'l-Arabî'nin sadece yukarıda zikredilen rakamlar oranında İbn Abdülber ve Bâcî'den yararlandığı söylenemez. Çünkü İbnü'l-Arabî söz konusu kişilerden nakillerde bulunurken çoğu zaman müelliflerin ve kitaplarının isimlerini zikretmemiştir. İsimlerini zikretmediği için onlardan ne oranda yararlandığını ortaya koymak imkân dâhilinde değildir. Ancak *el-Mesâlik*'i tahkik edenler dipnotlarda İbnü'l-Arabî'nin isim zikretmeksizin alıntı yaptığı kaynaklara مقتبس, مقتبسة vb. ifadelerle atıfta bulunmuşlardır.

Bir fikir vermesi açısından *el-Mesâlik*'i tahkik edenlerin dipnotlarda vermiş oldukları bilgilerden yararlanılarak Şâmîle programı üzerinden bir tarama yapılmış ve yapılan tarama neticesinde şu bilgilere ulaşılmıştır: مقتبس/مقتبسة şeklinde *et-Temhîd*'den 50, *el-İstizkâr*'dan 650, *el-Müntekâ*'dan 1.800 civarında alıntı yaptığı görülmektedir. Yine aynı yöntemle yapılan taramada *Tefsîru'l-Muvatta'* müellifleri Kanâzi'î'den 25, Bûnî'den 160 civarında alıntı yaptığı anlaşılmaktadır. Bu iktibasların bir kısmı bir satır civarında, bazıları dört beş satırlık paragraflar, bazıları da sayfalarca yapılan alıntılar şeklindedir. Bu bilgiler ışığında İbnü'l-Arabî'nin "Önceki Şerhlerden Yararlanması" başlığı altında zikredilen müelliflerden sırasıyla Bâcî, İbn Abdülber, Bûnî ve Kanâzi'î'nin en fazla istifade ettiği kişiler olduğu söylenebilir.

4.3. SONRAKİ ŞERHLERE ETKİLERİ

İbnü'l-Arabî, kendisinden önce telif edilen şerhlerden istifade ettiği gibi kendisinden sonra şerh yazanlar da İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden yararlanmışlardır. Ondan istifade eden müellifler olarak *Muvatta'* şarihlerinden Celâluddin Abdirrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *Tenvîrü'l-Havâlik*'i ile Muhammed b. Abdilbâkî ez-Zürkânî'nin (öl. 1122/1710) *Şerhu'z-Zürkânî* isimli eserleri belirlenmiştir. Bu iki müellif Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî'nin *Muvatta'* rivayetini esas alarak eserlerini telif etmişleridir.

4.3.1. Tenvîru'l-Havâlik

Süyûtî *Muvatta'*'ı *Tenvîrü'l-havâlik* isimli kitabı ile şerh etmiştir. Müellif eserine yedi farklı konuyu ihtiva eden mukaddime ile başlamış, *Muvatta'* üzerine yazılan şerhlerden bahsederek İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes* isimli şerhini de zikretmiştir.¹¹⁴³ Ayrıca Süyûtî, İbnü'l-Arabî hakkında övücü mahiyette şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Zamanının müçtehidî, asrının hafızıdır.”¹¹⁴⁴

Süyûtî kendisinden önce yazılan şerhlerden istifade ederken zaman zaman İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta'* şerhlerinden de yararlanmışır. Daha çok *قال ابن العربي في ما اختاره ابن العربي في القبس*, *قال ابن العربي, القبس* gibi ifadeler kullanarak kaynak gösterir.¹¹⁴⁵ Süyûtî genellikle İbnü'l-Arabî'den şu konularda yararlanmışır:

Hadisin senedi hakkında bilgi verirken İbnü'l-Arabî'den istifade etmiştir. Mesela *Çok sıcakta namazı geciktirme* babında Zeyd b. Eslem'in Atâ b. Yesâr'dan rivayet ettiği hadisle¹¹⁴⁶ ilgili “Bu rivayet Atâ'nın mürsellerindendir ki, onun rivayet ettiği mürseller tartışmalıdır” şeklindeki bilgiyi İbnü'l-Arabî'den aktarmaktadır.¹¹⁴⁷ Yine aynı rivayetin şerhinde İbnü'l-Arabî'den şu bilgileri nakleder: Hadiste “Öğle

¹¹⁴³ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, s. 10. Yine Süyûtî mezkûr eserinde İbnü'l-Arabî'nin *Sünen-i Tirmizî* şerhi *Ârizatü'l-ahvezî*'ye atıfta bulunarak ondan şu bilgiyi nakleder: “*Muvatta'* birinci, *Sahîh-i Buhârî* ikinci asıl kaynaktır. *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Tirmizî* ve diğer kitaplar bunların üzerine bina edilmiştir” (Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 6; İbnü'l-Arabî, *Ârizatü'l-ahvezî*, 1/5).

¹¹⁴⁴ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 370.

¹¹⁴⁵ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 18, 36, 37.

¹¹⁴⁶ *Muvatta'*, “Vukûtu's-Salât”, 27. Söz konusu hadis şöyledir; Rasûlullâh: “Sıcığın şiddeti cehennemın nefesindedir. Sıcak şiddetlenince namazı (tehir edip) hava biraz serinleyince kılın” dedi ve devam etti: “Cehennem Rabbine şikâyet ederek: Yarabbi! Ateşim birbirini yedi, dedi. Rabbi de ona senede iki nefes alma izni verdi: Bir nefes yazın, bir nefes de kışın.”

¹¹⁴⁷ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 35; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 1/451.

namazını hava biraz serinleyince kılınız” ifadesi geçmektedir. Ancak yaz mevsiminde öğle namazının zevalden sonra ne kadar süre geçince kılınacağına dair bir sınırlama ve açıklama bulunmamaktadır. Ancak şu rivayet söz konusu süre hakkında ipucu vermektedir: “Rasûlullâh’ın öğle namazını zevalden sonraya bırakma müddeti, insanın gölgesi yazın üç ayaktan beş ayağa, kışın da beş ayaktan yedi ayağa varıncaya kadardır.”¹¹⁴⁸

Yine serinlemenin ne zamandan itibaren başlayacağına dair İbnü'l-Arabî'nin şu açıklamalarına yer verir: Bu hadiste zikredilen üç ayak, güneşin gökyüzündeki tepe noktasını geçip batıya doğru kayarken oluşturmaya başladığı gölgelikten sonra hesaplanır. Biz Hz. Peygamber ile birlikte cuma namazını kılardık, sonra dönerdik de duvarların kendisinde gölgelenebileceğimiz bir gölgesi olmazdı¹¹⁴⁹ rivayetinden de ibrad'ın “yoldan geçen bir kişinin, herhangi bir duvarın gölgesine sığındığında gölgelenebileceği kadar bir gölgeğin oluşmasıdır” manasına geldiğini ifade etmektedir.¹¹⁵⁰

Hadiste geçen bir kelimenin gramer tahlilini yaparken İbnü'l-Arabî'den nakilde bulunmuştur. Süyûtî "فَأَبْرُدُوا عَنِ الصَّلَاةِ" cümlesindeki عَنِ harf-i cerri üzerinde durmuş ve şu açıklamaları yapmıştır: Kâdî İyâz buradaki عَنِ harf-i cerrinin ب, عَنِ الصلاة'nin بالصلاة manasında kullanıldığını, رميت عن القوس أي به (oku yayla attım) cümlesinde de aynı kullanımın söz konusu olduğunu, yine buradaki عَنِ harf-i cerrinin zaid de olabileceğini, (أبردوا الصلاة) o takdirde gündüzün serinliğinde bir iş yaptığında أبرد الرجل kalıbının kullanıldığını söylemiş, İbnü'l-Arabî'nin ise *el-Kabes* isimli şerhinde ikinci kullanımı tercih ettiğini (yani an harf-i cerinin zâid olması) belirtmiştir.¹¹⁵¹

Süyûtî hadisleri şerh ederken İbnü'l-Arabî'nin açıklamalarından yararlandığı olmuştur. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ay yirmi dokuz çekebilir, hilali görmeden oruca başlamayın, hilali görmeden bayram da yapmayın. Eğer hilâl size

¹¹⁴⁸ Ebû Dâvûd, “Salât”, 4. Ayrıca bk. Nesâî, “Mevâkit”, 6.

¹¹⁴⁹ Buhârî, “Meğâzî”, 35; Müslim, “Cum‘a”, 32.

¹¹⁵⁰ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 36; İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/107; *el-Mesâlik*, 1/451, 452.

¹¹⁵¹ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 36; İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/108; *el-Mesâlik*, 1/453.

karşı bulutla örtülürse, hilâl için takdir (yâni hesâb) yapınız.”¹¹⁵² Süyûtî bahse konu hadiste geçen “Ay yirmi dokuz çekebilir” ifadesini izah ederken Nevevî ve İbn Hacer’in açıklamalarına değindikten sonra İbnü’l-Arabî’nin şu görüşüne yer vermiştir: Ayların süresi en azı yirmi dokuz, en fazlası otuz gün olmak üzere iki şekildedir. (Oruca başlamada) ihtiyaten kendinizi ayın en fazla süresi olan otuz güne tamamlamaya zorlamayın, (bayram yapmada da) kolaylık olsun diye ayın en az süresi olan yirmi dokuz ile yetinmeyin, bilâkis oruç ibadetinizin başını ve sonunu hilalin görülmesine göre yapın.¹¹⁵³

Kitâbu’s-Sıyâmın baş tarafında zikredilen hadislerin birinde “فاقدروا له” “hilâl için takdir (yâni hesâb) yapınız”¹¹⁵⁴ diğesinde ise “فأكملوا العدة ثلاثين” “(Şaban ayının) sayısını (otuz güne) tamamlayınız”¹¹⁵⁵ ifadeleri geçmektedir. Süyûtî bu iki tabir arasında anlam açısından nasıl bir farkın olduğunu açıklarken İbnü’l-Arabî’nin Şâfiî mezhebinin ileri gelenlerinden Ebü’l-Abbâs b. Süreyc el-Bağdâdî’den (öl. 306/918) şu bilgileri naklettiğini ifade etmektedir: “فاقدروا له” emrinin muhatabı bu alanda uzman olan bilim adamları, “فأكملوا العدة” emrinin muhatabı da avamdır.¹¹⁵⁶

Bazı kelime ve kavramları açıklarken yine İbnü’l-Arabî’den istifade etmiştir. Yahyâ b. Saîd şöyle dedi: Bana rivayet edildi ki: “Kişi ahlakının güzelliğiyle geceleyin namaz kılan ve aşırı sıcak günde oruç tutup susuz kalan kimsenin derecesine yükselir.”¹¹⁵⁷ Süyûtî, “halk” ve “huluk” kelimelerinin izahında İbnü’l-Arabî’ye müracaat edip ondan şu bilgileri aktarır: “Halk ve huluk, insanın bazı hususiyetlerini ifade eden iki kelimedenden ibarettir. Halk, insanın fiziki yapısı, dış görünüşüyle ilgilidir. Huluk ise insanın iç dünyasında bulunan bazı özelliklerini ifade eder. Huluk; iman, küfür, bilgi, bilgisizlik, yumuşaklık, sertlik, müsamaha, çömertlik-cimrilik ve buna benzer hususiyetlere işaretir. Hulukun esas vasıfları, övgü ve yergi ifade eden yirmi haslet arasında deveran eder.”¹¹⁵⁸

¹¹⁵² *Muvatta’*, “Sıyâm”, 2. Ayrıca bk. Buhârî, “Savm”, 11; Müslim, “Sıyâm”, 3, 6.

¹¹⁵³ Süyûtî, *Tenvîrü’l-havâlik*, 275; İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/157; *Ârizatü’l-ahvezî*, 3/204, 205.

¹¹⁵⁴ *Muvatta’*, “Sıyâm”, 1, 2.

¹¹⁵⁵ *Muvatta’*, “Sıyâm”, 3.

¹¹⁵⁶ Süyûtî, *Tenvîrü’l-havâlik*, 275; İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/159; *Ârizatü’l-ahvezî*, 3/207.

¹¹⁵⁷ *Muvatta’*, “Husnü’l-Hulk”, 6. Ebû Dâvûd aynı hadisi Hz. Aişe’den merfu olarak rivayet etmiştir (Ebû Dâvûd, “Edeb”, 8).

¹¹⁵⁸ Süyûtî, *Tenvîrü’l-havâlik*, 652; İbnü’l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1095; *el-Mesâlik*, 7/242.

Diğer bir örnek, namaz kılan kişinin önünden geçeni engellemesiyle ilgili hadiste geçen “فان أبي فليقاتله”¹¹⁵⁹ “Şayet geçmekte ısrar ederse onunla mukatele etsin” cümlesidir. Süyûtî, “فليقاتله” kelimesi üzerinde durmuş, İbnü'l-Arabî'nin bu kelimeye “المدافعة” “savunmak, direnmek” manasını verdiğini belirtmiştir.¹¹⁶⁰

Başka bir örnek ise “Zandan sakının” hadisidir.¹¹⁶¹ Süyûtî bahse konu hadiste geçen “tecessüs”, “tehassüs” ve “tenafüs” kelimelerini açıklarken İbnü'l-Arabî'den istifade etmiştir.¹¹⁶²

Yine hadislerde geçen bazı hususları akli ve mantiki yönden izah ederken İbnü'l-Arabî'den nakillerde bulunmuştur. “Hiçbir Müslümana din kardeşini üçgünden fazla terk edip küs durması helal olmaz”¹¹⁶³ hadisinde geçen “üç günden fazla”yı şerh ederken İbnü'l-Arabî'den şu bilgileri aktarmıştır: “Kızgın olduğu ilk günlerde öfkesi kendisine galebe çalabileceği için üç gün küs kalmasına cevaz verilmiştir. Dolayısıyla öfkesi yatışınca kadar üç günle sınırlı olmak koşuluyla küs durması noktasında kişiye ruhsat verilmiştir.”¹¹⁶⁴

Netice itibariyle Süyûtî, *Muvatta'* şarihlerinden İbn Abdülber ve Bâcî kadar olmasa da İbnü'l-Arabî'den zaman zaman yararlanmıştır. Onu överek *el-Kabes* ile Tirmizî şerhi '*Arıdatü'l ahvezî*'sinden isim olarak bahsetmiştir. *el-Mesâlik*'i isim olarak zikretme de “Çok sıcakta namazı geciktirme” babında Zeyd b. Eslem > Atâ b. Yesâr tarikiyle rivayet edilen hadisin¹¹⁶⁵ senediyle ilgili bilgiyi Süyûtî'nin *el-Mesâlik*'ten alıntı yaparak aktardığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu bilgiye ne *el-Kabes* ne de Tirmizî şerhinde rastlanmıştır. Süyûtî, hadislerin senedi, kelimelerin gramer tahlili, bazı kavramların izahı gibi hususlarda İbnü'l-Arabî'den nakillerde bulunmuştur.

¹¹⁵⁹ *Muvatta'*, “Kasru's-Salâti Fi's-Sefer”, 33; Buhârî, “Salât”, 100;

¹¹⁶⁰ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 172; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/103. “Yumuşak bir muameleyle” anlamına gelen “في لطفٍ” kelimesi de vardır. Fakat Süyûtî bu kelimeyi almamıştır.

¹¹⁶¹ *Muvatta'*, “Hüsnü'l-Huluk”, 15. Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 58; Müslim, “Birr”, 28.

¹¹⁶² Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 656; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/272; *el-Kabes*, 3/1099. Süyûtî, *tecessüs* kavramı ile ilgili *el-Kabes*'te verilen bilgileri *tehassüs*; *tehassüs* kavramıyla ilgili bilgileri ise *tecessüs* olarak değiştirmiştir. *Tenvîrü'l-havâlik*'teki bilgiler ile *el-Mesâlik*'teki bilgiler ise birbirleriyle örtüşmemektedir.

¹¹⁶³ *Muvatta'*, “Hüsnü'l-Huluk”, 14. Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 62; Müslim, “Birr”, 23.

¹¹⁶⁴ Süyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik*, 656; İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1097; *el-Mesâlik*, 7/266.

¹¹⁶⁵ *Muvatta'*, “Vukûtu's-Salât”, 27.

4.3.2. Şerhu'z-Zürkânî

Mâlikî fakihî ve aynı zamanda muhaddis olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf ez-Zürkânî (öl. 1122/1710), *Muvatta*'ın önemli şerhlerinden kabul edilen *Şerhu'z-Zürkânî*'yi kaleme almıştır. O, *Ebhecü'l-mesâlik bi-şerhi Muvatta'i'l-İmâm Mâlik* adıyla da anılmaktadır. *Muvatta*'yı tanıtan bir girişten sonra hadislerin tahricini kitap ve musannif ismi olarak yapmakta, rivayet farklarını göstermekte, daha çok Mâlikî mezhebinin fikhî anlayışına göre tercihlerde bulunmaktadır. Yer yer diğer mezheplerin görüşlerine işaret etmektedir. Hadis ilmi usulleri açısından kaleme alınmış daha çok fikhî neticelere işaret eden bir şerh görünümündedir.¹¹⁶⁶

Temel kaynakları arasında meşhur Sahihler, Sünenler ve Musanneflerin yanı sıra Hattâbî'nin hadis şerhleri, İbn Abdülber'in *et-Temhid*'i, İbn Battâl el-Kurtubî'nin Buhârî şerhi, Bâcî'nin *el-Müntekâ*'sı, Ahmed b. Ömer el-Kurtubî'nin *el-Müfhim şerhu Sahîhi Müslim*'i, Nevevî'nin *el-Minhâc*'ı, İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'si, Süyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'i ile *Sünen-i Nesâî* ve *el-Muvatta*' gibi eserler yer almaktadır. İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes* ile *Ârizatü'l-ahvezî*'si de yararlandığı kaynaklar arasındadır.¹¹⁶⁷ *el-Mesâlik*'i isim olarak zikrettiğine muttali olunamamıştır. *el-Kabes* ve *Ârizatü'l-ahvezî*'nin dışında *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ından da istifade etmiştir. İbnü'l-Arabî'den nakilde bulunurken daha çok şöyle der:

قَالَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ فِي الْقَبَسِ، قَالَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ، وَذَكَرَهُ ابْنُ الْعَرَبِيِّ فِي أَحْكَامِ الْقُرْآنِ، وَقَدْ قَالَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ فِي شَرْحِ التَّرْمِذِيِّ، قَالَ فِي الْأَخْوَدِيِّ

İbnü'l-Arabî'den daha çok şu konularda istifade etmiştir: Fikhî konuları izah ederken nakillerde bulunmuştur. Hz. Osmân'ın Cuma namazını Medine'de, ikinci namazını Melel'de kıldığına dair rivayet edilen ve Cuma namazının vaktinin anlatıldığı hadisi¹¹⁶⁸ şerh ederken İbnü'l-Arabî'den şu bilgileri aktarmıştır: “Ahmed b. Hanbel'in zevalden önce kılındığı takdirde Cuma namazının geçerli olduğuna dair

¹¹⁶⁶ *Muvatta*', çev. Ahmet M. Büyükçınar vd. 1/46; Çakan, *Hadis Edebiyatı*, 208.

¹¹⁶⁷ Tuncay Başoğlu, “Zürkânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, TDV Yayınları, 2013), 44/580.

¹¹⁶⁸ *Muvatta*', “Vukûtu's-Salât”, 14. İmâm Mâlik der ki: Bu, Cuma namazının zevalden sonra ilk vaktinde hemen kılındığını ve süratlice Melel'e gelindiğini ifade eder.

görüşü hariç Cuma namazının ancak güneşin zevalinden sonra kılınabileceği hususunda icma vardır.”¹¹⁶⁹

Zürkânî, müt‘a nikâhı konusunu işlerken İbnü’l-Arabî’den istifade edip onun görüşlerine şu şekilde yer vermiştir: Müt‘a nikâhı, İslâm’da garip konulardan biridir. Şöyle ki, iki defa serbest bırakılmış, iki defa haram kılınmıştır. İslâmın ilk yıllarında Allah Teâlâ bu konuda herhangi bir hüküm bildirmediği için insanlar adetleri olduğu üzere müt‘a nikâhı yapmaya devam ettiler. Daha sonra Hayber savaşında haram kılındı. Evtâs günü (Huneyn gazvesinde) mubah kılındı. Mekke’nin fethinden sonra da kesin olarak haram kılındı.¹¹⁷⁰

Zürkânî, teyemmüm ayetinin nüzulünün anlatıldığı hadisin¹¹⁷¹ şerhinde konuyla ilgili tartışmalara değinmiş ve İbnü’l-Arabî’nin şu görüşünü nakletmiştir: “Bu, çözümü zor problemlerden biri olduğu için herhangi bir neticeye varamadım. Dolayısıyla bu hadiste Hz. Aişe’nin teyemmüm ayetlerinden hangisini kast ettiğini bilemiyoruz.”¹¹⁷²

Zürkânî, hadislerde geçen garip kelimeleri açıklarken İbnü’l-Arabî’den istifade etmiştir. Mihsan’ın kızı Ümmü Kays’dan şöyle rivayet edilmiştir: “Henüz yemek yeme çağında olmayan çocuğumu Rasûlullâh’a götürmüştüm. Onu kucağına oturttu. O esnada Allah Rasûlünün elbisesine çişini yaptı. Bunun üzerine Hz. Peygamber su istedi, ıslak yere suyu serpti, ama orayı yıkamadı.”¹¹⁷³ Zürkânî, bu hadiste zikredilen "وَلَمْ يَغْسِلْهُ" kelimesini izah ederken ğaslın ne anlama geldiği üzerinde durmuş ve İbnü’l-Arabî’den şu bilgiyi nakletmiştir: “Araplar, yıkanacak şeyin (sadece su dökmeye değil) ancak ovularak temizlenmesi durumunda غَسَلَ kelimesini kullanırlardı.”¹¹⁷⁴

¹¹⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâki b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhu’z-Zürkânî alâ Muvattai’l-İmâm Mâlik*, nşr. Ebu’l-Fadl Abdullah b. Muhammed b. es-Siddîk, (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1417/1997), 1/69; İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/454; *‘Ârizatü’l-ahvezî*, 2/292.

¹¹⁷⁰ Zürkânî, *Şerhu’z-Zürkânî*, 3/213, 214; İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 5/509; *el-Kabes*, 2/713; *‘Ârizatü’l-ahvezî*, 5/48, 49.

¹¹⁷¹ *Muvatta’*, “Tahâret”, 89; Buhârî, “Teyemmüm”, 1.

¹¹⁷² Zürkânî, *Şerhu’z-Zürkânî*, 1/184; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 1/561, 562.

¹¹⁷³ *Muvatta’*, “Tahâret”, 110; Buhârî, “Vudû’”, 59.

¹¹⁷⁴ Zürkânî, *Şerhu’z-Zürkânî*, 1/210; İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 2/287; *el-Kabes*, 1/186; *‘Ârizatü’l-ahvezî*, 1/93.

Süyûtî'nin, İbnü'l-Arabî'ye ait olduğu tespit edilemeyen görüşü ona nispet ederek aktardığı görülmektedir. “Salât-ı vüstâ” (orta namaz) ile ilgili *Muvatta*'da şu rivayet mevcuttur: İmâm Mâlik'e ulaştığına göre Alî b. Ebî Tâlib ve Abdullâh b. Abbâs: “Salâtu'l-vüstâ, sabah namazıdır” derlerdi. İmâm Mâlik der ki: “Bu hususta duyduklarımın en uygunu Hz. Ali ve Abdullâh b. Abbâs'ın dedikleridir.”¹¹⁷⁵

Zürkânî bu rivayetin şerhinde salât-ı vüstâ'nın hangi namaz olduğu üzerinde durmuş, farklı görüşleri zikrettikten sonra şu bilgiyi aktarmıştır: “Orta namazın sabah namazı olduğu görüşünü savunanların delilleri güçlüdür. Ancak bu namazın ikinci namazı olarak açıklanması daha uygundur. Nitekim Ebû Hureyre ile İbn Mes'ûd bu görüştedir. Bu konudaki hadisin sahihliğinden dolayı Ebû Hanife, Ahmed b. Hanbel ve Şâfîilerin çoğunluğunun görüşleri de bu istikamettir. Bu konuda Tirmizî, âlim sahabilerin çoğunluğunun; Mâverdî, tabiunun ekserisinin; İbn Abdülber ise hadis ehlinin çoğunluğunun bu görüşte olduklarını; Mâlikilerden İbn Habîb, İbnü'l-Arabî ve İbn Atıyye'nin de bu istikamette görüş bildirdiklerini ifade etmiştir.”¹¹⁷⁶

Hâlbuki Zürkânî'nin İbnü'l-Arabî'den yararlandığı eserlere¹¹⁷⁷ bakıldığında İbnü'l-Arabî'ye nispet ettiği görüşün ona ait olduğuna rastlanmamıştır. Konuyla ilgili onun farklı iki görüşünün bulunduğu görülmüştür.

Birincisi, salât-ı vüstânın namazlar içinde gizlendiği şeklinde olup delillerin çeliştiği ve tercih imkânı bulunamadığı gerekçesine dayanarak şu bilgileri vermiştir: “Allah nasıl duaların kabul edildiği vakti Cuma günü içinde; Kadir gecesini Ramazan geceleri içinde; büyük günahları genel olarak günahlar içinde gizlediylese; orta namazı da namazlar içinde gizlemiştir ki insanlar taat ifade eden bütün fiillere yönelsinler ve bütün günahlardan kaçınınsınlar.”¹¹⁷⁸

Diğer görüşü de salât-i vüstâdan maksadın sabah namazı olduğu şeklindedir.¹¹⁷⁹ Dolayısıyla Zürkânî'nin belirttiği gibi “salât-ı vüstâ”dan kast edilenin

¹¹⁷⁵ *Muvatta*, “Salâtu'l-Cemâ'a”, 28.

¹¹⁷⁶ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, 1/427.

¹¹⁷⁷ *Şerhu'z-Zürkânî* de İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes*, *Ârizatü'l-ahvezî* ve *Ahkâmu'l-Kur'an* isimli eserlerine atflarda bulunduğu görülmektedir.

¹¹⁷⁸ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/55; *el-Kabes*, 1/317, 318; *Ârizatü'l-ahvezî*, 1/295; *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1/300.

¹¹⁷⁹ İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/320; *el-Mesâlik*, 3/57, 58.

ikinci namazı olduğuna dair İbnü'l-Arabî'nin herhangi bir görüşüne rastlanmamıştır.¹¹⁸⁰

Muvatta''daki bölümleri, babları ve bablarda bulunan hadisleri değerlendirirken İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinden yararlanmıştır. *Yıldızlardan yağmur istenmesi* babında zikredilen ilk hadisin¹¹⁸¹ şerhinde İbnü'l-Arabî'den şu bilgileri nakleder: “İmâm Mâlik bu hadisi *Yıldızlardan yağmur istenmesi* bâbına iki sebepten ötürü almıştır.

Birincisi: Araplar yağmuru yıldızların yağdırdığına inanırlardı. Hz. Peygamber bu hadisle bunun yanlış bir inanış olduğunu belirtmiştir.

İkincisi: Hz. Ömer döneminde kıtlık meydana gelmişti. Hz. Ömer, Hz. Abbâs'a; “Süreyya yıldızının doğacağı daha kaç konağı var?” diye sormuş. Hz. Abbâs şöyle demiştir: “İlim adamlarının iddia ettiklerine göre bu yıldız yedi gün süreyle ufukta görünür, yedinci gün geçmeden yağmur yağar.” Şu işe bakın ki Hz. Ömer ile Hz. Abbâs bile Süreyya yıldızını zikretmişler ve onun batmasını beklemişlerdir.” İbnü'l-Arabî açıklamasına şöyle devam etmiştir: “Şüphesiz ki yağmuru Allah'tan değil de yıldızdan bekleyen kimse kâfir olur. Allah'ın yıldızlara verdiği bir özellikten dolayı yıldızların yağmuru yağdırdığına inanan da kâfir olur. Çünkü yaratmak ve emir Allah'tan başkası için caiz değildir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Dikkat edin yaratmak da, emretmek de yalnız O'na mahsustur.”¹¹⁸² Fakat yıldızların doğup batmasını bekleyerek, Allah'ın âdeti budur diye onlardan yağmur bekleyene bir günah yoktur. Zira sünnetullâh gereği Allah bulutlara, rüzgârlara ve yağmurlara bir takım özellikler ve görevler tevdi etmiştir.¹¹⁸³ Nitekim bulutların bu özelliğinden dolayı İmâm Mâlik şu hadisi de bu babta zikretmiştir: Rasûlullâh şöyle buyurmuştur: “Deniz tarafından bulut belirir de Şam tarafına doğru yol alırsa yağmuru çok bol olur.”¹¹⁸⁴

¹¹⁸⁰ Zürkânî'nin bu bilgileri çok az tasarrufla İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'sinden aldığı tespit edilmiştir (İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/196).

¹¹⁸¹ *Muvatta'*, “İstiskâ”, 4. Ayrıca bk. Buhârî, “Ezân”, 156; Müslim, “İmân”, 125.

¹¹⁸² A'râf, 7/54.

¹¹⁸³ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, 1/569; İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 1/387, 388; *el-Mesâlik*, 3/327, 328.

¹¹⁸⁴ *Muvatta'*, “İstiskâ”, 5.

Kitap ve bab başlıklarını izah ederken İbnü'l-Arabî'den yararlanmasına şu örnek de verilebilir: İmâm Mâlik'in diğer hadis kitaplarında bulunmayan “كتاب الجامع” *Muhtelif Konular Kitabı* şeklinde *Muvatta*'da oluşturduğu başlıkla ilgili İbnü'l-Arabî'nin yorumlarına yer vermiştir.¹¹⁸⁵

Diğer bir örnek ise İmâm Mâlik'in “جامع سبحة الضحي” *Kuşluk namazıyla ilgili rivayetler* başlığı altında Enes b. Mâlik'in rivayetini zikretmesidir. Hâlbuki bahse konu hadiste¹¹⁸⁶ kuşluk namazına işaret eden herhangi bir ifade yer almamaktadır. Zürkânî, zikredilen hadisle bab başlığı arasında bağ kurma sadedinde İbnü'l-Arabî'nin açıklamalarına yer vermiştir.¹¹⁸⁷

Hadis metinlerinde müphem olarak zikredilen isimleri açıklarken İbnü'l-Arabî'den yararlanmıştır. Bir kadın Rasûlullâh'a gelip “Ya Rasûlullâh oturduğumuz bir evimiz vardı. Nüfusumuz kalabalık, malımız çoktu. Şimdi nüfusumuz azaldı, mal da yok oldu” deyince Hz. Peygamber: O evi uğursuz sayarak terk ediniz” buyurdu.¹¹⁸⁸ Zürkânî, İbnü'l-Arabî'den naklen hadiste zikredilen evin Abdurrahmân b. Avf'ın kardeşi Mükmil b. Avf'a ait olduğunu belirtmiştir.¹¹⁸⁹

Netice itibariyle Zürkânî şerhinde İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden yeteri kadar faydalanmış, *el-Kabes* dışında *Ârizatü'l-ahvezî* ve *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ına da atıflarda bulunmuştur. *Ârizatü'l-ahvezî*'den daha fazla istifade ettiğini söylemek mümkündür. İbnü'l-Arabî'den bilgiler aktardığında genellikle müllifin ismini zikretmiş, zaman zaman hangi kitabından aldığını belirtmiştir. İbnü'l-Arabî'den istifade ederken, genellikle onun hadisle ilgili açıklamalarını olduğu gibi aktarmış, özetleyerek veya yorumlayarak aldığı yerler bulunmasına rağmen bunu çok sık yaptığını söyleyemeyiz.

¹¹⁸⁵ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, 4/290; İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1082.

¹¹⁸⁶ *Muvatta*, “Kasru's-Salât”, 31; Buhârî, “Ezân”, 161; Müslim, “Mesâcid”, 266.

¹¹⁸⁷ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, 1/460; İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/95; *el-Kabes*, 1/337.

¹¹⁸⁸ *Muvatta*, “İsti'zân”, 23. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd, “Tıb”, 24. Hz. Peygamber'e gelen kişi *Muvatta*' rivayetinde kadın iken Ebû Dâvûd rivayetinde ise erkektir.

¹¹⁸⁹ Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî*, 4/518; İbnü'l-Arabî, *el-Kabes*, 3/1148. İbnü'l-Arabî “İmam Mâlik, evde uğursuzluk vardır dememiş, sadece önceden süre gelen âdete işaret ederek, bu durumdaki kişinin itikadını koruması adına o evden çıkması gerektiğini söylemiştir” diyerek İmam Malik'in bu rivayetini savunmuştur (*Ârizatü'l-ahvezî*, 10/199).

Yine son dönem âlimlerinden Muhammed Tâhir b. Âşûr (1879-1973), *Muvatta'* şerhi *Keşfü'l-mugattâ mine'l-me'ânî ve'l-el-fâzi'l-vâkı'a fi'l-Muvatta'* isimli eserinde İbnü'l-Arabî'nin her iki *Muvatta'* şerhinden de yararlanmıştı. Şu ifadeleri kullanarak şerhlerine atıflarda bulunmuştur: “فقال في ترتيب المسالك”, “كما أشار”, “سلك ابن العربي في ترتيب المسالك وفي القبس”, “إليه ابن العربي في ترتيب المسالك” İbn Âşûr'un çoğu zaman *el-Mesâlik* isimli eserine *Tertîbü'l-Mesâlik* ismini kullandığı görülmektedir.¹¹⁹⁰

Sadece *Muvatta'* şarihleri değil Buhârî şarihleri de İbnü'l-Arabî'den istifade etmiştir. Mesala İbn Hacer *Fethu'l-bârî* isimli şerhinde “قَالَ بَنُ الْعَرَبِيِّ فِي الْقَبْسِ” diyerek İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes*,¹¹⁹¹ Aynî de *Umdetü'l-kâri* isimli eserinde “وَفِي الْمَسَالِكِ لِابْنِ الْعَرَبِيِّ” diyerek *el-Mesâlik*'ten nakillerde bulunmuşlardır.¹¹⁹²

İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta'* üzerine yazdığı kitaplar sadece şerhlere kaynaklık yapmamış, hadis usulüne dair kitap yazan müellifler de *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*'e atıflarda bulunmuşlardır. Hadis âlimi ve tarihçi Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (öl. 902/1497) *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî* isimli eserinde “وَقَالَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ فِي الْقَبْسِ” ve “كَمَا حَكَاهُ ابْنُ الْعَرَبِيِّ” ve “فِي الْمَسَالِكِ” şeklinde ifadelerle yer vererek İbnü'l-Arabî'nin her iki kitabını da kaynak olarak kullanmıştır.¹¹⁹³

Son olarak İbnü'l-Arabî, birçok alanda kitap telif etmiş velüd bir âlimdir. Ancak İşbîliye'de kadılıktan ayrılırken eserlerinin bir kısmının yakılması ve vefatından kısa bir süre sonra ülkesinin Hristiyanlar tarafından ele geçirilip tarumar edilmesi sebebiyle birçok eseri yok olmuştur. Buna rağmen günümüze kadar ulaşan eserleri arasında yer alan *Muvatta'* şerhlerinden başta Süyûtî ve Zürkânî olmak üzere hem *Muvatta'* 'ı hem de diğer hadis kitaplarını şerh eden müelliflerin yararlandığı,

¹¹⁹⁰ bk. Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Keşfu'l-muğattâ mine'l-me'ânî ve'l-elfâzi'l-vâkı'a fi'l-Muvatta'*, nşr. Tâhâ b. Ali Büserîh et-Tûnisî, (Tunus-Kahire: Dâru Sahnûn-Dâru's-Selâm, 1432/2011), 220, 224, 226, 284, 359

¹¹⁹¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/346, 583; 2/184, 431.

¹¹⁹² Ebü Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (öl. 855/1451), *'Umdetü'l-kâri fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer, (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001), 4/199, 8/364, 9/23, 355.

¹¹⁹³ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (öl. 902/1497), *Fethu'l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-'Irâkî*, 4 Cilt, nşr. Ali Hüseyin Ali, (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003, 1/162, 2/163.

hatta hadis usulüne dair yazılan eserlerin müelliflerinin dahi mezkûr şerhlerden alıntılar yaptığı, günümüz araştırmacıları tarafından yapılan akademik çalışmalarda da onun görüşlerinden ve fikirlerinden istifade edildiği görülmektedir.

4.4. İBNÜ'L-ARABÎ İLE EL-KABES VE EL-MESÂLİK HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

4.4.1. Olumlu Değerlendirmeler

Bilindiği gibi İslâm ilim geleneğinde âlimlerin biyografilerine dair birçok eser telif edilmiştir. Bir müellifle ilgili bilgi ve kanaat sahibi olabilmek için onun telifâtını incelemenin yanında biyografi kitaplarına da müracaat etmek gerekmektedir. Buraya kadar İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta'* şerhlerini incelemek suretiyle hakkında belli ölçüde malumat edinmiş olduk. Şimdi de biyografi kitaplarında onun hakkında verilen bilgiler ve yapılan değerlendirmeler üzerinde durmak istiyoruz.

Endülüslü edip ve biyografi yazarı ve aynı zamanda İbnü'l-Arabî'nin muasırı Feth b. Hâkân el-Kaysî (öl. 529/1135) İbnü'l-Arabî'yi; âlimlerin âlimi, temiz elbiseler giyinen, İyâs'ın¹¹⁹⁴ zekâsını unutturacak ve akılları hayrete düşürecek derecede zeki/dâhi, taklidi terk edip ictihada başvuran, fer'i hükümleri usulden çıkararak, İslâm düşmanlarına karşı okun ucundaki sivri demirden (temren) daha etkili, ilim ve bilgi yönünden kuruyan Endülüs'ü Allah'ın onunla tekrar suladığı kişi olarak tavsif etmiştir.¹¹⁹⁵

İbnü'l-Arabî'den İşbîliye ve Kurtuba'da dersler alan, birçok kitabını bizzat kendisinden dinleyen İbn Beşkuvâl (öl. 578/1183) ise onu âlim, hâfız, engin bilgi sahibi, Endülüs'ün son alimlerlerinden, imamların sonuncusu ve hadis hafızlarından

¹¹⁹⁴ Sika bir râvi ve iyi bir fakih olan İyâs özellikle sezgisi ve zekâsıyla tanınmış, bu özellikleri dolayısıyla "İyâs'ın ferâseti" ve "İyâs gibi zeki" söyleyişleriyle darbı mesellere konu olmuştur (Ahmet Ağırakça, "İyâs b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/498).

¹¹⁹⁵ Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî (öl. 529/1135 [?]), *Matmahu'l-enfus ve mesrahu't-teennüs fi mülehi ehli'l-Endelüs*, nşr. Muhammed Ali Şevâbîke, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 297.

biri olarak nitelemiş, kadılık görevinden ayrıldıktan sonra kitap telif etmeye ve öğrenci okutmaya yöneldiğini ifade etmiştir.¹¹⁹⁶

İbn Kesîr (öl. 774/1373) şöyle der: “İbnü’l-Arabî Mâliki mezhebine mensuptu. Sünen-i Tirmizî şarihidir. Fakîh, âlim, zâhid ve âbid bir kimseydi. Fıkıhla iştilal ettikten sonra hadis dinlemeye ve rivayet etmeye başladı. Gazzâlî’nin talebesi oldu. Ondan ilim tahsil etti. Felsefecilerin görüşlerine meyiletmesi sebebiyle Gazzâlî’yi suçladı ve onun hakkında ‘Gazzâlî felsefeye bir defa girdi, bir daha da çıkamadı’ demiştir.”¹¹⁹⁷

Bilindiği gibi Endülüs halkı Mâlikî mezhebini uygulamaya çalışıyordu. Diğer mezhepler hakkındaki bilgileri ise sınırlı idi. İbn Haldûn (öl. 808/1406), İbnü’l-Arabî ve Ebü’l-Velid el-Bâcî’nin doğu İslâm dünyasına yaptıkları seyahatlerle bir nebze de olsa Hanefî mezhebini Mağrib’e taşıdıklarını bildirmektedir.¹¹⁹⁸

Süyûtî (öl. 911/1505) ise İbnü’l-Arabî’nin babasıyla doğuya yaptığı seferlerde Şam, Bağdat, Mısır ve İskenderiye’ye uğrayarak bölgenin ileri gelen âlimlerinden dersler aldığını, daha önce ilim tahsili için doğu İslâm ülkelerine yolculuk yapanlardan hiçkimsenin onun kadar ilim sahibi olarak Endülüs’e dönmediğini, farklı dallarda ilim sahibi olduğunu, o ilimlerde yetkinliğinin bulunduğunu belirtmiş ve İbnü’l-Arabî’yi icihad mertebesine ulaşmış ve Endülüs’te âli isnada erişen, keskin zekâlı, ilmin yayılması için gayret gösteren, zalimleri tenkit eden kişi olarak tavsif etmiş ve kitap isimlerini zikretmeksizin *Muvatta*’ya şerh yazdığını belirtmiştir.¹¹⁹⁹

Netice itibariyle İbnü’l-Arabî’nin eserlerine, biyografisinde yazılanlara, ders aldığı hocalarına ve yetiştirdiği öğrencilerine bakıldığında onun Endülüs’ün en son âlimlerinden biri olduğu, bir âlimde bulunması gereken şartları kendisinde topladığı rahatlıkla söylenebilir.

¹¹⁹⁶ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 2/27, 28.

¹¹⁹⁷ Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî (öl. 774/1373), *el-Bidâye ve’n-nihâye*, nşr. Abdullâh b. Abdülmuhsîn et-Türkî, (Dâru Hicr, 1417/1997), 16/361.

¹¹⁹⁸ Ebü Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (öl. 808/1406), *Mukaddimetü İbn Haldûn*, nşr. Ahmed ez-Za‘bî, (Beyrût: Dâru’l-Erkâm, ts.), 486.

¹¹⁹⁹ Süyûtî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, nşr. Meursinge, (Tahran: Leyden, 1960), 34.

4.4.2. Olumsuz Değerlendirmeler

İbnü'l-Arabî bilhassa devlet erkânına yakınlığı sebebiyle eleştiri konusu edinmiştir. Şu hadise buna örnek verilebilir: İmâm ve zâhid vasıflarını haiz Ebû Abdullâh b. Mücahid el-İşbîlî¹²⁰⁰ yaklaşık üç ay süreyle Kâdî İbnü'l-Arabî'ye talebelik yaptıktan sonra onun derslerini bırakmış. Bunun sebebi sorulduğunda hakkında şu sözleri söylemiştir: “Ebû Bekir öğrencilerine ders verdiği esnada bineği/katırı kapıda beklerdi. Ders bittikten sonra bir an önce bineğine binerek yöneticilerin yanına gitmeye can atardı.”¹²⁰¹

İbnü'l-Arabî'nin devlet erkânına yakınlığı eleştiri konusu edilse de bu durum onun kişisel tercihinden ziyade Endülüs'teki siyasi istikrarın iyiden iyiye bozulması ve taht kavgalarının had safhaya ulaşması sebebiyle şartların kendisini siyasetin içine sürüklediği bir sonuç olarak değerlendirilmiş ve bu yüzden zaman zaman siyasetle ilgilenmek zorunda kaldığı yorumu yapılmıştır.¹²⁰² Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin siyasi bir beklentisi olsaydı, prensiplerinden taviz vererek kadılık görevinde daha uzun süre kalmak için çaba gösterebilirdi. Ancak İbnü'l-Arabî Endülüs'e döner dönmez kadılık görevini talep etmemiş, belli bir süre geçtikten sonra ve ısrar üzerine kadı olmuştur. Kadılık görevini bırakarak daha sade bir hayatı, telif çalışmalarını ve öğrenci okutmayı tercih etmiştir.

Kâdî İyâz, İbnü'l-Arabî'nin bazı garip rivayet ve hikâyeleri aktarması sebebiyle tenkit edildiğini söylemektedir.¹²⁰³ İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta'* şerhlerine bakıldığında Kâdî İyâz'ın değerlendirmesini destekler mahiyette rivayetlerin olduğu ve hikâyelerin anlatıldığı görülmektedir. Şöyle ki İbnü'l-Arabî zaman zaman kaynak belirtmeksizin farklı kitaplardan tasavvufla ilgili nakillerde bulunmuştur. “Açlığın fazileti ve tokluğun zemmiyle ilgili zühd ehlinin rivayet ettiği haberler, kitapların alamayacağı kadar fazladır. Ancak konunun özeti şu şekildedir: Açlık herhalükarda övülmüştür, tokluk yerilmiştir. Biz burada sahih olanlarını nakletmeye çalışacağız”

¹²⁰⁰ Bu kişinin kim olduğu tespit edilememiştir.

¹²⁰¹ Makkarî, *Nefhü't-tib*, 2/29.

¹²⁰² Baltacı, “İbnü'l-Arabî Ebu Bekir”, 20/489.

¹²⁰³ Kâdî İyâz, *el-Ğunye*, 68.

diyerek isim zikretmeksizin İmâm Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinden şu rivayetleri nakletmiştir:

Hiz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Nefislerinize karşı açlık ve susuzlukla mücahede ediniz. Çünkü buradaki sevap, Allah yolunda mücahede eden kimsenin sevabı gibidir. Allah nezdinde açlık ve susuzluktan daha sevimli bir amel yoktur.”¹²⁰⁴

İbn Abbâs şöyle söyledi: “Karnını tkabasa dolduran kimse gökler âlemine giremez.”¹²⁰⁵

Hiz. Peygamber'e insanların hangisinin daha faziletli olduğu sorulduğunda şöyle buyurmuştur: “Yemesi ve gülmesi az olup avret mahallini örten bir elbiseyle yetinendir.”¹²⁰⁶

Hiz. Peygamber şöyle buyurdu: “Amellerin efendisi açlıktır, nefsin zilleti ise yün elbiseler giymektir.”¹²⁰⁷

Ebû Said el-Hudrî, Hiz. Peygamber'den şu hadisi nakleder: “Giyininiz, içiniz, karınlarınızı yarısını dolduracak şekilde yiyiniz. Çünkü bu peygamberliğin parçasıdır.”¹²⁰⁸

Hasan Basri Hiz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivayet eder: “Düşünce ibadetin yarısıdır; az yemek ise ta kendisidir.”¹²⁰⁹

¹²⁰⁴ Aslı yoktur (Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî (öl. 806/1404), *el-Muğni 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fi tahrîci mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*, nşr. Eşref Abdülmaksûd, (Riyâd: Mektebet'ü-Taberiyye, 1415/1995), 2/749). Elbânî, bu rivayetin batıl olduğunu ve aslının bulunmadığını ifade etmiştir (Nâsirüddin el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzû'a ve eseruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme*, 14 Cilt, (Riyâd: Dâru'l-Me'ârif, 1412/1992), 1/417).

¹²⁰⁵ Aslı yoktur (Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, 3/80). Bu sözün israiliyat kanalıyla tasavvuf kültürüne geçmiş olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur (Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, (İstanbul: Ensar, 2012), 585). Elbânî bu rivayetin aslının olmadığını söylemiştir (Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife*, 2/153).

¹²⁰⁶ Aslı yoktur (*İhyâü ulûmi'd-dîn*, 3/80). Elbânî bu rivayetin aslının olmadığını söylemiştir (Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife*, 1/415). Elbânî bu rivayetin aslının olmadığını söylemiştir (Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife*, 1/417).

¹²⁰⁷ Aslı yoktur (*İhyâü ulûmi'd-dîn*, 3/80). Elbânî bu rivayetin aslının olmadığını söylemiştir (Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife*, 1/417).

¹²⁰⁸ Aslı yoktur (*İhyâü ulûmi'd-dîn*, 3/80). Elbânî bu rivayetin batıl olduğunu söylemiştir (Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife*, 1/416).

¹²⁰⁹ Aslı yoktur (*İhyâü ulûmi'd-dîn*, 3/80). Elbânî bu rivayetin batıl olduğunu söylemiştir (Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife*, 1/417).

Bir rivayette şöyle ifade edilmiştir: “Hz. Peygamber kendi arzusuyla ve zaruret olmaksızın aç kalır, yani açlığı tokluğa tercih ederdi.”¹²¹⁰

Yine Hasan Basri Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Allah nezdinde derece bakımından en üstünüz, en fazla aç kalanınız ve Allah hakkında en fazla düşüneninizdir. Allah nezdinde en sevilmeyeniniz ise çok uyuyan ve çok yiyip içeninizdir.”¹²¹¹

Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kalpleri çok yiyip içmekle öldürmeyiniz, çünkü kalp ekin gibidir. Ekinler çok sulandıklarında ölür.”¹²¹²

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ahirette doya doya yiyecek olanlar, dünyada açlık çekenlerdir.”¹²¹³

Hz. Aişe, Rasûlullâh’tan şunu işittiğini rivayet etmiştir: Cennetin kapısını çalmaya devam ediniz! Bunu yaptığınız takdirde size açılacaktır. Cennetin kapısını ne ile çalalım dedim. Hz. Peygamber: Açlık ve susuzlukla buyurdu.¹²¹⁴

İbnü’l-Arabî şerhlerinde rivayetleri zikrettikten sonra genel olarak hadislerin sened ve sıhhat durumlarıyla ilgili bilgiler verirken “açlığın fazileti ve tokluğun zemmi” ile ilgili naklettiği rivayetler hakkında hasen/sahih hadisler¹²¹⁵ ifadesini kullansa da bahse konu rivayetlerin hemen hemen tamamına yakınının zayıf veya uydurma olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı garip hikâyeleri naklettiği için tenkit edileceğini yukarıda ifade etmiştik. Buna şu örnek verilebilir: İbnü’l-Arabî, Hz. Peygamber’in gece vakti secdede iken “Öfkenden rızana, cezandan affına sığınırım. Senden yine sana sığınırım. Ben seni

¹²¹⁰ Beyhakî, *Şu‘abu’l-imân* isimli eserinde bu manaya yakın bir hadis rivayet etmiştir. (Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî (öl. 458/1066), *Şu‘abu’l-imân*, nşr. Ebû Hacer Muhammed Said Besyunî Zaglul, (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1410/1990), 2/173) İrakî, bu hadisin senedinin mu‘dal olduğunu belirtmiştir. (*İhyâü ulûmi’d-dîn*, 3/81)

¹²¹¹ Aslı yoktur (*İhyâü ulûmi’d-dîn*, 3/81).

¹²¹² Aslı yoktur (*İhyâü ulûmi’d-dîn*, 3/81).

¹²¹³ İsfahânî, bu hadisin garîb olduğunu, senedde yer alan ravilerden Fuzayl b. ‘İyâd’dan sadece Yahyâ b. Süleymân’ın rivayette bulunduğunu, bu kişiyle ilgili değişik söylentiler bulunduğunu söylemiştir (*Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*, 3/395-96). İrakî de bu hadisin senedinin zayıf olduğunu belirtmiştir. (*İhyâü ulûmi’d-dîn*, 3/82)

¹²¹⁴ Aslı yoktur (*İhyâü ulûmi’d-dîn*, 3/82).

¹²¹⁵ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 7/343, 344.

hakıyla övmekten acizim, sen kendini nasıl bir övgüye layık görüyorsan öylesin”¹²¹⁶ şeklinde yaptığı duayı zühd âlimlerinin şu şekilde yorumladıklarını belirtmiştir: Hz. Peygamber (birinci makamda) "أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ" “Öfkenden rızana”, daha sonra (ikinci makamda) "وَبِمَعَاذِكَ مِنْ عُقُوبَتِكَ" “cezandan affına” şeklinde dua yapmak suretiyle bir makamdan başka bir makama terakki etmiş, sonunda (üçüncü makam) Allah’ın sıfatlarına değil de zatına yönelerek "وَبِكَ مِنْكَ" “Senden yine sana (sığınırım)” duasıyla da en şerefli makama ulaşmıştır.¹²¹⁷

Açıklamalarına şu şekilde devam etmiştir: Hz. Peygamber’in bu duasından sonra Allah Teâlâ önce *يا رجل* {طه} Ey kişi diye hitap ederek Rasûlullâh’ı değerli bir makamdan başka bir makama yükseltmiş, sonra *يا أيها المرء* {يا أيها المرء} “Ey örtünüp bürünen (Peygamber!)”¹²¹⁸ *يا أيها المدثر* {يا أيها المدثر} “Ey örtünüp bürünen (Peygamber!)”¹²¹⁹ diye iltifat ederek kullarını uyarmasını emretmiş (Tahâ’ya göre daha üst makam). Daha sonra *يا أيها سيّد* {يس} Ey Efendi diye hitap¹²²⁰ ederek bir öncekinden daha şerefli bir makama yükseltmiştir. Sonunda *لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ* {لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ} “(Melekler Lût’a:) Ömrüne andolsun ki, onlar (şehvetten) gözleri dönmüş halde sarhoşluk içinde bocalayıp duruyorlar”¹²²¹ ayetiyle de Hz. Peygamber’in hayatına yemin etmiştir (bu hitapla Hz. Peygamber’in makamını bir üst makama çıkarmıştır). İbnü’l-Arabî devamında şu bilgiyi vermiştir: Hz. Peygamber’in daha birçok şerefli makamı vardır. Bizim saydıklarımız örnek kabilindedir. Bununla ilgili herhangi bir rivayet gelmemiştir. Böyle bir nakil varid olmuş olsaydı güzel olurdu¹²²² diyerek kendisi de aslında verdiği bu bilginin doğru olmadığını ifade etmiş, fakat bunu kitabında zikretmekten de geri durmamıştır.

İbnü’l-Arabî’nin tenkit edildiği hususlardan biri de şudur: İmâm-Mâlik > İbn Şihâb > Enes b. Mâlik tarikiyle rivayet edilen bir hadiste şöyle buyurulmaktadır: Hz. Peygamber Mekke’nin fethedildiği sene Mekke’ye girdiğinde başında miğfer vardı.

¹²¹⁶ *Muvatta*’, “Kur’ân”, 31. Ayrıca bk. Müslim, “Salât”, 222.

¹²¹⁷ İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/468; *el-Kabes*, 2/415.

¹²¹⁸ Müzzemmil, 73/1.

¹²¹⁹ Müddessir, 74/1.

¹²²⁰ İbnü’l-Arabî, Yâsin ile ilgili herhangi bir rivayet gelmediğini, böyle bir nakil olsaydı güzel olacağını belirtmiştir.

¹²²¹ Hicr, 15/72. Hâlbuki bu ayette ömrüne yemin edilen Peygamber, Hz. Lut’tur.

¹²²² İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik*, 3/468; *el-Kabes*, 2/415, 416.

Miğferi çıkarınca bir adam kendisine gelerek: “Yâ Rasûlallâh! İbn Hatal, Kâbe'nin örtüsüne yapışmış!” dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz: “Onu öldürün!” buyurdu.¹²²³

Miğfer hadisi olarak ifade edilen bu rivayetle ilgili Zehebî şu hadiseyi nakleder: İşbîliyeli fakihler bahse konu hadisi müzakere etmek üzere İbnü'l-Arabî'nin de bulunduğu bir mecliste bir araya geldiler. İbnü'l-Arabî'ye: İmâm Mâlik'in Zühri'den rivayeti dışında bu hadisi başka rivâyet eden olmamıştır dendiğinde “Ben onu Mâlik tarikinden başka on üç tarikten daha rivâyet ettim” şeklinde karşılık vermiştir. Orada bulunanlar o zaman bu tarikleri bize say dediler. İbnü'l-Arabî de bu on üç tariki zikredeceğine dair söz vermesine rağmen onların tahricini yapamadı. Bunun üzerine şairlerden biri İbnü'l-Arabî'yi hicveden şu şiiri söyledi:

يا أهل حمص ومن بها أوصيكم ... بالبر والتقوى وصية مشفق
فخذوا عن ابن العربي أسمار التّجى ... وخذوا الرواية عن إمام متّق
إن الفتى حلّو الكلام مهذب ... إن لم يجد خيراً صحيحاً يخلق

Ey Hımıs ehli ve Hımıs sakinleri, sizi seven ve size karşı şefkatli davranan biri olarak iyilik ve takvayı tavsiye ediyorum.

Gece sohbetlerinde İbnü'l-Arabî'yi dinleyin, rivayetleri takvalı bir imamdan alın.

O edepli, sözü tatlı bir gençtir, ancak sahih bir rivayet bulamadığında (hadis) uydurur.

Zehebî, bu hikâyeden sonra İbnü'l-Arabî'yi savunma sadedinde sözlerine şöyle devam etmiştir: Bu anlatılan basit bir hikâyeden başka bir şey değildir ve geçerli bir cerh kabul edilemez. İbnü'l-Arabî yanlış ve o hadisi başka bir rivayetle

¹²²³ *Muvatta'*, “Hac”, 250. Ayrıca bk. Buhârî, “Cezâu's-Sayd”, 18; Müslim, “Hac”, 450; Tirmizî, “Cihâd”, 18. Tirmizî: “Bu hadis hasen sahih garibtir. Mâlik'den başka hiçbir kimsenin bu hadisi Zühri'den rivâyet ettiğini bilmiyoruz” açıklamalarını yapmıştır.

karıştırmış olabilir. Dolayısıyla o şiiri söyleyen kişi iftira atmaktan başka bir şey yapmamıştır.¹²²⁴

İbn Hacer ise şöyle demiştir: Miğfer hadisinin tariklerini araştırdım. İbnü'l-Arabî'nin söylediği gibi Mâlik'in Zührî rivayeti dışında on üç hatta daha fazla tarikini tespit ettim. Bu hadis, Zührî'nin kardeşinin oğlu, Ebû Üveys, Ma'mer ve Evzâî tarikleriyle de rivâyet edilmiştir. Zührî'nin kardeşinin oğlu rivâyetini Bezzâr; Ebû Üveys rivâyetini İbn Sa'd ile İbn 'Adiy; Ma'mer rivâyetini İbn 'Adî; Evzâî rivâyetini Mizzî tahrîc etmiştir. Bir bilgiye dayanmadan ve gerçeğe muttali olmadan kanaat önderlerinden birinin, vera sahibi bir âlimin suçlanmasını, itham edilmesini doğru bulmuyorum diyerek İbnü'l-Arabî'yi savunmuştur.¹²²⁵

Aynî de: İbnü'l-Arabî'yi mudakkik bir âlim olmamakla ve yalancılıkla itham edenler hata yapmışlardır. Zira İbnü'l-Arabî'yi suçlayanların bu konudaki bilgileri azdır ve İbnü'l-Arabî'nin bilgisine ulaşmaları söz konusu değildir sözleriyle İbnü'l-Arabî'yi savunmuştur. Bu hadisi yalnız Mâlik rivâyet etmiştir sözünün, “sahih şartını taşıyan” mânâsına hamledilmesi gerektiğini, çünkü diğer tariklerle rivayet edilen hadislerde sahih şartlarının mevcut olmadığını söyleyenler de olmuştur.¹²²⁶

Miğfer hadisi *Muvatta*'ın “جامع الحج” bölümünde geçmektedir. İbnü'l-Arabî'nin *Muvatta*' şerhleri incelendiğinde; *el-Mesâlik*'te mezkûr hadisi zikrettikten sonra şu bilgileri verdiği görülür: Bu rivayet, İmâm Mâlik'in İbn Şihâb ez-Zührî'den teferrüd ettiği hadislerden biri olup sened tenkidi yapmak uzun zaman alacaktır. Bunu Zührî'den başka sahih tarikte rivayet eden hiç kimse olmamıştır.¹²²⁷ *el-Kabes*'te ise babdaki hadislerle ilgili herhangi bir açıklama yapmamıştır.

İbnü'l-Arabî, şerhlerinde genelde şu metodu takip etmektedir: Konuyla ilgili bir hadisi zikrettikten sonra isnad başlığı altında hadisin senediyle ilgili bilgiler vermekte, o hadisin başka tarikleri varsa onlara da değinme cihetine gitmektedir.

¹²²⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî (öl. 748/1348), *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Zekeriyâ Umeyrât, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 4/63; *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, Üçüncü Baskı, 1405/1985), 20/202.

¹²²⁵ İbn Hacer, *en-Nüket 'alâ kitâbi'bni's-Salâh*, nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr, (Riyâd: Dâru'r-Râye, 2. Baskı, 1408/1988), 2/655, 656, 669.

¹²²⁶ Aynî, *'Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahihi'l-Buhârî*, 10/294.

¹²²⁷ İbnü'l-Arabî, *el-Mesâlik*, 4/471, 472.

Miğfer hadisiyle ilgili on üç tariki olduğunu söylemiş olsaydı mutlaka *Muvatta'* şerhlerinde o tariklere temas etmesi beklenirdi. Kaldığı İbnü'l-Arabî'nin Miğfer hadisininin 13 tarikinin olduğunu söylemesi eleştiri konusu edilebilecek bir durum da değildir.

4.4.3. İbnü'l-Arabî ve Eserlerinin İlim Dünyasına Etkileri

Bir âlimle ilgili kanaat sahibi oluşturacak amillerden biri de yazdığı eserleridir. Bir müellifin itikadî ve fikhî görüşünü, tasavvufa bakışını, duygu ve düşüncelerini vb. konulardaki fikriyatını öğrenmek için telif ettiği eserlerin incelenmesi önem arz etmektedir. İbnü'l-Arabî tefsir, usul-i fıkıh, hadis ve kelam gibi dini ilimlerin hemen hemen her alanında eserler yazan Endülüs'ün yetiştirdiği önemli âlimlerden biridir.

İbnü'l-Arabî H 485 yılında babasıyla başladığı ilim yolculuğunu yaklaşık 10 sene sonra bitirerek her alanda ilimle donanmış olduğu halde memleketi İşbiliye'ye döndü ve oraya yerleşti. Hayatının sonuna kadar yani elli yıla yakın bir süre problemlerini halletmek üzere kendisine müracaat eden kişilere danışmanlık yaptı. Öğrenci yetiştirdi. Fıkıh ve usûl-i fıkıh konularında dersler verdi. İnsanları dini konularda bilgilendirmek ve bilinçlendirmek için bir yandan vaaz ederken diğer yandan da farklı alanlarda kitaplar telif etmeye devam etti. Belli bir süre üstlendiği İşbiliye kadılığı görevinden ayrılarak ilmi faaliyetlerine geri döndü. O iyi bir hatip, hafız, edip ve şair idi. Neşeli bir kişiliğe sahip olduğu için ilim meclisi de neşe ve coşkuyla dolup taşardı.¹²²⁸

İbnü'l-Arabî *el-Emedü'l-aksâ*, *Usûlü'd-dîn*, *el-'Avâsım mine'l-kavâsım* isimli eserlerinde itikadî görüşlerini, *Muvatta'* üzerine yazdığı *el-Kabes* ve *el-Mesâlik*, Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-Sahîh*'lerine yazdığı *Kitâbü'n-Neyyirayn fî şerhi's-Sahîhayn* ve Tirmizî'nin *Sünen*'i üzerine yazdığı *Ârizatü'l-ahvezî fî şerhi't-Tirmizî* isimli şerhleriyle de hadis ve fıkıh ilimlerine dair görüşlerini ortaya koymuştur. Tefsir ve fıkıh alanında önemli bir kaynak kabul edilen *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında da mezhepler arasında kıyaslamalar yapmış, müntesibi olduğu Mâlikî mezhebinin görüşlerini aklî ve naklî delillerle savunmuş, ayetlerden hükümler çıkarmış, tefsir, fıkıh ve usul-i fıkıh ilimleriyle ilgili bilgilere yer vermiştir.

¹²²⁸ Makkarî, *Nefhü't-tîb*, 2/29, 30.

Ahkâmu'l-Kur'ân ve *Ârizatü'l-ahvezî* isimli eserleri İslâm dünyasında daha çok meşhur olmuş ve ilim çevrelerince bu eserlere sık sık atıflarda bulunulmuştur. İsimleri zikredilen kitaplar kadar olmasa da *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli *Muvatta'* şerhleri de ün kazanmış, başta Süyûtî (öl. 911/1505) ve Zürkânî (öl. 1122/1710) olmak üzere hem *Muvatta'*ı hem de diğer hadis kitaplarını şerh eden müellifler mezkûr kitaplardan yararlanmış, hatta hadis usulüne dair eserler yazan âlimler dahi bahse konu şerhlerden alıntılar yapmışlardır. Farklı kütüphanelerde el yazması olarak bulunan *el-Kabes*'in 1992'de, *el-Mesâlik*'in de 2007 yılında neşredilmesiyle birlikte bu iki eserden istifade etme alanı genişlemiş ve akademik çalışmalarda her iki kitaba sık sık atıflar yapılmaya başlanmıştır.¹²²⁹

Ancak *el-Kabes* adlı kitabın *el-Mesâlik*'e göre daha fazla meşhur olduğu görülmektedir. *el-Kabes*'i *el-Mesâlik*'e göre yaklaşık on sene önce telif etmesi, onu farklı birçok mekânda imla etmesi ve öğrencilerine icazet vermesi gibi hususlar birlikte düşünüldüğünde bu kitabın *el-Mesâlik*'e göre daha fazla yaygınlık kazanmasıyla yakından ilgili olduğu kanaatine götürmektedir. Nitekim İbnü'l-Arabî'nin öğrencilerinden Kâdî İyâz (öl. 544/1149) ve İbn Hayr (öl. 575/1179) *Muvatta'* üzerine yapılan çalışmalar hakkında detaylı bilgiler verirken *el-Mesâlik*'i değil de sadece *el-Kabes*'i zikretmişler, ayrıca İbn Hayr bu eseri hocasından dinlediğini ve ondan icazet aldığını belirtmiştir.¹²³⁰ Dabbî de İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes* isimli şerhini Kurtubâ'da birçok mecliste imla ettiğini ve imla meclislerinde çok sayıda kişinin bulunduğunu söylemiştir.¹²³¹

¹²²⁹ Abdullâh al-Zeidan tarafından İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2010 yılında hazırlanan "*Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman B. Yakub (1171/1756) ve El-Muhayya Adlı Muvatta' Şerhi*" isimli doktora çalışmasında İbnü'l-Arabî'nin *el-Mesâlik* adlı şerhinin telif sebebi ile bahse konu kitapta takip ettiği metoda yer verilmiştir (al-Zeidan, 88-93); Büşra Refas Türkmen tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2020 yılında hazırlanan "*İmam Mâlik'in Muvatta İsimli Eserinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi*" isimli doktora, Mehmet Emin Güzel tarafından Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2017 yılında hazırlanan "*Mâlik b. Enes ve Tefsirdeki Metodu*" adlı yüksek lisans çalışmalarında İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes* isimli şerhi kaynak olarak kullanılmış, özellikle "*Kitâbu't-Tefsîr*" başlıklı bölümden istifade edilmiş ve sık sık atıflarda bulunulmuştur. Yine Kenan Oral tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2020 yılında hazırlanan "*Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*" isimli doktora çalışmasında İbnü'l-Arabî'nin her iki *Muvatta'* şerhine sık sık atıflarda bulunulmuştur.

¹²³⁰ Kâdî İyâz, *Terîbü'l-medârik*, 1/107; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbilî (öl. 575/1179), *Fehresetü İbn Hayr el-İşbilî*, nşr. Muhammed Fuâd Mansûr, (Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 76.

¹²³¹ Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, 93.

İbnü'l-Arabî, ilmi derecesini yaşadığı zamanda olduğu gibi kendinden sonraki dönemlerde de devam ettiren, Mâlikîlerin önde gelen âlimlerindendir. İlme âşık, güçlü bir hafıza, parlak bir zekâ, yılmayan bir irade, sağlam bir muhakeme, bıkmayan bir çalışma, geniş bir ilmi çevre ve pek çok hoca ve şeyhe sahip olan müellif, Allah'ın ona lütfettiği imkânlardan istifade etmesini bilmiş ve kendisini yetiştirmiştir. Hadis, tefsir, fıkıh, usul, kelam, kıraat, tarih ve siyer, kavâid ve lügat, edebiyat ve belâğatta üstat idi. Doğu İslâm dünyasına ilim yolculuğuna çıkıp da memleketine dönen kimseler içerisinde en velüd olan âlimlerden biri kabul edilir.¹²³² Her ne kadar İslâmî ilimlerin hemen hemen bütün alanlarında kitaplar telif etmiş olsa da hadis ve fıkıhçılık yönü ağır basan bir âlimdir. *Muvatta'* şerhleri denilince de İbn Abdülber'in *el-İstizkâr* ve *et-Temhîd*'i ile Bâcî'nin *el-Müntekâ*'sından sonra İbnü'l-Arabî'nin *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli şerhleri daha çok akla gelmektedir.

¹²³² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 2/90.

SONUÇ

İbnü'l-Arabî'nin yaşadığı dönem (468-543/1076-1148) İslâm dünyasının doğuda ve batıda karışıklık ve çalkantı içinde olduğu devre denk gelmiştir. O doğduğunda, Endülüs Emevi Devleti yıkılıp yerine büyük küçük birçok devletten oluşan ve Endülüs tarihinde “mülûkü't-tavâif” ismiyle bilinen dönem (M 1031-1090) devam ediyordu. Endülüs'te merkezî idare devrildiği için meliklerin birbirleriyle devamlı savaş halinde olmasını fırsat bilen Hristiyanlar Endülüs'ü Müslümanlardan geri almak için büyük bir çaba içerisine girmişlerdi. Endülüs'teki bu siyasi istikrarsızlık ilim dünyasını da olumsuz yönde etkilemiştir.

İşte böyle bir dönemde dünyaya gelen İbnü'l-Arabî öğrenim hayatına memleketinde başlamış, henüz dokuz yaşlarında iken Kur'an okuma konusunda mahir bir konuma gelmiş, kıraat-ı aşere, arap dili ve belağatı ile matematik hocalarından dersler almış, pek çok Endülüslü ve Kuzey Afrikalı talebenin yaptığı gibi 485/1092 yılında kendisini yetiştirmek ve bilgi seviyesini artırmak üzere doğu İslâm ülkelerine ilim yolculuğuna çıkmış, babası da bu yolculuğunun büyük bir kısmında ona eşlik etmiştir. İlk önce İspanya'nın Malaga şehrine, sonra Cezayir'in Bicâye (Bugia) ve Tunus'un Mehdiyye ve Kayrevan şehirlerine uğramış, Mısır ve Kahire'de bir süre ilim tahsil ettikten sonra devrin önemli ilim merkezlerinden biri olan Bağdat'a geçmiştir. Bu yolculuğu boyunca birçok ilim halkasına katılarak Gazzâlî (öl. 505/1111) ve Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî (öl. 507/1114) gibi tanınmış âlimlerden dersler almıştır. Yaklaşık on yıl süren bu ilim yolculuğu çok verimli geçmiş, memleketine döndükten sonra vefat edinceye kadar elli yıla yakın bir süre çeşitli yerlerden gelen talebelere dersler okutmuştur. İbnü'l-Arabî muhtelif ilim dallarında elliden fazla eser telif etmiştir. Eserlerinden günümüze ulaşabilenler kendisinden sonra başvuru kaynağı olmuştur.

Endülüs'te Mâlikî mezhebi yaygın olduğu için *Muvatta'* üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Yahya b. Yahya el-Leysi'nin (öl. 234/849) *Muvatta'* rivayetini esas aldığı *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli şerhlerini telif ederek İbnü'l-Arabî de bu çalışmalara katılmıştır. Bu iki eserin içeriği, ibarelerine varıncaya kadar neredeyse birebir aynıdır. İlk önce H 532 yılında *el-Kabes*'i imlâ etmiş, *el-Mesâlik*'i ise

hayatının sonlarına doğru telif ettiği için bütün ilmi birikimini bu eserine yansıtmaya çalışmıştır. *Muvatta*'da *tefsir bölümü* olmamasına rağmen *el-Kabes*'te bu isimde bir bölüm açarak bir kısım surelerin bazı ayetlerini izah etmeye çalışmış, kimi surelerden sadece bir veya birkaç ayetle ilgili açıklamalarda bulunmakla iktifa etmiştir. *el-Mesâlik*'te ise *tefsir bölümü* bulunmamaktadır.

İbnü'l-Arabî *el-Mesâlik*'e üç mukaddime ile başlayacağını belirtir. Bunlardan birincisinde İmâm Mâlik'in fazileti ve *Muvatta*'ın değeri, ikincisinde kıyas delilini kabul etmeyen Zâhirî mezhebine reddiye ve kıyasın kitap, sünnet ve icmâ' delilleriyle ispatı, üçüncüsünde ise haber çeşitlerinden *âhâd*, *mütevâtir* ve *müstefiz*; senedinde kopukluk olup olmamasına göre *müsned*, *mürsel*, *maktû'*, *belâğ* ve *mevkûf* hadisler hakkında bilgiler ile tahammül ve eda metotlarından *semâ'*, *kırâat*, *arz*, *münâvele* ve *icâzet* ile ilgili açıklamalara yer vermiştir.

Kıyas delilini kabul etmeyen Zâhirî mezhebine ikinci mukaddimede cevap vereceğini ifade etse de maalesef bu konuda herhangi birşey yazmamıştır. Güvenilir bir yolla rivayet edilen haber-i vâhidlerin şer'î hükümlerde delil olduğu ve onunla amel edilmesi gerektiği, zarûrat-i diniyyeden olan itikadi konularda ise delil kabul edilemeyeceği fikrini savunmuştur. *Maktû'* terimini, tabiûnun söz ve fiilleri için değil hadis kavramlarının henüz yerleşmeden önceki isnadı muttasıl olmayan yani *munkatı'* manasında; yine *mu'dal* tabirini, senedinde iki veya daha fazla râvisi düşen şekilde tanımlanan anlamında değil de sözlük manasında (senedinde veya metninde kapalılık bulunan, içinden çıkılamayan ya da açıklanması zor meseleleri içeren hadis) kullandığı anlaşılmaktadır. kullanmıştır. Klasik hadis usulü kaynaklarında tahammül ve eda metotlarından *arz*, genel olarak *kırâat* metodu başlığı altında ifade edilmişken İbnü'l-Arabî *arz*'ı müstakil bir başlık altında zikretmiş ve onu "talebenin şeyhine arz edilen ve okunan rivayetleri işitmesidir" şeklinde tanımlamıştır.

Amel-i ehl-i Medine'ye atıflarda bulunmuş, mensubu olduğu Mâlik mezhebinin benimsediği görüşe uygun olarak hüküm vermede onu delil kabul etmiş ve birbiriyle çelişen rivayetlerde Medine ehlinin uygulamasının desteklediği rivayetleri tercih etmiştir. İbnü'l-Arabî, hadislerin mana ile rivayetine cevaz

vermekle birlikte bu konuda hassas davranmış, mana ile rivayet edileceği zaman dilimini sınırlamış ve bunu bir takım şartlara bağlamıştır.

el-Kabes'e de mukaddime mahiyetinde kısa bir giriş ile başlayıp orada; *Muvatta*'ın değerine atıfta bulunmuş, daha sonra hadis âlimlerinin kitaplarına vahiy, iman, taharet vb. farklı başlıklarla, Mâlik'in ise *Muvatta*'a namaz vakitleri ile başladığını, bu başlık ile kitabına giriş yapmanın daha isabetli ve yerinde bir karar olduğunu ifade etmiştir.

İbnü'l-Arabî *Muvatta*'da yer alan haberleri şerh etmekle yetinmemiş, yer yer *Muvatta*'ın diğer rivayetlerinde geçen hadisleri ve Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî gibi diğer temel hadis kaynaklarında bulunan rivayetleri açıklamış, ayrıca hadislerin farklı senedlerine, *Muvatta*'ın diğer nüshaları arasındaki farklılıklara da işaret etmiştir.

Hadisleri şerhe ilk önce sened incelemesiyle başlamış, sened ve metinde yer alan raviler/kişiler hakkında bilgiler vermiş, müphem olan ravilerin kimliklerini açıklamaya çalışmış, ravileri cerh ve ta'dil yönünden değerlendirmiş, hadislerin farklı senedlerine işaret etmiş ve sıhhat açısından açıklamalarda bulunmuştur. Her ne kadar sened tenkidi yaparak hadislerin sahihini sakiminden ayıklamaya çalışsa da İmâm Mâlik'in bir hadisi *Muvatta*'na almasının o hadisin sahihliğine delil olduğunu, yine Mâlik'in uzun araştırmalar sonucunda ancak güvendiği kişilerden hadis rivayet ettiği için meçhul kişilerden hadis almadığını, kimden hadis rivayet etmiş ise o kişinin adil olduğunu ifade etmiştir. Aslında bu şekilde bir yol takip ederek hadis usulünün genel geçer bazı kurallarına aykırı hareket etmiştir. İbnü'l-Arabî, bir takım rivayetlerin senedinde problem görse de onların ihtiva ettiği manayı göz önünde bulundurarak söz konusu haberlerle ilgili "senedi sahih olmamakla birlikte manası sahihtir" ifadesini kullanmıştır.

Senedlerle ilgili açıklamalarından sonra *terceme* başlığı altında bab başlıklarıyla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuş, *Muvatta*'ın bab tertibine uymaya çalışsa da zaman zaman anlam bütünlüğü olması açısından bablar arasında takdim tehirler yapmış, bazen *Muvatta*'da bulunmayan yeni bab başlıkları ilave etmiş, diğer *Muvatta*' ravilerinin kullandığı bab başlıkları hakkında bilgiler vermiş,

Buhârî, Ebû Nuaym ve Gazzâlî gibi bazı müelliflerin isimlerini zikrederek bu müelliflere ait kitaplar ile *Muvatta'*ın bab başlıklarının mukayesesini yapmıştır.

Hadislerde geçen garip kelimeleri açıklamaya önem vermiş, şerhini yapacağı hadisten sonra *arabiyye* isimli bir başlık açmış, bu başlık altında kelimelerin luğavî/ıstılahî anlamlarına ve bazı gramer bilgilerine yer vermiştir. Bazen bu bilgileri *arabiyye* yerine *nükte luğaviyye*, *fâide luğaviyye*, *tebyîn* gibi başlıklar altında verdiği olmuştur.

Hadis ilimlerine değinmeye çalışmış, birbirine zıt gibi görünen rivayetlerde çelişki olmadığını göstermeye gayret etmiştir. İhtilafı gidermek için değişik bakış açıları ve farklı çözüm yolları benimsenmiş olsa da İbnü'l-Arabî bahse konu rivayetlerin arasını uzlaştırmak için ilk önce cem ve te'lif metoduna başvurmuş, bunun mümkün olmaması durumunda neshe müracaat etmiş ve son olarak da belirlediği kriterler çerçevesinde tercih yöntemini kullanmıştır.

Özellikle *el-Mesâlik* isimli şerhinde çeşitli fikhî görüşleri bir araya getirmiş, sadece onlara yer vermekle yetinmemiş, değerlendirmeye çalışmış, delillerini araştırmak suretiyle aralarında mukayeseler yapmıştır. Mâlikî mezhebine mensup olduğu için genelde bu mezhebin görüşlerini savunsa da delillerin kuvvetine göre zaman zaman başka mezheplerin görüşlerini tercih ettiği olmuştur. Bu tutumu, katı bir mezhep taassubu içerisinde olmadığını göstermektedir. Diğer mezheplerin görüşlerini bazen yumuşak bir üslupla değerlendirirken, bazen de sert ifadeler kullanarak eleştirmiş, eleştirilerinden Endülüs'te yaygın olan Zâhirî mezhebi de nasibini almış, bazen eleştirinin dozunu o kadar artırmış ki *Muvatta'*yı tenkit etmeleri sebebiyle Zâhirî mezhebine mensup bir grup âlimi bilgisiz olarak nitelemiş ve anlayışlarının kıt olduğunu ifade etmiştir.

Muvatta' şerhinde fikhî meselelere yoğunlaştığını ifade ederek Ebü'l-Velîd el-Bâcî'yi (öl. 474/1081) eleştirse de kendisinin de *el-Mesâlik* isimli eserinde fikhî konulara çok yer verdiği görülmektedir. Hatta fikhî konulara çok fazla değindiği için bilhassa *el-Mesâlik* adeta bir fıkıh kitabı görünümündedir.

İbnü'l-Arabî kalamî ve tasavvufî konulara da bir hayli değinmiştir. İtikatta Eş'arî mezhebine yakın olup bu ekolün görüşlerini savunmuş, Kelam ilminin

konusuna giren birçok meseleyi enine boyuna incelemiştir. Kaderiyye, Müşebbihe, Mücessime ve Hariciler gibi ehl-i bid'at olarak bilinen itikadî fırkaların isimlerini zikrederek onları tanıtmaya, savundukları görüşleri aklî ve naklî delillerle çürütmeye çalışmış, nassların zorlama tevillerle izah edilmesine veya sadece zahirine bakılarak yorumlanmasına karşı çıkmıştır. Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarını körükleyecek, zihinlerde çeşitli şüpheler uyandıracak ve herhangi bir fayda temin etmeyecek kalamî münazaraları tasvip etmemiştir.

İbnü'l-Arabî, *Muvatta'* şerhlerinde çok sayıda kaynaktan yararlanmışır. Doğu İslâm dünyasında yazılan kitaplardan istifade ettiği gibi Endülüs ve Mağrib'de telif edilen eserlerden de yararlanmışır. Özellikle *el-Mesâlik* isimli eserinde kendisi gibi Endülüslü olan İbn Abdülber (öl. 463/1071) ve Bâcî'nin (öl. 474/1081) etkisinin çok fazla olduğu dikkatlerden kaçmamıştır. Bu etkiyi *el-Mesâlik*'in ilk sayfasından son sayfasına kadar hemen hemen her tarafında görmek mümkündür. Öyle ki, *et-Temhîd*, *el-İstizkâr* ve *el-Müntekâ*'dan yaptığı alıntılar *el-Mesâlik*'ten çıkarıldığında kitabın hacminde büyük oranda azalma olacağı muhakkaktır. Bu alıntıların kitabının orijinalliğine hanel getirecek seviyede olduğu aşikârdır. Örnek vermek gerekirse İbnü'l-Arabî *el-Mesâlik* isimli şerhinde, Kitâbu'l-Haccın özellikle *Ka'be'ye gönderilecek kurbanlığa yapılacak işler* bab başlığından hac bölümünün sonuna kadar ki bablarda verdiği bilgileri küçük tasarruflarla birlikte *el-İstizkar*'dan alıntı yaparak aktarmıştır. Bu da yaklaşık otuz küsur baba tekabül etmektedir. İbnü'l-Arabî bazı bahisleri anılan müelliflerin *Muvatta'* şerhlerinden kaynak göstermeksizin neredeyse noktasına virgüline varıncaya kadar olduğu gibi aktarmıştır. Hadislerin senedleriyle ilgili açıklamalarında daha çok İbn Abdülber'in *et-Temhîd*'inden yararlanmış, fıkıhla ilgili konularda ise Bâcî'nin *el-Müntekâ*'sı ile İbn Abdülber'in *el-İstizkâr*'ından istifade etmiştir.

el-Mesâlik'in mukaddimesinde kendinden önce *Muvatta'*a şerh yazan el-Bûnî'nin şerhinin okuyucu için faydalı olmadığını, ona güvenilemeyeceğini ifade ederek tenkit etse de bu eser, en fazla yararlandığı kaynaklar arasında yer almıştır. Tabi ki sadece *Muvatta'* şerhlerinden yararlanmamıştır. Mesela en çok istifade ettiği kaynaklardan biri de İbn Battâl el-Kurtubî'nin (öl. 449/1057) *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*

isimli eseridir. Doğu İslâm ülkelerine yaptığı seyahatte başından geçen bazı hadiseleri ve karşılaştığı olayları şerhlerinde anlattığı olmuştur.

Rivayetler genellikle ayet-i kerimeler ve hadis-i şerifler ışığında açıklanır. Bununla birlikte sûflerin sözlerine de yer verilir ve şiirlerle istişhadda bulunulur. İbnü'l-Arabî kendisinden önce yazılan şerhlerdeki bu metodu takip etmiştir. Ancak her iki *Muvatta'* şerhine “keşf ve îzâh”, “telfîk”, “tetmîm”, “tafsîl”, “istilhâk”, “fer’”, “tahkîk”, “tekmile”, “terkîb”, “nükte”, “tefrî’”, “tenbîh” gibi -daha önce ve sonra telif edilmiş şerhlerde pek rastlanmayan- başlıklar koymasıyla onlardan farklılık gösterir.

İbnü'l-Arabî, farklı alanlarda özellikle hadis ilminde telif ettiği kitaplarıyla doğu İslâm ülkeleri ile Afrika ve Endülüs'te yaşamış birçok âlimi etkilemiştir. Daha çok, *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı tefsiri ve *Ârizatü'l-ahvezî* isimli Tirmizî şerhi ile meşhur olmuş, ilmi çalışmalarda bu eserlere sık sık atıflarda bulunulmuştur. Bununla birlikte *el-Kabes* ve *el-Mesâlik* isimli şerhlerinden başta Süyûtî (öl. 911/1505) ve Zürkânî (öl. 1122/1710) olmak üzere hem *Muvatta'* ı hem de diğer hadis kitaplarını şerh eden müelliflerin de yararlandığı, hatta hadis usulüne dair yazılan eserlerin müelliflerinin dahi mezkûr şerhlerden alıntılar yaptığı, günümüz araştırmacıları tarafından yapılan akademik çalışmalarda da onun görüşlerinden ve fikirlerinden istifade edildiği görülmektedir.

Eserlerinde bazı garîb rivayetlere yer vermesi ve devlet erkânına yakınlığı sebebiyle tenkit edilse de biyografi kaynaklarında İbnü'l-Arabî genellikle “içtihat mertebesine ulaşmış, Endülüs'te ali isnad sahibi, âlim, hâfiz, engin bilgili, Endülüs'ün son âlimlerinden ve hadis hafızlarından biri” olarak nitelendirilmiştir.

Öte yandan özellikle Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *İhyâü Ulûmi'd-Dîn* isimli eserinde tasavvufla ilgili zayıf hatta uydurma rivayetleri, eleştiri süzgecinden geçirmeksizin aktarması tenkidi hak eden yönlerinden biridir.

Erken devirlerden itibaren şerh edilen hadis kitaplarından biri *Muvatta'* olup ona yazılan şerhler ilk olarak Endülüs'te ortaya çıkmıştır. Endülüs'te *Muvatta'*a şerh yazma geleneği hicri 238'de vefat eden Abdülmelik b. Habîb el-Endelûsî ile başlayıp geniş ve dar hacimli birçok şerhle devam etmiştir. Bu şerh geleneği, İbn Abdülber,

el-Bâcî ve İbnü'l-Arabî tarafından telif edilen ve hacimleri bir hayli geniş olan şerhlerle zirve noktasına çıkmıştır. *Muvatta'* şerhleri denilince ilk olarak İbn Abdülber, Bâcî ve İbnü'l-Arabî'nin şerhleri akla gelmektedir. Bu çalışmamızda İbnü'l-Arabî'nin, İbn Abdülber ve Bâcî'nin *Muvatta'* şerhlerinden ne kadar yararlandığıyla ilgili derli toplu bilgiler vermeye gayret ettik. Ancak:

1) Bu üç müellifin *Muvatta'* şerhlerinin mukayesesine dair müstakil bir akademik çalışma yapılmasının faydalı olacağını düşünüyoruz.

2) Yine Endülüs'te doğup büyüyen ve ilk tahsillerini memleketlerinde alan birçok âlimin bilgilerini artırmak üzere doğu İslâm ülkelerine ilmî seyahate çıktıkları bilinen bir gerçektir. Bu ilim adamları Afrika'dan başlayarak doğudaki birçok ilim merkezine uğramışlar ve âlimlerinden ilim tahsil etmişlerdir. Daha sonra Endülüs'e dönerek öğrenci okutma ve kitap telifi işine devam etmişlerdir. Bu ilim yolculuklarının Endülüs'teki hadis faaliyetlerine ne oranda etki ettiği konusunda bir çalışma yapılmasının da verimli olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Abdürrezzâk es-San‘ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ el-Himyerî (öl. 211/826-27). *el-Musannef*. nşr. Eymen Nasreddîn el-Ezherî. 12 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Birinci Baskı, 1421/2000.

Acar, Yusuf. *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Ağırakça, Ahmet. “İyâs b. Muâviye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/498. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Ahatlı, Erdinç. “Terceme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/483-484. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (öl. 241/855). *Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, Üçüncü Baskı, 1436/2015.

Ahmed Emîn (1886-1954). *Duha’l-İslâm*. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004.

Akpınar, Ömer Faruk. “Süfyân es-Sevrî’nin Hadis Tarihindeki Yeri Bir Muhaddis Olarak Süfyân es-Sevrî”. *Diyanet İlmi Dergi*, 51/1 (Ocak-Şubat-Mart 2015), 33-70.

Altıkulaç, Tayyar. “İkrime el-Berberî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/40-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Arık, M. Selim. *Ebû Bekr İbnü’l-‘Arabî ve Sünen Şerhi ‘Ârizatü’l-Ahvezî*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Âşık, Nevzat. “Tahammül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aybakan, Bilal. “Selem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Aydınlı, Abdullah. “Belâğ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/388. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

....., *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: (İFAV), 2011.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed (öl. 855/1451). *‘Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. nşr. Abdullâh Mahmûd Muhammed Ömer. 25 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2001.

Aytekın, Mehmet Ali. “Abdestte Ayağı Yıkamanın veya Mesh Etmenin Fıkhî Boyutu”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5/2 (Aralık 2020) 367-401.

Bâcî, Ebü’l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa’d et-Tücîbî (öl. 474/1081). *el-Müntekâ şerhu Muvatta’*. 8 Cilt. Mısır: Matbaatü’s-Saâde, Birinci Baskı, 1331.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (öl. 403/1013). *Temhîdü’l-evâil ve telhîsü’d-delâil*. nşr. İmâdü’d-dîn Ahmed Haydar. Beyrût: Müessesetü’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1986/1407.

Baktır, Mustafa. “Umûmü’l-Belvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/155-156. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Baltacı, Ahmet. *Ebû Bekr b. el-Arabî’nin Tefsiri ve Tefsirdeki Metodu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1978.

....., “İbnü’l-Arabî, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/488-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Başoğlu, Tuncay. “Zürkânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (öl. 458/1066). *es-Sünenü’l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdulkadîr Atâ. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003.

....., *Delâilü’n-nübüvve ve ma’rifetu ahvâli sâhibi’ş-şerîa*. nşr. Abdülmü’tî Emîn Kal’acî. 7 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Birinci Baskı, 1408/1988.

....., *Şu‘abü’l-imân*. nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saîd b. Besyûnî Zaglûl. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410.

Biçer, Ramazan. *Ebû Bekir İbnü’l Arabî ve el-Emedü’l-Aksâ adlı eseri (Esmâ-i Hüsnâ ve sıfâtullâh bahislerinin edisyon kritik, tahkik, tahlil ve*

değerlendirmesi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi (öl. 256/870). *el-Câmi‘u’s-sahîh*. nşr. Hasân Abdülmennân. Ürdün: Beytü’l-Efkâri’d-Devliyye, 2012.

Bûnî, Ebû Abdulmelik Mervân b. Ali (öl. 440/1048). *Tefsîru’l-Muvatta’*. nşr. Ebû Ömer Abdülazîz es-Sagîr Dehhân el-Museylî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’n-Nevâdir, 1433/2012.

Büyükcınar, Ahmet Muhtar vd. *Muvatta’ Tercümesi*. 4 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.

Canlı, Mustafa. *Hicri İlk Dört Asırda Hadis Şerhçiliği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.

Casim, Leys Suud. “İbn Abdülber en-Nemeri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/269-272. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.

Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem‘ûnî el-Hasenî (1852-1920). *Tevcihü’n-nazar ilâ usûli’l-esser*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2 Cilt. Haleb: Mektebetü’l-Matbû‘âti’l İslamiyye, 1416/1995.

Çakan, İsmail Lütfî. “Câmiu’l-usûl li-ehâdîsi’r-Resûl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/136. İstanbul: TDV Yayınlar, 1993.

....., *Hadis Edebiyatı: çeşitleri-özellikleri-faydalanma usulleri*. İstanbul: (İFAV), 20. Baskı, 2016.

....., *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü’l-Hadis İlmi)*. İstanbul: (İFAV), Nu. 130, 3. Baskı, 2000.

Çiftçi, Şaban. “Hadis Eğitiminde Usul-Pratik Bütünlüğü “Muaz Hadisi” Örneği”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 11/2 (2011), 55-64.

Çinar, Fatih. “İslâm Fıkhnına Göre İhramlı Halde Evlilik”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (Haziran 2020), 186-205.

Dabbî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre el-Endülüsî (öl. 599/1203). *Buğyetü’l-mültemis fi târihi ricâli ehli’l-Endülüs.* Kâhire: Dâru’l-Kâtibi’l-Arabî (el-Mektebetü’l-Endülüsiyye), 1967.

Dârekutnî, Ebü’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (öl. 385/995). *es-Sünen.* nşr. Abdullâh Hâşim Yemânî. Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, 1386/1966.

Dihlevî, Abdülazîz b. Şâh Veliyyillâh Ahmed b. Abdirrahîm el-Ömerî el-Fârûkî (öl. 1239/1824). *Bustânü’l-muhaddisîn fi beyâni kütübi’l-hadîs ve ashâbiha’l-gurri’l-meyâmîn.* nşr. Muhammed Ekrem en-Nedvî. Beyrût: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2002.

Dihlevî, Şah Veliyyullâh (öl. 1176/1762). *Huccetullâhi’l-bâliğa.* nşr. Seyyid Sâbık. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Cil, 1426/2005.

Döndüren, Hamdi. “Makdisî, Nasr b. İbrâhim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/434-435. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Dönmez, İbrahim Kâfi. “Sedd-i Zerâi’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 36/277-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Durmaz, Abdalbaki. “*Muvatta’da Bab Başlıkları*”. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (öl. 275/889). *es-Sünen.* nşr. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru’r-Risâleti’l-Alemiyye, 1430/2009.

Ebû Tâlib el-Kâdî, Ebû Tâlib Akîl b. Atiyye el-Kâdî. *İlelü’t-Tirmiziyyi’l-Kebîr.* nşr. Subhî es-Sâmerrâî vd. Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, 1409/1989.

Ebû Zehre, Muhammed (1898-1974). *Mâlik: Hayatühû ve asruhû, arâuhû ve fikhuhû.* Kâhire: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1365/1946.

Efendioğlu, Mehmet. “Maktû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/457-458. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

....., “Metrûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/415-416. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

....., “Şerh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/559-560. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

....., “Yahya b. İbrahim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Elbânî, Muhammed Nâsırüddin (1914-1999). *Silsiletü'l-ehâdîsi'z-za'ife ve'l-mevzû'a ve eserühe's-seyyi'ü fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Me'ârif, 1412/1992.

....., *Sahihu süneni Ebî Dâvûd*. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Maârif, 1419/1998.

Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İsam) Yayınları, 2012.

Erul, Bünyamin. “Hz. Peygamber’in Bize Bıraktığı Miras “Kitab ve Sünnet” bırakıldığını ifade eden rivayetlerin tedkiki”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 7/4 (Ağustos 2007), 9-34.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî (öl. 324/936). *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. nşr. Fevkıyye Hüseyin Mahmûd. Kâhire: Dâru'l-Ensâr, Birinci Baskı, 1397.

Feth b. Hâkân, Ebû Nasr el-Kaysî el-İşbîlî (öl. 529/1135 [?]). *Matmahu'l-enfus ve mesrahu't-te'ennüs fi mülehi ehli'l-Endelüs*. nşr. Muhammed Ali Şevâbike. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (öl. 505/1111). *İhyâü ulûmi'd-dîn*, Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1983.

Görmez, Mehmet. “Hadislerde Delâlet Sorunu”. *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2004.

....., *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, 2000.

Güler, Zekeriya. “Mâlik b. Duşşüm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/505-506. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

....., “Müstefiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/135-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Güzel, Mehmet Emin. “Mâlik b. Enes ve Tefsirdeki Metodu” Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (öl. 405/1014). *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, nşr. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990.

....., *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. nşr. es-Seyyid Mu'zam Hüseyin. Beyrût: Dâr-u İhyâi'l-Ulûm, 1417/1997.

Hamîdullah, Muhammed. “Sünnet”. *İslâm Ansiklopedisi*, 11/243. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit (öl. 463/1071). *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. nşr. Zekeriyya Umeyrât. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

....., *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. nşr. Mehmed Saîd Hatiboğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları; 91, 1972.

....., *Târîhu Bağdad*. nşr. Beşşâr Avvâd Mar'ûf. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân (öl. 807/1405). *Mecmeü'z-zevâid ve menbeü'l-fevâid*. nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 22 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1436/2015.

İrâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyin b. Abdirrahmân (öl. 806/1404). *el-Muğnî 'an hamli'l-esfâr fi'l-esfâr fî tahrîci mâ fi'l-İhyâ'i mine'l-ahbâr*. nşr. Eşref Abdülmaksûd. 2 Cilt. Riyâd: Mektebet'ü-Taberiyye, 1415/1995.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh en-Nemerî el-Kurtubî (öl. 463/1071). *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'âni ve'l-esânîd*. nşr. Mustafa b. Ahmet el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 26 Cilt. Mağrib: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1387/1967.

....., *el-İstizkârü'l-câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emsâr ve 'ulemâ'i'l-aktâr fîmâ tezammenehü'l-Muvatta' min me'âni'r-re'y ve'l-âsâr*. nşr. Dr. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 30 Cilt. Beyrût: Dâru Kuteybe, 1414/1993.

....., *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlih*. nşr. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevziyye, 1414/1994.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir (1879-1973). *Keşfu'l-muğattâ mine'l-me'âni ve'l-elfâzi'l-vâkı'a fi'l-Muvatta'*. nşr. Tâhâ b. Ali Bûserîh et-Tûnisî. Tunus-Kahire: Dâru Sahnûn-Dâru's-Selâm, 1432/2011.

İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî (öl. 449/1057). *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüsd, 1423/2003.

İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî (öl. 578/1183). *es-Sıla fî târihi eimmeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim*. nşr. Beşşâr 'Avâd Ma'rûf. 2 Cilt. Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (öl. 327/938). *el-Cerh ve't-ta'dîl*. nşr. Mustafâ Abdulkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullâh b. Muhammed b. Yûsuf el-Kurtubî el-Ezdî (öl. 403/1013). *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, nşr. Dr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008.

İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî el-Medenî (öl. 799/1397). *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rîfeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*. nşr. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbüri (öl. 406/1015). *Mücerradü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. nşr. Daniel Gimaret. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1987.

....., *Müşkilü'l-hadîs ve beyânüh*. nşr. Mûsâ Muhammed Ali. Beyrût: Âlimü'l-Kütüb, İkinci Baskı, 1985.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (öl. 852/1449). *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdülazîz b. Abdullâh b. Bâz - Muhibbüddîn el-Hatîp - Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379.

....., *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

....., *en-Nüket 'alâ kitâbi'bni's-Salâh*. nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr. Riyâd: Dâru'r-Râye, 2. Baskı, 1408/1988.

....., *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. nşr. Abdullâh b. Dayfullâh er-Rahîlî. Riyâd: Matbaat-ü Sefîr, 1422/2001.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed (öl. 808/1406). *Mukaddimetü İbn Haldûn*. nşr. Ahmed ez-Za'bî. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, ts.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (öl. 681/1282). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ' ev esbetehü'l-'ayân*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Kâhire: Mektebetü'n-Nehdati'l Mısriyye, 1367/1948.

İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî (öl. 575/1179). *Fehrese*. nşr. Muhammed Fuâd Mansûr. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (öl. 354/965). *Sahîh*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı, 1414/1993.

....., *Kitâbü's-sikât*. nşr. Muhammed Abdülmüîd Hân. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr el-Kureşî (öl. 774/1373). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. nşr. Abdullâh b. Abdülmuhşîn et-Türkî. Dâru Hicr, 1417/1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889). *Garîbü'l-hadîs*. nşr. Abdullâh el-Cübûrî. Bağdat: Matbaâtü'l-Ânî, 1. Baskı, 1397.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (öl. 273/887). *es-Sünen*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, Beyrût, ts.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (öl. 711/1311). *Lisânü'l-arab*. nşr. Amir Ahmed Haydar. 18 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 520/1126). *el-Mukaddimâtü'l-mümeħhidât li-beyânî mâ iktedathü rüsûmü'l-Müdevvene mine'l-ahkâmi's-şer'ıyyât ve't-tahsîlâtü'l-muhkemât li-ümmehâti mesâ'ilihe'l-müşkilât*. nşr. Saîd Ahmed A'râb - Muhammed Haccî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (öl. 543/1148). *Kitâbü'l-kabes fi şerhi Muvatta'ı Mâlik b. Enes*. nşr. Dr. Muhammed Abdullah Veled Kerîm. 3 Cilt. Beyrût/Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1412/1992.

....., *el-Mesâlik fi şerh Muvatta'ı Mâlik*. nşr. Muhammed b. el-Hüseyn es-Süleymânî - Aişe Bintî el-Hüseyn es-Süleymânî. 8 Cilt. Tûnus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Baskı, 1428/2007.

....., *Ahkâmu'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütüb'il İlmiyye, 1424/2003.

....., *‘Ârizatü’l-ahvezî bi şerhi Sahîhi’t-Tirmizî*. 13 Cilt. Beyrût/Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.

....., *el-Avâsım mine’l-kavâsım*. nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb. Beyrût: el-Mektebetü’l Asriyye, 1426/2005.

....., *el-Emedü’l-aksâ fî şerhi esmâillahi’l-hüsnâ ve sıfâtihî’l-ulâ*. nşr. Abdullâh et-Tevrâtî - Ahmed Arrûbî. Beyrût: Dâru’l-Hadisi’l-Kettâniyye, 1436/2015.

....., *el-Mahsûl fî usûli’l-fikh*. nşr. Hüseyin Ali el-Yederî - Saîd Abdullatîf Fevde. Ürdün: Dâru’l-Beyârik, 1420/1999.

....., *en-Nâsîh ve’l-mensûh fî’l-Kur’âni’l-Kerîm*. nşr. Dr. Abdülkebîr el-Alevî el-Medğarî. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1413/1992.

....., *Kânûnu’t-tev’îl*. nşr. Muhammed es-Süleymânî. Cidde: Dâru’l-Kible Li’s-Sekâfeti’l İslâmiyye, 1406/1986.

İbnü’l Esîr, Ebü’s-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (öl. 606/1210). *en-Nihâye fî garîbi’l-hadîs ve’l-eser*. nşr. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 5 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü’l İlmiyye, 1985.

İbnü’l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbûrî (öl. 318/930 [?]). *el-Evsat fî’s-sünen ve’l-icmâ’ ve’l-ihtilâf*. nşr. Ebû Hammâd Sagîr Ahmed b. Muhammed Hanîf. 3 Cilt. Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985.

İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî (öl. 643/1245). *‘Ulûmu’l-hadis*. nşr. Nureddin ‘Itr. Dimeşk: Dâru’l-Fikr, 1427/2006.

....., *Vaslü belâğâti’l-Muvatta’*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: el-Matbûâtü’l-İslâmiyye, ts.

İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (öl. 430/1038). *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ’*. nşr, Mustafa Abdülkadir Ata. 12 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Baskı, 1423/2002.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (öl. 544/1149). *el-Ğunye fihristü şüyühi'l-Kâdî İyâz*. nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.

....., *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*. nşr. Seyyid Ahmet Sakar. Kâhire: Dâru't-Türâs, 1389/1970.

....., *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*. nşr. Hüseyin Abdülhamid Nil. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, t.y.

Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik. nşr. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.

Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

....., "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

....., "Muvatta'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/416-418. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

....., *Şifâ-i şerîf şerhi; tercüme ve şerh*. İstanbul: Tahlil Yayınları, 2017.

Kallek, Cengiz. "Dâvûdî, Ahmed b. Nasr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

....., "Farak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/164-165. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Karaağaç, Hilmi. "İtikâdî Mezheplerde İman-İslâm İlişkisi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012/2), 103-120.

Kaya, Eyyüp Said. "Mâzerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/193-195. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kemahî, Osman b. Saîd (öl. 1171/1757). *el-Müheyyâ fî keşfi esrâri'l-Muvatta' bi-rivâyeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*. nşr. Ahmed Ali. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1425/2005.

- Kettânî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el- Hasenî (1857-1927).
(çev. Yusuf Özbek). *Hadis Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Khaldi**, Smain. *İmâm Mâlik ve Muvatta' Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Koçkuzu**, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
-, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Koçyiğit**, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Kanâzi'î**, Ebu'l-Mutarrif Abdurrahman b. Mervân el-Kurtubî el-Endelüsî (öl. 413/1022). *Tefsîru'l-Muvatta'*. nşr. Âmir Hasan Sabrî. 2 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's Şuûni'l-İslâmiyye, t.y.
- Makkarî**, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî (öl. 1041/1632). *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*. nşr. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1429/2008.
- Mâlik**, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (öl. 179/795). *el-Muvatta'*. (Yahya b. Yahya el-Leysî rivayeti) nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005.
-, *el-Muvatta'* (Abdullâh b. Mesleme el-Ka'nebî rivayeti). nşr. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1420/1999.
-, *el-Muvatta'* (Ebû Mus'ab ez-Zührî rivayeti). nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Muhammed Halîl. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
-, *Muvatta'ü'l-İmâm Mâlik* (İbni'l-Kâsım ve telhîsü'l-Kâbisî rivayeti). nşr. es-Seyyid Muhammed b. Alevî b. Abbâs el-Mâlikî. Abudabî: el-Mecmeu's-Sekafî, 1425/2004.
-, *el-Muvatta'* (Süveyd b. Saîd el-Hadesânî rivayeti). nşr. Abdülmecîd Türkî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1994.

....., *el-Muvatta'* (Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (189/805) rivayeti). Takiyyu'd-Dîn en-Nedvî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1. Baskı, 1413/1991.

Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (öl. 450/1058). *Tefsîrû'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-'uyûn)*. nşr. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

....., *el-Hâvi'l-kebîr*. nşr. Ali Muhammed Muavviz - Adil Ahmed Abdulmevcût. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.

Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîlî (öl. 536/1141). *el-Mu'lim bi-fevâidi Sahîhi Müslim*. nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer. 3 Cilt. Tûnus: el-Müessesetü'l-Vataniyye li't-Terceme ve't-Tahkik ve'd-Dirâsât, Beytû'l-Hikme, 1988.

Mertoğlu, M. Suat. "Salâtüselâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/23-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Meşnî, Mustafâ İbrâhîm. *İbnü'l-Arabî el-Mâlikî el-İşbilî ve Tefsîruhü Ahkâmu'l Kur'ân*. Ammân: Dâru Ammâr, 1411/1991.

Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (öl. 683/1284). *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. nşr. Mahmûd Ebû Dakîka. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf (öl. 742/1341). *Tehzîbü'l kemâl fi esmâi'r-ricâl*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1994.

Mûsâ, Muhammed Yûsuf. "İmam Mâlik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma". (çev. Abdülkadir Şener). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 131-154.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (öl. 261/875). *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (öl. 303/915). *Sünen*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. 8 Cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Baskı, 1406/1986.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî (öl. 676/1277). *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadîs*. nşr. Muhammed Osman el-Haşet. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

Oral, Kenan. *Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.

....., "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Özdemir, Recep. "İmâm Mâlik'in Muvatta'ı Üzerine". *Hikmet Yurdu* 10/19 (2017), 99-125.

Özel, Ahmet. "Bâcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Özen, Şükrü. "Leys b. Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/164-168. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Öğüt, Salim. "Mikât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/48-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

....., "Tavaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Parladır, Selahattin. "Kâbisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/41-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Polat, Salahattin. "Münavele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/572. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Râmehörmuzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî (öl. 360/971). *el-Muhaddissü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. nşr. Mahmud. Accâc el-Hatîb. 3. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 1404/1984.

Refas Türkmen, Büşra. *İmam Mâlik'in Muvatta İsimli Eserinin Tefsir İlmi Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Robson, James. Haber-i Vâhidler (Traditions From Individuals). çev. Musa Erkaya. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (Haziran-2011), 215-228.

Saklan, Bilal. *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler (H. IV./M.X. Asır)*. İstanbul: Rihle Kitap, 2. Baskı, 2019.

....., *Mütevâtir Hadisler ve Meseleleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1985.

Sâlih, Subhi (1926-1986) (çev. M. Yaşar Kandemir). *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. İstanbul: (İFAV) Nu. 108, 1996.

Schacht, Joseph (1902-1969). "Mâlik", *İslâm Ansiklopedisi*. 7/252-257. Eskişehir: Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed (öl. 902/1497). *Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-'Irâkî*. nşr. Ali Hüseyin Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.

Sezgin, M. Fuâd (1924-1918). "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadisin Ehemmiyeti". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/1 (1956-1957), 19-36.

Sindî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Muhammed b. Abdilhâdî et-Tettevî (öl. 1138/1726). *Hâşiyetü's-Sindî 'alâ Süneni İbn Mâce*. Kâhire: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1313.

Sûsî, Ebû Abdillâh Muhammed el-Muhtâr b. Alî b. Ahmed b. Muhammed (1900-1963). *Hilâle Cezûle*. 4 Cilt. Tıtvân: 1961-1963.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî (öl. 911/1505). *Tabakâtü'l-müfessirîn*. nşr. Meursinge. Tahran: Leyden, 1960.

....., *Tedribu'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf. Riyâd: Mektebetü'l-Riyâdi'l-Hadisiyye, ts.

....., *Tenvîrü'l-havâlik şerhun alâ Muvatta'i Mâlik*. nşr. Muhammed Abdülazîz Halidî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.

Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (öl. 204/820). *el-Ümm*. nşr. Mahmûd Matarcî. 9 Cilt. Beyrût/Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.

Şirin, Şükrü. "Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin Nesih Anlayışı ve Yansımaları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/44 (2021 Aralık), 501-525.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb (öl. 360/971). *el-Mu'cemü'l-kebîr*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Kâhire: Mektebet'ü İbn Teymiyye, 1414/1994.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Mısırî (öl. 321/933). *Şerhu meâni'l-âsâr*. nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399/1979.

Tartı, Nevzat. *İbn Abdi'l-Berr ve et-Temhîd'indeki Şerh Metodu*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Temâm er-Râzî, Ebü'l-Kâsım Temâm b. Muhammed b. Abdillâh el-Becelî er-Râzî ed-Dımaşkî (öl. 414/1023). *el-Fevâid*. nşr. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1412.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) (öl. 279/892). *Câmi'*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 2011.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.

Uludağ, Süleyman. “Riyâzet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis*. İstanbul: Ensar, 2012.

Ünal, Halit. “Arâyâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/337. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Yardım, Ali. *Hadis*. 2 Cilt. İstanbul: Damla Yayınevi, 2000.

Yavuz, Adil. “Ehl-i Sünnet’e Göre Ehl-i Beytin Konumu -Sekaleyn Hadisi Üzerine Bir Değerlendirme-”, *Marife*, 5/3 (2005/Kış) 333-360.

....., *Hadislerde Mekkilik ve Medenîlik*. Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2007.

....., *Sehâvî (902/1496) ve el-Mekâsidü'l-Hasene Adli Eserinin Tenkid ve Tahlili*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kader”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/58-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Yılmaz, Muhammed. “Mevkûf Hadisler ve Hükmen Merfû‘ Kavramı”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), 161-179

Yılmaz, Rahile. *Modern Hadis Tartışmaları Bağlamında Muvatta'daki Mürsel Rivâyetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Yiğit, İsmail. “Murabıtlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usulü*, İstanbul: İFAV, 2016.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (öl. 748/1348). *Tezkiretü'l-huffâz*. nşr. Zekeriya Umeyrât. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

....., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, 1985/1405.

Zeidan, Abdullah. *Osmanlı Muhaddisi Kemahlı Osman b. Yakub (ö: 1171/1757) ve el-Muhayyâ Adlı Muvatta' Şerhi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Zekiyyüddin, Şaban. (çev. İbrahim Kâfi Dönmez). *Usûlü'l-fikh*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Zeydân, Abdülkerîm (1921-2014). *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Beyrût/Lübnan: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâki b. Yûsuf (öl. 1122/1710). *Şerhu'z-Zürkânî alâ Muvattai'l-İmâm Mâlik*. nşr. Ebu'l-Fadl Abdullâh b. Muhammed b. es-Sıddîk. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1417/1997.

Ziya Paşa (1829-1880). *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Selis Kitaplar, 2. Baskı, 2005.